

આત્મકથા

[દ્વિતીય ભાગ]

ગાંધીજી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૦૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ આત્મકથા

વિષય ઇતિહાસ

ગાંધી ૭

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

[દ્વિતીય ખંડ]

લેખક :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાંતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પ્રથમ આવૃત્તિ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ, નવજીવન મુદ્રણાલય,
અમદાવાદ.

આઠ આના

સં. ૧૯૮૫

પ્રકાશકનું નિવેદન

આત્મકથાનો આ બીજો ખંડ આજે વાચકો સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. ગાંધીજીએ આ જ ખંડમાં આત્મકથાનો ઉપસંહાર કર્યો છે એટલે એ ગ્રંથ હાલતરત તો પૂર્ણ થયે ગણાય. જોડણી બાબતમાં આ ખંડમાં વિદ્વાપીડે પ્રગટ કરેલી જોડણી જ રાખવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે આ ખંડની વિસ્તૃત વિષયસૂચિ ઘણી મહેનત અને કાળજીથી તૈયાર કરી આપી તે માટે અહીં તેમનો આભાર માનવો જોઈએ.

અષાઢ સુદ ૮

સં. ૧૯૮૫

અનુક્રમણિકા

ભાગ ત્રીજો

૧	કરી કમાણી એજે ગઈ?	૩
૨	એશિયાઈ નવાબશાહી	૭
૩	કડવો ધૂંટડો પીધો	૧૦
૪	વધતી જતી ત્યાગશક્તિ	૧૪
૫	નિરીક્ષણનું પરિણામ	૧૭
૬	નિરામિષાહારને અલ્પિદાન	૨૨
૭	માટી અને પાણીના પ્રયોગ	૨૫
૮	એક સાવચેતી	૨૬
૯	અળિયા સાથે બાથ	૩૩
૧૦	એક પુણ્યસ્મરણ ને પ્રાયશ્ચિત્ત	૩૭
૧૧	અંગ્રેજોના ગાઠ પરિચયો	૪૧
૧૨	અંગ્રેજ પરિચયો	૪૫
૧૩	‘ઈંડિયન ઓપિનિયન’	૫૦
૧૪	‘ફૂલી લોકેશન’ એટલે ઢેડવાડો?	૫૪
૧૫	મરખી — ૧	૫૬
૧૬	મરખી — ૨	૬૩
૧૭	લોકેશનની હોળી	૬૮
૧૮	એક પુસ્તકની જાદુઈ અસર	૭૨
૧૯	ફિનિક્સની સ્થાપના	૭૬

૨૦	પહેલી રાત	૮૦
૨૧	પોલાકે ઝંપલાવ્યું	૮૪
૨૨	‘જેને રામ રાખે’	૮૮
૨૩	ધરમાં ફેરફારો ને બાળકેળવણી	૯૩
૨૪	ઝૂલું ‘બળવો’	૯૮
૨૫	હૃદયમંથન	૧૦૨
૨૬	સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિ	૧૦૬
૨૭	ખેરાકના વધુ પ્રયોગો	૧૦૮
૨૮	પત્નીની દૃઢતા	૧૧૨
૨૯	ધરમાં સત્યાગ્રહ	૧૧૮
૩૦	સંયમ પ્રતિ	૧૨૨
૩૧	ઉપવાસ	૧૨૬
૩૨	મહેતાજી	૧૩૦
૩૩	અક્ષરકેળવણી	૧૩૪
૩૪	આત્મિક કેળવણી	૧૩૮
૩૫	સારાનરસાનું મિશ્રણ	૧૪૨
૩૬	પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ઉપવાસ	૧૪૪
૩૭	ગોખલેને મળવા	૧૪૮
૩૮	લડાઈમાં ભાગ	૧૫૧
૩૯	ધર્મનો કાયડો	૧૫૫
૪૦	સત્યાગ્રહનું છમકહું	૧૫૯
૪૧	ગોખલેની ઉદારતા	૧૬૫
૪૨	દર્દને સારુ શું કર્યું ?	૧૬૮
૪૩	રવાના	૧૭૨
૪૪	વકીલાતનાં કેટલાંક સ્મરણો	૧૭૫
૪૫	ચાલાકી ?	૧૭૬
૪૬	અસીલો સાથી થયા	૧૮૨
૪૭	અસીલ જેલમાંથી કેમ બચ્યો ?	૧૮૫

ભાગ પાંચમો

૧	પહેલો અનુભવ	૧૬૧
૨	ગોખલેની સાથે પૂનામાં	૧૬૪
૩	ધમકી એટલે ?	૧૬૮
૪	શાંતિનિકેતન	૨૦૩
૫	ત્રીજા વર્ગની વિટંબણા	૨૦૮
૬	મારો પ્રયત્ન	૨૧૧
૭	કુંભ	૨૧૪
૮	લક્ષ્મણ જૂલા	૨૨૦
૯	આશ્રમની સ્થાપના	૨૨૫
૧૦	કસોટીએ ચડ્યા	૨૨૮
૧૧	ગિરમીટની પ્રથા	૨૩૩
૧૨	ગળીનો ડાઘ	૨૩૬
૧૩	બિહારી સરળતા	૨૪૩
૧૪	અહિંસાદેવીનો સાક્ષાત્કાર ?	૨૪૮
૧૫	કેસ ખેંચાયો	૨૫૩
૧૬	કાર્યપદ્ધતિ	૨૫૭
૧૭	સાથીઓ	૨૬૧
૧૮	આમપ્રવેશ	૨૬૫
૧૯	ભિજળું પાસું	૨૬૮
૨૦	મનૂરોનો સંબંધ	૨૭૧
૨૧	આશ્રમની ઝાંખી	૨૭૫
૨૨	ઉપવાસ	૨૭૮
૨૩	ખેડામાં સત્યાગ્રહ	૨૮૩
૨૪	‘કુંગળીચોર’	૨૮૬
૨૫	ખેડાની લડતનો અંત	૨૮૯
૨૬	એકચની ઝંખના	૨૯૨
૨૭	રંગરૂટની ભરતી	૨૯૭

૨૮	મરણપથારીએ	૩૦૪
૨૯	શેલેટ ઓફ્ટ અને મારું ધર્મસંકટ	૩૧૧
૩૦	એ અદ્ભુત દ્રશ્ય !	૩૧૬
૩૧	એ સપ્તાહ !—૧	૩૨૦
૩૨	એ સપ્તાહ !—૨	૩૨૮
૩૩	‘પહાડ જેવી ભૂલ’	૩૩૩
૩૪	‘નવજીવન’ ને ‘ચંચ ઇડિયા’	૩૩૬
૩૫	પંખખમાં	૩૪૦
૩૬	ખિલાફત બદલે ગોરક્ષા ?	૩૪૪
૩૭	અમૃતસરની મહાસભા	૩૫૦
૩૮	મહાસભામાં પ્રવેશ	૩૫૫
૩૯	ખાદીનો જન્મ	૩૫૯
૪૦	મજ્યો	૩૬૩
૪૧	એક સંવાદ	૩૬૬
૪૨	અસહકારનો પ્રવાહ	૩૭૦
૪૩	નાગપુરમાં	૩૭૫
	પૂર્ણાહુતિ	૩૭૭
	ત્રિપથસુચિ	૩૮૧

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

ભાગ ૪ થી

કરી કમાણી એળે ગઈ?

મિ. ચેમ્બરલેન સાડાત્રણ કરોડ પાઉંડ દક્ષિણ આફ્રિકાથી લેવા આવ્યા હતા, અંગ્રેજોનું અને બીજી શકે તો બોમ્બરોનું મન હરણ કરવા આવ્યા હતા. એટલે લિંદી પ્રતિનિધિઓને ઠંડો જવાબ મળ્યો.

‘તમે તો જાણો છો કે જવાબદાર સંસ્થાઓની ઉપર વડી સરકારનો માત્ર નામનો જ અંકુશ છે. તમારી ફરિયાદો તો સાચી લાગે છે. હું મારાથી બનતું કરીશ, પણ તમારાથી બને તેવી રીતે અહીંના ગોરાઓને રીઝવીને રહેવાનું છે.’

પ્રતિનિધિઓ જવાબ સાંભળી ટાઢાબોળ થઈ ગયા. મેં હાથ ધોયા. ‘જગ્યા ત્યાંથી સવાર’ ગણી કરી એકડો ધૂંટવા બેસવું એમ સમજ્યો. સાથીઓને સમજાવ્યા.

મિ. ચેમ્બરલેનનો જવાબ શું ખોટો હતો? ગોળગોળ કહેવાને બદલે તેઓ સીધું બોલ્યા. ‘મારે તેની તલવાર’નો કાયદો તેમણે કંઈક મધુર શબ્દોમાં સમજાવી દીધો.

પણુ અમારી પાસે તલવાર જ ક્યાં હતી? અમારી પાસે તો તલવારના ધા ઝીલવાનાં શરીરોય લાગ્યે હતાં.

મિ. ચેમ્બરલેન થોડાં અઠવાડિયાં જ રહેવાના હતા. દક્ષિણ આફ્રિકા એક નાનકડો પ્રાંત નથી. એ એક દેશ છે, ખંડ છે. આફ્રિકામાં તો ઘણા પેટાખંડો સમાયા છે. કન્યાકુમારીથી શ્રીનગર ને ૧૯૦૦ માઇલ છે, તો ડરબનથી કેપટાઉન ૧૧૦૦ માઇલથી ઓછું નથી. આ ખંડમાં મિ. ચેમ્બરલેનને પવનવેગે ફરવું હતું. તેઓ ટ્રાન્સવાલ ખાતે ઊપડ્યા. મારે ત્યાંનો કેસ તૈયાર કરી રજુ કરવો રહ્યો. પ્રિટોરિયા કઈ રીતે પહોંચવું? ત્યાં હું વખતસર પહોંચી શકું એ માટે પરવાનગી મેળવવાનું આપણા લોકોથી બની શકે તેમ નહોતું.

લડાઈ પછી ટ્રાન્સવાલ ઊંડાં જોવું થઈ ગયું હતું. ત્યાં ખાવાપીવા અનાજ નહોતું. પહેરવા ઓઢવા કપડાં નહોતાં. ખાલી અને બંધ થઈ ગયેલી દુકાનો ભરવી ને ઉઘાડવી રહી. એ તો ધીમેધીમે થાય. જેમ માલ ભરાતો જાય તેમતેમ જ ઘરખાર છોડી ભાગી ગયેલા માણસોને આવવા દેવાય. આથી દરેક ટ્રાન્સવાલવાસીને પાસ લેવો પડતો. ગોરાઓને તો પરવાનો માગ્યો મળતો. હિંદીઓને મુસીબત હતી.

લડાઈ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનથી ને લંકાથી ઘણા અમલદારો ને સિપાહીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહોંચી ગયા હતા. તેમાંના જેઓ ત્યાં જ વસવા માગતા હોય તેમને સારુ સગવડ કરી દેવાની ।બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓની ફરજ મનાઈ હતી. અમલદારોનું નવું મંડળ બનાવવાનું તો તેમને હતું જ. તેમાં આ અનુભવી અમલદારો સહેજે ખપ લાગ્યા. આ અમલ-

દારોની તીવ્ર બુદ્ધિએ એક નવું ખાતું જ શોધી કાઢ્યું. તેમાં તેમની આવડત પણ વધારે તો ખરી જ! હાસીએને લગતું નોખું ખાતું તો હતું જ. ત્યારે એશિયાવાસીઓને સારું કંઈ નહિ? દલીલ બરોબર ગણાઈ. આ નવું ખાતું હું પહોંચ્યો ત્યારે ખૂલી ચૂક્યું હતું, તે ધીમેધીમે પોતાની જાળ પાથરી રહ્યું હતું. જે અમલદાર ભાગેલાઓને પરવાના આપતા હતા તે જ ભલે બધાને આપે. પણ એશિયાવાસીની તેને શી ખબર પડે? જો આ નવા ખાતાની લલામણુથી જ એને પરવાના મળે તો પેલા અમલદારની જવાબદારી ઓછી થાય ને તેના કામનો બોજો પણ કંઈક ઘટે, એવી દલીલ થઈ. હકીકત તો એ હતી કે નવા ખાતાને કંઈક કામની ને કંઈક દામની જરૂર હતી. કામ ન હોય તો આ ખાતાની જરૂરિયાત સિદ્ધ ન થાય ને છેવટે તે નીકળી જાય. એટલે આ કામ તેને સહેજે જડ્યું.

આ ખાતાને લિંદી ચરણ કરે. પછી ઘણે દિવસે જવાબ મળે. ટ્રાન્સવાલ જવા ઇચ્છનારા ઘણા, એટલે તેમને સારું દલાલો બિખા થયા. આ દલાલો ને અમલદારો વચ્ચે ગરીબ લિંદીઓના હાથોરો રૂપિયા લૂંટાયા. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે વગ વિના પરવાનાની રજા મળતી જ નથી ને વગ છતાં કેટલીકવાર તો જણુદીઠ સો સો પાઉંડ જેટલો ખર્ચ થાય છે. આમાં મારો પત્તો ક્યાં લાગે?

હું મારા જૂના ભત્રા ડરબનના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ત્યાં પહોંચ્યો ને તેમને કહ્યું, ‘તમે મારી ઓળખાણ પરવાનાના અમલદારને આપો ને મને પરવાનો કઢાવી આપો.

આત્મકથા

હું ટ્રાન્સવાલમાં રહ્યો છું એ તો તમે જાણો છો.’ તેઓ તરત માથે ટોપી ધાલીને મારી સાથે આવ્યા ને મારા પરવાનો કઢાવી આપ્યો. મારી ટ્રેનને બાગ્યે એક કલાક બાકી હશે. મેં સામાન વગેરે તૈયાર રાખ્યું હતું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એલેક્ઝાન્ડરનો ઉપકાર મારી હું પ્રિટોરિયા જવા ગયો.

મુશ્કેલીઓનો ચિતાર મને ઠીકઠીક આવી ગયો હતો. પ્રિટોરિયા પહોંચ્યો. અરજી ધડી. ડરબનમાં પ્રતિનિધિનાં નામ કોઈને પૂછ્યાનું મને યાદ નથી. અહીં તો નવું ખાતું ચાલતું હતું તેથી પ્રતિનિધિનાં નામ પહેલેથી પુછાયાં. મતલબ મને દૂર રાખવાની હતી એમ પ્રિટોરિયાના હિંદીઓને ખબર પડી ગઈ હતી.

આ દુઃખદાયક છતાં રમૂજ કિસ્સો હવે પછી.

એશિયાઈ નવાખશાહી

નવા ખાતાના અમલદારો સમજી ન શક્યા કે હું ટ્રાન્સ-વાલમાં કેવી રીતે દાખલ થયો. તેમણે તેમની પાસે જતા આવતા હિંદીઓને પૂછ્યું, પણ તેઓ ખીચારા શું જાણે? અમલદારોએ અનુમાન કર્યું કે હું મારી આગલી ઓળખાણોને લીધે વગરપરવાને દાખલ થયો હોવો જોઈએ. અને એમ હોય તો મને કેદ કરી શકાય.

મોટી લડાઈ પછી હમેશાં થોડો સમય રાજ્યકર્તાઓને વિશેષ સત્તા આપવામાં આવે છે. તેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ બન્યું હતું. ત્યાં શાંતિ જાળવવાનો કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો. તેની એક કલમ એ હતી કે જે કોઈ વગર-પરવાને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થાય તેને પકડવામાં આવે ને તેને કેદ મળે. આ કલમને આધારે મને પકડવો જોઈએ એમ મસલતો ચાલી. પણ મારી પાસે પરવાનો માગવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ.

અમલદારોએ ડરબન તાર તો મોકલ્યા જ હતા. અને જ્યારે તેમને ખબર પડી કે હું પરવાનો લઈને દાખલ થયો છું ત્યારે તેઓ નિરાશ થયા. પણ એવી નિરાશાથી આ ખાતું હારી એસે તેમ નહોતું. હું આવ્યો તો ખરો, પણ મિ. એમ્પરલેનની પાસે મને ન જવા દેવામાં તેઓ જરૂર ફાવે એમ હતું.

તેથી પેલાં નામોની માગણી થઈ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગદોષનો અનુભવ તો જ્યાં ને ત્યાં થતો જ, પણ અહીં

હિંદુસ્તાનના જેવી ગંદકી અને ઘાલમેલની બદખો આવી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સામાન્ય ખાતાં પ્રગ્નને અર્થે ચાલનારાં રથાં; તેથી અમલદારોમાં એક પ્રકારની સરળતા ને નમ્રતા હતી. આનો લાભ થોડેઘણે અંશે કાળાપીળા ચામડીવાળાને પણ અનાયાસે મળતો. હવે જ્યારે ખીજું એશિયાઈ વાતાવરણ દાખલ થયું ત્યારે ત્યાંના જેવી જોડુકમી, તેવી ખટપટ વગેરે સડા પણ દાખલ થયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પ્રકારની પ્રગ્નસત્તા હતી, જ્યારે ઓશયામાંથી તો નકરી નવાબશાહી આવી. કેમકે ત્યાં પ્રગ્નની સત્તા નહોતી પણ પ્રગ્નની ઉપર જ સત્તા હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો ગોરાઓ ધર કરીને વસ્યા હતા એટલે તેઓ ત્યાંની પ્રગ્ન ઠર્યાં. આથી અમલદારો ઉપર અંકુશ હતો. આમાં ઓશયાથી આવેલા નિરંકુશ અમલદારોએ ભણા હિંદીઓની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી કરી મૂકી.

મને પણ આ સત્તાનો ઠીક અનુભવ મળ્યો. પ્રથમ તો મને આ ખાતાના ઉપરી પાસે બોલાવવામાં આવ્યો. આ ઉપરી લંકાથી આવ્યા હતા. ‘બોલાવવામાં આવ્યો’ એ પ્રયોગમાં કદાચ અતિશયોક્તિનો ભાસ આવે, તેથી જરા વધારે સ્પષ્ટ કરું. મારા ઉપર કંઈ ચિદ્વી નહોતી આવી. પણ આગેવાન હિંદીઓને તો ત્યાં નિરંતર જવું જ પડે. તેવા આગેવાનોમા મરદૂમ શેઠ તૈયબ હાજી ખાનમહમદ પણ હતા. તેમને આ સાહેબે પૂછ્યું, ‘ગાંધી કાણુ છે? એ કેમ આવેલ છે?’

તૈયબ શેઠે જવાબ આપ્યો, ‘તે અમારા સલાહકાર છે. તેમને અમે બોલાવેલ છે.’

‘ત્યારે અમે બધા અહીં શા કામને સારુ છીએ? અમે તમારું રક્ષણ કરવા નથી નિમાયા? ગાંધીને અહીંની શી ખબર પડે?’ સાહેબ બોલ્યા.

તૈયબ શેઠ જેમતેમ આ ધા પાછો વાળ્યો. ‘તમે તો છો જ. પણ ગાંધી તો અમારા જ ગણાય ના? તે અમારી ભાષા જાણે; તે અમને સમજે. તમે તો અમલદાર કહેવાઓ.’

સાહેબે હુકમ કર્યો: ‘ગાંધીને મારી પાસે લાવજો.’

તૈયબ શેઠ વગેરેની સાથે હું ગયો. ખુરશી તો શેની મળે? અમે બધા ઊભા રહ્યા.

‘કેમ, તમે અહીં શા સારુ આવ્યા છો?’ સાહેબે મારી સામે જોઈ પૂછ્યું.

‘મારા ભાઈઓના બોલાવવાથી તેમને સલાહ દેવા આવ્યો છું,’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘પણ તમે જાણતા નથી કે તમને અહીં આવવાનો હુકમ જ નથી? તમને પરવાનો મળ્યો છે તે તો ભૂલથી અપાયો છે. તમે અહીંના રહેવાસી ન ગણાઓ. તમારે તો પાછા જવું પડશે. તમારાથી ૧૫. એમ્પરલેન પાસે નહિ જવાય. અહીંના હિંદીઓનું રક્ષણ કરવાને સારુ તો અમારું ખાતું ખાસ નિમાયું છે. ઠીક જાઓ.’

આટલું કહી સાહેબે મને રજા આપી. મને જવાબ આપવાનો વખત જ ન આપ્યો.

બીજા સાથીઓને રોક્યા. તેમને ધમકાવ્યા ને સલાહ આપી કે મને ટ્રાન્સવાલમાંથી વિદાય કરે.

કસાણે મોઢે સાથીઓ આવ્યા. આમ નવો જ ડેરડો તૈયાર કર્યો અમારે ઉકેલવાનો આવ્યો.

૩

કડવો ઘૂંટડો પીધો

આ અપમાનનું મને બહુ દુઃખ થયું. પણ પૂર્વે આવાં અપમાનો સહન કરેલાં તેથી હું રીઠો થઈ રહ્યો હતો. એટલે અપમાનને ન ગણુકારતાં તટસ્થપણે જે કર્તવ્ય મને સૂઝે તે કરવું એમ નિશ્ચય કર્યો.

મજૂર અમલદારની સહીનો કાગળ આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે મિ. ચેમ્બરલેન ડરબનમાં મિ. ગાંધીને મળ્યા છે એટલે હવે તેમનું નામ પ્રતિનિધિઓમાંથી કાઢી નાંખવાની જરૂર છે.

સાથીઓને આ કાગળ અસહ્ય લાગ્યો. તેમણે ડેપુટેશન લઈ જવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર બતાવ્યો. મેં તેમને કામની કફોડી સ્થિતિ બતાવી: ‘જો તમે મિ. ચેમ્બરલેનની પાસે નહિ જાઓ તો અહીં કંઈ હાડમારી જ નથી એમ ગણાઈ જશે. છેવટે જે કહેવાનું છે તે તો લખવાનું જ છે. તે તૈયાર છે. હું વાંચું કે બીજો કોઈ વાંચે તેની ચિંતા નથી. મિ. ચેમ્બરલેન થોડા જ કંઈ ચર્ચા કરવાના છે? માત્ર અપમાન થયું છે તે આપણે પી જવું પડશે.’

આમ હું કહી રહ્યો હતો ત્યાં તૈયબ શેઠ બોલી ઊઠ્યા: ‘પણ તમારું અપમાન તે કામનું જ છે ના? તમે અમારા પ્રતિનિધિ છો એ કેમ બુલાય?’

મેં કહ્યું, ‘એ ખરું જ છે. પણ આવાં અપમાન કામે પણ ગણી જવાં પડશે. આપણી પાસે બીજો ઇલાજ શો છે?’

‘બસે જે થવાનું હોય તે થાઓ. પણ હાથે કરીને બીજું અપમાન શા સારું વહોરવું? ખરાબ તો આમેય થઈ રહ્યું છે. આપણને શા હક બાક છે?’ તૈયબ શેઠે જવાબ વાળ્યો.

આ જુરસો મને ગમતો હતો, પણ તેનો ઉપયોગ ન કરાય એમ પણ હું જાણતો હતો. કામની મર્યાદાનો મને અનુભવ હતો, એટલે મેં સાથીઓને શાંત પાડ્યા ને મારી વતી મરહૂમ જ્યોર્જ ગોડફ્રે જે હિંદી બારિસ્ટર હતા તેમને લઈ જવાની સલાહ આપી.

એટલે મિ. ગોડફ્રે ડેપ્યુટેશનના નાયક થયા. મારે વિષે મિ. એમ્બરલેને થોડી ચર્ચા પણ કરી. ‘એક જ માણસને ફરી સાંભળવા કરતાં નવાને સાંભળવા વધારે યોગ્ય,’ વગેરે કહી કરેલો જખમ રુઝાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

પણ આથી કામનું ને મારું કામ વધ્યું, પૂરું ન થયું. એકડે એકથી ફરી શરૂ કરવાનું રહ્યું. ‘તમારા કહેવાથી કામે લડાઈમાં લાગ લીધો. પણ પરિણામ તો આ જ આવ્યું ના?’ એમ મહેલું મારનારા પણ મળી આવ્યા. એ મહેલુની મારા ઉપર કંઈ અસર ન થઈ. મેં કહ્યું, ‘મને તે સલાહનો પશ્ચાત્તાપ નથી. આપણે લાગ લીધો એ

હીક કર્યું એમ હજી હું માનું છું. આપણે તેમ કરીને આપણા કર્તવ્યનું પાલન કર્યું. તેનું ફળ લલે આપણને જોવાનું ન મળે. પણ શુભ કાર્યનું ફળ શુભ જ છે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. ગઈગુજરીનો વિચાર કરવા કરતાં હવે આપણું શું કર્તવ્ય છે એ વિચાર કરવો વધારે સારું છે. એટલે આપણે એ વિચારીએ.’

આ વાત બીજાઓએ ઉપાડી લીધી.

મેં કહ્યું: ‘ખરું જોતાં જે કામને સારું મને જોલાવ્યો હતો તે તો હવે પૂરું થયું ગણાય. પણ હું માનું છું કે તમે મને રજા આપો તોપણ, મારાથી બને ત્યાં લગી, હું ટ્રાન્સવાલમાંથી ન ખસું. મારું કામ હવે નાતાલમાંથી નાહ પણ અહીંથી ચાલવું જોઈએ. એક વર્ષની અંદર પાછા જવાનો વિચાર મારે માંડી વાળવો જોઈએ ને મારે અહીંની વકીલાતની સનદ મેળવવી જોઈએ. આ નવા ખાતાને પહોંચી વળવાની મને હિમ્મત છે. જો તેને ન પહોંચી વળીએ તો કામ લૂંટાઈ જાય ને કદાચ અહીંથી કામનો પગ નીકળી જાય. કામની હીણપત તો રોજ વધતી જ જાય. મિ. ચેમ્પરલેન મને ન મળ્યા, પેલા અમલદારે મારી સાથે તોજડાઈલિરેલું વર્તન ચલાવ્યું, એ તો કામ આખીની નામોશી થાય તેના હિસાબમાં કંઈ જ નથી. અહીં આપણે કૂતરાંની જેમ રહીએ એ સહન ન જ કરાય.’

આમ મેં વાત ચલાવી. પ્રિટોરિયા અને જોહાનિસબર્ગમાં વસતા હિંદી આગેવાનો સાથે મસલત કરીને છેવટે જોહાનિસબર્ગમાં ઓફિસ રાખવાનો નિશ્ચય થયો.

ટ્રાન્સવાલમાં મને વકીલાતની સનદ મળવા વિષે પણ શંકા તો હતી જ. પણ વકીલમંડળ તરફથી મારી અરજીનો વિરોધ ન થયો ને વડી અદાલતે મારી અરજી મંજૂર કરી.

હિંદીને યોગ્ય જગ્યામાં ઓફિસ મળવી એ પણ મુશ્કેલીની વાત હતી. મિ. રીચની સાથે મને સારો પરિચય થઈ ગયો હતો. તે વખતે તેઓ વેપારીવર્ગમાં હતા. તેમના ઓળખીતા હાઉસ એજન્ટની મારફતે મેં ઓફિસનું મકાન સારી જગ્યામાં મેળવ્યું ને વકીલાત શરૂ કરી.

વધતી જતી ત્યાગવૃત્તિ

૨૧ નસવાલમાં કામી હોને સારુ કંઈ રીતે લડવું પડ્યું ને એશિયાઈ ખાતાના અમલદારોની સાથે કેમ વર્તવું પડ્યું તેના વર્ણનમાં આગળ વધું તે પહેલાં મારા જીવનના બીજા ભાગ ઉપર નજર નાંખવાની આવશ્યકતા છે.

આજ લગી કંઈક દ્રવ્ય એકઠું કરવાની ઇચ્છા હતી. પરમાર્થની સાથે સ્વાર્થનું મિશ્રણ હતું.

મુંબઈમાં જ્યારે ઓફિસ ખોલી ત્યારે એક અમેરિકન વીમાદલાલ આવ્યો હતો. તેનો ચહેરો ખુશનુમા હતો. તેની વાત મીઠી હતી. કેમ જાણે અમે જૂના મિત્રો ન હોઈએ એમ તેણે મારી માથે મારા ભાવી કલ્યાણની વાતો કરી:

અમરિકામાં તો તમારી નિશ્ચિનતા વધારા માણસો પોતાની જિંદગીના વીમો ઉતારાવે. તમારે પણ તેમ કરી ભવિષ્યને સારુ નિશ્ચિત થવું જોઈએ. જિંદગીના ભરોસો તો છે જ નહિ. અમેરિકામાં અમે તો વીમો ઉતારવાને ધર્મ માનીએ છીએ. તમને એક નાની સરખી પોલીસી કઢાવવા ન લલચાવી શકું ?'

ત્યારસુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ને હિંદુસ્તાનમાં ધણા દલાલોને મેં દાદ દીધેલી નહિ. મને લાગતું કે વીમો ઉતરાવવામાં કંઈક બીરુતા ને ઈશ્વરને વિષે અવિશ્વાસ છે. પણ આ વેળા હું લલચાયો. પેલો જેમ વાત કરતો જાય તેમ મારી સામે પત્ની અને પુત્રોની છબી ખડી થાય. ‘જીવ, તેં પત્નીના દાગીના લગલગ બધા વેચી નાંખ્યા છે. જો તને કંઈ થાય કરે તો પત્નીનો અને છોકરાઓના પાલનનો બોજો ગરીબ ભાઈ, જેમણે આપનું સ્થાન લીધું છે ને શોભાવ્યું છે, તેમની જ ઉપર પડે ને? એ કંઈ યોગ્ય ન ગણાય.’ આવી જાતની મારા મન સાથે દલીલ કરી ને મેં રૂ. ૧૦,૦૦૦ની પોલીસી કઢાવી.

પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી બદલાયેલી સ્થિતિએ મારા વિચારો બદલાવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાની નવી આપત્તિને સમયે મેં જે જે પગલાં ભર્યા તે ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને જ ભરેલાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેટલો સમય જશે તેની મને કંઈ જ ખબર નહોતી. મેં માનેલું કે હું હિંદુસ્તાન પાછો જવા નહિ પામું. મારે બાળબચ્ચાંને સાથે જ રાખવાં જોઈએ. તેમનો વિયોગ હવે ન જ હોવો જોઈએ. તેમના ભરણપોષણનું પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થવું જોઈએ. આમ વિચાર કરવાની સાથે જ પેલી પોલીસી મને દુઃખદ થઈ પડી. વીમાદલાલની જાળમાં ફસાયને સારુ હું શરમાયો. ‘ભાઈ જો આપ જેવા છે તો તે નાના ભાઈની વિધવાનો બોજો ભારે ગણુશે એમ તેં કેમ ધાર્યું? તું જ પહેલો મરશે એમ પણ કેમ ધાર્યું? પાલન કરનાર તો ઈશ્વર છે; નથી તું ને નથી ભાઈ. વીમો ઉતરાવીને તેં તારાં

આત્મકથા

બાળબચ્ચાંને પણ પરાધીન બનાવ્યાં. તેઓ કેમ સ્વાવલંબી ન થાય? અસંખ્ય ગરીબોનાં બાળબચ્ચાંનું શું થાય છે? તું તને તેમના જેવો કાં ન ગણે?’

આમ વિચારોની ધારા ચાલી. તેનો અમલ એકાએક નહોતો કર્યો. એક લવાજમ તો દક્ષિણ આફ્રિકામાંથીયે આપ્યાનું મને સ્મરણ છે.

પણ આ વિચારપ્રવાહને બહારનું ઉત્તેજન મળ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાની પહેલી મુસાફરીમાં હું ખ્રિસ્તી વાતાવરણમાં આવી ધર્મને વિષે જાગૃત રહ્યો. આ વેળા થિયોસોફીના વાતાવરણમાં આવ્યો. મિ. રીચ થિયોસોફિસ્ટ હતા. તેમણે મને જોહાનિસબર્ગની સોસાયટીના સંબંધમાં મૂક્યો. તેમાં હું સભ્ય તો ન જ થયો. મારે મતભેદો રહેલા. છતાં લગભગ દરેક થિયોસોફિસ્ટના ગાઢ પ્રસંગમાં હું આવ્યો. તેમની સાથે રોજ ધર્મચર્ચા થાય. તેમનાં પુસ્તકો વંચાય, તેમના મંડળમાં મારે બોલવાનું પણ બને. થિયોસોફીમાં બ્રાહ્મ-ભાવના કેળવવી અને વધારવી એ મુખ્ય વસ્તુ છે. આ વિષેની ચર્ચા અમે ખૂબ કરતા ને હું જ્યાં એ માન્યતામાં અને સભ્યોના આચરણમાં ભેદ જોતો ત્યાં ટીકા પણ કરતો. આ ટીકાની અસર મારા પોતાની ઉપર સારી પેડે થઈ. હું આત્મતંત્રીક્ષણ કરતો થઈ ગયો.

નિરીક્ષણનું પરિણામ

જાણી રે ૧૮૯૩ની સાલમાં હું ખ્રિસ્તી મિત્રોના નિકટ પ્રસંગમાં આવ્યો ત્યારે હું કેવળ શીખનારની સ્થિતિમાં હતો. ખ્રિસ્તી મિત્રો મને બાઈબલનો સંદેશ સંભળાવવા, સમજાવવા ને મારી પાસે તે સ્વીકારાવવા મથતા હતા. હું નમ્રભાવે, તટસ્થપણે તેમનું શિક્ષણ સાંભળી સમજી રહ્યો હતો. આને અંગે મેં હિંદુધર્મનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કર્યો ને બીજા ધર્મો સમજવાની પણ કોશિશ કરી. હવે ૧૯૦૩માં જરા સ્થિતિ બદલાઈ. થિયોસોફિસ્ટ મિત્રો મને તેમના મંડળમાં ખેંચવા અવશ્ય ઇચ્છતા હતા, પણ તે હિંદુ તરીકે મારી પાસેથી કંઈક મેળવવાના હેતુથી. થિયોસોફીનાં પુસ્તકોમાં હિંદુધર્મની છાયા ને તેની અસર તો પુષ્કળ છે જ, તેથી આ બાઈબોએ માન્યું કે હું તેમને મદદ દઈ શકીશ. મેં તેમને સમજાવ્યું કે મારો સંસ્કૃત અભ્યાસ નહિ જેવો ગણાય, મેં તેના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃતમાં વાંચ્યા નથી, તરજૂમા વાટે પણ મારું વાંચન ઓછું. છતાં તેઓ સંસ્કારને અને પુનર્જન્મને માનનારા હોવાથી મારી

થોડીધણી પણ મદદ તો મળે જ એમ તેમણે માન્યું ને હું 'નહિ ઝાડ ત્યાં એરડો પ્રધાન' જેવો થઈ પડ્યો. કોઈની સાથે વિવેકાનંદનો 'રાજયોગ' તો કોઈની સાથે મણિલાલ નજીભાઈનો વાંચવાનું શરૂ કર્યું. એક મિત્રની સાથે 'પાતંજલ યોગદર્શન' વાંચવું પડ્યું. ધણીની સાથે ગીતાનો અભ્યાસ શરૂ થયો. એક નાનુંસરખું 'જિજ્ઞાસુ મંડળ' નામે મંડળ પણ કાઢ્યું ને નિયમિત અભ્યાસ શરૂ થયો. ગીતાજી ઉપર મને પ્રેમ અને શ્રદ્ધા તો હતાં જ. હવે તેમાં જોડા ઊતરવાની આવશ્યકતા જોઈ. મારી પાસે એક-એ તરજૂમા હતા તેની મદદ વડે મૂળ સંસ્કૃત સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને નિત્ય એક અથવા બે શ્લોક કંઠ કરવાનું ધાર્યું.

સવારના દાતણ અને સ્નાનનો સમય મેં કંઠ કરવાના ઉપયોગમાં લીધો. દાતણમાં પંદર મિનિટ ને સ્નાનમાં વીસ મિનિટ જતી. દાતણ અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે ઊભાં ઊભાં કરતો. સામેની દિવાલ ઉપર ગીતાના શ્લોક લખીને ચોંટાડતો ને તે જરૂર પ્રમાણે જોતો ને ગોખતો. આ ગોખેલા શ્લોકો પાછા સ્નાન લગીમાં પાકા થઈ જાય. દરમ્યાન પાછલા નિત્ય એકવાર ખોલી જવાય. આમ કરીને મેં તેર અધ્યાય લગી મોઢે કરી લીધાનું મને સ્મરણ છે. પાછળથી વ્યવસાય વધ્યો. સત્યાગ્રહનો જન્મ થતાં ને તે બાળકને ઉછેરતાં મારો વિચાર કરવાનો સમય પણ એની ઉછેરમાં વીત્યો ને હજી વીતી રહ્યો છે એમ કહી શકાય.

આ ગીતાવાચનની અસર મારા સહાધ્યાયીઓ ઉપર તો જે પડી હોય તે તેઓ જાણે, મારે સારુ તો તે પુસ્તક

આચારનું એક પ્રૌઢ માર્ગદર્શક થઈ પડ્યું. તે પુસ્તક મારો ધાર્મિક કોષ થઈ પડ્યું. અળપ્યા અંગ્રેજી શબ્દની જોડણી કે તેના અર્થને સારુ હું જેમ અંગ્રેજી શબ્દકોષ જોલતો તેમ આચારની મુશ્કેલીઓ, તેના અટપટા કારડા ગીતાજી પાસે જોલાવતો. અપરિગ્રહ, સમભાવ વગેરે શબ્દોએ મને પકડ્યો. સમભાવ કેમ કેળવાય, કેમ જળવાય? અપમાન કરતા અમલદારો, લાંચ લેનારા અમલદારો, નકામો વિરોધ કરનારા, ગઈ કાલના સાથીઓ વગેરે, અને જેમણે ભારે ઉપકાર કર્યો હોય એવા સભજનો વચ્ચે ભેદ નહિ એટલે શું? અપરિગ્રહ તે કેમ પળાતો હશે? દેહ છે એ ક્યાં ઓછો પરિગ્રહ છે? સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિગ્રહ નથી તો શું? પુસ્તકોનાં થોથાનાં કબાટો બાળી નાંખવાં? ઘર બાળીને તીર્થ કરવું? લાગણી જ જવાબ મળ્યો કે ઘર બાળ્યા વિના તીર્થ થાય જ નહિ. અંગ્રેજી કાયદાએ મદદ કરી. સ્નેહની કાયદાના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા યાદ આવી. 'ટ્રસ્ટી' શબ્દનો અર્થ ગીતાજીના અભ્યાસને પરિણામે વિશેષ સમજ્યો. કાયદાના શાસ્ત્રને વિષે માન વધ્યું. તેમાં પણ મેં 'ધર્મ' લાખ્યો. ટ્રસ્ટીની પાસે કરોડો હોય છતાં તેમાંની એક પાઈ તેની નથી, તેમ મુમુક્ષુએ વર્તવું રહ્યું એમ હું ગીતાજીમાંથી સમજ્યો. અપરિગ્રહી થવામાં, સમભાવી થવામાં હેતુનું, હૃદયનું પરિવર્તન આવશ્યક છે એમ મને દીવા જેવું દેખાયું. રેવાશંકરભાઈને લખી વાળ્યું કે વીમાની પોલીસી બંધ કરજો. કંઈ પાછું મળે તો લેજો, ન મળે તો અપાયા પૈસા ગયા સમજજો. બાળકોની અને સ્ત્રીની રક્ષા તેનો અને આપણો પેદા કરનાર કરશે. આવી મતલબનો કાગળ લખ્યો. પિતા સમાન ભાઈને લખ્યું, 'આજ

લગી તો મારી પાસે બચ્યું તે તમને અર્પણ કર્યું. હવે મારી આશા છોડજો. હવે જે બચશે તે અહીં જ કેમને અર્થે વપરાશે.’

આ વાત હું બાઈને ઝટ ન સમજાવી શક્યો. તેમણે મને પ્રથમ તો સખત શબ્દોમાં તેમના પ્રત્યેનો મારો ધર્મ સમજાવ્યો: બાપ કરતાં મારે ડાહ્યા ન થવું, બાપે જેમ કુટુંબને પોષ્યું તેમ મારે પણ કરવું જોઈએ, વગેરે. મેં સામે વિનય કર્યો કે બાપનું જ કામ હું કરી રહ્યા છું. કુટુંબનો અર્થ જરા બહોળો કરીએ તો મારું પગલું સમજાય તેવું લાગશે.

બાઈએ આશા છોડી. લગભગ અબોલા લીધા જેવું કર્યું. મને તેથી દુઃખ થયું. પણ જેને હું ધર્મ માનતો હતો તે છોડતાં ધણું વધારે દુઃખ થતું હતું. મેં ઓછું દુઃખ સહન કર્યું. છતાં બાઈ પ્રત્યેની મારી ભક્તિ નિર્ભળ અને પ્રચંડ હતી. બાઈનું દુઃખ તેમના પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું. તેમને મારા પૈસા કરતાંયે મારા સદ્વર્તનની વધારે ગરજ હતી.

તેમના આખરના દિવસોમાં બાઈ પલબ્ધા. મરણપથારીએ હતા ત્યારે તેમને જણાયું કે મારું પગલું જ સાચું અને ધર્મ્ય હતું. તેમનો અત્યંત કરુણાજનક કાગળ મળ્યો. જે બાપ દીકરાની માફી માગી શકતો હોય તો તેમણે મારી માફી માગી. તેમના દીકરાઓને મારી રીત પ્રમાણે ઉછેરવાની મને લલામણ કરી. પોતે મને મળવાને અધીરા થયા. મને તાર કર્યો. મેં ‘આવો’ એમ તારથી જવાબ આપ્યો. પણ અમારો મેળાપ નિર્માયો નહોતો.

તેમની તેમના પુત્રો વિષેની ધ્વજા પણ પૂરી ન થઈ. ભાઈએ દેશમાં જ દેહ છોડ્યો. દીકરાઓને તેમના આગલા જીવનનો સ્પર્શ હતો. તેમનું પરિવર્તન ન થયું. હું તેમને મારી પાસે ન ખેંચી શક્યો. એમાં તેમનો દોષ નથી. સ્વભાવને કાણુ ફેરવી શકે? બળવાન સંસ્કારને કાણુ ભૂંસી શકે? આપણે માનીએ કે જેમ આપણામાં પરિવર્તન થાય કે વિકાસ થાય તેમ આપણાં આશ્રિતોમાં કે સાથીઓમાં પણ થવો જોઈએ એ મિથ્યા છે.

માખાપ ચનારની જવાબદારી કેવી ભયંકર છે તે આ દષ્ટાંત ઉપરથી કંઈક સમજાય એમ છે.

નિરામિષાહારને બલિદાન

 વનમાં જેમજેમ ત્યાગ અને સાદાર્થ વધ્યાં અને ધર્મજગૃતિ વધી તેમતેમ નિરામિષાહારનો અને તેના પ્રચારનો શોખ વધતો ગયો. પ્રચારનું કામ મેં એક જ રીતે કરી જણ્યું છેઃ આચારથી અને આચારની જોડે જિજ્ઞાસુ સાથે વાર્તાલાપથી.

જોહાનિસબર્ગમાં એક નિરામિષાહારી ગૃહ હતું. તે એક જર્મન જે ક્યુનીના જલોપચારને માનનારો હતો તે ચલાવતો હતો. ત્યાં જવાનું મેં શરૂ કર્યું ને જોટલા અંગ્રેજ મિત્રોને ત્યાં લઈ જઈ શકાય તેટલાને તેને ત્યાં લઈ જતો. પણ મેં જોયું કે આ ગૃહ લાંબો સમય નહિ ચાલે. તેને પૈસાની તંગી તો તેમાં રહ્યાં જ કરતી. મને યોગ્ય લાગી તેટલી મદદ મેં તેને કરી. કંઈક પૈસા ખાયા પણ ખરા. છેવટે તે બંધ થયું. થિયોસોફિસ્ટ ધણી નિરામિષાહારી હોય છે. કોઈ પૂરા, કોઈ અધૂરા. આ મંડળની એક બાઈ સાહસિક હતી. તેણે મોટા પાયા ઉપર એક નિરામિષાહારી ગૃહ કાઢ્યું. આ બાઈને કલાનો શોખ

હતો. ખર્ચાળ સારી પેઠે હતી, અને હિસાબનું બહુ બાન નહોતું. તેનું મિત્રમંડળ ઠીક પ્રમાણમાં ગણ્યામ. પ્રથમ તો એનું કામ નાના પાયા ઉપર શરૂ થયું. પણ તેણે તેમાં વધારો કરવાનો ને મોટી જગ્યા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમાં મારી મદદ માગી. તે વેળા તેના હિસાબ વગેરેની મને કશી ખબર નહોતી. તેની ગણતરીઓ યોગ્ય હશે એમ મેં માની લીધું. મારી પાસે સગવડ હતી. ઘણા અસીલોનાં નાણાં મારી પાસે રહેતાં. તેમાંના એકની રજા લઈ તેનાં નાણાંમાંથી લગભગ એક હજાર પાઉંડ આપ્યા. આ અસીલ વિશાળ હૃદયનો અને વિશ્વાસુ હતો. તે પ્રથમ ગિરમીટમાં આવેલો. તેણે કહ્યું, ‘ભાઈ, આપ કા દિલ ચાહે તો પૈસે દે દો. મੈં કુછ ના જાનું.’ મેં તો આપ હી કા જાનતા હું.’ તેનું નામ બદી. તેણે સત્યાગ્રહમાં ઘણો મોટો ભાગ લીધો હતો. તેણે જેલ પણ ભોગવી હતી. આટલી સંમતિ ઉપરથી મેં તેના પૈસા ધીર્યા. એત્રણ માસમાં જ મને અબર પડી ગઈ કે આ પૈસા પાછા નહિ આવે. આટલી મોટી રકમ જોવાની મારી શક્તિ નહોતી. મારી પાસે એટલા પૈસાનો ખીજો ઉપયોગ હતો. પૈસા પાછા ન જ આવ્યા. પણ વિશ્વાસુ બદીના પૈસા જય કેમ? તેણે તો મને જ જાણ્યો હતો. એ પૈસા મેં ભરી આપ્યા.

એક અસીલ મિત્રને મેં આ પૈસાની ધીરધારની વાત કરેલી. તેમણે મને મીઠો ઠપકો આપી જાગૃત કર્યો:

‘ભાઈ, (દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું ‘મહાત્મા’ નહોતો જાન્યો, ‘બાપુ’ પણ નહોતો થયો. અસીલ મિત્રો મને

આત્મકથા

‘લાઈ’ કહીને જ બેલાવતા.) આ કામ તમારું નથી. અમે તો તમારે વિશ્વાસે ચાલનારા. આ પૈસા તમને પાછા નથી મળવાના. બદ્રીને તો તમે બચાવી લેશો ને તમારા ખોશો. પણ આવાં સુધારકનાં કામોમાં બધા અસીલોના પૈસા આપવા માંડો તો અસીલો મરી રહે ને તમે લિખારી બનો ને ઘેર બેસો. તેમાં તમારું જાહેર કામ રખડે.’

સુલાગ્યે આ મિત્ર હયાત છે. દાક્ષણ આફ્રિકામાં ને બીજે તેમના કરતાં વધારે સ્વચ્છ માણસ મેં બીજો નથી લાખ્યો. કોઈને વખે પોતાના મનમાં શક આવે તો, ને તે ખોટો છે એમ તેમને લાગે કે તરત જ સામેના માણસની તુરત માફી માગી પોતાનો આત્મા સાફ કરે. મને આ અસીલની ચેતવણી ખરી લાગી. બદ્રીના પૈસા તો હું ભરી શક્યો, પણ બીજા હજાર પાઉંડ તે જ વેળા ખોયા હોત તો ભરી આપવાની મારી સુદ્ધ શક્તિ નહોતી ને મારે કરજમાં જ પડવું પડત. અને એ ધંધો તો મેં મારી જિંદગીભરમાં કદી નથી કર્યો ને તે તરફ મને હમેશ ભારે અણગમો રહ્યો છે. મેં જોયું કે સુધારા કરવાને ખાતર પણ પોતાની શક્તિ બહાર ન જવું ઘટે. મેં એમ પણ જોયું કે આ ધીરધાર કરવામાં મેં ગીતાના તટસ્થ નિષ્કામ કર્મના મુખ્ય પાઠનો અનાદર કર્યો હતો. આ ભૂલ મારે સારુ દીવાદાંડી થઈ પડી.

નિરામિષાહારના પ્રચારને સારુ આવું બલિદાન કરવાનું મારી કલ્પનામાં નહોતું. મારે સારુ એ પરાણે પુણ્ય થઈ પડ્યું.

૭

માટી અને પાણીના પ્રયોગ

મરા જીવનની સાદાઈ વધતી ગઈ તેમતેમ રોગોને સારુ દવા લેવાનો અણગમો જે મૂળથી હતો તે વધતો ગયો. જ્યારે હું ડરખનમાં વકીલાત કરતો ત્યારે દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા મને તેડવા આવેલા, તે વેળા મને નખળાઈ રહેતી અને સોજા પણ કોષ કોષવાર રહેતા. તેને સારુ તેમણે દવા કરી હતી અને તેથી મને આરામ થયેલો. આ પછી દેશમાં પાછો આવ્યો ત્યાં લગી મને નોંધ લેવા યોગ્ય વ્યાધિ થયાનું સ્મરણ નથી.

પણ જોહાનિસબગમાં મને કબજિયત રહેતી અને વખતોવખત માથું દુખવા આવતું. રેચની કંઈ દવા લઈને તબિયત ઠીકઠીક રાખતો. ખોરાકનું પથ્ય તો હમેશાં હતું જ, પણ તેથી હું તદ્દન વ્યાધિમુક્ત ન થયો. રેચમાંથી પણ છુટાય તો સારું એમ મનને રહ્યાં જ કરે.

માંચેસ્ટરમાં ‘નો એક્ક્સટ્રે ઍસોસીએશન’ સ્થપાયા વિષે વાંચ્યું. તેમાં દલીલ એ હતી કે અંગ્રેજો ધણીવાર અને ધણું ખાય છે, રાતના ખાર વાગ્યા લગી ખાંધાં કરે ને

પછી દાકતરનાં ઘર શોધે. આ ઉપાધિમાંથી છૂટવું હોય તો સવારનું ખાણું ‘એક્ષસ્ટ’ છોડી દે. આ દલીલ મને તો નેકે પૂરેપૂરી લાગુ નહોતી પડતી છતાં તેનો અંશ લાગુ પડતો હતો એમ મને લાગ્યું. હું ત્રણ વખત પેટ ભરીને જમતો ને બપોરની આ પણ પીતો. હું કદી અધ્યાહારી નહોતો. નિરામિષાહારમાં અને મસાલા વિના જે જે સ્વાદો કરી શકાય તે કરતો. છસાત વાગ્યા પહેલાં બાગ્યે જાઉં. આ ઉપરથી મને લાગ્યું કે હું પણ જે સવારનું ખાણું છોડું તો માથાના દરદમાંથી અવશ્ય મુક્ત થાઉં. મેં સવારનું ખાણું છોડ્યું. થોડા દહાડા વસમું તો લાગ્યું પણ માથાનું દરદ તો ગયું જ. એ ઉપરથી મેં ધાર્યું કે મારો ખોરાક હાજત કરતાં વધારે હતો.

પણ કબજિયતની શરિયાદ આ ફેરફારથી ન મટી. ક્યુનીના કટિસ્નાનના ઉપચાર કર્યા તેથી થોડો આરામ થયો, પણ જોઈતો ફેરફાર તો ન જ થયો. દરમ્યાન પેલા જર્મન વીશીવાળાએ કે કોઈ બીજા મિત્રે મારા હાથમાં જુસ્ટનું ‘રીટર્ન ટુ નેચર’ (‘કુદરત તરફ વળો’) નામનું પુસ્તક મૂક્યું. તેમાં મેં માટીના ઉપચાર વિષે વાંચ્યું. સૂકાં ને લીલાં ફળ જ મનુષ્યનો કુદરતી ખોરાક છે એ વાતનું પણ આ લેખકે બહુ સમર્થન કર્યું છે. કેવળ ફળાહારનો પ્રયોગ તો મેં આ વેળા ન આદર્યો પણ માટીના ઉપચાર તુરત શરૂ કર્યા. તેની મારા ઉપર અબળમળીભરેલી અસર થઈ. ઉપચાર આ પ્રમાણે હતો: સાફ ખેતરાઉ લાલ કે કાળા માટી લઈ તેમાં માપસર ઠંડું પાણી નાંખી સાફ ઝીણા પલાળેલા કપડામાં લપેટી પેટ ઉપર મૂકી ને તેને પાટાથી

બાંધી. આ લોપરી રાતના સૂતી વખતે બાંધતો ને સવારે અથવા રાતમાં જાગી જઈ તો ત્યારે કાઢી નાંખતો. તેથી મારી કબજિયત નાબૂદ થઈ. આ માટીના ઉપચારો મેં ત્યારબાદ મારા ઉપર ને મારા અનેક સાથીઓ ઉપર કર્યા અને લાગ્યે કોઈને વિષે નિષ્ફળ ગયાનું મને સ્મરણ છે.

દેશમાં આવ્યા બાદ હું આવા ઉપચારો વિષે આત્મ-વિશ્વાસ ખોઈ બેઠો છું. પ્રયોગો કરવાનો, એક જગ્યાએ સ્થિર થઈ બેસવાનો, મને અવસર પણ નથી મળી શક્યો. છતાં માટીના ને પાણીના ઉપચારોને વિષે મારી શ્રદ્ધા ધણે અંશે જેવી આરંભમાં હતી તેવી જ છે. આજે પણ મર્યાદાની અંદર રહીને માટીના ઉપચાર મારા પોતાની ઉપર તો હું કરું જ છું ને મારા સાથીઓને પણ પ્રસંગ આવ્યે સલાહ દઉં છું. જિંદગીમાં બે સખત માંદગીઓ ભોગવી છૂટ્યો છું છતાં મારી માન્યતા છે કે મનુષ્યને દવા લેવાની લાગ્યે જ જરૂર રહે છે. પથ્ય અને પાણી, માટી, ઇત્યાદિના ધરગથુ ઉપચારોથી એક હજારમાંથી નવસે નવાણું કેસ સારા થઈ શકે છે.

ક્ષણેક્ષણે વૈદ્ય, હકીમ અને દાકતરને ત્યાં દોડવાથી ને શરીરમાં અનેક વસાણાં અને રસાયણો ભરવાથી મનુષ્ય પોતાનું જીવન દૂંકું કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે, તેથી મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે છે, અને શરીરનો સ્વામી રહેવાને બદલે શરીરનો ગુલામ બને છે.

માંદગીના બિજાનામાં પડ્યો આ હું લખી રહ્યો છું તેટલા સારું આ વિચારોને કોઈને અવગણે. મારી માંદગીનાં

આત્મકથા

કારણે હું જાણું છું. મારા જ દોષોને લીધે હું માંદો પડ્યો છું એનું મને પૂરેપૂરું જ્ઞાન અને જ્ઞાન છે. અને તે જ્ઞાન હોવાથી હું ધીરજ નથી ખોઈ બેઠો. એ માંદગીને મેં ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માન્યો છે ને અનેક દવાઓ કરવાની લાલચથી દૂર રહ્યો છું. મારી હઠથી દાકતર મિત્રોને હું કંટાળો આપું છું એમ પણ હું જાણું છું, પણ તેઓ ઉદારવૃત્તિથી મારી હઠને સહન કરે છે ને મારો ત્યાગ કરતા નથી.

પણ મારે અત્યારની મારી સ્થિતિનું વર્ણન લખાવવું ન ધટે. એટલે આપણે ૧૯૦૪-૫ના સમય તરફ વળીએ.

પણ તેનો આગળ વિચાર કરતા પહેલાં વાંચનારને થોડી સાવચેતી આપવાની જરૂર છે. આ વાંચીને જેઓ જુસ્સું પુસ્તક ખરીદે તેમણે તેમાંનું બધું વેદવાક્ય ન સમજવું. બધાં લખાણોમાં લેખકની એકાંગી દૃષ્ટિ ધણેભાગે હોય છે. પણ દરેક વસ્તુને જોઈએ તેમની સાત દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય છે; ને તે તે દૃષ્ટિએ તે વસ્તુ ખરી હોય છે, પણ બધી દૃષ્ટિઓ એક જ વખતે ને એક પ્રસંગે ખરી ન જ હોય. વળી ઘણાં પુસ્તકોમાં ધરાક્રીની અને નામની લાલચનો દોષ પણ હોય છે. એટલે જેઓ મજદૂર પુસ્તક વાંચે તેઓ વિવેકપૂર્વક વાંચે અને કંઈ પ્રયોગો કરવા હોય તો કંઈ અનુભવીની સલાહ મેળવે અથવા ધીરજપૂર્વક આવી વસ્તુનો થોડો અભ્યાસ કરી પ્રયોગોમાં જિતરે.

એક સાવચેતી

પ્રવાહપતિત કથાના પ્રસંગને હજી આવતા પ્રકરણ લગી મુલતવી રાખવો પડશે.

ગયા પ્રકરણમાં મારીના પ્રયોગોને અંગે હું જે લખી ગયો તેના જેવો મારે જોરાકનો પ્રયોગ પણ હતો, એટલે એ વિષે આ સમયે થોડું લખી નાંખવું ઉચિત સમજી છું. ખીન્નું કેટલુંક પ્રસંગોપાત્ત હવે પછી આવશે.

જોરાકના મારા પ્રયોગો અને તેને વિષેના વિચારોનો વિસ્તાર આ પ્રકરણોમાં નહિ કરાય. એ વિષે મેં ‘આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન’ નામે પુસ્તક દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ને સારું લખેલું તેમાં વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે. મારાં નાનાં નાનાં પુસ્તકોમાં એ પુસ્તક પશ્ચિમમાં તેમજ અહીં સહુથી વધારે પ્રસિદ્ધ પામ્યું છે. તેનું કારણ હું આજ લગી સમજી નથી શક્યો. એ પુસ્તક કેવળ ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ના વાંચનારને સારુ લખવામાં આવ્યું હતું. પણ તેને આધારે ઘણાં ભાષ્યજેનોએ પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કર્યા છે ને મારી સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવ્યો છે, તેથી તેને વિષે અહીં કંઈક લખવાની આવશ્યકતા જાણી થઈ છે.

કેમકે, જોકે તેમાં લખેલા મારા વિચારોમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા મેં નથી અનુભવી, છતાં મારા આચારમાં મેં મહત્વનો ફેરફાર કર્યો છે એ તે પુસ્તકના બધા વાંચનાર નથી જાણતા. તેઓ એ તુરત જાણે એ જરૂરનું છે.

એ પુસ્તક લખવામાં — જેમ બીજાં લખવામાં — કેવળ ધર્મભાવના હતી અને તે જ મારા પ્રત્યેક કાર્યમાં આજે પણ વર્તે છે તેથી તેમાંના કેટલાય વિચારોનો હું આજે અમલ નથી કરી શકતો એનો મને ખેદ છે, એની મને શરમ છે.

મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મનુષ્ય બાળક તરીકે માતાનું દૂધ પીએ છે તે ઉપરાંત બીજા દૂધની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્યનો, ખોરાક વનપક રજો લીલાં અને સૂકાં સિવાય બીજો નથી. બદામાદિ બીજોમાંથી અને દ્રાક્ષાદિ ફળોમાંથી તેને શરીર અને બુદ્ધિનું પૂર્ણ પોષણ મળી રહે છે. આવા ખોરાક ઉપર જે રહી શકે તેને સારુ બ્રહ્મચર્યાદિ આત્મસંયમ ધણી સહેલી વસ્તુ થઈ પડે છે. આહાર તેવો ઓડકાર, માણસ જેવું ખાય તેવો થાય છે, એ કહેવતમાં ઘણું તથ્ય છે એમ મેં અને મારા સાથીઓએ અનુભવ્યું છે.

આ વચારોનું વિસ્તારપૂર્વક સમર્થન આરોગ્યના પુસ્તકમાં છે.

પણ મારે નસીબે હિંદુસ્તાનમાં મારા પ્રયોગને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનું નહોતું. ખેડા જિલ્લામાં સિપાહીબરતીનું કામ કરતો કરતો મારી બુલથી હું મરણપથારીએ પડ્યો. દૂધ વિના જીવવાનાં મેં બહુ વલખાં માર્યાં. જે વૈદાને, દાક્તરોને, રસાયણશાસ્ત્રીઓને ઓળખતો તેમની મદદ માગી. કોઈએ મગનું પાણી, કોઈએ મહુડાનું તેલ, કોઈએ બદામનું દૂધિયું સૂચવ્યાં,

એ બધી ચીજોના પ્રયોગો કરતાં મેં શરીરને નિયંત્રિત પણ તેથી હું પથારીએથી ઊઠી ન શક્યો.

વૈદ્યોએ મને ચરક ઇલાદિમાંથી શ્લોકો સંલગાવ્યા કે વ્યાધિને દૂર કરવા સારુ ખાદ્યાખાદ્યનો બાધ હોય નહિ ને માંસાદિ પણ ખવાય. આ વૈદ્યો મને દૂધના ત્યાગમાં કામચલાણ રહેવાની મદદ કરી શકે તેમ નહોતું. જ્યાં 'બીફ ટી' અને બ્રેડીને સ્થાન છે ત્યાંથી દૂધના ત્યાગમાં મદદ ક્યાંથી મળે? ગાયબેંસનું દૂધ તો લેવાય જ નહિ. મને વ્રત હતું. વ્રતનો હેતુ તો દૂધમાત્રનો ત્યાગ કરવાનો હતો પણ વ્રત લેતી વખતે મારી સામે ગાય અને બેંસમાતા જ હતાં તેથી અને જીવવાની આશાએ મેં મનને જેમતેમ ફેસલાવી લીધું. વ્રતનો અક્ષર પાળ્યો ને બકરીનું દૂધ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા વ્રતનો આત્મા હણાયો એમ મેં બકરીમાતાનું દૂધ લેતી વેળા પણ જાણ્યું.

પણ મારે 'રેલેટ એક્ટ'ની સામે જૂઝવું હતું, એ મોહ મને મૂકતો નહોતો. તેથી જીવવાની પણ ઇચ્છા રહી ને જેને હું મારા જીવનનો મહાન પ્રયોગ માનું છું તે અટક્યો.

ખાવાપીવાની સાથે આત્માને સંબંધ નથી, તે નર્થ ખાતો, નથી પીતો, જે પેટમાં જાય છે તે નહિ, પણ જે વચ્ચેનો અંદરથી નીકળે છે તે હાનિલાભ કરે છે વગેરે દલીલો હું જાણું છું. એમાં તથ્યાંશ છે. પણ દલીલમાં જીતાર્યા વિના અહીં તો મારે દૈનિક નિશ્ચય જ મૂકી દઉં છું કે જે મનુષ્ય ઇશ્વરથી ડરીને ચાલવા ઇચ્છે છે, જે ઇશ્વરના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા ઇચ્છે છે એવા સાધક ને મુમુક્ષુને સાનુ

જીવનમંથન

પોતાના ખોરાકની પસંદગી — ત્યાગ અને સ્વીકાર — એટલાં જ આવશ્યક છે જેટલાં વિચાર અને વાચાની પસંદગી — ત્યાગ અને સ્વીકાર — આવશ્યક છે.

પણ જે બાબતમાં હું પોતે પડ્યો છું તે બાબતમાં બીજાઓને મારે આધારે ચાલવાની હું સલાહ ન આપું, એટલું જ નહિ પણ તેમને રોકું. તેથી આરોગ્યના પુસ્તકને આધારે પ્રયોગો કરનારાં બધાં ભાઈબહેનોને હું સાવધાન કરવા ઇચ્છું છું. દૂધનો ત્યાગ સર્વાંશે લાભદાયી લાગે, અથવા અનુભવી વૈદ્ય દાકતરોની તેનો ત્યાગ કરવાની સલાહ હોય તે સિવાય, કેવળ મારા પુસ્તકને આધારે તેઓ દૂધનો ત્યાગ ન કરે. અહીંનો મારો અનુભવ અત્યાર લગી તો મને એમ જ સૂચવે છે કે જેની હોજરી મંદ થઈ છે ને જે પથારીવશ થયો છે તેને સારું દૂધ જેવો બીજો હલકો તથા પોષક ખોરાક જ નથી. તેથી દૂધની મર્યાદા જે એ પુસ્તકમાં સૂચવી છે તે પર હઠ ન રાખવા તે પુસ્તક વાંચનારને મારી વિનંતિ અને ભલામણ છે.

આ પ્રકરણના વાંચનાર કોઈ વૈદ્ય, દાકતર, હકીમ કે બીજા અનુભવી દૂધની અવેજીમાં તેટલી જ પોષક છતાં પાચક વનસ્પતિ પોતાના વાચનના આધારે નહિ પણ અનુભવના આધારે જાણતા હોય તો મને જણાવી મારા હિચર ઉપકાર કરે.

૯

બળિયા સાથે બાથ

હવે એશિયાઈ અમલદારો તરફ નજર કરીએ. એશિયાઈ અમલદારોનું મોટામાં મોટું થાણું જોહાનિસબર્ગમાં હતું. એ થાણામાં હિંદી, ચીના વગેરેનું રક્ષણ નહિ પણ ભક્ષણ થતું હતું એમ હું જોઈ રહ્યો હતો. મારી પાસે રોજ ફરિયાદો આવે: ‘હકદાર દાખલ થઈ નથી શકતા, ને બેહક સો સો પાઉંડ આપીને આવ્યે જાય છે. આનો ઇલાજ તમે ન કરો તો કાણુ કરશે?’ મને પણ એવી જ લાગણી હતી. જો આ સડો ન નીકળે તો મારું ટ્રાન્સવાલમાં વસવું ફાકટ ગણાય.

હું પુરાવા એકઠા કરવા લાગ્યો. જ્યારે મારી પાસે ઠીક જમાવ થયો ત્યારે હું પોલીસ કમિશનરની પાસે પહોંચ્યો. તેનામાં દયા અને ઇન્સાફ હતાં એમ મને લાગ્યું. મારી વાત છેક કાઠી નાંખવાને બદલે તેણે ધીરજથી સાંભળી ને પુરાવા રજૂ કરવા કહ્યું. સાક્ષીઓને પોતે જ તપાસ્યા. તેની ખાતરી થઈ. પણ જેમ હું જાણતો હતો તેમ તે પણ જાણતો હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરા પંચોની પાસે ગોરા ગુનેગારને ફંડ દેવાવવો એ મુશ્કેલ હતું. ‘તોપણ આપણે મહેનત

તો કરીએ. આવા ગુનેગાર જુરીને હાથે છૂટી જશે એવી બીકથી તેમને ન પકડાવવા એ પણ બરાબર નથી. એટલે હું તો તેમને પકડાવીશ. મારી મહેનતમાં કચાશ નહિ રાખું એટલી તમને ખાતરી આપું છું.’

મને ખાતરી હતી જ. બીજા અમલદારો ઉપર પણ શક તો હતો, પણ તેમની સામે મારી પાસે કાચો પુરાવો હતો. એને વિષે મુદ્દલ શક નહોતો. તેથી એની ઉપર વારંટ નીકળ્યાં.

મારી હિલચાલ છૂપી રહી જ ન શકે તેવી હતી. હું લગભગ રોજ પોલીસ કમિશનરને ત્યાં જઈ એ ધણા દેખે. આ બે અમલદારોના નાનામોટા જાસૂસો તો હતા જ. તેઓ મારી ઓફિસની ચોકી કરે ને મારી આવજના ખબર પેલા અમલદારોને આપે. અહીં મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે મજદૂર અમલદારોનો ત્રાસ એટલો બધો હતો કે તેમને બહુ જાસૂસો નહોતા મળતા. હિંદીઓની તેમજ ચીનાની મને મદદ ન હોત તો આ અમલદારો ન જ પકડાત.

આ બેમાંથી એક અમલદાર ભાગ્યો. પોલીસ કમિશનરે બહારનું વારંટ કઢાવી તેને પકડાવ્યો ને પાછો આણ્યો. કેસ ચાલ્યો. પુરાવા પણ સરસ પડ્યા. છતાં, અને એક તો ભાગ્યો હતો એમ જુરીની પાસે પુરાવો પડ્યો હતો તોપણ બન્ને છૂટી ગયા!

હું બહુ નિરાશ થયો. પોલીસ કમિશનરને પણ દુઃખ થયું. વકીલના ધંધા પ્રત્યે મને અણુગમે ઉત્પન્ન થયો. શુદ્ધિનો ઉપયોગ ગુનો છુપાવવામાં થતો જોઈ મને શુદ્ધિ જ અજખામણી લાગી.

બન્ને અમલદારોનો ગુનો એટલો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હતો કે તેઓ છૂટ્યા છતાં સરકાર તેમને સંધરી તો ન જ શકી. બન્નેને બરતરફી મળી ને એશિયાઈ ચાણું કંઈક ચોખ્ખું થયું. કેમકે હવે ધીરજ આવી ને હિંમત પણ આવી.

મારી પ્રતિષ્ઠા વધી. મારો ધંધો પણ વધ્યો. કેમકે સેંકડો પાર્સી દર માસે લાંચમાં જ જતા તેમાંથી ધણી બચ્યા. બધા બચ્યા એમ તો ન જ કહી શકાય. અપ્રામાણિક તો હજીયે ચરી ખાતા હતા. પણ પ્રામાણિક પોતાની પ્રામાણિકતા બળવી શકવા પામ્યા એમ કહી શકાય.

હું કહી શકું છું કે આ અમલદારો આવા અધમ હતા છતાં તેઓ સામે અંગત મને કંઈ જ નહોતું. આ મારો સ્વભાવ તેઓ બળુતા હતા. અને જ્યારે તેમને તેમની કંગાળ હાલતમાં મદદ કરવાનો પ્રસંગ મને આવેલો ત્યારે મેં મદદ પણ કરેલી. જોહાનિસબગની મ્યુનિસિપાલિટીમાં જો હું વિરોધ ન કરું તો તેમને નોકરી મળે તેમ હતું. તેમનો મિત્ર મને મળ્યો, ને મેં તેમને નોકરી મળવામાં મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. તેમને નોકરી પણ મળી.

આ પગલાની અસર એ થઈ કે જે ગોરા વર્ગના સંબંધમાં હું આવ્યો તેઓ મારે વિષે નિર્ભય બનવા લાગ્યા; ને જોકે તેમનાં ખાતાં સામે મારે ઘણીવેળા લડવું પડતું, તીખા શબ્દો વાપરવા પડતા, છતાં તેઓ મારી સાથે મીઠો સંબંધ રાખતા. આવી વર્તણૂક મારા સ્વભાવમાં જ હતી એનું મને તે વેળા બરોબર જ્ઞાન નહોતું. આવા વર્તનમાં સત્યાગ્રહની જડ રહેલી છે, એ અહિંસાનું અંગવિશેષ છે, એ હું પાછળથી સમજતો થયો.

આત્મકથા

મનુષ્ય અને તેનું કામ એ બે નોખી વસ્તુ છે. સારાં કામ પ્રત્યે આદર અને નહારાં પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવો જ જોઈએ. સારાંનરસાં કામ કરનાર પ્રત્યે હમેશાં આદર અથવા દયા હોવાં જોઈએ. આ વસ્તુ સમજવે સહેલી છે છતાં તેનો અમલ ઓછામાં ઓછો થાય છે. તેથી જ આ જગતમાં ઝેર ફેલાયાં કરે છે.

સત્યની શોધના મૂળમાં આવી અહિંસા રહેલી છે. તે હાથ ન આવે ત્યાં લગી સત્ય મળે જ નહિ એમ હું પ્રતિક્ષણ અનુભવ્યાં કરું છું. તંત્રની સામે ઝઘડો શોભે, તંત્રીની સામે ઝઘડો કરવો તે પોતાની સામે કર્યા બરોબર છે. કેમકે બધા એક જ પીંછીથી દોરાયેલા છીએ, એક જ બ્રહ્માની પ્રગ્ન છીએ. તંત્રીમાં તો અનંત શક્તિ રહેલી છે. તંત્રીનો અનાદર — તિરસ્કાર કરવા જતાં તે શક્તિઓનો અનાદર થાય ને તેમ થતાં તંત્રીને તેમજ જગતને નુકસાન પહોંચે.

એક પુણ્યસ્મરણ ને પ્રાયશ્ચિત્ત

મારા જીવનમાં એવા બનાવો બન્યાં જ કર્યા છે કે જે વડે હું અનેક ધર્મીઓના અને અનેક જાતિ-ઓના ગાઢ પરિચયમાં આવી શક્યો છું. એ બધાઓના અનુભવો પરથી એમ કહી શકાય કે મેં સગાં અને પરાયાં, દેશી અને પરદેશી, ગોરા અને કાળા, હિંદુ અને મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે ચહૂદી વચ્ચે ભેદ નથી જાણ્યો. મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્યું એમ કહી શકું છું. આ વસ્તુને મારે વિષે હું ગુણ નથી માનતો, કેમકે જેમ આહંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ યમોને કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યાનું ને તે પ્રયત્ન હજી ચાલુ હોવાનું મને પૂર્ણ ભાન છે, તેમ આવો અભેદ કેળવવાનો મેં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હોય એવો મને ખ્યાલ નથી.

જ્યારે હું ડરજનમાં વફીલાત કરતો ત્યારે ઘણીવાર મારા મહેતાઓ મારી સાથે રહેતા. તેમાં હિંદુ અને ખ્રિસ્તી હતા, અથવા પ્રાંતવાર કહીએ તો ગુજરાતી અને મદ્રાસી હતા. તેમને વિષે મારા મનમાં કદી ભેદભાવ ઊપજ્યાનું મને સ્મરણ નથી. તેમને હું કુટુંબીજન ગણતો ને જો પત્ની તરફથી તેમાં કંઈ વિધ્ન આવે તો તેની જોડે લડતો. એક મહેતો ખ્રિસ્તી હતો. તેનાં માતપિતા પંચમ જાતિનાં હતાં. ઘરની બાંધણી પશ્ચિમ ઘાટની હતી. તેમાં કાટડીઓમાં ખાળ હોતા નથી — હોવા પણ ન જોઈએ

એમ હું માનું છું — તેથી દરેક કોટડીમાં મોરીને બદલે પેશાબને સારુ ખાસ વાસણ હોય છે. તે ઉપાડવાનું કામ નોકરનું નહોતું, પણ અમારું ધણીધણિયાણીનું હતું. મહેતાઓ જે પોતાને ધરના જેવા માનતા થઈ જાય તે તો પોતાનું વાસણ પોતે ઉપાડે પણ ખરા. આ પંચમ કુળમાં જન્મેલ મહેતા નવા હતા. તેમનું વાસણ અમારે જ ઉપાડવું જોઈએ. બીજાં તો કર્તુરબાઈ ઉપાડતી, પણ આ તેને મન હદ આવી. અમારી વચ્ચે કલેશ થયો. હું ઉપાડું એ તેને ન પાલવે, તેને પોતાને ઉપાડવું ભારે થઈ પડ્યું. આંખમાંથી મોતીનાં બિન્દુ ટપકાવતી, હાથમાં વાસણ ઝાલતી, અને મને પોતાની હાલ આંખોથી ઠપકો આપતી સીડીએથી ઊતરતી કર્તુરબાઈને હું આજે પણ ચીતરી શકું છું.

પણ હું તો જેવો પ્રેમાળ તેવો ધાતકી પતિ હતો. મને પોતાને હું તેનો શિક્ષક પણ માનતો ને તેથી મારા અંધ પ્રેમને વશ થઈ સારી પેડે પજવતો.

આમ તેના માત્ર વાસણુ ઊચકી જવાથી મને સંતોષ ન થયો. તે હસતે મુખે લઈ જાય તો જ મને સંતોષ થાય. એટલે મેં એ બોલ જાંચે સાદે કહ્યા. ‘આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહિ ચાલે,’ હું બળડી ઊઠ્યો.

આ વચન તીરની જેમ ખૂંચ્યું.

પત્ની ધગી ઊઠી: ‘ત્યારે તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો, હું ચાલી.’

હું તો ઈશ્વરને બૂલ્યો હતો. દયાનો છાંટો સરખો નહોતો રહ્યો. મેં હાથ ઝાલ્યો. સીડીની સામે જ બહાર

નીકળવાનો દરવાજો હતો. હું આ રાંક અબળાને પકડીને દરવાજા લગી ખેંચી ગયો. દરવાજો અરધો ઉઘાડ્યો.

આંખમાંથી ગંગાજમના વહી રહ્યાં હતાં, અને કસ્તુરબાઈ બોલી:

‘તમને તો લાજ નથી. મને છે. જરા તો શરમાઓ. હું બહાર નીકળીને ક્યાં જવાની હતી? અહીં માબાપ નથી કે ત્યાં જાઉં. હું બાયડી થઈ એટલે મારે તમારા ધુંબા ખાવા જ રહ્યા. હવે લજવાઓ ને બારણું બંધ કરો. કોઈ જોશે તો બેમાંથી એકે નહિ શોભીએ.’

મેં મેં તો લાલ રાખ્યું, પણ શરમાયો ખરો. દરવાજો બંધ કર્યો. જે પત્ની મને છોડી શકે તેમ નહોતી તો હું પણ તેને છોડીને ક્યાં જનારો હતો? અમારી વચ્ચે કનિયા તો પુષ્કળ થયા છે, પણ પરિણામ હમેશાં કુશળ જ આવ્યું છે. પત્નીએ પોતાની અદ્ભુત સહનશક્તિથી જીત મેળવી છે.

આ વર્ણન હું આજે તટસ્થ રીતે આપી શકું છું, કારણ એ બનાવ તો અમારા વીત્યા યુગનો છે. આજે હું મોડાંધ પતિ નથી, શિક્ષક નથી. ઇચ્છે તો કસ્તુરબાઈ મને આજે ધમકાવી શકે છે. અમે આજે કસાયેલાં મિત્ર છીએ, એકબીજા પ્રત્યે નિર્વિકાર થઈ રહીએ છીએ. મારી માંદગીમાં કશો બદલો ઇચ્છ્યા વિના ચાકરી કરનારી એ સેવિકા છે.

ઉપરનો બનાવ ૧૮૯૮ની સાત્રમાં બન્યો. ત્યારે બ્રહ્મચર્યાના પાલન વિષે હું કંઈ જાણતો નહોતો. એ સમય એવો હતો કે જ્યારે પત્ની એ કેવળ સહધર્મિણી, સહચારિણી અને સુખદુઃખની સાથી છે એવું મને સ્પષ્ટ

આત્મકથા

ભાન નહોતું. તે વિષયભોગનું ભાજન છે, પતિની આદ્ય ગમે તે હોય તોપણ તે ઉઠાવવા સરળચેલી છે એમ મानी હું વર્તતો એ હું જાણું છું.

સને ૧૯૦૦ ની સાલથી મારા વિચારોમાં ગંભીર પરિવર્તન થયું. ૧૯૦૬ ની સાલમાં પરિણામ પામ્યું. પણ એ પરિણામને આપણે તેને સ્થળે ચર્ચશું.

અહીં તો આટલું જણાવવું બસ છે કે જેમજેમ હું નિર્વિકાર થતો ગયો તેમતેમ મારો ધરમ્સાર શાંત, નિર્મળ ને સુખી થતો ગયો છે ને હજી થતો જાય છે.

આ પુણ્યસ્મરણમાંથી કોઈ એવું તો નહિ મानी લે કે અમે આદર્શ દંપતી છીએ. અથવા તો મારી ધર્મપત્નીમાં કંઈજ દોષ નથી, અથવા તો અમારા આદર્શો હવે તો એક જ છે. કસ્તુરબાઈને કંઈ સ્વતંત્ર આદર્શ છે કે નહિ તે તે ખીચારી પોતે જાણતી પણ નહિ હોય. મારાં ધણાં આચરણો તેને આજ પણ નહિ ગમતાં હોય એવો સંભવ છે. તેને વિષે ચર્ચા અમે કદી કરતાં નથી, કરવામાં સાર નથી. તેને નથી તેનાં માળાપે કેળવણી આપી, કે નથી જ્યારે સમય હતો ત્યારે હું આપી શક્યો. પણ તેનામાં એક ગુણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે જે ખીજ ધણી હિંદુ સ્ત્રીઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહેલો છે. મને કમને, જ્ઞાનથી અજ્ઞાનથી, મારી પાછળ ચાલવામાં તેણે પોતાના જીવનની સાર્થકતા મानी છે, અને સ્વચ્છ જીવન ગાળવાના મારા પ્રયત્નમાં મને કદી રોક્યો નથી. આથી જોકે અમારી શુદ્ધિશક્તિમાં ઘણું અંતર છે છતાં અમારું જીવન સંતોષી, સુખી અને બાહ્યગામી છે એમ મને લાગ્યું છે.

અંગ્રેજોના ગાઢ પરિચયો *

આ પ્રકરણ લખતાં એવો પ્રસંગ આવ્યો છે કે સત્યના પ્રયોગોની આ કથા કેવી રીતે લખાઈ રહી છે તે મારે વાંચનારને જણાવવું જોઈએ.

જ્યારે કથા લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે મારી પાસે કશી યોજના તૈયાર નહોતી. મારી પાસે કંઈ પુસ્તકો, રાજનીતી કે બીજાં કાગળિયાં રાખીને હું આ પ્રકરણો નથી લખતો. લખવાને દિવસે જેમ મને અંતર્યામી દોરે છે તેમ લખું છું એમ કહી શકાય. જે ક્રિયા મારામાં આસે છે તે અંતર્યામીની છે એમ કહી શકાય કે નહિ એ હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી જાણતો. પણ ઘણાં વર્ષોથી જે પ્રમાણે મેં મારાં મોટામાં મોટાં કહેવાયાં છે તે અને નાનામાં નાનાં ગણાય તે કાર્યો કર્યા છે, તે તપાસતાં તે અંતર્યામીનાં ગ્રેસાયેલાં થયાં છે એમ કહેવું મને અઘટિત નથી લાગ્યું.

અંતર્યામીને મેં જોયો નથી, જાણ્યો નથી. જગતની ઇશ્વર વિષેની શ્રદ્ધાને મેં મારી કરી લીધી છે. એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે બૂંસી શકાય એવી નથી, તેથી તેને શ્રદ્ધાસ્થે ઓળખતો મટી અનુભવરૂપે જ હું ઓળખું છું. છતાં એને એમ અનુભવરૂપે ઓળખાવવી એ પણ સત્ય ઉપર એક પ્રકારનો પ્રહાર છે, તેથી તેને શુદ્ધ રૂપે ઓળખાવનારો શબ્દ મારી પાસે નથી એમ કહેવું એ જ કદાચ વધારે યોગ્ય હોય.

એ અદૃષ્ટ અંતર્યામીને વશ વતીને આ કથા હું લખી રહ્યો છું એવી મારી માન્યતા છે.

ગયું પ્રકરણ જ્યારે મેં શરૂ કર્યું ત્યારે તેનું મથાળું ‘અંગ્રેજોના પરિચયો’ એમ કર્યું હતું. પણ પ્રકરણ લખતાં મેં જોયું કે તે પરિચયો ઉપર હું આવું તે પહેલાં મેં જે લખ્યું તે પુણ્યસ્મરણ લખવાની આવશ્યકતા હતી. એટલે તે પ્રકરણ લખાયું અને લખાઈ રહ્યા પછી પ્રથમનું મથાળું બદલવું પડ્યું.

હવે આ પ્રકરણ લખતાં વળી નવું ધર્મસંકટ ઉત્પન્ન થયું છે. અંગ્રેજોના પરિચયો આપતાં શું કહેવું ને શું ન કહેવું એ મહત્વનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. જે પ્રસ્તુત હોય તે ન કહેવાય તો સત્યને ઝાંખપ લાગે. પણ આ કથા લખવી એ જ કદાચ પ્રસ્તુત ન હોય ત્યાં પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વચ્ચેના ઝઘડાનો ન્યાય એકાએક આપવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આત્મકથામાત્રની ઇતિહાસ તરીકેની અપૂર્ણતા ને તેની મુશ્કેલીઓ વિષે મેં પૂર્વે વાંચેલું તેનો અર્થ આજે હું વધારે સમજું છું. સત્યના પ્રયોગોની આત્મકથામાં જેટલું મને યાદ છે તેટલું બધું હું નથી જ આપતો એ હું જાણું છું. સત્યને દર્શાવવા સારુ મારે કેટલું આપવું જોઈએ એની કોને ખબર? અથવા એકતરફી અધૂરા પુરાવાની કિમ્મત ન્યાયમંદિરમાં શી અંકાય? લખાયેલાં પ્રકરણો ઉપર કોઈ નવરો મારી બિલટતપાસ કરવા ખેસે તો કેટલું બધું અજવાળું આ પ્રકરણો ઉપર પાડે? અને જો વળી તે ટીકાકારની દૃષ્ટિએ તપાસ કરે તો કેવાં ‘પોકળા’ પ્રકટ કરી જગતને હસાવે ને પોતે કુલાય?

આમ વિચારતાં ધડીલર એમ જ થઈ આવે છે કે આ પ્રકરણો લખવાનું માંડી વાળવું એ જ વધારે યોગ્ય ન હોય ? પણ આરંભેલું કામ અનીતિમય છે એમ જ્યાં લગી સ્પષ્ટ ન દેખાય ત્યાં લગી તે ન છોડવું એ ન્યાયે જ્યાં સુધી અંતર્યામી ન અટકાવે ત્યાં સુધી આ પ્રકરણો લખ્યા કરવાં એ નિશ્ચય ઉપર આવું છું.

આ કથા ટીકાકારોને સંતોષવા નથી લખાતી. સત્યના પ્રયોગોમાંનો આ પણ એક પ્રયોગ જ છે. વળી સાથીઓને તેમાંથી કંઈક આશ્વાસન મળે એ દષ્ટિ તો છે જ. આનો આરંભ જ તેમના સંતોષને ખાતર છે. સ્વામી આનંદ અને જેરામદાસ મારી પૂઠે ન વળગત તો આ આરંભ કદાચ ન જ થાત. તેથી જો આ લખવામાં દોષ થતો હશે તો તેમાં તેઓ ભાગીદાર છે.

હવે મથાળાને અનુસરું. જેમ મેં હિંદી મહેતાઓ અને ખીજાઓને ઘરમાં કુટુંબી તરીકે રાખ્યા તેમ જ અંગ્રેજોને રાખતો થઈ ગયો. આ મારી વર્તણૂક મારી સાથે રહેનારા બધાને અનુકૂળ નહોતી. પણ મેં હઠપૂર્વક તેમને રાખેલા. બધાને રાખવામાં હમેશાં ડહાપણ જ કર્યું એમ ન કહેવાય. કેટલાક સંબંધોથી કડવા અનુભવો પણ થયા. પણ તે અનુભવ તો દેશીપરદેશી બન્નેને અંગે થયેલા. કડવા અનુભવોને સારુ મને પશ્ચાત્તાપ નથી થયો. કડવા અનુભવો છતાં, અને મિત્રોને અગવડો પડે છે, સોસલું પડે છે એ જાણ્યા છતાં, મારી ટેવ મેં બદલી નથી, ને મિત્રોએ તેને ઉદારતાપૂર્વક સહન કરી છે. નવાનવા માણસોની સાથેના સંબંધો જ્યારે મિત્રોને દુઃખદ નીવડ્યા છે ત્યારે તેમનો દોષ કાઢતાં હું

આત્મકથા

અચકાયો નથી. મારી એવી માન્યતા છે કે આસ્તિક મનુષ્યો, જેમણે પોતામાં રહેલા ઈશ્વરને બધામાં જોવો રહ્યો છે તેમનામાં સહુની જોડે અલિપ્ત થઈને રહેવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. અને તે શક્તિ જ્યાં જ્યાં અણુશોધ્યા અવસર આવે ત્યાં ત્યાં તેથી દૂર ન લાગતાં માત્ર નવાનવા સંબંધોમાં પડીને અને તેમાં પડતા છતાં રાગદ્વેષરહિત રહીને જ કેળવી શકાય છે.

એટલે જ્યારે બોઅર બ્રિટિશ યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે મારું ઘર ભરેલું છતાં મેં જોહાનિસબર્ગથી આવેલા બે અંગ્રેજોને સંઘર્યા. બન્ને થિયોસોફિસ્ટ હતા. તેમાંના એકનું નામ કિયન હતું, જેમનો પ્રસંગ આપણને હવે પછી પણ કરવો પડશે. આ મિત્રોના સહવાસે પણ ધર્મપત્નીને તો રડાવી જ હતી. તેને નસીબે મારે નિમિત્તે રડવાના પ્રસંગો તો અનેક આવ્યા છે. આટલા નિકટ સંબંધમાં કંઈ પણ પડદા વિના અંગ્રેજોને ઘરમાં રાખવાનો મારો આ પહેલો અનુભવ હતો. ઇંગ્લંડમાં હું તેમના ઘરમાં રહેલો ખરો. ત્યારે તેમની રહેણીને હું વશ રહ્યો હતો, ને તે રહેવું લગભગ વીશીમાં રહેવા જેવું હતું. અહીં તેથી ઊલટું હતું. આ મિત્રો કુટુંબીજન થયા. તેઓ ઘણે અંશે હિંદી રહેણીને અનુસર્યા. ઘરમાં બહારનું રાચરચીલું જોકે અંગ્રેજી હજી હતું, છતાં અંદરની રહેણી અને ખોરાક વગેરે મુખ્યત્વે હિંદી હતાં. તેમને રાખતાં જોકે કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઊભી થયાનું મને સ્મરણ છે, છતાં એમ અવશ્ય કહી શકું છું કે બન્ને જણ ધરનાં ખીજાં માણસો સાથે ભળી ગયા હતા. જોહાનિસબર્ગમાં આ સંબંધો ડરબનના કરતાં વધારે આગળ ગયા.

અંગ્રેજી પરિચયો

એ હાનિસખર્ગમાં મારી પાસે એકવેળા ચાર હિંદી મહેતા થઈ ગયા હતા. તેમને મહેતા ગણવા કે દીકરા એ નથી કહી શકતો. એટલેથી મારું કામ ન સર્યું. ટાઇપિંગ વિના તો ન જ ચાલે. ટાઇપિંગનું કંઈકે જ્ઞાન હતું તે માત્ર મને જ. આ ચાર જીવાનોમાંના એને ટાઇપિંગ શીખવ્યું, પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન કાચું હોવાને લીધે તેમનું ટાઇપિંગ કદી સારું ન થઈ શક્યું. વળી આમાંથી જ મારે હિસાબ રાખનાર પણ તૈયાર કરવાના રહ્યા હતા. નાતાલથી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈને બોલાવી શકતો નહોતો, કેમકે પરવાના વિના કોઈ હિંદી દાખલ ન થઈ શકે. અને મારી સગવડને ખાતર અમલદારોની મહેરબાની માગવા હું તૈયાર નહોતો.

હું મૂંઝાયો. કામ એટલું વધી પડ્યું કે ગમે તેટલી મહેનત કરતાં છતાં મારાથી વકીલાતને અને જાહેર કામને પહોંચી વળાય તેમ ન રહ્યું.

અંગ્રેજ મહેતો કે મહેતી મળે તો હું ન લઉં એમ નહોતું. પણ ‘કાળા’ માણસને ત્યાં ગોરા તે નોકરી કરે ? આ મારી ધાસ્તી હતી. પણ મેં પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું ટાઇપરાઇટિંગ એજન્ટને કંઈક જાણતો હતો તેની પાસે ગયો, ને જેને ‘કાળા’ માણસની નીચે નોકરી કરવામાં અડચણ ન હોય તેવી ટાઇપરાઇટિંગ કરનાર બાઈ કે ભાઈ મળે તો શોધી દેવા કહ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં શોર્ટહેન્ડ લખવાનું ને ટાઇપ કરવાનું કામ કરનાર ઘણે ભાગે તો બાઈઓ જ હોય છે. આ એજન્ટે મને તેવું માણસ મેળવી આપવા મહેનત કરવાનું વચન આપ્યું. તેને મિસ ડિક નામે એક સ્કોટ કુમારિકા લાથ લાગી. તે બાઈ તાજી જ સ્કોટલેન્ડથી આવી હતી. આ બાઈને પ્રામાણિક નોકરી જ્યાં મળે ત્યાં કરવામાં વાંધો નહોતો. તેને તો તુરત કામે વળગવું હતું. પેલા એજન્ટે આ બાઈને મારી પાસે મોકલી. તેને જોતાં જ મારી આંખ તેની ઉપર ફરી.

તેને મેં પૂછ્યું, ‘તમને હિંદીની નીચે કામ કરતાં અડચણ નથી?’

તેણે દઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો, ‘મુદ્દલ નહિ.’

‘તમને પગાર શું જોઈએ ?’

‘સાડા સત્તર પાઉન્ડ તમે વધારે ગણશો ?’ તેણે જવાબ આપ્યો.

‘તમારી હું જે આશા રાખું છું તે કામ તમે આપશો તો હું મુદ્દલ વધારે નથી ગણતો. તમે ક્યારે કામે ચડી શકશો ?’

‘તમે ઇચ્છો તો હમણાં જ.’

હું બહુ રાજ થયો ને તે બાઈને તે જ વખતે મારી સામે બેસાડીને કાગળો લખાવવાનું શરૂ કર્યું.

એણે કંઈ મારી મહેતીનું નહિ, પણ હું એમ માનું છું કે સગી દીકરીનું કે બહેનનું પદ તુરત જ સહેજે લઈ લીધું. મારે તેને કદી બાંચે સાદે કંઈ કહેવું નથી પડ્યું. બાગ્યે જ તેના કામમાં બૂલ કાઢવી પડી હોય. હજારો પાઉંડનો વહીવટ પણ એકવેળા તેના હાથમાં હતો, અને ચોપડા પણ તે રાખતી થઈ ગઈ હતી. તેણે તો મારો વિશ્વાસ સંપૂર્ણપણે સંપાદન કર્યો હતો, પણ તેની ગુણતમ ભાવનાઓ જાણુવા જોટલો વિશ્વાસ હું સંપાદન કરી શક્યો હતો તે મારે મન મોટી વાત હતી. તેના સાથી પસંદ કરવામાં તેણે મારી સલાહ લીધી. કન્યાદાન આપવાનું સદ્‌ભાગ્ય પણ મને જ પ્રાપ્ત થયું. મિસ ડિક જ્યારે મિસિસ મેકડોનલ્ડ થયાં ત્યારે મારાથી તેણે છૂટાં તો પડવું જ જોઈએ. જોકે વિવાહ પછી પણ બીડને પ્રસંગે તેની પાસેથી હું ગમે ત્યારે કામ લેતો.

પણ ઓફિસમાં જાય એક શોર્ટલેંડ રાઇટરની જરૂર તો હતી જ. એ પણ મળી રહી. આ બાઈનું નામ મિસ શ્લેશિન. તેને મારી પાસે લાવનાર મિ. કેલનબેંક હતા, જેમની ઓળખાણ વાંચનાર હવે પછી કરશે. આ બાઈ એક હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે છે. મારી પાસે તે આવી ત્યારે તેની હિમ્મત સત્તર વર્ષની હશે. તેની કેટલીક વિચિત્રતાથી મિ. કેલનબેંક અને હું હારતા. તે કંઈ નોકરી કરવા નહોતી આવી. તેને તો અનુભવો મેળવવા હતા. તેના હાડમાં ક્યાંયે રંગદોષ નહોતો જ. તેને કાઈની પરવા પણ નહોતી. ગમે તેનું અપમાન કરતાં ન

ડરે, અને પોતાના મનમાં જેને વિષે જે વિચાર આવે તે કહેતાં સંકોચ ન રાખે. આ સ્વભાવથી તે કેટલીકવાર અને મુશ્કેલીમાં મૂકતી, પણ તેનો નિખાલસ સ્વભાવ બધી મુશ્કેલીઓ દૂર કરતો. તેનું અંગ્રેજી જ્ઞાન મેં હમેશાં મારા કરતાં જોયા પ્રકારનું માન્યું હતું તેથી, ને તેની વફાદારી ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તેણે ટાઇપ કરેલા ધણા કાગળોમાં હું ફરી તપાસ્યા વિના સહી કરતો.

તેની ત્યાગવૃત્તિનો પાર નહોતો. તેણે મારી પાસેથી ધણા કાળ લગી તો દર માસે છ જ પાઉંડ લીધા, ને છેવટ લગી દશ પાઉંડ કરતાં વધારે લેવાની તેણે ચોખ્ખી ના જ પાડી. હું જે વધારે લેવાનું કહેતો તો મને ધમકાવતી ને કહેતી, ‘હું કંઈ પગાર લેવા નથી રહી. અને તો તમારી સાથે આ કામ કરવું ગમે છે ને તમારા આદર્શો મને ગમે છે તેથી રહી છું.’

મારી પાસેથી તેણે તેને જરૂર હોવાથી ૪૦ પાઉંડ લીધેલા, પણ તે ઉછીના કહીને. ગયે વર્ષે તે બધા પૈસા તેણે પાછા મોકલી દીધા.

તેની ત્યાગવૃત્તિ જેવી તીવ્ર હતી તેવી જ તેની હિમ્મત હતી. સ્કૅટિકમણિ જેટલી પવિત્રતાવાળી અને ક્ષત્રીને અંજલે એવી વીરતાવાળી બાઈઓને મળવાનું સદ્ભાગ્ય અને પ્રાપ્ત થયું છે, તેમાંની એક આ બાળુને હું માનું છું. આજે તો તે મોટી પ્રાદ કુમારિકા છે. આજની તેની માનસિક સ્થિતિથી હું પૂરો વાકેફ નથી, પણ મારા અનુભવોમાંનો આ બાળાનો અનુભવ મારે સારુ હમેશાં પુણ્યસ્મરણ રહેશે તેથી હું જે જાણું છું તે ન લખું તો હું સત્યનો દ્રોહી બનું.

તેણે કામ કરવામાં નથી રાતનો કે નથી દિવસનો બેઠ જાણ્યો. તે અધરાત મધરાત એકલી ગમે ત્યાં જવાનું હોય તોયે ચાલી જાય, ને હું જો કંઈને તેની સાથે મોકલવાનું ધારું તો તે મારી સામે રાતી આંખ કરે. હજારો દાઢીવાળા હિંદીઓ પણ તેને માનની નજરથી જોતા ને તેનું વચન ઝીલતા. જ્યારે અમે બધા જેલમાં હતા, જવાબદાર પુરુષ લાગ્યે કંઈ બહાર હતો, ત્યારે તે એકલી આખી લડતને સંભાળી રહી હતી. લાખોના હિસાબ તેના હાથમાં, બધા પત્રવ્યવહાર તેના હાથમાં, ને ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ પણ તેના હાથમાં, એવી સ્થિતિ હતી. પણ તેને થાક નહોતો લાગ્યો.

મિસ સ્કેશિનને વિષે લખતાં હું થાકું તેમ નથી. પણ ગોખલેનું પ્રમાણપત્ર ટાંકીને હું આ પ્રકરણ પૂરું કરું છું. ગોખલેએ મારા બધા સાથીઓનો પરિચય કર્યો હતો. તે પરિચય કરીને તેમને ઘણાને વિષે બહુ સંતોષ થયો હતો. તેમને બધાંનાં ચારિત્રના આંક મૂકવાનો શોખ હતો. બધા હિંદી અને યુરોપિયન સાથીઓમાં મિસ સ્કેશિનને તેમણે પ્રધાનપદ આપ્યું હતું. ‘આટલો ત્યાગ, આટલી પવિત્રતા, આટલી નિર્ભયતા અને આટલી કુશળતા મેં થોડામાં જોઈ છે. મારી નજરે તો મિસ સ્કેશિન તારા સાથીઓમાં પ્રથમપદ ભોગવે છે.’

‘ઇડિયન ઓપિનિયન’

 જીન ખીજ યુરોપિયન ગાઠ પરિચયો આપવાના રહે છે, પણ તે પહેલાં એત્રણ અગત્યની વસ્તુઓની નોંધ લેવાની આવશ્યકતા છે.

એક પરિચય હમણાં આપી દઉં. મિસ ડિકને દાખલ કર્યેથી જ મારું કામ હું પૂરું કરી શકું તેમ નહોતું. મિ. રિચને વિષે હું અગાઉ લખી ચૂક્યો છું. તેમની સાથે તો મને સારો પરિચય હતો જ. તે વેપારી પેઢીમાં સંચાલક હતા. ત્યાંથી છૂટી મારી નીચે આર્ટિકલ લેવાની મેં સૂચના કરી. તે તેમને ગમી, ને ઓફિસમાં દાખલ થયા. મારા ઉપરથી કામનો બોજો હળવો થયો.

આ અરસામાં જ શ્રી. મદનજીતે ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ છાપું કાઢવાનો વિચાર કર્યો. મારી સલાહ ને સદ્દ માગ્યાં. છાપખાનું તો તે ચલાવતા જ હતા. છાપું કાઢવાના વિચારમાં હું સંમત થયો. આ છાપાની ઉત્પત્તિ ૧૯૦૪માં થઈ. મનસુખલાલ નાજર અધિપતિ થયા. પણ અધિપતિ-પણાનો ખરો બોજો મારા ઉપર જ પડ્યો. મારે નસીબે ધણેભાગે હમેશ દૂરથી જ છાપાનું તંત્ર ચલાવવાનું આપ્યું છે.

‘ઈંદિયન ઓધિનિયન’

મનમુખલાલ નાજર તંત્રીપણું ન કરી શકે એવું કંઈ નહોતું. તેમણે તો દેશમાં ઘણાં છાપાંને સારુ લખાણો કર્યા હતાં. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના અટપટા પ્રશ્નો ઉપર મારી હાજરી છતે સ્વતંત્ર લેખો લખવાની તેમણે હિંમત જ ન કરી. મારી વિવેકશક્તિ ઉપર તેમનો અતિશય વિશ્વાસ હતો. એટલે જે જે વિષયો ઉપર લખવાપણું હોય તે ઉપર લખી મોકલવાનો બોલે મારા પર ઢાળતા.

આ છાપું સાપ્તાહિક હતું, જેવું આજે પણ છે. પ્રથમ તો તે ગુજરાતી, હિંદી, તામિલ ને અંગ્રેજીમાં નીકળતું, પણ મેં જોયું કે તામિલ ને હિંદી વિભાગો નામના જ હતા. તે વાટે કોમની સેવા નહોતી થતી એમ મેં જોયું. તે વિભાગો રાખવામાં મને જૂઠ્ઠો આભાસ આવ્યો, તેથી તે વિભાગો બંધ કર્યા ને મેં શાંતિ મેળવી.

આ છાપામાં મારે કંઈ પૈસા રોકવા પડશે એવી મારી કલ્પના નહોતી. પણ થોડી જ મુદતમાં મેં જોયું કે જો હું પૈસા ન આપું તો છાપું ન જ ચાલે. છાપાનો હું અધિપતિ નહોતો, છતાં હું જ તેના લખાણને સારુ જવાબદાર હતો એમ હિંદી અને ગોરા બન્ને બાજુતા થઈ ગયા હતા. છાપું ન જ નીકળ્યું હોત તો અડચણ નહોતી, પણ કાઢ્યા પછી બંધ થાય તો તેમાં કોમની નામોશી થાય તેમ હતું ને કોમને નુકસાન થતું હતું એમ મને લાગ્યું.

હું તેમાં પૈસા રેડતો ગયો, ને છેવટે જેટલું બચતું હતું તે બધું તેમાં જ જતું એમ કહેવાય. એવો સમય મને યાદ છે કે જ્યારે મારે દર માસે ૭૫ પાઉંડ મોકલવા પડતા.

પણ આટલાં વર્ષો પછી મને લાગે છે કે એ છાપાએ કામની સારી સેવા કરી છે. તેમાંથી પૈસા પેદા કરવાનો ધરાદો તો કાંઈનો મૂળથી જ નહોતો.

મારે હસ્તક હતું ત્યાં સુધીમાં એમાં થયેલા ફેરફારો મારી જિંદગીના ફેરફારો સૂચવનાર હતા. જેમ અત્યારે ‘યંગ ઇડિયા’ અને ‘નવજીવન’ મારા જીવનના કેટલાક ભાગનો નિચોડ છે તેમ ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ હતું. તેમાં હું પ્રતિસપ્તાહ મારો આત્મા રેડતો, ને હું જેને સત્યાગ્રહરૂપે ઓળખતો હતો તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો. જેલના સમયો બાદ કરતાં દશ વર્ષો સુધીના એટલે ૧૯૧૪ની સાલ સુધીના ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ના એવા અંકો ભાગ્યે જ હશે જેમાં મેં કંઈ નહિ લખ્યું હોય. એમાં એક પણ શબ્દ મેં વગરવિચાર્યો, વગરતોબ્યે લખ્યો હોય, કે કાંઈને કેવળ ખુશ જ કરવાને ખાતર લખ્યો હોય, કે જાણીજોઈને અતિશયોક્તિ કરી હોય એવું મને યાદ નથી. મારે સારું એ છાપું સંચાલન તાલીમ થઈ પડ્યું હતું, મિત્રોને સારું મારા વિચારો જાણવાનું વાહન થઈ પડ્યું હતું, ટીકાકારોને તેમાંથી ટીકા કરવાનું બહુ ઓછું મળી શકતું. હું જાણું છું કે એનાં લખાણો ટીકાકારને પોતાની કલમ ઉપર અંકુશ મેલવા ફરજ પાડતાં. એ છાપા વિના સત્યાગ્રહની લડત ન ચાલી શકત. વાંચનાર વર્ગ એ છાપાને પોતાનું સમજી તેમાંથી લડતનું ને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની હાલતનું ખરું ચિત્ર મેળવતો.

આ છાપા વાટે રંગબેરંગી મનુષ્યસ્વભાવને જાણવાનું મને બહુ મળ્યું. તંત્રી અને ગ્રાહકની વચ્ચે નિકટ ને સ્વચ્છ

સંબંધ બાંધવાની જ ધારણા હોવાથી મારી પાસે હૃદય દાલવનારા કાગળોના ઢગલા થતા. તેમાં તીખાં, કઢવાં, મીઠાં એમ ભાતભાતનાં લખાણો મારી પાસે આવે. તે વાંચવાં, વિચારવાં, તેમાંથી વિચારોનું તારણ કરી જવાબ આપવા, એ મારે સારુ ઉત્તમ શિક્ષણ થઈ પડ્યું. તે વાટે હું કામમાં ચાલતી વાતો ને વિચારો કેમ જાણે સાંભળતો હોઉં નહિ એવો અનુભવ મને થયો. તંત્રીની જવાબદારી હું સારી પેઠે સમજતો થયો, ને મને કામના માણસો ઉપર જે કાળૂ મળ્યો તેથી ભવિષ્યમાં ચનારી લડત શક્ય થઈ, શોભી ને તેને જોર મળ્યું.

વર્તમાનપત્રો સેવાલાવથી જ ચાલવાં જોઈએ એ હું ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ના પહેલા માસની કારકિર્દીમાંથી જ જોઈ ગયો. વર્તમાનપત્ર એ મારે શક્ત છે. પણ જેમ નિરંકુશ પાણીનો ધોધ ગામનાં ગામ ડુબાવે છે ને પાકનો નાશ કરે છે, તેમ નિરંકુશ કલમનો ધોધ નાશ કરે છે. એ અંકુશ બહારથી આવે તો તે નિરંકુશતા કરતાં વધારે ઝેરી નીવડે છે. અંદરનો અંકુશ જ લાભદાયી હોઈ શકે.

આ વિચારસરણી સાચી હોય તો દુનિયાનાં કેટલાં વર્તમાનપત્રો નબી શકે? પણ નકામાંને બંધ કાણુ કરે? કાણુ કોને નકામું ગણે? કામનું ને નકામું સાથેસાથે ચાલ્યાં જ કરવાનાં. તેમાંથી મનુષ્યે પોતાની પસંદગી કરવાની રહી.

હિં ‘કૂલી લોકેશન’ ઓટલે ઢેકવાડો?

દુસ્તાનમાં આપણી મોટામાં મોટી સમાજસેવા કરનારા ઢેડ, બંગી ઇત્યાદિ જેને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ તેને ગામ બહાર નોખા રાખીએ છીએ, મુજરાતીમાં તેમના વાસને ઢેકવાડો કહીએ છીએ ને તે નામ બેતાં મુગાઈએ છીએ. આ જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી યુરોપમાં એક જમાનામાં યહૂદીઓ અસ્પૃશ્ય ગણાતા ને તેમને સારુ જે ઢેકવાડો વસાવવામાં આવતો તેનું નામ ‘થેટા’ કહેવાતું. તે અપશુકનિયું નામ ગણાતું. આ જ પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણે હિંદીઓ ત્યાંના ઢેડ બન્યા છીએ. અંડુઝનાં આપભોગથી ને શાસ્ત્રીજીની જાદુઈ લાકડીથી આપણી શુદ્ધિ થશે અને પરિણામે આપણે ઢેડ મટી સભ્ય ગણાઈશું કે નહિ તે હવે જોવાનું છે.

‘કૂલી લોકેશન’ એટલે કેટલો ?

હિંદુઓની જેમ યહૂદીઓ પોતાને ધર્મરત્ના માનીતા ને ખીજને અણુમાનીતા ગણીને તે ગુનાની શિક્ષા વિચિત્ર રીતે ને અધટિત રીતે પામ્યા. લગભગ તે જ રીતે હિંદુઓએ પણ પોતાને સંસ્કૃત કે આર્ય માની પોતાના જ એક અંગને પ્રાકૃત, અનાર્ય કે ઢેડ માન્યું છે. તેના પાપનું ફળ વિચિત્ર રીતે, ને ભલે અણુધટી રીતે, દક્ષિણ આફ્રિકા ઇત્યાદિ સંસ્થાનામાં તેઓ મેળવી રહ્યા છે ને તેમાં તેમના પડોશી મુસલમાન પારસી જેઓ તેમના જ રંગના ને દેશના છે તે પણ સંડોવાયા છે એવી ભારી માન્યતા છે.

જેહાનિસબગના લોકેશનને વિષે આ પ્રકરણ શરૂ થયું છે તેનો કંઈક ખ્યાલ વાંચનારને હવે આવશે. આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘કૂલી’ તરીકે ‘પંકાયેલા’ છીએ. ‘કૂલી’ શબ્દનો અર્થ અહીં તો માત્ર મજૂર કરીએ છીએ. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થતો તે શબ્દનો અર્થ ઢેડ, પંચમ, ઇત્યાદિ તિરસ્કારવાચક શબ્દોથી જ સૂચવી શકાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે સ્થાન ‘કૂલી’ઓને રહેવા માટે નોખું રાખવામાં આવે છે તે ‘કૂલી લોકેશન’ કહેવાય છે. આવું લોકેશન જેહાનિસબગમાં હતું. ખીજ બધી જગ્યાએ જે ‘લોકેશન’ રાખવામાં આવ્યાં હતાં ને હજી છે ત્યાં હિંદીઓને કશો માલફીહક નથી હોતો. પણ આ જેહાનિસબગના લોકેશનમાં જમીનનો નવાણું વર્ષનો પટ્ટો અપાયો હતો. આમાં હિંદીઓની વસ્તી ખીએખીચ હતી. વસ્તી વધે પણ લોકેશન વધે તેમ નહોતું. તેનાં પાપખાનાં જેમતેમ સાફ થતાં ખરાં, પણ આ ઉપરાંત કશી જ વધારે દેખરેખ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી નહોતી થતી. ત્યાં સડક કે હીવાબરતી

તો હોય જ શેનાં? આમ જ્યાં લોકોની શૈયાદિને લગતી રહેણી વિષે પણ કાઈને દરકાર નહોતી ત્યાં સફાઈ ક્યાંથી હોય? જે હિંદીઓ ત્યાં વસતા હતા તે કંઈ શહેરસુધારાઈ, આરોગ્ય ઇલાદિના નિયમો જાણનારા સુશિક્ષિત આદર્શ હિંદીઓ નહોતા કે તેમને મ્યુનિસિપાલિટીની મદદની કે તેમની રહેણી ઉપર તેની દેખરેખની જરૂર ન હોય. જંગલમાં મંગળ કરી શકે, ધૂળમાંથી ધાન કરી શકે એવા હિંદીઓ ત્યાં જઈ વસ્યા હોત તો તેમનો ઇતિહાસ જુદો જ હોત. આવા સંખ્યાબંધ લોકો દુનિયામાં ક્યાંય પરદેશ ખેડતા જોવામાં નથી આવતા. સામાન્ય રીતે લોકો ધન અને ધંધાને અર્થે પરદેશ ખેડે છે. હિંદુસ્તાનથી તો મુખ્ય ભાગ ધણા અબણ, ગરીબ, દીનદુઃખી મજૂરોનો જ ગયો. આને તો ડગલેડગલે રક્ષાની જરૂર હતી. તેમની પાછળ વેપારીને ખીજા સ્વતંત્ર હિંદીઓ ગયા તે તો ખોખા જેટલા હતા.

આમ સફાઈની રક્ષા કરનાર ખાતાની અક્ષમ્ય ગફલતથી ને હિંદી રહેવાસીઓના અજ્ઞાનથી લોકેશનની સ્થિતિ આરોગ્ય-દૃષ્ટિએ અવશ્ય ખરાબ હતી. તેને સુધારવાની જરા પણ યોગ્ય કોશિશ સુધારાઈખાતાએ ન જ કરી. પણ પોતાના જ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી ખરાબીને નિમિત્ત કરીને મંજૂર લોકેશનનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય તે ખાતાએ કર્યો, ને તે જમીનનો કબજો લેવાની સત્તા ત્યાંની ધારાસભા પાસેથી મેળવી. હું જ્યારે જોહાનિસબગમાં જઈ વસ્યો ત્યારે આ સ્થિતિ વર્તતી હતી.

રહેનારાઓ પોતાની જમીનના ધણી હતા, એટલે તેમને કંઈક નુકસાની તો આવવી જ જોઈએ. નુકસાનીની રકમ

ઠરાવવાને સારુ ખાસ અદાલત બેઠી હતી. મ્યુનિસિપાલિટી જે રકમ આપવા તૈયાર થાય તે જે ધરધણી ન સ્વીકારે તો મજબૂર અદાલત જે ઠરાવે તે મળે. જે મ્યુનિસિપાલિટીએ કહેલા કરતાં અદાલત વધારે ઠરાવે તો ધરધણીના વકીલનો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટી ચૂકવે એવો કાયદો હતો.

આમાંના ધણાખરા દાવાઓમાં ધરધણીઓએ મને રોક્યો હતો. મારે આમાંથી પૈસા પેદા કરવાની ઇચ્છા નહોતી. મેં તેમને કહી દીધું હતું: ‘જે તમે જીતશો તો જે કેટલુંક ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મળશે તેટલાથી હું સંતોષ માનીશ. તમારે તો હાર થાય કે જીત, મને પટ્ટાદીઠ દશ પાઉંડ આપવા એટલે બસ થશે.’ આમાંથી પણ અરધોઅરધ રકમ ગરીબોને માટે ઇસ્પિતાલ બાંધવાને કે એવા કોઈ સાર્વજનિક કામમાં વાપરવા સારુ નોખી રાખવાનો ઇરાદો મેં તેમને જણાવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે આથી બધા બહુ રાજી થયા.

લગભગ સિત્તેર કેસમાંથી એકમાં જ હાર થઈ. એટલે મારી શીની રકમ મોટી થઈ પડી. પણ તે જ વેળા ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ની માગણી તો મારી ઉપર ઝંખૂમી જ રહી હતી, એટલે લગભગ ૧૬૦૦ પાઉંડનો એક તેમાં જ ચાલ્યો ગયો એવો મને ખ્યાલ છે.

આ દાવાઓમાં મારી માન્યતા પ્રમાણે મારી મહેનત સરસ હતી. અસીલોની તો મારી પાસે ગીરદી જ રહેતી. આમાંના લગભગ બધા ઉત્તર તરફના બિહાર ઇલાહિથી અને દક્ષિણ તરફના તામિલ, તેલુગુ પ્રદેશથી પ્રથમ બંધણીથી આવેલા ને પછી મુક્ત થયે સ્વતંત્ર ધંધો કરનારા હતા.

આત્મકથા

આ લોકોએ પોતાનાં ખાસ દુઃખો મટાડવા સારું સ્વતંત્ર હિંદી વેપારી વર્ગના મંડળથી અલગ એક મંડળ રચ્યું હતું. તેમાં કેટલાક બહુ નિખાલસ દિલના, ઉદાર બાવનાવાળા ને ચારિત્ર્યવાન હિંદીઓ પણ હતા. તેના પ્રમુખનું નામ શ્રી. જેરામસિંહ હતું. ને પ્રમુખ નહિ છતાં પ્રમુખ જેવા જ બીજાનું નામ શ્રી. બદ્રી હતું. બન્નેનો દેહાંત થઈ ગયો છે. બન્ને તરફથી મને અતિશય મદદ મળી હતી. શ્રી. બદ્રીના પરિચયમાં હું બહુ જ વધારે આવેલો ને તેમણે સલામતમાં મોખરે ભાગ લીધો હતો. આ અને આવા બાઈઓની મારફતે હું ઉત્તર દક્ષિણના સંખ્યાબંધ હિંદીઓના ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો, અને તેમનો વકીલ જ નહિ પણ બાઈ જ થઈને રહ્યો, અને તેમનાં ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખમાં હું ભાગીદાર બન્યો. શેઠ અબ્દુલ્લાએ મને ‘ગાંધી’ તરીકે ઓળખવા ઇનકાર કર્યો. ‘સાહેબ’ તો મને કહે કે ગણે જ કેણુ? તેમણે અતિશય પ્રિય નામ શોધ્યું. મને તેઓ ‘બાઈ’ કહી બોલાવવા લાગ્યા. તે નામ આખર લગી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યું. પણ આ ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓ જ્યારે મને ‘બાઈ’ કહી બોલાવતા ત્યારે તેમાં મને ખાસ મીઠાશ લાગતી.

૧૫

મરકી—૧

આ લોકેશનનું ધણીપતું મ્યુનિસિપાલિટીએ લઈ લીધું કે તુરત ત્યાંથી હિંદીઓને ખસેડ્યા નહોતા. તેમને બીજી અનુકૂળ જગ્યા આપવાની વાત તો હતી જ. તે જગ્યા મ્યુનિસિપાલિટીએ નિશ્ચિત નહોતી કરી. તેથી હિંદીઓ તે જ ‘ગંદા’ લોકેશનમાં રહ્યા. ફેરફાર એ થયા. હિંદીઓ ધણી મટી શહેર સુધરાઈખાતાના બાહુત બન્યા ને ગંદકી વધી. પહેલાં તો હિંદીઓનું ધણીપતું ગણાતું ત્યારે તેઓ ઇચ્છાએ નહિ તો ડરને માથે પથ્થુ કંઈક ને કંઈક સફાઈ રાખતા. હવે ‘સુધરાઈ’ને કોનો ડર? મકાનોમાં બાહુતો વધ્યા ને તે સાથે ગંદકી અને અવ્યવસ્થા વધી.

આમ ચાલી રહ્યું હતું, હિંદીઓનાં મન ઊંચાં હતાં, તેવામાં એકાએક કાળી મરકી ફાટી નીકળી. આ મરકી જીવલેણ હતી. આ ફેફસાંની મરકી હતી. તે ગાંઠિયા મરકી કરતાં વધારે ભયંકર ગણાતી હતી.

સહભાગ્યે મરકીનું કારણ લોકેશન નહોતું. તેનું કારણ જોહાનિસબર્ગની આસપાસ આવેલી અનેક સોનાની ખાણોમાંની એક ખાણ હતી. ત્યાં મુખ્યત્વે હાથસીઓ કામ કરનારા હતા. તેમની સ્વચ્છતાની જવાબદારી તો કેવળ ગોરા માલિકોને શિર હતી. આ ખાણને અંગે કેટલાક હિંદીઓ પણ કામ કરનારા હતા. તેઓમાંના ત્રેવીસને એકાએક એપ્રિલમાં ને તેઓ એક સાંજે લયંકર મરકીના ભોગ થઈને લોકેશનમાં પોતાને રહેકાણે આવ્યા.

આ વેળા બાઈ મદનજીત ‘ઇંડિયન ઓપિનિયન’ના ધરાક બનાવવા ને લવાજમનું ઉધરાણું કરવા આવ્યા હતા. તે લોકેશનમાં ફરતા હતા. તેમનામાં નિર્ભયતાનો ગુણ સરસ હતો. આ દરદીઓ તેમના જોવામાં આવ્યા ને તેમનું હૃદય ખળ્યું. તેમણે મને સીસાપેને લખી એક કાપલી મોકલી. તેનો ભાવાર્થ આવો હતો:

‘અહીં એકદમ કાળી મરકી ફાટી નીકળી છે. તમારે તુરત આવીને કંઈક કરવું જોઈએ, નહિ તો પરિણામ લયંકર આવશે. તુરત આવજો.’

મદનજીતે ખાલી મકાન પડ્યું હતું તેનું તાણું નીડરપણે તોડી તેનો કબજો લઈ તેમાં આ માંદાઓને રાખ્યા હતા. હું મારી સાઇકલ ઉપર લોકેશન પહોંચ્યો. ત્યાંથી ટાઉન ક્લાર્કને હકીકત મોકલી, ને કેવા સંજોગોમાં કબજો લીધો હતો એ તેમને જણાવ્યું.

દાકતર વિલિયમ ગોડફ્રે જોહાનિસબર્ગમાં દાકતરી કરતા હતા, તેમને ખબર પહોંચતાં તે દોડી આવ્યા ને દરદીઓના

દાકતર ને નર્સ બન્યા. પણ ત્રેવીસ દરદીઓને અમે ત્રણ પહોંચી વળી શકીએ તેમ નહોતું.

શુદ્ધ દાનત હોય તો સંકટને પહોંચી વળવા સેવકો અને સાધનો મળી જ રહે છે એવો મારો વિશ્વાસ અનુભવ ઉપર બંધાયેલો છે. મારી ઓફિસમાં કલ્યાણુદાસ, માણેકલાલ અને ખીજા બે હિંદીઓ હતા. છેલ્લા બેનાં નામ અત્યારે મને યાદ નથી. કલ્યાણુદાસને તેમના બાપે મને સોંપી દીધા હતા. તેમના જેવા પરગણુ અને કેવળ આજ્ઞા ઉઠાવવાનું સમજનાર સેવક મેં ત્યાં થોડા જ જોયા હશે. કલ્યાણુદાસ સુભાગ્યે તે વેળા બ્રહ્મચારી હતા. એટલે તેમને ગમે તે જોખમનું કામ સોંપતાં મેં કદી સંકોચ ખાધો જ નહોતો. ખીજા માણેકલાલ મને જોહાનિસબગમાં જ લાખ્યા હતા. તે પણ કુંવારા હતા એવો મને ખ્યાલ છે. ચારે મહેતાઓ કહો કે સાથી કહો કે પુત્રો કહો, તેમને હોમવાનો નિશ્ચય કર્યો. કલ્યાણુદાસને પૂછવાપણું હોય જ શું? ખીજા પૂછતાં જ તૈયાર થઈ ગયા, ‘જ્યાં તમે ત્યાં જાઓ’, એ તેમનો ટૂંકો અને મીઠો જવાબ હતો.

મિ. રીઅને મોટો પરિવાર હતો. તે પોતે તો ઝંપલાવવા તૈયાર હતા, પણ મેં તેમને રોક્યા. તેમને આ જોખમમાં સંડોવવા હું મુદ્દલ તૈયાર નહોતો, મારી હિંમત જ નહોતી. પણ તેમણે બેહારનું બધું કામ કર્યું.

શુશ્રૂષાની આ રાત્રિ બયાનક હતી. મેં ધણી દરદીઓની સારવાર કરી હતી. પણ મરઘીના દરદીની સારવાર કરવાનો અવસર મને કદી પ્રાપ્ત નહોતો થયો. દાકતર ગોડફ્રેની હિંમતે અમને નીડર કરી મૂક્યા. દરદીઓની

આત્મકથા

સેવા ઝાઝી થઈ શકે તેવું નહોતું. તેમને હવા આપવી, આશ્વાસન આપવું, પાણીછાણી આપવાં તથા તેમનું મેહું વગેરે સાફ કરવું એ ઉપરાંત વિશેષ કરવાપણું નહોતું જ.

ચાર જીવાનિયાઓની તનતોડ મહેનતથી ને નીડરતાથી મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

દાકતર ગોડફ્રેની હામ્મત સમજાય, મદનજીતની પણ સમજાય, પણ આ જીવાનિયાઓની? રાત્રિ જેમતેમ ગઈ. મને યાદ છે તે પ્રમાણે તે રાત્રિએ તો કોઈ દરદીને અમે ન ગુમાવ્યો.

પણ આ પ્રસંગ જેટલો કરુણાળનક છે તેટલો જ રસિક ને મારી દષ્ટિએ ધાર્મિક છે. તેથી તેને સારુ હજી બીજાં બે પ્રકરણો તો જોઈશે જ.

૧૬

મરકી—૨

આ પ્રમાણે મકાનનો ને માંદાનો કળજો લીધાને સારુ ટાઉન કલાર્કે મારો ઉપકાર માન્યો ને પ્રામાણિકપણે કળજૂલ કર્યું: ‘અમારી પાસે આવી સ્થિતિને અમારી મેળે એકાએક પહોંચી વળવાનું સાધન નથી. તમને જે મદદ જોઈએ તે માગજો ને બની શકશે તે ટાઉન કાઉન્સિલ આપશે.’ પણુ ધટતા ઇલાજો લેવામાં સાવધાન થયેલી આ મ્યુનિસિપાલિટીએ સ્થિતિને પહોંચી વળવા વિશંબ ન કર્યો.

બીજો દવસે એક ખાલી પડેલા ગોદામનો કળજો મને આપ્યો, ને ત્યાં દુદ્દીઓને લઈ જવા સૂચવ્યું. તે સાફ કરવાનો બોજો મ્યુનિસિપાલિટીએ ન ઉપાડ્યો. મકાન મેલું ને ગોળું હતું. અમે જાતે જ તેને સાફ કર્યું. ખાટલા વગેરે સખી દિલના હિંદીઓની મદદથી એકઠા કર્યા ને તાત્કાલિક કામચલાઉ ઇસ્પતાલ બની કરી. મ્યુનિસિ-

પાલિટીએ એક નર્સ મોકલી ને તેની સાથે બેંડીની બાટલી ને બીજી દર્દીઓને જોઈતી વસ્તુઓ મોકલી. દાકતર ગોડફ્રેનો ચાર્જ કાયમ રહ્યો.

નર્સને અમે ભાગ્યે જ દર્દીઓને અડકવા દેતા હતા. નર્સ પોતે અડકવાને તૈયાર હતી. સ્વભાવે લલી બાઈ હતી, પણ તેને જોખમમાં ન આવવા દેવાનો અમારો પ્રયત્ન હતો.

દર્દીઓને વખતોવખત બેંડી આપવાની સૂચના હતી. અમને પણ એપમાંથી બચવા સારું નર્સ થોડો બાંડી લેવા સૂચવતી ને પોતે પણ લેતી. અમારામાંથી કોઈ બેંડી લે તેમ નહોતું. મને તો દર્દીઓને પણ બેંડી આપવામાં શ્રદ્ધા નહોતી. દાકતર ગોડફ્રેની પરવાનગીથી ત્રણ દર્દીઓ જે બેંડી વિના ચલાવવા તૈયાર હતા ને માટીના પ્રયોગો કરવા દેવાને તૈયાર હતા તેમને માથે ને છાતીએ જ્યાં દુઃખ થતું હતું ત્યાં મેં મહી મૂકવાનો પ્રયોગ કર્યો. આ ત્રણ દર્દીઓમાંથી બે બચ્યા, બાકીના બધા દર્દીઓનો દેહાંત થયો. વીસ દર્દી તો આ ગોદામમાં જ ચાલ્યા ગયા.

મ્યુનિસિપાલિટીની બીજી તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. જોહાનિસબર્ગથી સાત માઈલ એક લેઝરેટો એટલે એપી દર્દીઓની ઇસ્પિતાલ હતી ત્યાં તંબૂ ખડા કરી આ ત્રણ દર્દીઓને લઈ ગયા. બીજા મરકીના કેસ થાય તો તેને પણ ત્યાં જ લઈ જવાની ગોઠવણ કરી. અમે આ કામમાંથી મુક્ત થયા. થોડા જ દિવસમાં અમારા જાણુવામાં આવ્યું કે પેલી બલી નર્સને મરકી થઈ આવી હતી ને તેનો દેહાંત થયો. પેલા દર્દીઓનું બચવું ને અમારું મુક્ત રહેવું

શા કારણથી થયું તે કોઈ કહી ન શકે. પણ માટીના કિપચાર ઉપરની મારી શ્રદ્ધા અને દવા તરીકે પણ દારૂના કિપયોગ વિષે મારી અશ્રદ્ધા વધ્યાં. હું જાણું છું કે આ શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા બન્ને પાયા વિનાનાં ગણાય. પણ મારા ઉપર તે વેળાએ પડેલી અને હજી સુધી ચાલતી આવતી છાપને હું ઘોઈ શકતો નથી, ને તેથી તેની આ પ્રસંગે નોંધ લેવી આવશ્યક ગણું છું.

આ મરજી ફાટી નીકળી કે તુરત મેં છાપાંમાં મ્યુનિસિપાલિટીની લોકેશન પોતાને હાથ આવ્યા પછીની વધેલી ખેદરકારીને સારુ ને મરજીને સારુ જવાબદારી મ્યુનિસિપાલિટીની છે એવો સખત કાગળ લખ્યો હતો. તે કાગળે મને મિ. હેનરી પોલાક મેળવી આપ્યા ને તે કાગળ મરજીમ જોસેફ ડોકની મુલાકાતનું એક કારણ થઈ પડ્યો હતો.

આગલાં પ્રકરણોમાં હું સૂચવી ગયો છું કે હું જમવા એક નિરામિષ-ભોજનગૃહમાં જતો. ત્યાં મને મિ. આલ્બર્ટ વેસ્ટની ઓળખાણ થયેલી. અમે હમેશાં સાંજે આ ગૃહમાં ભેળા થતા ને ખાઈને સાથે ફરવા જતા. વેસ્ટ એક નાના છાપખાનામાં લાગીદારે હતા. તેમણે છાપાંમાં મરજીને વિષે મારો કાગળ જોયો ને મને જમવા વખતે વીશીમાં ન જોયો તેથી તે ગલરાયા.

મેં ને મારા સાથી સેવકોએ મરજી દરમ્યાન ખોરાક ઓછો કર્યો હતો. હજી વખત થયાં મારો પોતાનો નિયમ હતો કે મરજીના વાપરા હોય ત્યારે પેટમાં જેમ ઓછો ભાર તેમ સારું. એટલે મેં સાંજે ખાવાનું બંધ કર્યું હતું. અને

અપોરે બીજા જમનારાઓને કોઈ પણ જાતના લયથી દૂર રાખવા ખાતર કોઈ ન આવ્યા હોય તેવે વખતે જઈ જમી આવતો. બોજનગૃહના માલિકની સાથે તો મને ગાઢ પરિચય હતો. તેને મેં ખાત કરી મૂકી હતી કે હું મરકીના દદીઓની સેવા કરતો હોવાથી બીજાઓનો સ્પર્શ ઓછામાં ઓછો રાખવા માગું છું.

આમ મને વીંશીમાં ન જાળવાથી બીજે કે ત્રીજે જ દિવસે સવારના પહોરમાં હજી હું બહાર નીકળવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યાં વેસ્ટે મારી કોટડીનું બારણું ખખડાવ્યું. બારણું ઉઘાડ્યું તેવા જ વેસ્ટ બોલ્યા:

‘તમને વીંશીમાં ન જોયા તેથી હું તો ગભરાયો કે રખેને કંઈ તમને તો નહિ જ થયું હોય? એટલે અત્યારે તો તમે મળશો જ એમ સમજી આવ્યો છું. મારાથી કંઈ મદદ થઈ શકે એમ હોય તો કહેજો. હું દદીઓની સારવારને સારુ પણ તૈયાર છું. તમે જાણો છો કે મારી ઉપર મારું પોતાનું પેટ ભરવા ઉપરાંત કશી જવાબદારી નથી.’

મેં વેસ્ટનો આભાર માન્યો. એક મિનિટ પણ વિચાર કરવા લીધી હોય એવું મને યાદ નથી. હું બોલ્યો:

‘તમને નર્સ તરીકે તો હું ન જ લઉં. જો બીજા દદીઓ નહિ નીકળે તો અમારું કામ એકબે દિવસમાં જ પૂરું થશે. પણ એક કામ છે ખરું.’

‘એ શું?’

‘તમે ડરખાન જઈ ઇડિયન ઓપિનિયન પ્રેસનો વહીવટ હાથ ધરશો? મદનજીત તો હાથ અહીં કામમાં રોકાયો

છે. ત્યાં કોઈને જવાની તો જરૂર છે જ. તમે જાઓ તો મારી તે તરફની ચિંતા તદ્દન હજીવી થઈ જાય.’

વેસ્ટે જવાબ દીધો:

‘મારી પાસે છાપખાનું છે તે તો તમે જાણો છો. ધણેભાગે તો હું જવા તૈયાર થઈશ. છેવટનો જવાબ આજે સાંજે આપું તો બસ થશે ના? ફરવા નીકળી શકો તો ત્યારે વાત કરીએ.’

હું રાજ થયો. તે જ દિવસે સાંજે થોડી વાતચીત કરી. વેસ્ટને દર માસે દશ પાઉંડનો પગાર ને છાપખાનામાં કંઈ નફો રહે તો તેમાંથી અમુક ભાગ આપવાનું ઠરાવ્યું. વેસ્ટ પગારને ખાતર જવાના નહોતા, એટલે તેનો સવાલ તેમની આગળ નહોતો. ખીજે જ દિવસે રાતની મેલમાં વેસ્ટ પોતાની ઉધરાણી મને સોંપી ડરબન જવા રવાના થયા. ત્યારથી તે મેં દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું ત્યારલગી તે મારાં મુખ્યદુઃખના સાથી રહ્યા. વિલાયતના એક પરગણાના ગામ લાલ્ચિના એક ખેડુ કુટુંબના, નિશાળની સામાન્ય કેળવણી પામેલ, જાતમહેનતથી અનુભવની નિશાળમાં શીખેલ ને ધડાખેલ, શુદ્ધ, સંયમી, ઇશ્વરથી ડરનાર, હિમ્મતવાન, પરાપકારી અંગ્રેજ તરીકે મેં વેસ્ટને હમેશાં ઓળખેલ છે. તેમનો અને તેમના કુટુંબનો પરિચય આપણને આ પ્રકરણમાં હજી વધારે થવાનો બાકી રહે છે.

લોકેશનની હોળી

જે કે દરદીઓની સારવારમાંથી મારા સાથીઓ અને હું મુક્ત થયા તોપણ મરકીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં બીજાં કામો તો માથે ઊભાં જ હતાં.

લોકેશનની સ્થિતિ વિષે મ્યુનિસિપાલિટી ભલે બેદરકાર હોય પણ ગોરા શહેરીઓના આરોગ્યને વિષે તો તે ચોવીસે કલાક જાગૃત હતી. તેમનું આરોગ્ય જાળવવા સારુ ખર્ચ કરવામાં તેણે કયાશ નહોતી રાખી, અને આ પ્રસંગે મરકીને આગળ વધતી અટકાવવા સારુ તો તેણે પાણીની જેમ પૈસા રેડ્યા. મેં મ્યુનિસિપાલિટીના હિંદીઓ પ્રત્યેના ઘણા દોષો જોયા હતા, છતાં ગોરાઓ માટેની આ કાળજીને સારુ મ્યુનિસિપાલિટીને માન આપ્યા વિના હું ન રહી શક્યો અને તેના આ શુભ પ્રયત્નમાં મારાથી જેટલી મદદ દઈ શકાય તેટલી મેં દીધી. હું માનું છું કે તે મદદ મેં ન દીધી હોત તો મ્યુનિસિપાલિટીને મુશ્કેલી પડત ને કદાચ તે

લોકેશનની હોળી

બંદૂકબળનો ઉપયોગ કરત, કરતાં ન અચકાત ને પોતાનું ધાર્યું કરત.

પણ તેવું કંઈ ન થવા પામ્યું. હિંદીઓની વર્તાણૂકથી મ્યુનિસિપાલિટીના અમલદારો રાજ થયા ને ત્યારપછીનું કેટલુંક કામ સરળ થઈ પડ્યું. મ્યુનિસિપાલિટીની માગણીઓને વશ વર્તાવવામાં હિંદીઓની ઉપર મારી જેટલી અસર હતી તેટલી મેં વાપરી. એ બધું કરવું હિંદીઓને સારું થયું અથવાં હતું, પણ એકેએ મારું વચન ઉઠાવ્યું હોય એવું મને સ્મરણ તથી.

લોકેશનની આસપાસ પહેરો બેઠો તેમાંથી રજા વિના કોઈ નીકળી ન શકે, ન કોઈ તેમાં રજા વિના પેસી શકે. મારા સાથીઓને અને મને છૂટથી અંદર જવાના પરવાના આપ્યા હતા. મ્યુનિસિપાલિટીની મતલબ લોકેશનમાં રહેનાર બધાને ત્રણ અઠવાડિયાં લગી જોહાનિસબગથી તેર માઇલ દૂર ખુદ્દા મેદાનમાં તંજૂ તાણી વસાવવાની ને લોકેશનને સળગાવી મેલવાની હતી. બધે તંજૂનું છતાં નહું ગામ વસાવવામાં, ત્યાં ખોરાક ઇલાદિ લઈ જવામાં કાંઈક દિવસ તો જાય જ. તે દરમિયાન મજદૂર પહેરો ગોઠવવામાં આવ્યો.

લોકો ખૂબ મલરાયા. પણ હું તેમને પડખે હોવાથી તેમને આશ્વાસન હતું. આમાંના ધણા ગરીબો પોતાના પૈસા પોતાના ઘરમાં દાટી મેલતા. હવે તે ખસેડવા રહ્યા. તેમને બેંક ન મળે, બેંકને તેઓ ન જાણે. હું તેમની બેંક બન્યો. મારે ત્યાં પૈસાનો ઢગલો થયો. મારાથી આવે સમયે મહેનતાણું લેવાય તેમ તો નહોતું જ. અગવડે-

સગવડે આ કામને પહોંચી વળ્યો. અમારી બેંકના મેનેજરની સાથે મારે સારો પરિચય હતો. ત્યાં ધણી પૈસા મારે મૂકવા પડશે એ મેં તેમને જણાવ્યું. બેંકે તાંબાનાણું અને રૂપાનાણું બહુ લેવા તૈયાર નથી હોતી. વળી મરકીક્ષેત્રમાંથી આવતા પૈસાનો સ્પર્શ કરતાં મહેતાઓ આનાકાની કરે એવો પણ સંભવ હતો. મેનેજરે મને બધી સગવડ કરી આપી. પૈસા જંતુનાશક પાણીમાં ઘોળીને બેંકમાં મોકલવાનો ઠરાવ થયો. આમ લગભગ ૬૦,૦૦૦ પાઉંડ બેંકમાં મુકાયા એવું મને સ્મરણ છે. જેમની પાસે વધારે નાણાં હતાં તેમને બાંધી મુદતને સારુ વ્યાજે મૂકવાની મેં અસીલોમાં સલાહ આપી. તે તે અસીલને નામે આમ કેટલાક પૈસા મુકાયા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમાંના કેટલાક બેંકમાં પૈસા રાખવા ટેવાયા. લોકેશન-નિવાસીઓને કિલપસ્પૃદ્ધ કાર્મ નામે જોહાનિસબર્ગની પાસે રથળ છે ત્યાં સ્પેશલ ટ્રેનમાં લઈ ગયા. અહીં તેમને સીધું-પાણી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાને ખરચે પૂરું પાડ્યું. આ તંબૂતા ગામનો દેખાવ સિપાહીઓની છાવણી જેવો હતો. લોકોને આમ રહેવાની ટેવ નહિ તેથી માનાસિક દુઃખ થયું, નવું નવું લાગ્યું, પણ ખાસ અગવડ ભોગવવી પડી નહિ. હું દરરોજ એક આંટો બાઈસીકલ ઉપર જતો. ત્રણ અઠવાડિયાં આમ ખુદશી હવામાં રહેવાથી લોકોના આરોગ્યમાં અવશ્ય સુધારો થયો. અને માનસિક દુઃખ તો પહેલાં ચોવીસ કલાક નહોતા વીસ્યા ત્યાં જ ભુલાયું. એટલે પછી તેઓ આનંદથી રહેવા લાગ્યા. હું ત્યાં જાઉં ત્યારે તેમનાં ભજનકીર્તન, રમતગમત ચાલતાં જ હોય.

મને યાદ છે તે પ્રમાણે જે દિવસે લોકેશન ખાલી થયું તેને બીજે દહાડે તેની હોળી કરવામાં આવી. એક પણ વસ્તુ તેમાંથી બચાવી લેવાનો લોભ મ્યુનિસિપાલિટીએ ન કર્યો. આ જ અરસામાં ને તે જ કારણને સારુ મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની મારકેટનું લક્ષ્યકામ પણ બધું બાળી નાંખી દસેક હજાર પાઉન્ડનું નુકસાન માથે લીધું. મારકીટમાંથી મૂએલા ગોંદર જડયા હતા તેથી આ આકરું પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું. મોટું ખર્ચ તો થયું પણ પરિણામ એ આવ્યું કે મરકી આગળ વધવા ન જ પામી. શહેર નિર્ભય થયું.

એક પુસ્તકની જાદુઈ અસર

આ મરઝીએ ગરીબ હિંદીઓ ઉપરનો મારો કાળૂ, મારો ધંધો ને મારી જવાબદારી વધાર્યા. વળી યુરોપિયનોમાં મારી વધતી જતી કેટલીક ઓળખાણો પણ એવી નિકટ થતી ગઈ કે તેથીયે મારી નૈતિક જવાબદારી વધવા માંડી.

જેમ વેસ્ટની ઓળખાણ મને નિરામિષાહારી બોજન-ગૃહમાં થઈ તેમ પોલાકને વિષે બન્યું. એક દિવસે હું જે ટેબલે બેઠો હતો ત્યાંથી દૂરના ટેબલે એક નવજુવાન જન્મતા હતા. તેમણે મને મળવાની ઇચ્છાથી પોતાનું નામ મોકલ્યું. મેં તેમને મારા ટેબલ ઉપર આવવા નોતર્યા. તે આવ્યા.

‘હું ‘ક્રિટિક’નો ઉપતંત્રી છું. તમારો મરઝી વિષેનો કાગળ વાંચ્યા પછી તમને મળવાની મને બહુ ઇચ્છા થઈ. આજે હું એ તક મેળવું છું.’

મિ. પોલાકની નિખાલસતાથી હું તેમની તરફ ખેંચાયો. તે જ રાતે અમે એકબીજાને ઓળખતા થઈ ગયા, અને જિંદગી વિષેના અમારા વિચારોમાં અમને બહુ સામ્ય નજરે આવ્યું. સાદી જિંદગી તેમને પસંદ હતી. અમુક વસ્તુને બુદ્ધિ કબૂલ કરે એટલે પછી તેનો અમલ કરવાની તેમની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડનારી લાગી. પોલાની જિંદગીમાં કેટલાક ફેરફારો તો તેમણે એકદમ કરી દીધા.

‘ઇડિયન ઓપિનિયન’નું ખર્ચ વધતું જતું હતું. વેસ્ટનો પહેલો જ રિપોર્ટ મને ભડકાવનારો હતો. તેમણે લખ્યું: ‘તમે કશો હતો તેવો નફો આ કામમાં નથી. હું તો ખોટ જોઈ છું. ચોપડાઓની અવ્યવસ્થા છે. ઉધરાણી ધણી છે પણ તે મોંમાથા વિનાની છે. ધણા ફેરફારો કરવા પડશે. પણ આ રિપોર્ટથી તમારે ગભરાવાનું નથી. મારાથી બનતી વ્યવસ્થા હું કરીશ. નફો નથી તેટલા સારું હું આ કામ છોડું તેમ નથી.’

નફો ન જોવાથી કામને છોડવા ધારત તો વેસ્ટ છોડી શકત, ને તેમને હું કોઈ પ્રકારનો દોષ ન દર્શાવત. એટલું જ નહિ પણ વગરતપાસે નફાવાળું કામ છે એવું કહેવાનો દોષ મારા પર મૂકવાનો તેમને અધિકાર હતો. આમ છતાં તેમણે મને કદી કડવું વેણ સરખું નથી સંભળાવ્યું. પણ હું માનું છું કે આ નવી બાબતથી વેસ્ટની નજરમાં હું ઉતાવળે વિશ્વાસ કરનારમાં ખપવા લાગ્યો હોઈશ. મદનજીતની માન્યતા વિષે તથાસ કર્યા વિના તેમના કલા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મેં વેસ્ટને નફાની વાત કરેલી. મને લાગે છે કે બહાર કામ કરનારે આવો વિશ્વાસ ન રાખતાં જેની બાજુ

તપાસ કરી હોય એવી જ વસ્તુ કહેવી જોઈએ. સત્યના પૂજારીએ તો ઘણી સાવધાની રાખવી જોઈએ. કાંઈના મન ઉપર ખરી ખાતરી વિના વધારેપડતી અસર પાડવી એ પણ સત્યને આંખપ પહોંચાડનારી વસ્તુ છે. મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે આ વસ્તુ જાણતા હતાં ઉતાવળે વિશ્વાસ મૂકીને કામ લેવાની મારી પ્રકૃતિને હું. છેક સુધારી શક્યો નથી. તેમાં હું ગળ ઉપરાંત કામ કરવાના લોભનો દોષ જોઈ છું. એ લોભથી મારે અકળાવું પડ્યું છે તેના કરતાં મારા સાથીઓને બહુ વધારે અકળાવું પડ્યું છે.

વેસ્ટનો આવો કાગળ આવવાથી હું નાતાલ જવા જાપડ્યો. પોલાક તો મારી બધી વાતો જાણતા થઈ જ ગયા હતા. મને મૂકવા સ્ટેશન ઉપર આવેલા, ને આ ‘પુસ્તક રસ્તામાં વાંચી શકાય તેવું છે. તે વાંચી જજો. તમને ગમશે,’ એમ કહી તેમણે રસ્કિનનું ‘અન્ડ ધિસ લાસ્ટ’ મારા હાથમાં મૂક્યું.

આ પુસ્તકને લીધા પછી હું છોડી જ ન શક્યો. તેણે મને પકડી લીધો. જોહાનિસબર્ગથી નાતાલ ચોવીસ કલાક જેટલો રસ્તો હતો. ટ્રેન સાંજે ડરબન પહોંચતી હતી. પહોંચ્યા પછી આખી રાત જીંધ ન આવી. પુસ્તકમાં સૂચવેલા વિચારો અમલમાં મૂકવાનો ઇરાદો કર્યો.

આ પહેલાં રસ્કિનનું એક પણ પુસ્તક મેં વાંચ્યું નહોતું. વિદ્યાભ્યાસના કાળમાં પાઠ્ય પુસ્તકો બહાર મારું વાચન નહિ જેવું જ ગણાય. કર્મભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી સમય ઘણુંક થોડો બચે. એટલે આજ લગી પણ એમ જ કહેવાય કે મારું પુસ્તકોનું જ્ઞાન ઘણું જ થોડું છે. આ અનાયાસે અથવા

પરાણે પળાયેલા સંયમથી મને નુકસાન નથી થયું એમ હું માનું છું. પણ જે થોડાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેને હું ઠીક પચાવી શક્યો છું એમ કહી શકાય. એવાં પુસ્તકોમાં જેણે મારી જિંદગીમાં તત્કાળ મહત્વનો રચનાત્મક ફેરફાર કરાવ્યો એવું તો આ પુસ્તક જ કહેવાય. તેનો મેં પાછળથી તરજૂમો કર્યો, ને તે 'સર્વોદય'ને નામે છપાયેલું છે.

મારી એવી માન્યતા છે કે જે વસ્તુ મારામાં જીડિ ભરેલી હતી તેનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ મેં રસિકનના આ ગ્રંથ-રત્નમાં જોયું, ને તેથી તેણે મારી ઉપર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું ને તેમાંના વિચારોનો અમલ મારી પાસે કરાવ્યો. આપણામાં જે સારી ભાવનાઓ સૂતેલી હોય તેને જાગૃત કરવાની શક્તિ જે ધરાવે તે કવિ છે. બધા કવિની બધા ઉપર સરખી અસર નથી થતી, કેમકે બધામાં બધી સારી ભાવનાઓ એકસરખા-પ્રમાણમાં હોતી નથી.

‘સર્વોદય’ના સિદ્ધાંતો હું આમ સમજ્યો:

૧. બધાના ભલામાં આપણું બહું રહેલું છે.

૨. વધીલ તેમજ વાળંદ બનેના કામની કિંમત એક-સરખી હોવી જોઈએ, કેમકે આજીવિકાનો હક બધાને એકસરખો છે.

૩. સાદું મજૂરીનું, ખેડૂતનું જીવન જ ખરું જીવન છે.

પહેલી વસ્તુ હું જાણતો હતો. બીજી હું જાંખી જોતો હતો. ત્રીજીનો મેં વિચાર જ નહોતો કર્યો. પહેલામાં બીજી બંને સમાયેલી છે એ મને ‘સર્વોદયે’ દીવા જેવું દેખાડ્યું. સવાર થયું ને હું તેનો અમલ કરવાના પ્રયત્નમાં પડ્યો.

ફિનિકસની સ્થાપના

સ વારે પ્રથમ તો મેં વેસ્ટની સાથે વાત કરી. ‘સર્વોદય’ની મારા ઉપર થયેલી અસર મેં તેમને કહી સંભળાવી, ને સૂચવ્યું કે ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ને એક ખેતર ઉપર લઈ જવું. ત્યાં સહુ એકસરખો ખાધાખરચ પૂરતો ઉપાડ કરે, સહુ પોતાની ખેતી કરે, અને બચતા વખતમાં ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’નું કામ કરે. વેસ્ટે એ સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો. દરેકનું ખાધાખરચ ઓછામાં ઓછું ત્રણ પાઉંડ થાય એવી ગણતરી કરી. આમાં ગોરાકાળાનો ભેદ નહોતો રાખવામાં આવ્યો.

પણ પ્રેસમાં તો દશેક કામ કરનારા હતા. બધાને જંગલમાં વસવું અનુકૂળ આવે કે નહિ એ એક સવાલ હતો, અને બધા એકસરખો ખાવાપહેરવા જોગો જ ઉપાડ કરવા તૈયાર થાય કે નહિ એ બીજો સવાલ હતો. અમે બન્નેએ તો એવો નિશ્ચય કર્યો કે જે આ યોજનામાં દાખલ ન થઈ

શિનિકસની કથાઓ

શકે તે પોતાનો પગાર ઉપાડે; ધીમેધીમે બધા સંસ્થાવાસી થઈને રહે એ આદર્શ રાખવો.

આ દષ્ટિએ મેં કામદારોમાં વાત શરૂ કરી. મદનજીતને તો તે ગળે ન જ ઊતરી. તેમને ધાસ્તી લાગી કે જે વસ્તુમાં તેમણે પોતાનો આત્મા રેડ્યો હતો તે મારી મૂખાઈથી એક માસમાં ધૂળધાણી થઈ જવાની, ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ નહિ ચાલે, પ્રેસ પણ નહિ ચાલે, ને કામદારો લાગી જશે.

મારા બત્રીજ છગનલાલ ગાંધી આ પ્રેસમાં કામ કરતા હતા. તેમને પણ મેં વેસ્ટની સાથે જ વાત કરી. તેમને કુટુંબનો ખોળો હતો. પણ બચપણથી જ તેમણે મારી નીચે તાલીમ લેવાનું ને કામ કરવાનું પસંદ કર્યું હતું. મારા પર તેમનો બહુ વિશ્વાસ હતો. એટલે દલીલ કર્યા વગર તે તો બલ્યા ને આજ લગી મારી સાથે જ છે.

ત્રીજા ગોવિંદસામી કરીને મશીનિયર હતા. તે પણ બલ્યા. બીજાઓ જોકે સંસ્થાવાસી ન થયા, પણ તેમણે હું પ્રેસને જ્યાં લઈ જાઉં ત્યાં આવવા કબૂલ કર્યું.

આમ કામદારોની જોડે વાતચીતમાં બેથી વધારે દિવસ ગયા હોય એમ મને યાદ નથી. તુરત જ મેં છાપામાં ડરબનની નજીક કોઈ પણ સ્ટેશન પાસે જમીનના ટુકડાને સારું જાહેરખબર મૂકી. જવાબમાં શિનિકસની જમીનનું કહેણ આપ્યું. વેસ્ટ ને હું તે જોવા ગયા. સાત દિવસની અંદર ૨૦ એકર જમીન લીધી. તેમાં એક નાનકડો પાણીનો ઝરા હતો. કેટલાંક નારંગીનાં ને કેરીનાં ઝાડ હતાં. જોડે જ ૮૦ એકરનો બીજો એક કંકડો હતો.

તેમાં વિશેષ ઈજાડ ને એક જૂંપડું હતું. તે પંજુ થોડા દિવસ બાદ ખરીદ્યો. બેઠિના મળીને ૧,૦૦૦ પાઉંડ આપ્યાં.

શેઠ પારસી ફસ્તમજી મારાં આવાં બધાં સાહસોના બાગીદાર હોય જ. તેમને મારી આ યોજના ગમી. એક મોટા ગોડાઉનનાં પતરાં વગેરે તેમની પાસે પડ્યાં હતાં તે તેમણે મફત આપ્યાં. તે વડે બાંધકામ શરૂ કર્યું. કેટલાક હિંદી સુતારો ને સલાટો મારી સાથે લગાઈમાં આવેલા તેમાંના મળી આવ્યા. તેમની મદદથી કારખાનું બાંધવાનું શરૂ કર્યું. એક માસમાં મકાન તૈયાર થયું. તે ૭૫ ફૂટ લાંબું ને ૫૦ ફૂટ પહોળું હતું. વેસ્ટ વગેરે શરીરને જોખમે કડિયા સુતારની સાથે વસ્ત્રા.

ફિનિક્સમાં ધાસ ખૂબ હતું, વસ્તી મુફલ નહોતી. તેથી સર્પોનો ઉપદ્રવ હતો તે જોખમ હતું. પ્રથમ તો સહુ તંજૂ તાણીને રહેલા.

મુખ્ય મકાન તૈયાર થયું એટલે એક અઠવાડિયામાં ધણોખરો સામાન ગોડાવાટે ફિનિક્સ લઈ ગયા. ડરબન ને ફિનિક્સ વચ્ચે તેર માઈલનું અંતર હતું. ફિનિક્સ સ્ટેશનથી અઢી માઈલ છેડું હતું.

માત્ર એક જ અઠવાડિયું ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ મક્યુરી પ્રેસમાં છપાવવું પડ્યું.

મારી સાથે જે જે સગાઓ વગેરે આવેલા ને વેપારમાં વળગી ગયા હતા તેમને મારા મતમાં બેળવવાનો ને ફિનિક્સમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન મેં આદર્યો. આ બધા તો દ્રવ્ય એકઠું કરવાની હોંશે દક્ષિણ આફ્રિકા આવેલા. તેમને સમજાવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. પંજુ કેટલાક સમજ્યા.

આ બધામાંથી અત્રારે મગનલાલ ગાંધીનું નામ હું તારવી કાઢું છું. કેમકે ખીજા જે સમજ્યા તે થોડોધણો વખત ફિનિક્સમાં રહી પાછા દ્રવ્યસંચયમાં પડ્યા. મગનલાલ ગાંધી પોતાનો ધંધો સંકેલી મારી સાથે આવ્યા ત્યારથી તે રહ્યા જ છે; ને પોતાના બુદ્ધિબળથી, ત્યાગશક્તિથી ને અનન્ય ભક્તિથી મારા આંતરિક પ્રયોગોમાંના મારા મૂળ સાથીઓમાં આજે પ્રધાનપદ ભોગવે છે, ને સ્વયંશિક્ષિત કારીગર તરીકે તેઓમાં મારી દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે.

આમ ૧૯૦૪ની સાલમાં ફિનિક્સની સ્થાપના થઈ, અને વિટંબણાઓ છતાં ફિનિક્સ સંસ્થા તેમજ ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ બન્ને હજી નબી રહ્યાં છે. પણ આ સંસ્થાની આરંભની મુસીબતો ને તેમાં થયેલી આશા નિરાશાઓ તપાસવા લાયક છે. તે ખીજા પ્રકરણમાં વિચારશું.

૨૦

પહેલી રાત

કિ નિકસમાં પહેલો અંક કાઢવો સહેલું ન નીવડ્યું. એ સાવચેતી મને ન સૂઝી હોત તો અંક એક અઠવાડિયું બંધ રહેત, અથવા મોડો નીકળત. આ સંસ્થામાં એન્જિનથી ચાલનારા સંચા વસાવવાની મારી દાનત ઓછી જ હતી. જ્યાં ખેતી પણ હાથ વડે કરવાની હતી ત્યાં છાપું પણ હાથે જ ચલાવી શકાય એવાં યંત્રોથી ચાલે તો સારું એમ મનમાં હતું. પણ તે ન બને એવું આ વેળા લાગેલું, તેથી ત્યાં ઓછલ એન્જિન લઈ ગયા હતા, પણ આ તેલયંત્ર ખોટકે તો તે વેળાને સારુ કંઈક પણ બીજી કામચલાઉ શક્તિ હોય તો સારું એમ મેં વેસ્ટને સૂચવેલું. તેથી તેમણે હાથ વતી ચલાવવાનું એક ચક્ર રાખેલું, ને તે વતી મુદ્રણયંત્રને ગતિ આપી શકાય એમ કર્યું હતું. વળી છાપાનું કદ રેન્જિદા પત્રના જેવું હતું. મોટું યંત્ર ખોટકે તો તે તુરત સમારી શકાય એવી સગવડ આ સ્થળે નહોતી. તેથી પણ

છાપું અટકે. આ અગવડને પહેંચી વળવા કદ બદલીને સામાન્ય સાપ્તાહિક જેવડું રાખ્યું કે જેથી અડચણ વેળાએ નાના ચંત્ર ઉપર પણ પગે વતી થોડાં પાનાં કાઢી શકાય.

આરંભકાળમાં ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ પ્રગટ કરવાના દિવસની આગલી રાતે તો સહુને ઓછાવત્તો ઉભાગરો થતો જ. પાનાંની ઘડી વાળવાના કામમાં નાનામોટા બધા રોકાતા, ને કામ રાતના દશબાર વાગે પૂરું થતું. પણ પહેલી રાત ન જુલાય તેવી હતી. છાપવાનું ચોકડું બંધાયું, પણ એંજિન ચાલવાની ના પાડે ! એંજિન ગોઠવવા અને ચલાવી દેવા એક ઇજનેરને બોલાવ્યો હતો. તેણે અને વેસ્ટ ખૂબ મહેનત કરી, પણ એંજિન ચાલે જ નહિ. સહુ ચિંતાયુક્ત થઈ બેઠા. છેવટે વેસ્ટ નિરાશ થઈ બીની આંખે મારી પાસે આવ્યા ને કહે : ‘હવે એંજિન આજે ચાલે તેમ નથી. અને આ અઠવાડિયે વેળાસર આપણે છાપું નહિ કાઢી શકીએ.’

‘એમ જ હોય તો આપણે લાચાર થયા. પણ આંસુ લાળવાનું કશું કારણ નથી. હજી કાંઈ પ્રયત્ન થઈ શકતા હોઈએ તો કરી છૂટીએ. પણ પેલા ઘોડાનું શું?’ એમ બોલી મેં આશ્વાસન આપ્યું.

વેસ્ટ બોલ્યા : ‘એ ઘોડો ચલાવનારા આપણી પાસે માણસો કયાં છે? આપણે છીએ તેટલાથી એ ઘોડો ન ચાલે. તેને ચલાવવાને સારુ વારાફરતી ચારચાર માણસ જોઈએ. આપણા તો બધા થાક્યા છીએ.’

સુતારી કામ તો બધું પૂરું નહોતું થયું. તેથી સુતારો હજી ગયા નહોતા. તેઓ છાપખાનામાં જ સૂતા હતા. તેમને ચીંધીને મેં કહ્યું : ‘પણ આ બધા મિત્તીઓ છે. એનું

શું? ને આજની રાતને સારુ આપણે બધા અખંડ ઉજાગરો કરશું. આટલું કર્તવ્ય બાકી રહે છે એમ મને લાગે છે.’

‘મિસ્ત્રીઓને ઉઠાડવાની ને તેમની મદદ માગવાની મારી હિમ્મત નથી; ને આપણા થાકેલા માથાસોને પણ કેમ કહેવાય?’

‘એ મારું કામ,’ મેં કહ્યું.

‘તો સંભવ છે કે આપણે પહોંચી વળીએ.’

મેં મિસ્ત્રીઓને જગાડ્યા ને તેમની મદદ માગી. મારે તેમને વીનવવા ન પડ્યા. તેમણે કહ્યું: ‘આવે ટાણે અમે તમને કામ ન આવીએ તો અમે માથાસ શેના? તમે આરામ લો. અમે ઘોડો ચલાવી દઈશું. અમને એમાં મહેનત લાગે તેમ નથી.’

છાપખાનાના જણ તો તૈયાર હતા જ.

વેસ્ટના હર્ષના પાર ન રહ્યો. તેમણે કામ કરતાં ભજન શરૂ કર્યું. ઘોડો ચલાવવામાં મિસ્ત્રીઓની સામે હું જીત્યો ને બીજા બધા વારાશરતી ગિલા. કામ નીકળવા માંડ્યું.

સવારના સાતેક વાગ્યા હશે. મેં જોયું કે હજી કામ સારી પેઠે બાકી હતું. વેસ્ટને મેં કહ્યું: ‘હવે ધજનેરને જગાડી ન શકાય? દિવસના અજવાળામાં પાંછી મહેનત કરે ને કદાચ એંજિન ચાલે તો આપણું કામ વખતસર પૂરું થઈ જાય.’

વેસ્ટે ધજનેરને ઉઠાડ્યો. તે તુરત ગિડી નીકળ્યો ને એંજિનની કોટડીમાં પેઠો. શરૂ કરતાં જ એંજિન ચાલવા માંડ્યું. પ્રેસ ખુશીના પોકારથી ગાજી ગઈયું. ‘આમ કેમ

થતું હશે? રાત્રે આટઆટલી મહેનત કર્યા છતાં ચાલ્યું નહિ, ને હવે કેમ જાણે કંઈ દોષ ન હોય એમ ચલાવતાં જ ચાલવા લાગ્યું?'

વેસ્ટે કે ઇજનેરે જવાબ આપ્યો: 'એનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે. યંત્રોને પણ કેમ જાણે આપણી પેઠે આરામ નોઈતો હોય નહિ એવી રીતે કેટલીકવેળા તેઓ વર્તતાં જોવામાં આવે છે!'

મેં તો માન્યું કે આ એન્જિનનું ન ચાલવું અમારી બધાની કસોટી હતી, ને તેનું અણીને સમયે ચાલવું શુદ્ધ મહેનતનું શુભ ફળ હતું.

છાપું નિયમસર સ્ટેશને પહોંચ્યું, ને બધા નિશ્ચિંત થયા.

આવા આગ્રહને પરિણામે છાપાની નિયમિતતાની છાપ પડી ને ફિનિક્સમાં મહેનતનું વાતાવરણ જન્મ્યું. આ સંસ્થામાં એવો પણ એક યુગ આવ્યો કે જ્યારે એન્જિન ચલાવવાનું ઇરાદાપૂર્વક બંધ કરવામાં આવેલું ને દહતાપૂર્વક ઘોડાથી જ કામ ચલાવતા. ફિનિક્સનો આ જગ્યામાં જોયો નૈતિક કાળ હતો એવી મારી માન્યતા છે.

પોલાકે ઝંપલાવ્યું

ફિ નિકસે જેવી સંસ્થા સ્થાપ્યા પછી હું પોતે તેમાં થોડો જ સમય વસી શક્યો એ મને હમેશાં દુઃખની વાત રહી છે. એની સ્થાપના વખતે મારી કલ્પના એ હતી કે હું પણ ત્યાં જ વસીશ, મારી આજીવિકા તેમાંથી મેળવીશ, ધીમેધીમે વકીલાત છોડીશ, ફિનિકસમાં પડ્યો જે સેવા થઈ શકશે તે કરીશ ને ફિનિકસની સફળતા એ જ સેવા ગણીશ. પણ આ વિચારોનો ધારેલો અમલ તો ન જ થયો. એવું મારા અનુભવમાં મેં ઘણીવાર જોયું છે કે આપણે ઇચ્છીએ કંઈ ને થાય કંઈ બીજું જ. પણ મેં સાથેસાથે એ પણ અનુભવ્યું છે કે જ્યાં સત્યની જ સાધના ને ઉપાસના છે ત્યાં આપણી ધારણાઓ પ્રમાણે લલે પરિણામ ન આવે, તોપણ અણધારેલું આવે તે પરિણામ અકુશલ નથી હોતું ને કેટલીકવેળા ધાર્યા કરતાં વધારે સારું હોય છે. ફિનિકસમાં જે અણધાર્યાં પરિણામો આવ્યાં ને ફિનિકસે જે અણધાર્યું સ્વરૂપ પકડ્યું તે અકુશલ નહોતાં એટલું તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું; વધારે સારાં કહેવાય કે નહિ એ વિષે નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકાતું.

અમે બધા જાતમહેનતથી નીભથ્થું એ ધારણાથી મુદ્રણાલયની આસપાસ દરેક નિવાસીને સારું તથુ તથુ એકરના જમીનના ટુકડા પાડ્યા. આમાં એક ટુકડો મારે નિમિત્તે પણ મપાયો. તે બધા ઉપર અમારી બંધાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ અમે પતરાંનાં ધરખાંધ્યાં. ઇચ્છા તો ખેડૂતને શોભે એવાં ધાસમાટીનાં અથવા ઇંટનાં ખોરડાં બાંધવાની હતી. તે ન થઈ શક્યું. તેમાં વધારે પૈસાનો વ્યય થતો હતો, વધારે વખત જતો હતો. બધા ઝટ ધરખારવાળા થવા ને કામમાં પરોવાઈ જવા આતુર હતા.

સંપાદક તરીકે તો મનસુખલાલ નાજર જ ગણાતા હતા. તે આ યોજનામાં દાખલ નહોતા થયા. તેમનું રહેઠાણ ડરબનમાં જ હતું. ડરબનમાં ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ની એક નાનકડી શાખા પણ હતી.

બીબાં ગોઠવવાને સારું જોકે પગારદાર માણસો હતા, છતાં દૃષ્ટિ એ હતી કે છાપું છાપવામાં બીબાં ગોઠવવાની ક્રિયા જે વધારેમાં વધારે વખત રોકનારી પંથુ સહેલી હતી તે બધા સંસ્થાવાસીઓએ જાણી લેવી અને કરવી. આથી જે નહોતા જાણતા તે તૈયાર થયા. હું આ કામમાં છેવટ લંગી સૌથી વધારે ઠોઠ રહ્યો, અને મગનલાલ ગાંધી સૌથી આગળ વધી ગયા. તેમને પોતાને પણ પોતાનામાં ‘રહેલી શક્તિની ખબર નહિ હોય એમ મેં હમેશાં માન્યું છે. છાપખાનાનું કામ કદી કરેલું જ નહિ, છતાં તે કુશળ બીબાં ગોઠવનાર થઈ ગયા ને ઝડપમાં પણ સરસ પ્રગતિ કરી, એટલું જ નહિ પણ થોડા સમયમાં છાપખાનાની બધી ક્રિયાઓ ઉપર સારો કાબુ મેળવી મને આશ્ચર્યચકિત કર્યો.

આ કામ હજી ઠેકાણે તો પડ્યું જ નહોતું, મકાનો પણ તૈયાર નહોતાં થયાં, તેટલામાં આ નવા રચાયેલા કુટુંબને મૂકીને હું જોહાનિસબગ નાઠો. ત્યાંનું કામ લાંબી મુદતને સારુ પડતું મેલી શકું એવી મારી સ્થિતિ નહોતી.

જોહાનિસબગથી આવીને પોલાકને આ મહત્વના ફેરફારની વાત કરી. પોતે આપેલા પુસ્તકનું આ પરિણામ જોઈ તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ‘ત્યારે હું પણ આમાં કોઈ રીતે લાગ ન લઈ શકું?’ તેમણે ઉમળકાભેર પૂછ્યું.

મેં કહ્યું, ‘અવશ્ય તમે લાગ લઈ શકો છો. ઇચ્છો તો તમે આ યોજનામાં જોડાઈ પણ શકો છો.’

‘મને દાખલ કરો તો હું તૈયાર જ છું,’ પોલાકે જવાબ આપ્યો.

આ દહતાથી હું મુગ્ધ થયો. પોલાકે ‘ક્રિટિક’માંથી પોતાને મુક્ત કરવા શેઠને એક માસની નોટિસ આપી અને મુદત વીત્યે ફિનિક્સમાં પહોંચી ગયા. પોતાના મિલનસાર-પણાથી તેમણે સૌનાં દિલ હરી લીધાં, ને કુટુંબના જણ તરીકે તે રહી ગયા. સાદાઈ તેમના હાડમાં હતી એટલે તેમને ફિનિક્સનું જીવન જરાયે નવાઈ જેવું કે કઠિન ન લાગતાં સ્વાભાવિક ને રુચિકર લાગ્યું.

પણ હું જ તેમને ત્યાં લાંબો વખત રાખી ન શક્યો. મિ. રીચે કાયદાનો અભ્યાસ વિલાયતમાં પૂરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એકલે હાથે મારાથી આખી ઓફિસનો બોજો ઊઘડી શકાય તેમ નહોતું. તેથી મેં પોલાકને ઓફિસમાં રહેવાનું ને વકીલ થવાનું સૂચવ્યું. મારા મનમાં એમ હતું

કે તેમના વકીલ થયા પછી છેવટે અમે બન્ને ફિનિક્સમાં જ પહોંચી જશું.

આ બધી કલ્પનાઓ ખોટી પડી. પણ પોલાકના સ્વભાવમાં એક પ્રકારની એવી સરળતા હતી કે જેની ઉપર તેમનો વિશ્વાસ એસે તેની સાથે દલીલ ન કરતાં તેના અભિપ્રાયને અનુકૂળ થવાનો તે પ્રયત્ન કરે. પોલાકે મને લખ્યું: 'મને તો આ જીવન જ ગમે છે, હું અહીં સુખી છું. અને આ સંસ્થાને આપણે ખીલવી શકીશું. પણ જે તમે એમ માનો કે મારા ત્યાં આવવાથી આપણા આદર્શો વહેલા સફળ થશે તો હું આવવા તૈયાર છું.' મેં આ કાગળ વધાવી લીધો. પોલાકે ફિનિક્સ છોડીને જોહાનિસબર્ગ આવ્યા ને મારી ઓફિસમાં વકીલાતી કારકૂન તરીકે જોડાયા.

આ જ સમયમાં એક સ્કોચ થિયોસોફિસ્ટ જેને હું કાયદાની પરીક્ષાને સારું તૈયાર થવામાં મદદ કરતો હતો તેને પણ મેં પોલાકનું અનુકરણ કરવા નિમંત્રણ આપ્યું ને તે પણ જોડાયો. તેનું નામ મેક્લિનટાયર.

આમ ફિનિક્સના આદર્શને ઝટ પહોંચવાના શુભ ધરાદાયી હું તેના વિરોધી જીવનમાં વધુ વધુ જોડો. ઊતરતો જંજીરો. અને જે ઈશ્વરી સંકેત જુદો જ ન હોત તો સાદા જીવનને બહાને પાથરેલી મોહજાળમાં હું પોતે જ ફસાઈ જાત.

અમારી ડોહની પ્રજા પાસેથી બહાર મારી લેમજ મારા આદર્શની રક્ષા કેવી રીતે થઈ એ બનાવને પહોંચતા પહેલાં કેટલાંક પ્રકરણો જોઈ.

‘જેને રામ રાખે’

હવે તુરતમાં દેશ જવાની અથવા તો ત્યાં જઈને સ્થિર થવાની આશા મેં છોડી હતી. હું તો પત્નીને એક વર્ષની ધીરજ દઈને દક્ષિણ આફ્રિકા પાછો આવ્યો હતો. વર્ષ તો વીત્યું ને મારું પાછું ફરવાનું દૂર થયું તેથી છોકરાંને બોલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

છોકરાં આવ્યાં. તેમાં મારો ત્રીજો દીકરો રામદાસ પણ હતો. તે રસ્તે સ્ટીમરના નાપુદાની સાથે ખૂબ હળા ગયો હતો, ને તેની સાથે રમતાં તેનો હાથ બાંધ્યો હતો. કપ્તાને તેની બરદાસ ખૂબ કરી હતી. દાકતરે હાડકું સાંધ્યું હતું, ને જ્યારે તે જોહાનિસબર્ગ પહોંચ્યો ત્યારે તેનો હાથ લાકડાની પાટલી વચ્ચે બાંધી રૂમાલની ગળાઝોળીમાં અદ્દર રાખેલો હતો. સ્ટીમરના દાકતરની બલામણ હતી કે જખમ કાઢી દાકતરની પાસે દુરસ્ત કરાવેા.

પણ મારો આ કાળ તો ધમધોકાર માટીના પ્રયોગો કરવાનો હતો. મારા જે અસીલોને મારા ઊંટવૈદા ઉપર વિશ્વાસ હતો તેમની પાસે પણ હું માટીના ને પાણીના પ્રયોગો કરાવતો. રામદાસને સારુ બીજું શું થાય? રામદાસની ઉમ્મર આઠ વર્ષની હતી. ‘હું તારા જખમની સારવાર બલે કરું તો તું ગભરાશે તો નહિ,’ એમ મેં તેને પૂછ્યું. રામદાસે હસીને મને પ્રયોગ કરવાની રજા આપી. જોકે એ અવસ્થાએ તેને સારાસારની ખબર ન પડે, તોપણ દાકતર અને ઊંટવૈદનો

બેઠ તો તે સારી પેઠે ગણ્યોતો હતો. છતાં તેને મારા પ્રયોગો વિષે ખબર હતી ને મારા ઉપર વિશ્વાસ હતો એટલે તે નિર્ભય રહ્યો.

ધૂજતાં ધૂજતાં મેં તેનો પાટો ખોલ્યો, જખમને સાફ કર્યો, ને સાફ માટીની લોપરી મૂકી જેમ પહેલાં બાંધ્યો હતો તેમ પાટો બાંધી લીધો. આમ હમેશાં હું જાતે જખમ સાફ કરતો ને માટી મૂકતો. મહિનામાસમાં જખમ તદ્દન રુઝાર્થ ગયો. કોઈ દિવસે કશું વિદ્ધ ન આવ્યું ને દિવસે દિવસે જખમ રુઝતો ગયો. દાકતરી મલમપટ્ટીથી પણ એટલો સમય તો જશે જ એમ રડીમરના દાકતરે કહેવરાવ્યું હતું.

આ ધરગથુ ઉપચારો વિષે મારો વિશ્વાસ અને તેના અમલ કરવાની મારી હિમ્મત વધ્યાં. આ પછી મેં પ્રયોગોનું ક્ષેત્ર ખૂબ વધાર્યું. જખમો, તાવ, અજીર્ણ, કમળો ઇત્યાદિ દર્દોને સારુ માટીના, પાણીના ને અપવાસના પ્રયોગો નાનાં-મોટાં, સ્ત્રીપુરુષો ઉપર કર્યા અને ઘણાખરા સફળ થયા. આમ છતાં જે હિમ્મત મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતી તે અહીં નથી રહી, અને અનુભવે એમ પણ જોયું છે કે આ પ્રયોગોમાં જોખમો રહ્યાં જ છે.

આ પ્રયોગોના વર્ણનનો હેતુ મારા પ્રયોગોની સફળતા સિદ્ધ કરવાનો નથી. એક પણ પ્રયોગ સર્વાંશે સફળ થયો છે એવો દાવો કરી શકાય એમ નથી. દાકતરો પણ એવો દાવો ન કરી શકે. પણ હેતુ એટલું જ કહેવાનો છે કે જેને નવા અપરિચિત પ્રયોગો કરવા હોય તેણે પોતાનાથી આરંભ કરવો જોઈએ. આમ થાય તો સત્ય વહેલું પ્રગટ થાય છે ને તેવા પ્રયોગ કરનારને ઈશ્વર ઉગારી લે છે.

મારીના પ્રયોગોમાં જે જોખમો હતાં તે જ મુરોપિ-
યનોના નિકટ સમાગમમાં હતાં. બેઠ માત્ર પ્રકારનો હતો.
પણ એ જોખમોનો મને પોતાને તો વિચાર સરખો પણ
નથી આવ્યો.

પોલાકને મારી સાથે જ રહેવાનું નિમંત્રણ આપ્યું ને
અમે સગા ભાઈની જેમ રહેવા લાગ્યા. પોલાકને જે બાઈ
સાથે તેઓ પરણ્યા તેની સાથે મૈત્રી તો કેટલાંક વર્ષો થયાં
હતી. બન્નેએ સમય આવ્યે વિવાહ કરી લેવાનો નિશ્ચય
પણ કર્યો હતો. પણ પોલાક કંઈક દ્રવ્યસંગ્રહની રાહ
જોતા હતાં એવું મને સ્મરણ છે. રસ્કિનનો તેમનો અભ્યાસ
મારા કરતાં ઘણો વધારે બહોળો હતો, પણ પશ્ચિમના
વાતાવરણમાં રસ્કિનના વિચારોનો પૂરો અમલ કરવાનું તેમને
સૂઝે તેમ નહોતું. મેં દલીલ કરી, 'જેની સાથે હૃદયની ગાંઠ
બંધાઈ તેનો વિયોગ કેવળ દ્રવ્યને અભાવે ભોગવવો એ
અયોગ્ય ગણાય. તમારે હિસાબે તો ગરીબ કોઈ પરણી જ
ન શકે. વળી હવે તમે તો મારી સાથે રહો છો. એટલે
ધરખરચનો સવાલ નથી. તમે વહેલા પરણો એ જ હું તો
છે માનું છું.'

મારે પોલાકની સાથે બેવાર દલીલ કરવાપણું કદી
રહ્યું જ નથી. તેમણે તુરત મારી દલીલ ઝીલી લીધી. ભાવી
મિસિસ પોલાક તો વિલાયતમાં હતાં. તેમની સાથે પત્ર-
વ્યવહાર ચલાવ્યો. તેઓ રાજી થયાં, ને થોડા જ માસમાં
વિવાહ કરવા જોહાનિસબર્ગ આવી પહોંચ્યાં.

વિવાહમાં ખર્ચ તો કંઈ જ કંઈ નહોતું. વિવાહનો
કંઈ ખાસ પોશાક પણ નહોતો. એમને ધર્મવિધિની ગરજ

નહોતી. મિસિસ પોલાક જન્મે ખ્રિસ્તી ને પોલાક યદ્દી હતા. બન્નેની વચ્ચે જે સામાન્ય ધર્મ હતો તે નીતિધર્મ હતો.

પણ આ વિવાહનો એક રમૂજી પ્રસંગ લખી નાંખ્યું. ટ્રાન્સવાલમાં ગોરાઓના વિવાહની નોંધ કરનારા અમલદાર કાળા માણસના વિવાહની નોંધ લે નહિ. આ વિવાહમાં અણુવર તો હું હતો. ગોરા મિત્રને અમે શોધી શક્યા હોત, પણ પોલાક તે સહન કરે તેમ નહોતું. તેથી અમે ત્રણે જણ અમલદારની પાસે હાજર થયાં. હું જેમાં અણુવર હોઉં એ વિવાહમાં બન્ને પક્ષ ગોરા જ હોય એવી અમલદારને શી ખાતરી! તેણે તપાસ કરવા ઉપર મુલતવી રાખવા માગ્યું. વળતે દિવસે નાતાલનો તહેવાર હતો. થોડે ચડેલાં સ્ત્રીપુરુષના વિવાહની નોંધતારીખ આમ બદલાય એ સહુને અસહ્ય લાગ્યું. વડા માજિસ્ટ્રેટને હું ઓળખતો હતો. તે આ ખાતાનો ઉપરી હતો. હું આ દંપતીને લઈ તેની આગળ હાજર થયો. તે હસ્યો ને મને ચિઠ્ઠી લખી આપી. આમ વિવાહ રજિસ્ટર થયા.

આજ લગી થોડાંધણા પણ પરિચિત ગોરા પુરુષો મારી સાથે રહેલા. હવે એક પરિચય વિનાની અંગ્રેજ બાઈ કુટુંબમાં દાખલ થઈ. મને પોતાને તો કોઈ દિવસ કશો વિખવાદ થયો હોય એવું યાદ નથી. પણ જ્યાં અનેક જાતિના અને સ્વભાવના હિંદીઓ આવળ કરતા, જ્યાં મારી પત્નીને હજુ આવા અનુભવ જૂજ હતા, ત્યાં તેમને બન્નેને કોઈવાર ઉદ્દેગના પ્રસંગો આવ્યા હશે. પણ એક જ જાતિના કુટુંબને તેવા પ્રસંગો જેટલા આવે તેના કરતાં આ વિજાતીય કુટુંબને વધારે તો આવ્યા નથી.

આત્મકથા

જ. બદ્ધે જે આવ્યાનું મને સ્મરણ છે તે પણ નજીવ ગણાય. સંજ્ઞતીય વિજ્ઞતીય એ મનના તરંગો છે. આપણે સૌ એક કુટુંબ જ છીએ.

વેસ્ટના વિવાહ પણ અહીં જ ઊજવી લઉં. જિંદગીના આ કાળે બ્રહ્મચર્ય વિષેના મારા વિચારો પાકા નહોતા થયા. તેથી મારો ધંધો કુંવારા મિત્રોને પરણાવી દેવાનો હતો. વેસ્ટને જ્યારે પિતૃયાત્રા કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે મેં તેમને બની શકે તો પરણીને જ પાછા આવવાની સલાહ આપી. ફિનિક્સ અમારું બધાનું ઘર થયું હતું ને સૌ ખેડૂત થઈ બેઠા હતા, એટલે વિવાહ કે વંશવૃદ્ધિ બચતો વિષય નહોતો.

વેસ્ટ લેસ્ટરની એક સુંદર કુમારિકાને પરણી લાવ્યા. આ બાઈનું કુટુંબ લેસ્ટરમાં જોડાનો મોટો ધંધો ચાલે છે તેમાં કામ કરનારું હતું. મિસીસ વેસ્ટે પણ થોડો સમય જોડાના કારખાનામાં ગાળેત્રો હતો. તેને મેં ‘સુંદર’ કહેતો છું કેમકે તેના ગુણોનો હું પૂઝરી છું, ને ખરું સૌંદર્ય તો ગુણમાં જ હોય. વેસ્ટ પોતાની સામુને પણ સાથે લાવેલા. આ બધી ડોસી હતી જીવે છે. તેના ઉદ્વેગથી ને તેના હસમુખા સ્વભાવથી તે અમને બધાને હમેશાં શરમાવતી.

જેમ આ ગોરા મિત્રોને પરણાવ્યા તેમ હિંદી મિત્રોને પોતાનાં કુટુંબોને બોલાવવા ઉત્તેજ્યા. તેથી ફિનિક્સ એક નાનું સરખું ગામકું થઈ પડ્યું, અને ત્યાં પાંચસાત હિંદી કુટુંબો વસવા લાગ્યાં ને વૃદ્ધિ પામતાં થયાં.

ઘરમાં ફેરફારો ને બાળકેળવણી

રખનમાં ઘર માંડેલું તેમાં ફેરફારો તો કર્યા જ હતાં. મોટું ખર્ચ રાખેલું છતાં વલણ સાદાર્થ તરફ હતું. પણ જોહાનિસઅર્ગમાં 'સર્વોદય'ના વિચારોએ વધારે ફેરફાર કરાવ્યા.

આરિસ્ટરના ઘરમાં જેટલી સાદાર્થ રાખી શકાય તેટલી તો દાખલ કરી જ. છતાં કેટલાંક રાચરચીલાં વિના ચલાવવું મુશ્કેલ હતું. ખરી સાદાર્થ તો મનની વધી. દરેક કામ પોતાને હાથે કરવાનો શોખ વધ્યો, ને તેમાં બાળકોને પણ પક્ષોટવાનું આરંભ્યું.

બજારની રોટી લેવાને બદલે ઘેર ખમીર વિનાની ક્યુનેની સૂચના પ્રમાણેની રોટી હાથે બનાવવાનું શરૂ કર્યું. આમાં મિલ્કનો આટો કામ ન આવે. વળી મિલ્કનો દળેલો આટો વાપરવા કરતાં હાથે દળેલો વાપરવામાં સાદાર્થ, આરોગ્ય ને દ્રવ્ય વધારે સચવાતાં હતાં એમ માન્યું. એટલે હાથે

ચલાવવાની એક ઘંટી સાત પાઉંડ ખરચી ખરીદી. અને વજનદાર પૈકું હતું. તે બે માણસો સહેલાઈથી ચલાવે, એકલાને કબૂત પડે. આ ઘંટી ચલાવવામાં પોલાક, હું અને બાળકો મુખ્યત્વે રોકાતા. કોઈકોઈવેળા કસ્તુરબાઈ પણ આવતી. જોકે તેનો તે સમય રસોઈ કરવામાં રોકાયેલો હોય. મિસિસ પોલાક અુચ્યાં ત્યારે તે પણ તેમાં જોડાયાં. આ કસરત બાળકોને માટે બહુ સારી નીવડી. તેમની પાસે આ કે કોઈ કામ મેં બળાત્કારે કદી નથી કરાવ્યું, પણ તેઓ સહેજે રમત સમજી પૈકું ચલાવવા આવતા. થાકે ત્યારે છોડી દેવાની તેમને છૂટ હતી. પણ કોણ જાણે શું કારણ હશે કે આ બાળકો અગર બીજા જેમની. ઓળખ આપણે હવે પછી કરવાની છે તેમણે મને તો હમેશાં ખૂબ જ કામ આપ્યું છે. ઠરડા બાળકો મારે નસીબે હતા જ, પણ ધણાખરા સોંપેલું કામ હોંશથી કરતા. ‘થાક્યા’ એમ કહેનારા એ યુગના થોડા જ બાળકો મને યાદ છે.

ધર સાફ રાખવાને સારુ એક નોકર હતો. તે કુટુંબી ચર્ધને રહેતો, ને તેના કામમાં બાળકો પૂરેા હિસ્સો આપતા. પાયખાનું ઉપાડી જનાર તો મ્યુનિસિપાલિટીનો નોકર આવતો, પણ પાયખાનાની કોટડી સાફ કરવી, બેઠક ઘોવી વગેરે કામ નોકરને સોંપવામાં નહોતું આવતું; તેવી આશા પણ નહોતી રાખવામાં આવતી. આ કામ અમે જાતે કરતાં ને તેમાં પણ બાળકોને તાલીમ મળતી. પરિણામ એ આવ્યું કે મૂળથી જ મારા એક પણ દીકરાને પાયખાનાં સાફ કરવાની સૂઝ નથી રહેલી, ને આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો પણ તેઓ સહેજે શીખ્યા છે, જોહાનિસબગમાં કોઈ માંદા તો બાગ્યે જ પડતા.

પણુ જો માંદગીનો પ્રસંગ આવે તો સેવાકામમાં બાળકો હોય જ; ને તેઓ આ કામ ખુશીથી કરતા.

તેમના અક્ષરજ્ઞાનને વિષે હું બેદરકાર રહ્યો એમ તો નહિ કહું, પણુ મેં તેને જતું કરતાં સંકોચ ન ખાધો. ને આ બાળપણે સારુ મારા દીકરાઓને મારી સાથે શરિયાદ કરવાનું કારણુ રહેલું છે. તેમણે ફેટલીકવાર પોતાનો અસંતોષ પણુ જાહેર કર્યો છે. આમાં કંઈક અંશે મારે મારો દોષ કબૂલ કરવો જોઈએ એમ માનું છું. તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા ધણી થતી, પ્રયત્ન પણુ કરતો, પણુ એ કામમાં હમેશાં કંઈક ને કંઈક વિઘ્ન આવી પડતું. તેમને સારુ ઘેર બીજી કેળવણીની સગવડ નહોતી કરી તેથી તેમને મારી સાથે ચાલતો ઓફિસે લઈ જતો. ઓફિસ અઢી માઇલ હતી. એટલે સવાર સાંજ મળી ઓછામાં ઓછી પાંચ માઇલની કસરત તેમને અને મને મળી રહેતી. રસ્તે ચાલતાં કંઈક શીખવવાનો પ્રયત્ન કરતો, પણુ તેયે જો મારી સાથે બીજી કેઈ ચાલનાર ન હોય તો. ઓફિસમાં તેઓ અસીલોના ને મહેતાઓના પ્રસંગમાં આવે, કંઈક વાંચવાનું આપ્યું હોય તે વાંચે, આંટાફેરા કરે, બજારની સામાન્ય ખરીદી હોય તે કરે. સહુથી મોટા હરિલાલ સિવાય બધા બાળકો આ રીતે બિચારા. હરિલાલ દેશમાં રહી ગયો હતો. જો હું તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવા સારુ એક કલાક પણુ નિયમિત બચાવી શક્યો હોત તો હું એમ માનત કે તેઓ આદર્શ કેળવણી પામ્યા છે. એવો આશ્રહ મેં ન રાખ્યો એ દુઃખ મને અને તેમને રહી ગયું છે. સહુથી મોટા દીકરાએ તેનો બળાપો અનેકવેળા મારી પાસે તેમજ જાહેરમાં

કાઠચો છે; ખીજાઓએ હૃદયની ઉદારતા વાપરી એ દોષને અનિવાર્ય સમજી દરગુજર કર્યો છે. આ ગિણુપને સારુ મને પશ્ચાત્તાપ નથી; અથવા છે તો એટલો જ કે હું આદર્શ બાપ ન નીવડ્યો. પણ તેમના અક્ષરજ્ઞાનનો હોમ પણ મેં ભલે અજ્ઞાનથી છતાં સહભાવે માનેલી. સેવાને અર્થે કર્યો છે એવા મારો અભિપ્રાય છે. તેમનાં ચારિત્ર ધડવા પૂરતું જે કંઈ કરવું ઘટે તે કરવામાં મેં ક્યાંયે ગિણુપ નથી રાખી એમ કહી શકું છું. ને પ્રત્યેક માબાપની આ અનિવાર્ય ફરજ છે એમ હું માનું છું. મારી મહેનત છતાં મારા તે બાળકોનાં ચારિત્રમાં જ્યાં ખામી જોવામાં આવી છે તે અમ દંપતીની ખામીઓનું પ્રતિબિંબ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

છોકરાંમાં માબાપની આકૃતિનો વારસો જેમ ગિતરે છે તેમ તેમના ગુણદોષનો વારસો પણ ગિતરે જ છે. તેમાં આસપાસના વાતાવરણને કારણે અનેક પ્રકારની વધઘટ થાય છે ખરી, પણ મૂળ મૂડી તો બાપદાદા ઇત્યાદિ તરફથી મળેલી હોય છે તે જ ખરી. એવા દોષોના વારસામાંથી કેટલાંક બાળકો પોતાને બચાવી લે છે એમ મેં જોયું છે. એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે, તેની બલિહારી છે.

પોલાક અને મારી વચ્ચે આ બાળકોની અંગ્રેજી કેળવણી વિષે કેટલીકવાર તીખો સંવાદ થયેલો. મેં અસહયી જ માનેલું છે કે જે હિંદી માબાપો પોતાનાં બાળકોને બચપણથી જ અંગ્રેજી બોલતાં કરી મૂકે છે તેઓ તેમનો અને દેશનો દ્રોહ કરે છે. મેં એમ પણ માન્યું છે કે આથી બાળકો પોતાના દેશના ધાર્મિક અને સામાજિક વારસાથી વંચિત રહે છે, ને તેટલે અંશે દેશની તેમજ જગતની સેવા કરવા

ઓછા લાયક બને છે. આવી માન્યતાને લીધે હું હમેશાં ધરાદાપૂર્વક બાળકોની સાથે ગુજરાતીમાં જ વાતો કરતો. પોલાકને આ ન ગમતું. હું બાળકોના ભવિષ્યને બગાડું છું એવી તેમની ફલીલ હતી. અંગ્રેજી જેવી વ્યાપક ભાષા બાળકો બચપણથી શીખી લે તો જગતમાં ચાલતી જિંદગીની હરીફાઈમાં તેઓ એક મોટો ટપ્પો સહેજે ઓળંગી ન્ય એમ તેમને આગ્રહ અને પ્રેમપૂર્વક સમજાવે. મને એ ફલીલ ગળે ન ઊતરી. મને હવે સ્મરણ નથી કે અંતે મારો ઉત્તર તેમને ગળે ઊતરેલો કે તેમણે મારી હઠ જોઈને શાંતિ પકડેલી. આ સંવાદને લગભગ વીસ વર્ષ થયાં. છતાં મારા આ વિચારો જે મેં તે વેળા ધરાવેલા તે જ અનુભવે વધારે દઢ થયા છે. અને જોકે મારા પુત્રો અક્ષરજ્ઞાનમાં કાચા રહી ગયા છે, છતાં માતૃભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન સહેજે પામી શક્યા તેથી તેમને અને દેશને લાભ જ થયો છે ને અત્યારે તેઓ પરદેશી જેવા નથી થઈ રહ્યા. તેઓ દ્વિભાષિયા તો સહેજે થયા, કેમકે મોટા અંગ્રેજ મિત્રમંડળના સહવાસમાં આવવાથી ને જ્યાં વિશેષ અંગ્રેજી બોલવામાં આવે એવા દેશમાં રહેવાથી અંગ્રેજી બોલતા ને સામાન્ય લખતા થઈ ગયા.

જૂલુ 'બળવો'

ધર માંડીને બેઠા પછી સ્થિર થઈને બેસવાપણું મારે નસીબે રહ્યું જ નથી. બેઠાનિસબગર્ભમાં હું થાળે પડ્યા જેવું લાગ્યું તેવી જ અણુધારી બીના બની. નાતાલમાં જૂલુ 'બળવો' થયાના સમાચાર વાંચ્યા. મને કંઈ જૂલુ લોક સાથે વેર નહોતું, તેમણે એક પણ હિંદીનું તુકસાન નહોતું કર્યું. 'બળવા'ની યોગ્યતા વિષે પણ મને શંકા હતી. પણ અંગ્રેજ સલ્તનતને તે કાળે હું જગતનું કલ્યાણ કરનારી સલ્તનત માનતો. મારી વફાદારી હાર્દિક હતી. તે સલ્તનતનો ક્ષય હું ન ઇચ્છતો. એટલે બળ વાપરવા વિષેની નીતિ-અનીતિનો વિચાર મારા પગલામાં મને રોકે તેમ નહોતું. નાતાલ ઉપર આપત્તિ આવે તો તેની પાસે રક્ષણને સારુ સ્વયંસેવકોનું લશ્કર હતું. ને આપત્તિ વેળાએ તેમાં કામપૂરતી ભરતી પણ થાય. મેં વાંચ્યું કે સ્વયંસેવકોનું લશ્કર આ બળવો શમાવવા નીકળી પડ્યું હતું.

મને પોતાને હું નાતાલવાસી ગણતો, ને નાતાલની સાથે મારો નિકટ સંબંધ તો હતો જ. તેથી મેં ગવર્નરને કાગળ લખ્યો કે જો જરૂર હોય તો જખમીઓની સારવાર કરનારી હિંદીઓની ટોળી લઈને હું સેવા કરવા જવા તૈયાર છું. ગવર્નરનો તુરત જ દફતરમાં જવાબ આવ્યો. મેં અનુકૂળ જવાબની અથવા આદલી ઝડપથી જવાબ ફરી વળવાની આશા રાખી નહોતી, છતાં એ કાગળ લખતા પહેલાં મેં મારી ગોઠવણ તો કરી જ લીધી હતી. એમ ઠરાવ્યું હતું કે જો

‘જૂલુ બળવો’

ગવર્નર તરફથી માગણીનો સ્વીકાર થાય તો જેહાનિસઅર્ગનું ધર લાંગી નાંખવું, મિ. પોલાકે નોખું, નાનકડું ધર લઈ રહેવું, ને કસ્તુરબાઈએ ફિનિક્સ જઈ રહેવું. આ યોજનામાં કસ્તુરબાઈની પૂર્ણ સંમતિ મળી. મારાં આવાં પગલાંમાં તેના તરફથી કોઈ દિવસ મને હરકત કરવામાં આવી હોય એવું સ્મરણ નથી. ગવર્નરનો જવાબ વળતાં મેં ધરધણીને ધર ખાલી કરવા બાબત એક માસની રીતસર ચેતવણી આપી. કેટલોક સામાન ફિનિક્સ ગયો, કેટલોક મિ. પોલાક પાસે રહ્યો.

ડરબન પહોંચતાં મેં માણસો માટે માગણી કરી. મોટી દુકાનીની જરૂર નહોતી. અમે ચોવીસ જણ તૈયાર થયા. તેમાં મારા ઉપરાંત ચાર ગુજરાતી હતા, બાકી મદ્રાસ ઇલાકાના ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓ હતા, ને એક પઠાણ હતા.

સ્વમાન જળવાય ને કામ વધારે સગવડપૂર્વક થાય એ સારું અને એવો રિવાજ હોતો તેથી ઔષધખાતાના મુખ્યાધિકારીએ મને ‘સારજન્ટ મેજર’નો મુદતી હોદ્દો આપ્યો, ને હું પસંદ કરું એવા બીજા ત્રણને ‘સારજન્ટ’નો ને એકને ‘કોરપોરલ’નો એમ હોદ્દા આપ્યા. પોશાક પણ સરકાર તરફથી જ મળ્યા. આ દુકાડીએ છ અફવાડિયાં સતત સેવા કરી એમ કહી શકું છું.

‘બળવા’ના સ્થળ ઉપર પહોંચતાં મેં જોયું કે બળવા જેવું તો કંઈ ન કહેવાય. કોઈ સામે થતું હતું એમ જોવામાં ન આવ્યું. બળવો માનવાનું કારણ એ હતું કે એક જૂલુ સરદારે જૂલુ લોકોની ઉપર મુકાયેલો નવો કર ન આપવાની તેમને સલાહ આપી હતી, અને કર ઉધરાવવા ગયેલા એક

સારજંટને તેણે કાપી નાંખ્યો હતો. ગમે તે હો, મારું હૃદય તો ઝૂલુઓની તરફ હતું. અને મથક ઉપર પહોંચતાં જ્યારે અમારે લાગે મુખ્યત્વે ઝૂલુ જખમીઓની સારવાર કરવાનું જ કામ આપ્યું ત્યારે હું બહુ રાજ થયો. દાકતર અમલદારે અમને વધાવી લીધા. તેણે કહ્યું, ‘ગોરા કોઈ આ જખમીઓની સારવાર કરવા તૈયાર નથી થતા. હું એકલો કોને પહોંચું? તેમના જખમ સડે છે. હવે તમે આવ્યા એ તો હું આ નિર્દોષ લોકો ઉપર ઈશ્વરની કૃપા જ થઈ સમજું છું.’ આમ કહી મને પાટા, જંતુનાશક પાણી વગેરે આપ્યું ને પેલા દરદીઓની પાસે લઈ ગયો. દરદીઓ અમને જોઈને ખુશ થઈ ગયા. ગોરા સિપાહીઓ જાણિયાં-માંથી ડોકિયાં કરી અમને જખમો સાફ કરતા રોકવાનો પ્રયત્ન કરે, અમે ન માનીએ એટલે ચિડાય, અને ઝૂલુઓને વિષે જે ભૂંડા શબ્દો બોલે તેથી તો કાનના કીડા ખરે.

ધામેધીમે આ સિપાહીઓ સાથે પણ મારો પરિચય થયો ને તે મને રોકતા બંધ પડ્યા. આ લશ્કરમાં સને ૧૮૯૬માં મારો સખત વિરોધ કરનાર કર્નલ સ્પાકર્સ અને કર્નલ વાયલી હતા. તેઓ મારા પગલાથી આશ્ચર્યચકિત થયા. મને ખાસ બોલાવીને મારો ઉપકાર માન્યો. મને જનરલ મેકેન્ઝીની પાસે પણ લઈ ગયા ને તેની ઓળખાણ કરાવી.

આમાંના કોઈ ધંધે સિપાહી હતા એમ વાંચનાર ન માને. કર્નલ વાયલી ધંધે જાણીતા વકીલ હતા. કર્નલ સ્પાકર્સ કતલખાનાના જાણીતા માલેક હતા. જનરલ મેકેન્ઝી નાતાલના જાણીતા ખેડૂત હતા. આ બધા

સ્વયંસેવક હતા, ને સ્વયંસેવક તરીકે તેમણે લશ્કરી તાલીમ અને અનુભવ મેળવ્યાં હતાં.

જે દરદીઓની સારવારનું કામ અમને સોંપવામાં આવ્યું હતું તેમને લડાઈમાં જખમી થયેલા કેઈ ન માને. આમાંનો એક ભાગ શકથી પકડાયેલા કેદીઓનો હતો. તેમને જનરલે ચાખખા ખાવાની સજા કરી હતી. આ ચાખખાથી પડેલા ધા સારવારને અભાવે પાકી ઊઠ્યા હતા. ખીજો ભાગ જેઓ જૂલુમિત્રો ગણાતા તેમનો હતો. આ મિત્રોને તેમણે તમતતા દર્શાવનારાં નિશાન પહેર્યાં હતાં તોપણ જૂલુથી સિપાહીઓએ ધાયલ કર્યા હતા.

આ ઉપરાંત મને પોતાને ગોરા સિપાહીઓને સારુ પણ દવાં મેળવવાનું ને તેમને દવા આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. દાકતર જૂથની નાનકડી ઇસ્પિતાલમાં આ કામની મેં એક વર્ષ તાલીમ લીધી હતી તેથી મારે સારુ એ સહેલું કામ હતું. આ કામે મને ધણા ગોરાઓનો સારો પરિચય કરાવ્યો.

પણ લડાઈમાં રોકાયેલું લશ્કર કંઈ એક સ્થળે બેસી ન જ રહે. જ્યાંથી ભયના સમાચાર આવે ત્યાં દોડી જાય. ધણા તો ઘોડેસવાર જ હતા. અમારી છાવણી મથકેથી ઊપડી, ને અમારે તેની પાછળ અમારી ડોળાઓ ખાંધે ઉપાડી ચાલવાનું રહ્યું હતું. બેત્રણ પ્રસંગે તો એકે દિવસે ચાળીસ માઇલની દૂર કરવાનો વારો આવ્યો હતો. અહીં પણ અમને તો કેવળ પ્રભુનું જ કામ મળ્યું. જૂલુમિત્રો જૂલુથી ધવાયેલા તેમને ડોળાઓમાં ઊચકી જઈ છાવણીમાં પહોંચાડવાનાં હતા ને ત્યાં તેમની સારવાર કરવાની હતી.

૨૫

હૃદયમંથન

‘**ઝ**લુખંડ’માં મને ઘણા અનુભવો થયા ને બહુ વિચારો કરવાનું મળ્યું. બોચર યુદ્ધમાં લડાઈની ભયંકરતા મને એટલી નહોતી લાગી જેટલી અહીં લાગી. અહીં લડાઈ નહિ પણ મનુષ્યનો શિકાર હતો એમ મને જ નહિ પણ કેટલાક અંગ્રેજો જેમની સાથે વાતો થતી તેમને પણ લાગેલું. સવારના પહોરગાં લશ્કર જઈને ગામડામાં ફટાકા ફેડતું હોય તેમ તેમની બંદૂકોના અવાજ અમને દૂર રહેલાને આવતા. આ અવાજો સાંભળવા ને આમાં રહેવું મને બહુ વસમું લાગ્યું. પણ હું કડવો ઘૂંટડો કરી પી ગયો અને મારે હાથ જે કામ આવ્યું તે તો કેવળ ઝૂલુ લોકની સેવાનું જ આવ્યું. અમે જો ન જોડાયા હોત તો ખીજા કોઈ આ સેવા ન કરત એ તો હું જોઈ શક્યો. આથી મેં મારા અંતરાત્માને શાંત કર્યો.

અહીં વસ્તી બહુ ઓછી હતી. પહાડો અને ખીણોમાં લલા, સાદા અને જંગલી ગણાતા ઝૂલુ લોકોના ઢૂબાઓ સિવાય ખીજું કંઈ નહોતું. તેથી દૈન્ય લવ્ય લાગતું હતું. માછલોના માછલો લગી વસ્તી વિનાના પ્રદેશમાં અમે કોઈ ખાયલને લઈને કે એમ જ ચાલ્યા જતા હોઈએ ત્યારે હું વિચારમાં પડી જતો.

અહીં મારા બ્રહ્મચર્ય વિષેના વિચારો પરિપક્વ થયા. મારા સાથીઓની જોડે પણ મેં તેની કેટલીક ચર્ચા કરી.

ધંધરદર્શનને સારુ બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય વસ્તુ છે એ તો મને હજી પ્રત્યક્ષ નહોતું થયું, પણ સેવાને અર્થે આવશ્યક છે એમ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. મને લાગ્યું કે આવા પ્રકારની સેવા તો મારે ભાગે વધારે ને વધારે આવશે, અને જો હું ભોગવિલાસમાં, પ્રજ્ઞેત્પત્તિમાં, સંતતિઉછેરમાં રોકાઉં તો મારાથી સંપૂર્ણ સેવા નહિ થઈ શકે; મારાથી બે થોડે નહિ ચડાય. જો પત્ની સગર્ભા હોત તો હું નિશ્ચિંત મને આ સેવામાં ન જ ઝંપલાવી શકત. બ્રહ્મચર્યના પાલન વિના કુટુંબવૃદ્ધિ એ સમાજના અબ્યુદય માટેના મનુષ્યના પ્રયત્નની વિરોધી વસ્તુ થઈ પડે. વિવાહિત હોવા છતાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરાય તો કુટુંબસેવા સમાજસેવાની વિરોધી ન થાય. આવા વિચારોના વમળમાં પડી ગયો ને વ્રત લઈ લેવા કંઈક અધીરો પણ બન્યો. આ વિચારોથી મને એક પ્રકારનો આનંદ આવ્યો ને મારો ઉત્સાહ વધ્યો. કલ્પનાએ સેવાનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ કરી મૂક્યું.

આ વિચારો મનમાં ઘડી રહ્યો હતો ને શરીરને કસી રહ્યો હતો તેવામાં બંડ શમી જવા આવ્યું છે ને અમને રજા મળશે એવી અફવા ફાઈ લાવ્યું. બીજે દિવસે તો અમને ઘેર જવાની રજા મળી ને ત્યારબાદ થોડા જ દિવસમાં બધા પોતપોતાને ઘેર પહોંચ્યા. આ પછી થોડા સમયમાં ગવર્નરે ઉપલી સેવાને સારુ મારા ઉપર આહારપ્રદર્શનનો ખાસ કાગળ મોકલ્યો.

ફિનિક્સમાં પહોંચી મેં તો બ્રહ્મચર્યની વાત બહુ રસપૂર્વક છગનલાલ, મગનલાલ, વેસ્ટ, ઇત્યાદિ આગળ કરી. બધાને તે વાત ગમી. બધાએ તેની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર

કર્યો, બધાને પાલનની મહામુશ્કેલી પણ લાગી. કેટલાકે પ્રયત્ન કરવાની હિમ્મત પણ કરી, ને કેટલાક તેમાં સફળ થયા એવી મારી માન્યતા છે.

મેં પ્રત લઈ લીધું કે હવે પછી જિંદગીપર્યંત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું. આ પ્રતનું મહત્ત્વ અને તેની મુશ્કેલી હું તે વેળા સંપૂર્ણતાએ નહોતો સમજી શક્યો. તેની મુશ્કેલીનો અનુભવ આજ લગી કર્યો કરું છું. તેનું મહત્ત્વ દિવસેદિવસે વધારે ને વધારે જોઈ છે. તેના વિનાનું જીવન મને શુષ્ક અને જનનવરના જેવું લાગે છે. જનનવર સ્વભાવે નિરંકુશ છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સ્વેચ્છાએ અંકુશિત બનવામાં છે. બ્રહ્મચર્યની જે સ્તુતિ ધર્મગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે તેમાં પૂર્વે અતિશયોક્તિ લાગતી તેને બદલે હવે તે યોગ્ય છે ને અનુભવપૂર્વક થયેલી છે એમ દિવસેદિવસે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

જે બ્રહ્મચર્યનાં આવાં પરિણામો આવી શકે એ બ્રહ્મચર્ય સહેલું ન હોય, તે કેવળ શારીરિક વસ્તુ ન હોય. શારીરિક અંકુશથી બ્રહ્મચર્યનો આરંભ થાય છે. પણ શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યમાં તો વિચારની મલિનતા પણ ન હોવી જોઈએ. સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારીનાં સ્વપ્નાંમાં પણ વિકારી વિચાર ન હોય, ને જ્યાં સુધી વિકારી સ્વપ્નાં સંભવે ત્યાં લગી બ્રહ્મચર્ય બહુ અપૂર્ણ છે એમ માનવું જોઈએ.

મને કાયિક બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં પણ મહાકષ્ટ વેઠવું પડ્યું છે. અત્યારે એમ કહી શકાય કે તેને વિષે હું નિર્ભય બન્યો છું. પણ મારા વિચારોની ઉપર જે જ્ય મારે મેળવવો જોઈએ તે મને મળી શક્યો નથી. મારા પ્રયત્નમાં

ન્યૂનતા હોય એમ મને લાગતું નથી. પણ ક્યાંથી અને કઈ રીતે આપણે ન ધમ્મીએ તે વિચારો આપણા પર ચડાઈ કરે છે તે હું હજુ જાણી નથી શક્યો. વિચારોને પણ રોકવાની ચાવી મનુષ્યની પાસે છે એ વિષે મને શંકા નથી. પણ એ ચાવી દરેકે પોતાને સારુ શોધવી રહી છે એવા નિર્ણય ઉપર અત્યારે તો હું આવ્યો છું. મહાપુરુષો આપણે સારુ પોતાના અનુભવો મૂકી ગયા છે તે માર્ગદર્શક છે. તે સંપૂર્ણ નથી. સંપૂર્ણતા એ કેવળ પ્રભુપ્રસાદી છે, અને તેથી જ ભકતો પોતાની તપશ્ચર્યાથી પુનિત કરેલા અને આપણને પાવન કરનારા રામનામાદિ મંત્રો મૂકી ગયા છે. સંપૂર્ણ ઈશ્વરાર્પણ વિના વિચારોની ઉપર સંપૂર્ણ જ્ય ન જ મળી શકે. આ વચન બધાં ધર્મપુસ્તકોમાં વાંચ્યું છે ને તેનું સત્ય હું આ અભ્યર્ચના સૂક્ષ્મતમ પાલનના પ્રયત્નને વિષે અનુભવી રહ્યો છું.

પણ મારાં વલખાંનો થોડો ધણો ઇતિહાસ તો હવેનાં પ્રકરણોમાં આવવાનો જ છે. આ પ્રકરણને અંતે તો એટલું જ કહી દઉં કે મારા ઉત્સાહમાં મને પ્રથમ તો વ્રતનું પાલન સહેલું લાગ્યું. એક ફેરફાર તો મેં વ્રતની સાથે જ કરી નાંખ્યો. પત્નીની સ્ત્રીએ એક પથારી અથવા એકાંતનો ત્યાગ કર્યો. આમ જે અભ્યર્ચનું ઇચ્છાએ અનિચ્છાએ ૧૯૦૦ની સાલથી હું પાલન કરતો આવ્યો છું તેનો વ્રતથી આરંભ ૧૯૦૬ના વચગાળેથી થયો.

સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિ

આમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ કરી તે કેમ જાણે સત્યાગ્રહને અર્થે જ ન થઈ હોય એવી ઘટના જોહાનિસબગમાં મારે સારુ તૈયાર થઈ રહી હતી. બ્રહ્મચર્યનું પ્રત લીધું ત્યાં સુધી મારી જિંદગીના બધા મુખ્ય બનાવો મને છૂપી રીતે તેને જ સારુ તૈયાર કરી રહ્યા હતા એમ હું અત્યારે જોઉં છું.

‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં તે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઈ. ઉત્પત્તિ સમયે તો એ શું છે એ હું પોતે ઓળખી જ નહોતો શક્યો. તેને ગુજરાતીમાં ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ એ અંગ્રેજી નામે સહુ ઓળખવા લાગ્યા. જ્યારે એક ગોરાઓની સભામાં મેં જોયું કે ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’નો તો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે, તેને નબળાઓનું જ હથિયાર કલ્પવામાં આવે છે, તેમાં દ્વેષ હેઠળ શકે છે, અને તેનું અંતિમ સ્વરૂપ હિંસામાં પ્રગટી શકે છે,— ત્યારે મારે તેની સામે થવું પડ્યું ને હિંદીઓની લડતનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવવું પડ્યું. અને ત્યારે હિંદીઓને પોતાની લડતને ઓળખાવવા સારુ નવો શબ્દ યોજવાની જરૂર પડી.

પણ મને તેવો સ્વતંત્ર શબ્દ કેમે કયો સૂઝે નહિ. તેથી તેને સારુ નામનું ધનામ કાઢી ‘ઇડિયન ઓપિનિયન’ના વાચકો વચ્ચે તેને સારુ હરીફાઈ કરાવી. આ હરીફાઈને પરિણામે સત્ + આગ્રહ એમ મેળવીને ‘સદાગ્રહ’ શબ્દ મગનલાલ ગાંધીએ બનાવી મોકલ્યો. તેમણે ધનામ લીધું. પણ ‘સદાગ્રહ’ શબ્દને વધારે સ્પષ્ટ કરવા ખાતર મેં ‘ય’

સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિ

અક્ષરને વચ્ચે ઉમેરીને ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ બનાવ્યો, ને તે નામે ગુજરાતીમાં એ લડત ઓળખાવા લાગી.

આ લડતનો ઇતિહાસ તે મારા દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવનનો ને વિશેષે કરીને મારા સત્યના પ્રયોગોનો ઇતિહાસ છે એમ કહી શકાય. આ ઇતિહાસ મેં ઘણાખરો ચેરવડાની જેલમાં લખી નાખ્યો હતો ને બાકીનો બહાર આવ્યા પછી પૂરો કર્યો. તે બધો ‘નવજીવન’માં પ્રગટ થયો ને પછી ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ એ નામે પુસ્તકરૂપે પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ ‘કરન્ટ થોટ’ ને સારુ કરે છે, પણ હવે તેને અંગ્રેજીમાં પુસ્તકાકારે ઝટ પ્રગટ કરાવવાની તજવીજ હું કરી રહ્યો છું, કે જેથી મારા દક્ષિણ આફ્રિકાના મોટામાં મોટા પ્રયોગો જેની ઇચ્છા હોય તે બધા સમજી શકે. ગુજરાતી વાંચનારા જેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ન જોયો હોય તેમને તે જોઈ લેવાની મારી બલામણુ છે. હવે પછીનાં થોડાં પ્રકરણો ઉપલા ઇતિહાસમાં આવી જતો મુખ્ય કથાભાગ છોડીને બાકીના દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા જીવનના જે થોડા અંગત પ્રસંગો રહી ગયા હશે તેટલા જ આપવામાં રોકવાનો મારો ધરાદો છે. અને એ પૂરાં થયે તુરત હિંદુસ્તાનના પ્રયોગોનો પરિચય વાંચનારને કરાવવા ધારું છું. આથી પ્રયોગોના પ્રસંગોનો ક્રમ અવિચ્છિન્ન જળવવા ઇચ્છનારે દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસનાં એ પ્રકરણો હવે પોતાની સામે રાખવાં જરૂરી છે.

* ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર મદ્રાસના શ્રી. ગણેશને હવે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યું છે.

ખોરાકના વધુ પ્રયોગો

મનવચનકાયાથી બ્રહ્મચર્યનું પાત્રન કેમ થાય એ એક ફિકર, અને સત્યાગ્રહના યુદ્ધને સારુ વધારેમાં વધારે વખત કેમ બચી શકે અને વધારે શુદ્ધિ કેમ થાય એ બીજી ફિકર. આ બે ફિકરોએ મને ખોરાકમાં વધારે સંયમ ને વધારે ફેરફારો કરવા પ્રેર્યો. વળી પૂર્વે જે ફેરફારો હું મુખ્યત્વે આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કરતો તે હવે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ થવા લાગ્યા.

આમાં ઉપવાસ અને અલ્પાહારે વધારે સ્થાન લીધું. જેનામાં વિષયવ સના વર્તે છે તેનામાં જીભના સ્વાદો પણ સારી પેકે હોય છે. આ સ્થિતિ મારી પણ હતી. જનનેન્દ્રિય તેમજ સ્વાદેન્દ્રિય પર કાળૂ મેળવતાં મને અનેક વિટંબણાઓ નહીં છે, ને હજી બેઉની ઉપર પૂરો જય મેળવ્યો છે એવો દાવો હું નથી કરી શકતો. મને પોતાને મેં અત્યાહારી માનેલો છે. મિત્રોએ જેને મારો સંયમ માન્યો છે તેને મેં

પોતે કદી સંયમ માન્યો જ નથી. જે અંકુશ રાખતાં હું સીખ્યો તેટલો પણ ન રાખી શક્યો હોત તો હું પશુ કરતાં પણ ઊતરત ને ક્યારનો નાશ પામ્યો હોત. મારી ખામીઓનું મને ઠીક દર્શન હોવાથી મેં તેને દૂર કરવા બારે પ્રયત્નો કર્યા છે એમ કહી શકાય, અને તેથી હું આટલાં વર્ષો લગી આ શરીરને ટકાવી શક્યો છું ને તેની પાસેથી કાંઈક કામ લઈ શક્યો છું.

આ જ્ઞાન હોવાથી ને એવો સંગ નાયાસે મળી આવવાથી મેં એકાદશીના રૂળાહાર અથવા ઉપવાસ આદર્યા. જન્માષ્ટમી ઇત્યાદિ ખીજી તિથિઓ પણ રાખવાનો આરંભ કર્યો, પણ સંયમની દૃષ્ટિએ રૂળાહાર તેમજ અન્નાહાર વચ્ચે હું બહુ ભેદ ન જોઈ શક્યો. જેને આપણે અનાજ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમાંથી જે રસો આપણે લઈએ છીએ, તે રસો રૂળાહારમાંથી પણ મળી રહે છે ને ટેવ પડ્યા પછી તો તેમાંથી વધારે રસ મળે છે એમ મેં જોયું. તેથી તિથિઓને દિવસે નકારડા અપવાસને અથવા એકટાણુંને વધારે મહત્ત્વ આપતો થયો. વળી પ્રાયશ્ચિતાદિનું કંઈ નિમિત્ત મળે તો તે નિમિત્તે પણ એકટાણું ઉપવાસ કરી નાખતો.

આમાંથી મેં એ પણ અનુભવ્યું કે શરીર વધારે સ્વચ્છ થવાથી રસો વધ્યા, ભૂખ વધારે સારી થઈ, ને મેં જોયું કે ઉપવાસાદિ જેટલે અંશે સંયમનું સાધન છે તેટલે જ અંશે તે ભોગનું સાધન પણ થઈ શકે છે. આ જ્ઞાન થયા પછી તેના સમર્થનમાં એ જ પ્રકારના મારા તેમજ ખીજાઓના અનુભવો તો કેટલાયે થયા છે. મારે તો જોકે શરીર વધારે સારું ને કસાયેલું કરવું હતું, તોપણ હવે મુખ્ય

હેતુ તો સંયમ સાધવાનો — રસોં છતવાનો હતો. તેથી ખોરાકની વસ્તુમાં ને તેના માપમાં ફેરફારો કરવા લાગ્યો. પણ રસો તો પાછળ ને પાછળ જ હતા. જે વસ્તુનો ત્યાગ કરું ને તેને બદલે જે લઉં તેમાંથી નવા જ ને વધારે રસો છૂટે!

મારા આ પ્રયોગોમાં કેટલાક સાથીઓ હતા. આમાંના હરમાન કેલનબેક મુખ્ય હતા. તેમનો પરિચય ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સ્ક્રાઇપ્સના ઇતિહાસ’માં હું આપી ચૂક્યો હોવાથી ધરી આ પ્રકરણોમાં આપવાનું માંડી વાળ્યું છે. તેમણે મારા પ્રત્યેક ઉપવાસમાં, એકટાણામાં, તેમજ ખીજા ફેરફારોમાં મને સાથ દીધો હતો. જ્યારે લડત ખૂબ જામી હતી ત્યારે તો હું તેમના જ મકાનમાં રહેતો હતો. અમે બન્ને અમારા ફેરફારોની ચર્ચા કરતા, ને નવા ફેરફારોમાંથી પુરાણા રસો કરતાં વધારે રસ ખેંચતા. તે કાળે તો આ સંવાદો મીઠા પણ લાગતા. તેમાં કંઈ અણુગતું હતું એમ ન લાગતું. અનુભવે શીખવ્યું કે એવા રસોમાં મહાલવું એ પણ અયોગ્ય હતું. એટલે કે માણસ રસને સારુ નાહ પણ શરીર નભાવવા સારુ જ ખાય. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય જ્યારે કેવળ શરીરને અને શરીર વાટે આત્માનાં દર્શનને જ અર્થે કાર્ય કરે ત્યારે તેમાંના રસો શૂન્યવત્ થાય છે, ને ત્યારે જ તે સ્વાભાવિકપણે વર્તે છે એમ કહેવાય.

આવી સ્વાભાવિકતા મેળવવા સારુ જેટલા પ્રયોગો કરાય તેટલા ઓછા જ છે. અને તેમ કરતાં અનેક શરીરોની આહુતિ અપાય તેને પણ આપણે તુચ્છ ગણીએ. અત્યારે પ્રવાહ જીલટો ચાલે છે. નાશવંત શરીરને શોભાવવા, તેનું

આયુ વધારવા આપણે અનેક પ્રાણીઓનાં બલિદાન આપીએ છીએ, છતાં તેમાં શરીર અને આત્મા બંને હણાય છે. એક રોગને મટાડતાં, ઇદ્રિયોના ભોગો ભોગવવા મથતાં અનેક નવા રોગો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, ભોગો ભોગવવાની શક્તિ પણ છેવટે ખોઈ બેસીએ છીએ, ને આ ક્રિયા આપણી આંખ સમક્ષ ચાલી રહી છે તેને જોવાની ના પાડીએ છીએ !

જોરાકના જે પ્રયોગોનું વર્ણન કરવામાં હું કંઈક સમય લેવા ધારું છું તે સમજાય તેટલા સારુ તેનો ઉદ્દેશ ને તેની પાછળ રહેલી વિચારસરણી રજૂ કરી દેવાની જરૂર હતી.

પત્નીની દહતા

કસ્તુરબાઈ ઉપર ત્રણ ધાતો ગઈ, અને ત્રણેમાંથી તે કેવળ ધરધરાઉ ઉપચારોથી બચી ગઈ. તેમાંનો પહેલો પ્રસંગ બન્ને ત્યારે સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તેને વારંવાર રક્તસ્રાવ (લોહીવા) થયાં કરતો. એક દાકતર મિત્રે શસ્ત્રક્રિયા કરવાની ભલામણ કરી હતી. કેટલીક આનાકાની બાદ પત્નીએ શસ્ત્રક્રિયા કરાવવા હા પાડી. શરીર તો ઘણું ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. દાકતરે 'ક્લોરોફોર્મ' વિના શસ્ત્રક્રિયા કરી. ક્રિયા વખતે દરદ ખૂબ થતું હતું, પણ જે ધીરજથી કસ્તુરબાઈએ તે સહન કર્યું તેથી હું તો આશ્ચર્ય-ચકિત થયો. ક્રિયા નિર્વિઘ્ને પૂરી થઈ. દાકતરે અને તેમનાં પત્નીએ કસ્તુરબાઈની સરસ બરદાસ કરી.

આ બનાવ ડરબનમાં બન્ને હતા. જે કે ત્રણ દિવસ પછી અને નિશ્ચિંતપણે જોહાનિસબર્ગ જવાની દાકતરે રજા આપી. હું ગયો. થોડા જ દિવસમાં બબર મળ્યા કે

કસ્તુરબાઈનું સરીર મુદલ વળતું નથી, ને તે પથારીએથી ઊઠીએસી જ શકતી નથી. એકવાર બેહોશ પણ થઈ મઈ હતી. દાકતર જાણતા હતા કે મને પૂછ્યા વિના કસ્તુરબાઈને દારૂ અથવા માંસ દવામાં કે ખાવામાં ન આપાય. દાકતરે મને જોહાનિસબર્ગ ટેલિફોન કર્યો: 'તમારાં પત્નીને હું માંસનો સેરવો અથવા બીફ ટી આપવાની જરૂર જોઈ છે. મને રજા મળવી જોઈએ.'

મેં જવાબ આપ્યો, 'મારાથી એ રજા નહિ આપાય. પણ કસ્તુરબાઈ સ્વતંત્ર છે. તેને પૂછવા જેવી સ્થિતિ હોય તો પૂછો, ને તે સેવા માગે તો બેલાસક આપો.'

'દરદીને આવી બાળતો પૂછવાની હું ના પાડું છું. તમારે પોતે અહીં આવવાની જરૂર છે. જો મને મને તે ખવડાવવાની છૂટ ન આપો તો તમારી અંતિ સારું હું જોખમદાર નથી.'

મેં તે જ દહાડે ડરબનની ટ્રેન લીધી. ડરબન પહોંચ્યો. દાકતરે સમજાવ્યાર આપ્યા, 'મેં તો સેરવો પાઈને તમને ટેલિફોન કર્યો હતો!'

'દાકતર, આને હું દગો માનું છું,' મેં કહ્યું.

'દવા કરતી વખતે દગેબગો હું સમજતો નથી. અમે દાકતરો આવે સમયે દરદીને કે તેના સંબંધીઓને છેતરવામાં પુષ્પ માનીએ છીએ. અમારો ધર્મ તો ગમે તેમ કરીને દરદીને ખચાવવાનો છે!'

દાકતરે દહતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

મને ખૂબ દુઃખ થયું. હું શાંત રહી. દાકતર મિત્ર હતા, બસા હતા. તેમનો અને તેમનાં પત્નીનો મારા ઉપર

ઉપકાર હતો. પણ ઉપલી વર્તણૂક સહન કરવા હું તૈયાર નહોતો.

‘દાકતર, હવે ચોખ્ખવટ કરો. શું કરવા માગો છો? મારી પત્નીને હું કદી તેની ધમ્મિ વિના માંસ દેવા નહિ દઉં. તે ન લેતાં તેનું મૃત્યુ થવાનું હોય તો તે સહન કરવા તૈયાર છું.’

દાકતર બોલ્યા, ‘તમારી શિલ્પસૂત્રી મારે ઘેર તો નહિ જ ચાલે. હું તમને કહું છું કે તમારી પત્નીને મારે ઘેર રહેવા દેશો ત્યાં લગી હું તેને જરૂર માંસ અથવા જે કંઈ આપવું ઘટશે તે આપીશ. જો એમ ન કરવું હોય તો તમે તમારી પત્નીને લઈ જાઓ. મારા જ ઘરમાં હાથે કરીને હું તેનું મરણ થવા નહિ દઉં.’

‘ત્યારે શું તમે એમ કહો છો કે મારે મારી પત્નીને હમણાં જ લઈ જવી?’

‘હું કયાં કહું છું લઈ જાઓ? હું તો કહું છું કે મારા ઉપર કશા પ્રકારનો અંકુશ ન મૂકો. તો અમે બન્ને તેની જેટલી થઈ શકે એટલી બરદાસ કરશું ને તમે સુખે જાઓ. જો આવી સીધી વાત તમે ન સમજી શકો તો મારે લાચારીથી કહેવું જોઈએ કે તમારી પત્નીને મારા ઘરમાંથી લઈ જાઓ.’

હું ધારું છું કે તે વેળા મારો એક દીકરો મારી સાથે હતો. તેને મેં પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, ‘તમે કહો છો એ મને કબૂલ છે. બાને માંસ તો ન જ અપાય.’

પછી હું કસ્તુરબાઈ પાસે ગયો. તે બહુ અશક્ત હતી. તેને કંઈ પણ પૂછવું મને દુઃખદેણ હતું. પણ ધર્મ સમજી

મેં તેને ટૂંકામાં ઉપરની વાત કહી સંભળાવી. તેણે દલતા-પૂર્વક જવાબ આપ્યો: 'મારે માંસનો સેરવો નથી લેવો. મનખાદેહ વારેવારે નથી આવતો. લલે તમારા બોળામાં હું મરી જઉં. પણ મારાથી આ દેહ વટલાવાશે નહિ.'

મેં સમજવાય તેટલું સમજાવ્યું ને કહ્યું, 'તું મારા વિચારોને અનુસરવા બંધાયેલી નથી.' અમારી જાણના કેટલાક હિંદુઓ દવાને અર્થે માંસ અને મધ લેતા તે પણ કહી સંભળાવ્યું. પણ તે એક ટળા બે ન થઈ અને બોલી: 'મને અહીંથી લઈ જાઓ.'

હું બહુ રાજ થયો. લઈ જતાં ગભરાટ થયો. પણ નિશ્ચય કરી લીધો. દાકતરને પત્નીનો નિશ્ચય સંભળાવ્યો. દાકતર ગુસ્સે થઈ બોલ્યા:

'તમે તો ધાતકી પતિ દેખાઓ છો. આવી માંદગીમાં તેને બીચારીને આવી વાત કરતાં તમને શરમ પણ ન થઈ? હું તમને કહું છું કે તમારી સ્ત્રી અહીંથી લઈ જવા લાયક નથી. જરા પણ હડદોલો સહન કરે તેવું તેવું શરીર નથી. તેનો પ્રાણ રસ્તામાં જ જાય તો મને આશ્ચર્ય નહિ થાય. છતાં તમે હૃદયી નહિ જ માનો તો તમે તમારા મુખી છો. મારાથી તેને સેરવો ન અપાય તો મારા ઘરમાં એક રાત રાખવાનું પણ જોખમ હું નહિ લઉં.'

ઝરમર ઝરમર મેં વરસતો હતો. સ્ટેશન દૂર હતું. ડરખનથી ફિનિક્સ રેલરસ્તો ને ફિનિક્સથી લગભગ અઢી માઇલનો પગરસ્તો હતો. જોખમ સારી પેઠે હતું. પણ ઈશ્વર સહાય થશે એમ મેં માની લીધું. મેં ફિનિક્સ એક માણસ આગળથી મોકલ્યો. ફિનિક્સમાં અમારી પાસે

‘હેમક’ હતું. હેમક તે જાળીવાળા કપડાની ઝાળી અથવા પારણું. તેના છેડા વાંસ ઉપર બંધાય એટલે દરદી તેમાં આરામથી જૂલતું રહી શકે. એ હેમક, એક ખાટલી ગરમ દૂધની ને એક ખાટલી ગરમ પાણીની તથા છ માણસો લઈને ફિનિક્સ સ્ટેશન ઉપર આવવા વેસ્ટને કહેવડાવ્યું.

ખીજ ટ્રેન બપોડવાનો સમય થયો ત્યારે મેં રિક્ષા મગાવી. ને તેમાં આ લયંકર સ્થિતિમાં પત્નીને લઈ હું ચાલતો થયો.

પત્નીને મારે હિમ્મત આપવાપણું નહોતું. બલદું તેણે મને હિમ્મત આપીને કહ્યું, ‘મને કંઈ નહિ થાય. તમે ચિંતા ન કરજો.’

આ હાડપિંજરમાં વજન તો રહ્યું જ નહોતું. ખોરાક કંઈ ખવાતો નહોતો. ટ્રેનના ડબ્બા સુધી પહોંચતાં સ્ટેશનના વિશાળ પ્લેટફોર્મ ઉપર લાંબે સુધી ચાલીને જવાનું હતું. ત્યાં રિક્ષા જઈ શકે એમ નહોતું. હું તેને તેડીને ડબ્બા લગી લઈ ગયો. ફિનિક્સ તો પેલી ઝાળી આવેલી. તેમાં અમે દરદીને આરામથી લઈ ગયા. ત્યાં કેવળ પાણીના ઉપચારથી ધીમે ધીમે શરીર બંધાયું.

ફિનિક્સમાં પહોંચ્યા પછી બેત્રણ દહાડામાં એક સ્વામી પધાર્યા. તેમણે અમારી ‘હક’ની વાત સાંભળી, દયા ખાધી ને અમને બન્નેને સમજાવવા આવ્યા. મને યાદ છે તે પ્રમાણે મણિલાલ અને રામદાસ પણ જ્યારે સ્વામી આવ્યા ત્યારે હાજર હતા. સ્વામીજીએ માંસાહારની નિર્દોષતા ઉપર વ્યાખ્યાન ચલાવ્યું. મનુસ્મૃતિના શ્લોકો ટાંક્યા. પત્નીના દેખતાં આ સંવાદ ચલાવ્યો એ મને ન ગમ્યું.

પણ વિનયને ખાતર મેં સંવાદ ચાલવા દીધો. મારે માંસાહારના ટેકામાં મનુસ્મૃતિનું પ્રમાણ નહોતું જોઈતું. તેના શ્લોકોની મને ખબર હતી. તેને પ્રક્ષિપ્ત ગણનારો પક્ષ છે એમ હું જાણતો હતો. પણ તે પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તોપણ અન્નાહાર વિષેના મારા વિચારો સ્વતંત્રપણે ઘડાઈ ચૂક્યા હતા. કસ્તુરબાઈની શ્રદ્ધા કામ કરી રહી હતી. તે ખીચારી શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ શું જાણે? તેને સારુ બાપદાદાની રૂઢિ ધર્મ હતો. બાળકોને બાપના ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ હતો, તેથી તેઓ સ્વામીની સાથે વિનોદ કરતા હતા. અંતે કસ્તુરબાઈએ આ સંવાદ આમ કહી બંધ કર્યો:

‘સ્વામીજી, તમે ગમે તેમ કહો. પણ મારે માંસનો સેરવો બાઈને સાળાં નથી થવું. હવે તમે મારું માથું ન દુખવો તો તમારો પાડ. બાકી વાતો તમે છોકરાઓના બાપની સાથે પાછળથી કરવી હોય તે કરજો મેં મારા નિશ્ચય તમને જણાવી દીધો.’

ઘરમાં સત્યાગ્રહ

પહેલો જોલનો અનુભવ મને ૧૯૦૮માં થયો. તે દરમ્યાન મેં જોયું કે જોલમાં જે કેટલાક નિયમો કેદીઓ પાસે પળાવવામાં આવતા હતા તે નિયમો સંયમીઓ અથવા બ્રહ્મચારીઓ સ્વેચ્છાએ પાળવા જોઈએ.* જેમકે કેદીઓએ સૂર્યાસ્ત પહેલાં પાંચ વાગ્યા સુધીમાં ખાઈ લેવું. તેમને — હિંદીઓ તેમજ હબસી કેદીઓને — ચા કે કોફી ન મળે, મીઠું ખાવું હોય તે નોખું લે. સ્વાદને સારુ તો કંઈ ખવાય જ નાહ. જ્યારે મેં જોલના દાકતરની પાસે હિંદીઓને સારુ ‘કરી પાઉડર’ની માગણી કરી અને મીઠું રસોઈમાં પકાવતી વેળાએ જ નાખવા કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યા, ‘અહીં તમે લોકો સ્વાદ કરવા નથી આવ્યા. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કરી પાઉડરની કશી જરૂર નથી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મીઠું ઉપર લો કે પકાવતી વેળા રસોઈમાં નાખો બન્ને એક જ વસ્તુ છે.’

ત્યાં તો મહામહેનતે અમે અંતે જોઈતો ફેરફાર કરાવી શક્યા હતા, પણ કેવળ સંયમની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો

* મારા જોલના અનુભવો પણ પુસ્તકાકારે બહાર પડી ચૂક્યા છે. મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયા હતા અને તે જ અંગ્રેજીમાં બહાર પડ્યા છે. મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી બન્ને મળી શકે છે.

મો. ક. ગાંધી

આ પુસ્તકો નવજીવન કાર્યાલયમાં મળતાં નથી, અંબઈના બુકસેલરો પાસેથી મળવા સંભવ છે. 'અવસ્થાપક, નવજીવન

બન્ને પ્રતિબંધો રૂડા જ હતા. પરાણે મુકાયેલો આવો પ્રતિબંધ ન રજો, પણ સ્વેચ્છાએ પાલન કરેલો આવો પ્રતિબંધ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. તેથી જોલમાંથી નીકળ્યા બાદ એ ફેરફારો મેં તુરત કર્યા. બને ત્યાં લગી ચા લેવાનું બંધ કર્યું, ને સાંજે વહેલા જમવાની ટેવ પાડી જે આજે સ્વાભાવિક થઈ પડી છે.

પણ એવો એક પ્રસંગ બન્યો જેથી મીઠાનો પણ ત્યાગ કર્યો, જે લગભગ દશ વર્ષો સુધી તો અભંગપણે કાયમ રહ્યો. અખાહારને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં વાંચ્યું હતું કે માથુસને મીઠું ખાવું એ જરૂરી નથી, ને ન ખાનારને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ લાભ જ થાય છે. બ્રહ્મચારીને તેથી લાભ થાય એમ તો મને સૂઝ્યું જ હતું. જેનું શરીર નબળું હોય તેણે કઠોળ ન ખાવું જોઈએ એમ પણ મેં વાંચ્યું અને અનુભવ્યું હતું. પણ હું તે તુરત છોડી શક્યો નહોતો. બન્ને વસ્તુઓ મને પ્રિય હતી.

પેલી શસ્ત્રક્રિયા પછી જોકે કસ્તુરબાઈને રક્તસ્રાવ થોડા સમયને સારુ બંધ રહ્યો હતો પણ પાછો તેણે ઊઘસો માર્યો. તે કેમેય મટે નહિ. નકરા પાણીના ઉપચારો બ્યર્થ નીવડ્યા. પત્નીને જોકે મારા ઉપચારો ઉપર ઝાઝી આસ્થા નહોતી છતાં તેનો તિરસ્કાર પણ નહોતો. બીજી દવા કરવાનો આગ્રહ નહોતો. તેથી બ્યારે મારા બીજા ઉપચારોમાં સફળતા ન મળી ત્યારે મેં તેને મીઠું અને કઠોળ છોડવા વીનવી. બહુ મનાવતા છતાં, મારા કથનના ટેકામાં કંઈકેંઈ વંચાવતા છતાં, માને નહિ. છેવટે તેણે કહ્યું, ‘કઠોળ ને મીઠું છોડવાનું તો તમને કોઈ કહે તો તમે પણ ન છોડો,’

મને દુઃખ થયું ને હર્ષ પણ થયો. મારો પ્રેમ કલવવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. તે હર્ષમાં મેં તુરત જ કહ્યું, ‘તારી માન્યતા બૂઝભરેલી છે. મને દરદ હોય ને વેદ આ વસ્તુ કે ખીજ કોઈ વસ્તુ છોડવાનું કહે તો જશ્ન છોડી દઉં. પણ જા, મેં તો એક વર્ષને સારું કઠોળ અને મીઠું બંને છોડ્યાં. તું છોડે કે ન છોડે એ નોખી વાત છે.’

પત્નીને બારે પશ્ચાત્તાપ થયો. તે ખેલી બીડી, ‘મને માફ કરો. તમારો સ્વભાવ જાણતા છતાં કહેતાં કહેવાઈ ગયું. હવે હું તો કઠોળ ને મીઠું નહિ ખાઉં. પણ તમે તો તમારું વેણ પાછું ખેંચી લો. આ તો મને બહુ સજા કહેવાય.’

મેં કહ્યું, ‘તું કઠોળ મીઠું છોડશે તો તો બહુ જ સારું. મારી ખાતરી છે કે તેથી તને શયદો જ થશે. પણ લેવાયેલી પ્રતિજ્ઞા મારાથી ફેરવાય નહિ. મને તો લાલ જ થવાનો. ગમે તે નિમિત્તે માણસ સંયમ પાળે તોયે તેમાં લાલ જ છે. એટલે તું મને આગ્રહ ન કરજે. વળી મને પણ મારી પરીક્ષા થઈ રહેશે, ને તે બે વસ્તુઓ છોડવાનો જે નિશ્ચય તેં કર્યો છે તેમાં કાયમ રહેવામાં તને મદદ મળશે.’ આ પછી મને મનાવવાપણું તો રહ્યું જ નહિ. ‘તમે તો બહુ હઠીલા છો. કોઈનું કહ્યું માનવું જ નહિ,’ કહી ખેબો આંસુ ઢાળી શાંત રહી.

આને હું સત્યાગ્રહને નામે ઓળખાવવા માગું છું, ને તેને મારી જિંદગીનાં મીઠાં સ્મરણોમાંનું એક માનું છું.

આ પછી કસ્તુરબાઈની તબિયત ખૂબ વળી. આમાં મીઠાનો ને કઠોળનો ત્યાગ કારણભૂત હતો અગર કેટલે અંશે

કારણુજૂત હતો, અથવા તો તે ત્યાગથી થતા ખોરાકનાં નાના-મોટા બીજા ફેરફારો કારણુરૂપ હતા, કે ત્યારપછીની બીજા નિયમોનું પાલન કરાવવામાં મારી ચોક્કા નિમિત્તરૂપ હતી, કે ઉપલા કિસ્સાથી થયેલો માનસિક ઉલ્લાસ નિમિત્તજૂત હતો, — તે હું નથી કહી શકતો. પણુ કસ્તુરબાઈનું નખાઈ ગયેલું શરીર વળવા માંડ્યું, રક્તસ્રાવ બંધ થયો, ને ‘વૈદરાજ’ તરીકે મારી શાખ કંઈક વધી.

મારા પોતાની ઉપર તો આ બન્ને ત્યાગની અસર સરસ જ થઈ. ત્યાગ પછી મીઠાની કે કઠોળની ઇચ્છા સરખીયે ન રહી. વર્ષ તો ઝપાટાભેર વીત્યું. ઇન્દ્રિયોની શાંતિ વધારે અનુભવવા લાગ્યો, અને સંયમની વૃદ્ધિ તરફ મન વધારે દોડવા લાગ્યું. વર્ષના અંત પછી પણુ કઠોળ ને મીઠાનો ત્યાગ છેક દેશમાં આવ્યો ત્યાં લગી ચાલુ રહ્યો કહેવાય. માત્ર એક જ વખત વિલાયતમાં ૧૯૧૪ની સાલમાં મીઠું ને કઠોળ ખાધાં હતાં. પણુ તે કિસ્સો ને દેશમાં આવ્યા પછી બન્ને કેમ ફરી લેવાયાં તે હવે પછી.

મીઠું ને કઠોળ છોડાવવાના પ્રયોગો મેં બીજા સાથીઓ ઉપર પણુ સારી પેઠે કરેલા, ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો તેનાં પરિણામો સારાં જ આવ્યાં હતાં. વૈદ્યક દૃષ્ટિએ બન્ને વસ્તુઓના ત્યાગને વિષે બે મત હોય, પણુ સંયમની દૃષ્ટિએ તો બન્ને વસ્તુઓના ત્યાગમાં લાભ જ છે એ વિષે મને શંકા જ નથી. ભોગી તેમજ સંયમીના ખોરાક જુદા, તેના રસ્તા જુદા હોવા જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનું પાલન ઇચ્છનારા ભોગીનું જીવન ગાળીને બ્રહ્મચર્યને કઠિન ને કેટલીકવાર લગભગ અશક્ય કરી મૂકે છે.

સંયમ પ્રતિ

ખો રાકના કેટલાક ફેરફારો કસ્તુરખાઈની માંદગીને નિમિત્તે થયા એ છેલ્લા પ્રકરણમાં કહી ગયો. પણ હવે તો દિવસેદિવસે બ્રહ્મચર્યની દૃષ્ટિએ તેમાં ફેરફારો થતા ગયા.

તેમાં પ્રથમ ફેરફાર દૂધ છોડવાનો થયો. દૂધ ઇન્દ્રિયવિકાર પેદા કરનારી વસ્તુ છે એમ હું પ્રથમ રાયચંદલાઈ પાસેથી સમજ્યો હતો. અનાહારનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચવાથી તે વિચારમાં વૃદ્ધિ થઈ. પણ જ્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યનું વ્રત નહોતું લીધું ત્યાં સુધી દૂધ છોડવાનો ખાસ ધરાદો નહોતો કરી શક્યો. શરીરના નિભાવને સારુ દૂધની જરૂર નથી એમ તો હું ક્યારનોયે સમજતો થઈ ગયો હતો. પણ તે ઝટ છૂટે તેવી વસ્તુ નહોતી. ઇન્દ્રિયદમનને અર્થે દૂધ છોડવું જોઈએ એમ હું વધારે ને વધારે સમજતો હતો તેવામાં ગાયબેંસો ઉપર ગવળી લોકો તરફથી ગુજારવામાં

આવતા ધાતકીપણા વિષેનું કેટલુંક સાહિત્ય મારી પાસે કલકત્તેથી આવ્યું. આ સાહિત્યની અસર ચમત્કારી થઈ. મેં તે વિષે મિ. કેલનબેંક સાથે ચર્ચા કરી.

જોકે મિ. કેલનબેંકની ઓળખ હું સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં કરાવી ચૂક્યો છું અને આગલા એક પ્રકરણમાં પણ સહેજ ઉલ્લેખ કરી ગયો છું, પણ અહીં બે બોલ વધારે કહેવાની જરૂર છે. તેમનો મેળાપ મને અનાયાસે જ થયેલો. મિ. ખાનના એ મિત્ર હતા, અને તેમનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ જાડે જાડે હતી એમ મિ. ખાને જોયેલું, તેથી મને તેમની ઓળખાણ કરાવી એવી મારી સમજ છે. જ્યારે ઓળખાણ થઈ ત્યારે તેમના શોખોથી ને ખર્ચાળપણાથી હું ભડકી ગયો હતો. પણ પહેલી જ ઓળખાણે તેમણે મને ધર્મ વિષે પ્રશ્ના કર્યા. તેમાં શુદ્ધ ભગવાનના ત્યાગની વાત સહેજે નીકળી. આ પ્રસંગ પછી અમારો પ્રસંગ વધતો ચાલ્યો. તે એટલે સુધી કે જે વસ્તુ હું કરું તે તેમણે કરવી જ જોઈએ એવો તેમના મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયો. તે એકલે પંડ હતા. પોતાની એક જાત ઉપર જ ધરભાડા ઉપરાંત લગભગ રૂ. ૧૨૦૦ દર માસે ખર્ચતા. તેમાંથી છેવટે એટલી સાદાઈ પર આવ્યા કે એક વખતે તેમનું માસિક ખર્ચ રૂ. ૧૨૦ ઉપર જઈ જાયું. મેં ધરબાર વીંચ્યા પછી ને પહેલી જોલ પછી અમે બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યા હતા. તે વખતે અમારું બન્નેનું જીવન ધણું — પ્રમાણમાં — સખત હતું.

આ અમારા બેગા વસવાટના સમય દરમ્યાન દૂધ વિષેની મજદૂર ચર્ચા થઈ. મિ. કેલનબેંકે સૂચના કરી :

‘દૂધના દોષોની તો આપણે બધી વેળા વાતો કરીએ છીએ. ત્યારે આપણે દૂધ કાં ન છોડીએ? એની જરૂર તો નથી જ.’ હું આ અભિપ્રાયથી સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. મેં સૂચના વધાવી લીધી. ને અમે બન્નેએ ટોલરટોય શર્મમાં તે જ ક્ષણે દૂધનો ત્યાગ કર્યો. આ બનાવ ૧૯૧૨ની સાતમાં બન્યો.

આટલા ત્યાગથી શાંતિ ન થઈ. કેવળ ફળાહારનો અખતરો કરવો એ નિશ્ચય પણ દૂધના ત્યાગ પછી થોડી જ મુદતમાં કર્યો. ફળાહારમાં પણ જે સોંધામાં સોંધું ફળ મળે તેની ઉપર નિભાવ કરવાની ધારણા હતી. ગરીબમાં ગરીબ માણસ જે જીવન ગાળે તે જીવન ગાળવાની અમારી બન્નેની હોંશ હતી. ફળાહારની સગવડ પણ અમે ખૂબ અનુભવી. ફળાહારમાં ઘણે ભાગે ચૂલો સળગાવવાની જરૂર તો હોય જ નહિ. વગર બ્રૂંજેલી મગફળી, કેળાં, ખજૂર, લીંબુ ને જીતુનનું તેલ, — આ અમારો સામાન્ય ખોરાક થઈ પડ્યો હતો.

બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની ઇચ્છા રાખનારને અહીં એક ચેતવણી આપવાની આવશ્યકતા છે. જોકે મેં બ્રહ્મચર્યની સાથે ખોરાક અને ઉપવાસનો નિકટ સંબંધ બતાવ્યો છે, છતાં આટલું ચોકસ છે કે તેનો મુખ્ય આધાર મનની ઉપર છે. મેલું મન ઉપવાસથી શુદ્ધ થતું નથી. ખોરાક તેની ઉપર અસર કરતો નથી. મનનો મેલ વિચારથી, ઈશ્વરધ્યાનથી ને છેવટે ઈશ્વરપ્રસાદથી જ જાય છે. પણ મનને શરીરની સાથે નિકટ સંબંધ છે, અને વિકારી મન વિકારી ખોરાકને શોષે છે. વિકારી મન અનેક

પ્રકારના સ્વાદો ને ભોજો શોધે છે. અને પછી તે ખોરાકો અને ભોજોની અસર મન ઉપર થાય છે તેથી ને તેટલે અંશે ખોરાકની ઉપર અંકુશની અને નિરાહારની આવશ્યકતા અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વિકારી મન શરીરની ઉપર, ઇન્દ્રિયોની ઉપર કાબૂ મેળવવાને બદલે શરીરને અને ઇન્દ્રિયોને વશ વર્તે છે, તેથી પણ શરીરને શુદ્ધ અને ઓછામાં ઓછા વિકારી ખોરાકની મર્યાદાની અને પ્રસંગોપાત્ત નિરાહારની — ઉપવાસની આવશ્યકતા રહી છે. એટલે જેઓ એમ કહે છે કે સંયમીને ખોરાકની મર્યાદાની કે ઉપવાસની જરૂર નથી તેઓ એટલા જ ભૂલમાં પડેલા છે, જેટલા ખોરાક અને નિરાહારને સર્વસ્વ માનનારા. મારો અનુભવ તો મને એમ શીખવે છે કે જેનું મન સંયમ પ્રતિ જર્ઘ્ રહ્યું છે તેને ખોરાકની મર્યાદા અને નિરાહાર બહુ મદદ કરનારાં છે. તેની મદદ વિના મનની નિર્વિકારતા અસંભવિત જણાય છે.

ઉપવાસ

દૂધ અને અનાજ છોડી ફળાહારનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો, તે જ અરસામાં સંયમના હેતુથી ઉપવાસો પણ શરૂ કર્યા. આમાં પણ મિ. કેલનબેક લખ્યા. પૂર્વે ઉપવાસો કરતો તે કેવળ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ. દેહદમનને સારુ ઉપવાસ કરવાની આવશ્યકતા છે તે એક મિત્રની પ્રેરણાથી સમજ્યો. વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ હોવાથી ને માતા કઠિન વ્રતોનું પાલન કરનારી હોવાથી એકાદશી વગેરે વ્રતો દેશમાં રાખેલાં, પણ તે દેખાદેખીએ અથવા માતૃપિતાને રીઝવવાના હેતુથી. તેવાં વ્રતોથી કશો લાભ થાય છે એમ ત્યારે નહોતો સમજ્યો, માનતો પણ નહોતો. પણ મજકૂર મિત્રના પાલન ઉપરથી અને મારા અભિપ્રાયના વ્રતને ટેકા આપવા સારુ મેં તેનું અનુકરણ શરૂ કર્યું અને એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનું ઠરાવ્યું. સામાન્ય રીતે લોકો એકાદશીના દિવસે દૂધ અને ફળ લઈને એકાદશી રાખી ગણે છે. પણ ફળાહારનો ઉપવાસ તો હવે હું હમેશાં પાળતો થઈ ગયો હતો. એટલે મેં પાણીની છૂટ રાખીને પૂરા ઉપવાસ શરૂ કર્યા.

ઉપવાસના પ્રયોગોના આરંભને સમયે શ્રાવણ માસ આવતો હતો. તે વર્ષે રમઝાન અને શ્રાવણ માસ સાથે હતા. ગાંધી કુટુંબમાં વૈષ્ણવ વ્રતોની સાથે શૈવ વ્રતો પણ પળાતાં. કુટુંબીઓ જેમ વૈષ્ણવ દેવાલયોમાં જતાં તેમ શિવાલયોમાં પણ જતાં. શ્રાવણ માસના પ્રદોષ કુટુંબમાં કેઈકે તો દર વર્ષે રાખતું જ. તેથી આ શ્રાવણ માસ રાખવાની મેં ઇચ્છા કરી.

આ મહત્વના પ્રયોગોના આરંભ ટોલસ્ટોય આશ્રમમાં થયો. ત્યાં સત્યાગ્રહી કેદીઓનાં કુટુંબો સાચવીને કેલનબેક અને હું રહેતા. આમાં બાળકો અને નવયુવકો પણ હતા. તેમને અર્થે નિશાળ ચાલતી. આ જીવાનિયાઓમાં ચાર-પાંચ મુસલમાન હતા. તેમને ઇસ્લામના નિયમો પાળવામાં હું મદદ કરતો ને ઉત્તેજન આપતો. નિમાજ વગેરેની સગવડ કરી આપતો. આશ્રમમાં પારસીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા. આ બંધાને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાનું પ્રોત્સાહન આપવાનો નિયમ હતો. એટલે આ મુસલમાન નવયુવકોને રોજ રાખવામાં મેં ઉત્તેજન આપ્યું. મારે તો પ્રદોષ રાખવા જ હતા. પણ હિંદુઓ, પારસીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને પણ મુસલમાન યુવકોને સાથ આપવાની મેં બલામણુ કરી. સંયમમાં સાથ બંધાને આપવો એ સ્તુત્ય છે એમ તેમને મેં સમજાવ્યું. ધણી આશ્રમવાસીઓએ મારી વાત ઝીલી લીધી. હિંદુઓ અને પારસીઓ મુસલમાન સાથીઓનું છેક અનુકરણ નહોતા કરતા, કરવાની આવશ્યકતા નહોતી. મુસલમાનો સૂરજ ડૂબવાની રાહ જોતા ત્યારે બીજા તે પહેલાં જમી લેતા, કે જેથી મુસલમાનોને તેઓ પીરસે ને

તેઓને સારુ ખાસ વસ્તુઓ તૈયાર કરે. વળી મુસલમાનો સરગી કરે તેમાં ખીજાઓને લાગ લેવાપણું નહોતું. અને મુસલમાનો દિવસના પાણી પણ ન પીએ, ખીજાઓ પાણી છૂટથી પીતા.

આ પ્રયોગનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ઉપવાસ અને એકટાણાનું મહત્ત્વ સહુ સમજવા લાગ્યા. એકખીજા પ્રત્યે ઉદારતા અને પ્રેમભાવ વધ્યાં. આશ્રમમાં અન્નાહારનો નિયમ હતો, આ નિયમનો સ્વીકાર મારી લાગણીને લીધે થયો હતો એમ મારે આ સ્થાને આભારપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ. રાજાને સમયે મુસલમાનોને માંસનો ત્યાગ વસમો લાગ્યો હશે, પણ નવયુવકોમાંથી કેઈએ મને તેવું જણાવા નહોતું દીધું. તેઓ અન્નાહાર આનંદ અને સ્વાદપૂર્વક કરતા. હિંદુ બાળકો આશ્રમમાં અશોભતી ન લાગે એવી સ્વાદિષ્ટ રસોઈ પણ તેમને સારુ કરતા.

મારા ઉપવાસનું વર્ણન કરતાં આ વિષયાંતર મેં ઇરાદા-પૂર્વક કર્યું છે, કેમકે એ મધુર પ્રસંગ ખીજે સ્થળે હું ન વર્ણવી શકત. અને તે વિષયાંતર કરીને મારી એક ટેવનું વર્ણન પણ મેં કરી નાંખ્યું છે. જે સારી વસ્તુ હું કરું છું એમ મને લાગે તેમાં હું મારી સાથે રહેનારાને હમેશાં બેળવવાનો પ્રયત્ન કરું. આ ઉપવાસ અને એકટાણાના પ્રયોગો નવી વસ્તુ હતી, પણ પ્રદોષ અને રમઝાનને મિષે મેં બધાને તેમાં સંડોવ્યા.

આમ આશ્રમમાં સંયમી વાતાવરણ સહેજે વધ્યું. ખીજા ઉપવાસો અને એકટાણામાં પણ આશ્રમમાં રહેનારા ભળવા લાગ્યા. અને એનું પરિણામ શુભ આવ્યું એમ હું માનું છું.

સંયમની અસર બધાનાં હૃદય ઉપર કેટલી થઈ, બધાના વિષયોને રોકવામાં કેટલો ભાગ ઉપવાસાદિએ લીધો, એ હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકતો. પણુ મારી ઉપર તો આરોગ્ય અને વિષયની દૃષ્ટિએ ઘણી સરસ અસર થઈ એમ મારે અનુભવ છે. છતાં ઉપવાસાદિની એવી અસર બધા ઉપર થાય જ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી એ હું બાણું છું. ઇન્દ્રિયદમનના હેતુથી થયેલા ઉપવાસની જ વિષયોને રોકવા રૂપ અસર થાય. કેટલાક મિત્રોનો અનુભવ એવો પણુ છે કે ઉપવાસને અંતે વિષયેચ્છા અને સ્વાદો તીવ્ર થાય છે. એટલે કે ઉપવાસ દરમ્યાન વિષય રોકવાની ને સ્વાદને જીતવાની સતત ભાવના હોય તો જ તેનું શુભ ફળ આવે. હેતુ વિના, મન વિના થયેલા શારીરિક ઉપવાસનું સ્વતંત્ર પરિણામ વિષય રોકવામાં નીપજશે એમ માનવું કેવળ ભૂલ-ભરેલું છે. ગીતાજીના બીજા અધ્યાયનો શ્લોક આ સ્થળે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે:

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસર્જ રસોડપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥

ઉપવાસીના વિષયો (ઉપવાસ દરમ્યાન) શમે છે; તેનો રસ નથી જતો. રસ તો ઈશ્વરદર્શનથી જ — ઈશ્વરપ્રસાદથી જ શમે.

એટલે કે ઉપવાસાદિ સંયમીના માર્ગમાં એક સાધન-રૂપે આવશ્યક છે. પણુ તે જ બધું નથી. અને જો શરીરના ઉપવાસની સાથે મનનો ઉપવાસ ન હોય, તો તે દંભમાં પરિણમે અને નુકસાનકારક નીવડે.

૩૨

મહેતાજી

‘સ’ ત્યાગ્રહના ઇતિહાસ ’માં જે વસ્તુ નથી આવી શકી અથવા થોડા જ અંશમાં આવી છે તે જ વસ્તુ આ પ્રકરણોમાં આવે છે. એ વાંચનાર યાદ રાખશે તો આ પ્રકરણોનો અરસપરસનો સંબંધ સમજી શકશે.

ટોક્સટોય આશ્રમમાં બાળકો તેમજ બાળાઓને સારું કંઈક શિક્ષણનો પ્રબંધ આવશ્યક હતો. મારી સાથે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી નવયુવકો હતા, અને થોડી હિન્દુ બાળાઓ પણ હતી. ખાસ શિક્ષકો રાખવા અશક્ય હતું, અને મને અનાવશ્યક લાગેલું. અશક્ય હતું કેમકે થોડા હિંદી શિક્ષકોત્તી જ્ઞાત હતી, અને મને તોયે મોટા પગાર વિના ડરખતથી ૨૧ માઇલ દૂર કોણ આવે? મારી પાસે પૈસાની હોળ નહોતી. બહારથી શિક્ષક લાવવા અનાવશ્યક માન્યું, કેમકે ચાલુ કેળવણીની પદ્ધતિ મને પસંદ

મહેતાજી

નહોતી. ખરી પદ્ધતિ શી છે તેનો મેં અનુભવ નહોતો મેળવી જોયો. એટલું સમજતો હતો કે આદર્શ સ્થિતિમાં ખરી કેળવણી તો માબાપની નીચે જ હોય. આદર્શ સ્થિતિમાં બાલ્ય મદદ ઓછામાં ઓછી હોવી જોઈએ. ટોલરેન્સ આશ્રમ એક કુટુંબ છે અને તેમાં પિતાશ્રેયે હું છું, એટલે મારે એ નવયુવકોના ધડતરની જવાબદારી યથાશક્તિ ખેડવી જોઈએ એમ ધાર્યું.

આ કલ્પનામાં ધણુ દોષો તો હતા જ. નવયુવકો મારી પાસે જન્મથી નહોતા. બધા જુદાંજુદાં વાતાવરણોમાં જીછ્યા હતા. બધા એક જ ધર્મના પણ નહોતા. આવી સ્થિતિમાં રહેલ બાળકો અને બાળાઓને હું પિતા બનીને પણ કેમ ન્યાય આપી શકું ?

પણ મેં હૃદયની કેળવણીને એટલે ચારિત્ર ખીલવવાને હમેશાં પ્રથમ પદ આપ્યું છે. અને તેનો પરિચય ગમે તે વયે અને ગમે તેટલી જાતનાં વાતાવરણોમાં જીછરેલાં બાળકો અને બાળાઓને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આપી શકાય, એમ વિચારી આ બાળકો ને બાળાઓની સાથે હું રાત અને દિવસ પિતાશ્રેયે રહેતો હતો. ચારિત્રને મેં તેમની કેળવણીના પાયાશ્રેયે માન્યું. પાયો પાકો થાય તો ખીજું બાળકો અવકાશ મળ્યે મદદ લઈને કે આપખજો મેળવી લે.

છતાં અક્ષરજ્ઞાન થોડુંધણું પણ આપતું તો જોઈએ જ એમ હું સમજતો હતો તેથી વર્ગો કાઢ્યા, ને તેમાં મિ. કેન્નનબેકની અને પ્રાગજી દેશાઈની મદદ લીધી.

શારીરિક કેળવણીની આવશ્યકતા સમજતો હતો, તે કેળવણી તેમને સહેજે મળી રહી હતી.

આશ્રમમાં નોકરો તો નહોતા જ. પાપખાનાથી માંડીને રસોઈ મુદીનાં બધાં કામો આશ્રમવાસીઓને જ કરવાનાં હતાં. ડળઝાડો પુષ્કળ હતાં. નવું વાવેતર કરવાનું જ હતું. મિ. કેલનબેકને ખેતીનો શોખ હતો, પોતે સરકારી આદર્શ વાડીઓમાં થોડો વખત શીખી આવ્યા હતા. રોજ અમુક સમય નાનામોટા બધા જે રસોડાના કામમાં ન રોકાયા હોય તેમને બગીચામાં કામ કરવું જ પડતું. આમાં બાળકોનો મોટો હિસ્સો હતો. મોટા ખાડા બોદવા, ઝાડો કાપવાં, બોળ બાંચકી જવા, વગેરે કામમાં તેમનાં શરીર સારી પેઠે કસાતાં. તેમાં તેમને આનંદ આવતો, ને તેથી બીજી કસરતની કે રમતની તેમને જરૂર નહોતી રહેતી. કામ કરવામાં કેટલાક અથવા કોઈવાર બધા વિદ્યાર્થીઓ નખરાં કરતા, આળસ કરતા. ઘણીવેળા આની સામે હું આંખ મીંચતો. કેટલીકવેળા તેમની પાસેથી સખ્તીથી કામ લેતો. જ્યારે સખ્તી કરતો ત્યારે તેઓ કંટાળતા એમ પણ હું જોતો. છતાં સખ્તીનો વિરોધ બાળકોએ કર્યો હોય એવું મને યાદ નથી. જ્યારે જ્યારે સખ્તી કરતો ત્યારે ત્યારે તેમને સમજાવતો અને તેમની પાસે જ કબૂલ કરાવતો કે કામની વખતે રમત એ સારી ટેવ ન ગણાય. તેઓ તે ક્ષણે સમજે, બીજી ક્ષણે બૂલે, એમ ગાડું ચાલતું. પણ તેમનાં શરીર ઘડાયે જતાં હતાં.

આશ્રમમાં માંદગી ભાગ્યે જ આવતી. તેમાં હવાપાણીનો અને સારા ને નિયમિત ખોરાકનો પણ મોટો હિસ્સો હતો એ કહેવું જોઈએ. શારીરિક કેળવણીના સંબંધમાં જ શારીરિક ધંધાની કેળવણી ગણાવી જઈ. સહુને કંઈક

ઉપયોગી ધંધો શીખવવો એ ઇરાદો હતો. તેથી મિ. કેલન-એક ટ્રેપિસ્ટ મઠમાં ચંપલ બનાવવાનું શીખી આવ્યા. તેમની પાસેથી હું શીખ્યો, ને મેં જે બાળકો એ ધંધો શીખવા તૈયાર થયા તેમને શીખવ્યો. મિ. કેલનએકને સુતારકામનો થોડો અનુભવ હતો, અને આશ્રમમાં સુતારકામ બાળુનાર એક સાથી હતો, તેથી તે કામ પણ થોડે અંશે શીખવવામાં આવતું. રસોઈ તો લગભગ બધાં બાળકો શીખી ગયાં.

આ બધાં કામો બાળકોને સારું નવાં હતાં. તેમનાં તો સ્વપ્નામાંયે આવાં કામો શીખવાનું નહિ હોય. જે કંઈ કેળવણી હિંદી બાળકો દક્ષિણ આફ્રિકામાં પામતા તે કેવળ પ્રાથમિક અક્ષરજ્ઞાનની જ હતી. ટોલસ્ટોય આશ્રમમાં પ્રથમથી જ રિવાજ પાડ્યો હતો કે જે કામ અમે શિક્ષકો ન કરીએ તે બાળકોની પાસે ન કરાવવું, ને હમેશાં તેમની સાથેસાથે એ જ કામ કરનાર એક શિક્ષક હોય. એટલે બાળકો હોંશથી શીખ્યા.

ચારિત્ર અને અક્ષરજ્ઞાનને વિષે દૈવે પધી.

અક્ષરકેળવણી

૭ આ પ્રકરણમાં શારીરિક કેળવણી અને તેને અંગે કંઈક હાથકારીગરી શીખવવાનું કામ ટોલસ્ટોય આશ્રમમાં કેવી રીતે આરંભ્યું એ આપણે કેટલેક અંશે જોઈ ગયા. જોકે આ કામ મને સંતોષ થાય તેવી રીતે તો નહોતો જ કરી શક્યો છતાં તેમાં ઓછીવત્તી સફળતા મળી હતી. પણ અક્ષરજ્ઞાન આપવું કઠિન લાગ્યું. મારી પાસે તેને પહેાંચી વળવાની સામગ્રી નહોતી. મને પોતાને હું ઇચ્છું તેટલો વખત નહોતો, તેટલી આવડત નહોતી. આખા દહાડાનાં શારીરિક કામ કરતાં હું થાકી જતો, ને જે વખતે જરા આરામ લેવાની ઇચ્છા થાય તે જ વખતે વર્ગ લેવાનો રહેતો. તેથી હું તાજે હોવાને બદલે બળાત્કારે બગૃત રહી શકતો હતો. સવારનો વખત ખેતી અને ધરકામમાં જતો એટલે બપોરના જમ્યા પછી તુરત નિશાળ ચાલતી. આ સિવાય બીજો કોઈ પણ વખત અનુકૂળ નહોતો.

અક્ષરકેળવણી

અક્ષરજ્ઞાનને સારુ વધારેમાં વધારે ત્રણ કલાક રાખ્યા હતા. વળી વર્ગમાં હિંદી, તામિલ, ગુજરાતી અને ઉર્દૂ શીખવવાનાં રહેતાં. શિક્ષણ પ્રત્યેક બાળકને તેની માતૃભાષા મારફતે જ આપવાનો આગ્રહ હતો. અંગ્રેજી પણ બધાને શીખવવામાં આવતું જ. ઉપરાંત ગુજરાતી હિંદુ બાળકોને કંઈક સંસ્કૃતનો અને સૈને કંઈક હિંદીનો પરિચય કરાવવો, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને અંકગણિત બધાને શીખવવું, આટલો ક્રમ હતો. તામિલ અને ઉર્દૂ શિક્ષણ આપવાનું મારી પાસે હતું.

મારું તામિલજ્ઞાન તે સ્ટીમરોમાં ને જેલમાં મેળવેલું. તેમાં પણ પોપકૃત ઉત્તમ 'તામિલ-સ્વયંશિક્ષક' થી આગળ હું વધી શક્યો નહોતો. ઉર્દૂ લિપિનું જ્ઞાન સ્ટીમરમાં મેળવેલું તે જ; ને ખાસ શરસી અરબી શબ્દોનું જ્ઞાન જેટલું મુસલમાન મિત્રોના પરિચયથી મેળવી શકેલો તેટલું! સંસ્કૃત જે હાઇસ્કૂલમાં શીખેલો તે જ. ગુજરાતી પણ નિશાળિયું જ.

આટલી પૂંજીથી મારે કામ લેવાનું હતું. ને તેમાં મદદગાર તે મારાં કરતાંયે ઓછું જાણનારા. પણ દેશની ભાષાઓનો મારો પ્રેમ, મારી શિક્ષણશક્તિ ઉપરની મારી શ્રદ્ધા, વિદ્યાર્થીઓનું અજ્ઞાન અને તેથી પણ વધી જતી તેમની ઉદારતા મને મારા કામમાં મદદગાર નીવડ્યાં.

તામિલ વિદ્યાર્થીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ જન્મેલા તેથી તામિલ બહુ ઓછું જાણતા. તેમને લિપિ તો મુદ્દલ ન આવડે. એટલે મારે તેમને લિપિ શીખવવાનું ને બ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો શીખવવાનું હતું. તે સહેલું હતું.

વિદ્યાર્થીઓ જાણતા કે તામિલ વાતચીતમાં તો તેઓ મને સહેજે હરાવે, અને તામિલ જાણનારા જ મને મળવા આવે ત્યારે તેઓ મારા દુભાષિયા થાય. મારું ગાઠું ચાલ્યું, કેમકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે મારું અજ્ઞાન ઢાંકવાનો મેં કદી પ્રયત્ન જ ન કર્યો. બધી બાબતમાં જેવો હું હતો તેવો જ તેઓ મને જાણતા થયા હતા. આથી અક્ષરજ્ઞાનની ગાઢ ન્યૂનતા છતાં મેં તેમના પ્રેમ ને આદર કદી ન ગુમાવ્યા.

મુસલમાન બાળકોને ઉર્દૂ શીખવવાનું પ્રમાણમાં વધારે સહેલું હતું. તેઓ લિપિ જાણતા. તેમનામાં વાચનનો શોખ વધારવાનું ને તેમના અક્ષર સુધારવાનું જ મારું કામ હતું.

મુખ્યપણે આ બાળકો બધા નિરક્ષર અને નિશાળમાં ન લણેલા હતા. શીખવતાં શીખવતાં મેં જોયું કે મારે તેમને શીખવવાનું ઓછું જ હતું. તેમનું આગસ મુકાવવાનું, તેમને પોતાની મેળે વાંચતા કરવાનું, તેમના અભ્યાસની ચોકી રાખવાનું જ વધારે હતું. આટલેથી સંતોષ પામતો તેથી જ જુદીજુદી ઉંમરના જુદાજુદા વિષયોવાળા વિદ્યાર્થીઓને એક જ કોટડીમાં બેસાડી કામ લઈ શકતો હતો.

પાઠ્ય પુસ્તકોની જે ખૂબ વખતોવખત સાંભળવામાં આવે છે તેની મને કદી ગરજ લાગી નહોતી. જે પુસ્તકો હતાં તેમનો પણ બહુ ઉપયોગ કર્યાનું મને યાદ નથી. દરેક બાળકને ઘણાં પુસ્તકો અપાવવાની મેં જરૂર નહોતી જોઈ. વિદ્યાર્થીનું પાઠ્ય પુસ્તક શિક્ષક જ હોય એમ મને લાગ્યું છે. શિક્ષકોએ પુસ્તકોમાંથી શીખવેલું એવું થોડું જ મને યાદ છે. જેઓએ પોતાને મુખેથી શીખવેલું તેનું સ્મરણ આજે

પણ રહી ગયું છે. બાળકો આંખેથી અહણુ કરે છે તેના કરતાં કાનેથી સાંભળેલું ઓછા પરિશ્રમથી ને ધણું વધારે અહણુ કરી શકે છે. બાળકોની પાસે હું એક પણ પુસ્તક પૂરું વંચાવી ગયો હોઉં એવું મને યાદ નથી.

પણ ધણાં પુસ્તકોમાંનું મેં જે પચાવ્યું હતું તે તેમને મારી ભાષામાં કહી ગયો, તે તેમને આજે પણ યાદ હશે એમ હું માનું છું. વંચાવેલું યાદ રાખવામાં તેમને ક્લેશ થતો, મેં સંભળાવેલું તેઓ તે જ ક્ષણે મને ફરી સંભળાવી જતા. વાંચવામાં તેમને કંટાળો આવતો. સાંભળવામાં જ્યારે હું પોતે થાકને લીધે કે બીજા કારણસર મંદ અને નીરસ ન હોઉં ત્યારે તેઓ રસ લેતા ને સાંભળતા. તેમને પ્રશ્નો ઊઠતા તેનો ઉકેલ કરવામાં મને તેમની અહણુશક્તિનું માપ આવી જતું.

આત્મિક કેળવણી

વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર અને મનને કેળવવા કરતાં આત્માને કેળવવામાં મને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો. આત્માને વિકસાવવામાં મેં ધર્મનાં પુસ્તકો ઉપર ઓછો આધાર રાખ્યો હતો. તે તે વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાના ધર્મનાં મૂળ-તત્ત્વો જાણવાં જોઈએ, પોતપોતાનાં ધર્મપુસ્તકોનું સામાન્ય જ્ઞાન તેમને હોવું જોઈએ, એમ હું માનતો તેથી તેમને તેનું જ્ઞાન મળે એવી યથાશક્તિ સગવડ મેં કરી હતી. પણ તેને હું બુદ્ધિની કેળવણીનું અંગ ગણું છું. આત્માની કેળવણી એક નોખો જ વિભાગ છે એમ મેં ટોલસ્ટોય આશ્રમનાં બાળકોને શીખવવા માંડ્યું તેની પૂર્વે જ જોઈ લીધું હતું. આત્માનો વિકાસ કરવો એટલે ચારિત્ર ધડવું, ઈશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું, આત્મજ્ઞાન મેળવવું. આ જ્ઞાન મેળવવામાં બાળકોને મદદ ધણી જ જોઈએ, ને તેના વિનાનું બીજું જ્ઞાન વ્યર્થ છે, હાનિકારક પણ હોય એમ હું માનતો.

આત્મિક કેળવણી

આત્મજ્ઞાન ચોથા આશ્રમમાં મળે એવો વહેમ સાંભળ્યો છે. પણ જેઓ ચોથા આશ્રમ લગી આ અમૂલ્ય વસ્તુને મુક્તતરી રાખે છે તેઓ આત્મજ્ઞાન નથી પામતા, પણ છુદાપો અને બીજું પણ દયાજનક બચપણ પામી પૃથ્વી પર બોળ-રૂપે જીવે છે, એવો સાર્વાત્રિક અનુભવ જેવામાં આવે છે. આ વિચારો હું આ ભાષામાં ૧૯૧૧-૧૨ ની સાલમાં કદાચ ન મૂકત, પણ આવી જાતના વિચારો હું તે કાળે ધરાવતો હતો એનું મને પૂરું સ્મરણ છે.

આત્મિક કેળવણી કેમ અપાય? બાળકોને ભજન ગવડાવતો, નીતિનાં પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતો, પણ તેથી સંતોષ નહોતો પામતો. જેમજેમ તેમના પ્રસંગમાં આવતો ગયો તેમતેમ મેં જોયું કે આ જ્ઞાન પુસ્તકો વડે તો નહિ જ અપાય. શરીરની કેળવણી શરીરની કસરતથી અપાય, બુદ્ધિની બુદ્ધિની કસરતથી, તેમ આત્માની આત્માની કસરતથી. આત્માની કસરત શિક્ષકના વર્તનથી જ પામી શકાય. એટલે યુવકોની હાજરી હો. યા ન હો, તેમ છતાં શિક્ષકે સાવધાન રહેવું જોઈએ. લંકામાં બેઠેલો શિક્ષક પોતાના વર્તનથી પોતાના શિષ્યોના આત્માને હલાવી શકે છે. હું જૂઠું બોલું ને મારા શિષ્યોને સાચા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરું તે ફોકટ જાય. ડરપોક શિક્ષક શિષ્યોને વીરતા નહિ શીખવી શકે. બ્યભિચારી શિક્ષક શિષ્યોને સંયમ કેમ શીખવે? મેં જોયું કે મારે મારી પાસે રહેલા યુવકો અને યુવતીઓની સમક્ષ પદાર્થપાઠરૂપે થઈને રહેવું રહ્યું. આથી મારા શિષ્યો મારા શિક્ષક બન્યા. મારે અર્થ નહિ તો તેમને અર્થ મારે સારા થવું ને રહેવું જોઈએ એમ હું

સમજ્યો, ને ટોલસ્ટોય આશ્રમનો મારો ધણોખરો સંયમ આ યુવકો અને યુવતીઓને આભારી છે એમ કહેવાય.

આશ્રમમાં એક યુવક બહુ તોડાન કરે, જૂહું બોલે, કોઈને ગણુકારે નહિ, બીજાઓની સાથે લડે. એક દહાડો તેણે બહુ જ તોડાન કર્યું. હું ગભરાયો. વિદ્યાર્થીઓને કદી દંડ ન દેતો. આ વખતે મને બહુ ક્રોધ ચડ્યો. હું તેની પાસે ગયો. તેને સમજાવતાં તે કેમે સમજે નહિ. મને છેતરવાનો પણ તેણે પ્રયત્ન કર્યો. મેં મારી પાસે પડેલી આંકણી ઉપાડી ને તેની બાંધ ઉપર દીધી. દેતાં હું ધૂજી રહ્યો હતો. આ તે જોઈ ગયો હશે. આવો અનુભવ કોઈ વિદ્યાર્થીને મારી તરફથી પૂર્વે કદી નહોતો થયો. વિદ્યાર્થી રડી પડ્યો. મારી પાસે મારી માગી. તેને લાકડી વાગી ને દુઃખ થયું તેથી તે નહોતો રડ્યો. તે સામે થવા ધારે તો મને પહોંચી વળે એટલી શક્તિ ધરાવતો હતો. તેની ઉંમર સત્તર વર્ષની હશે. બાંધે મજબૂત હતો. પણ મારી આંકણીમાં તે મારું દુઃખ જોઈ ગયો. આ બનાવ પછી તે કદી મારી સામે નહોતો થયો. પણ મને તે આંકણી મારવાનો પશ્ચાત્તાપ આજ લગી રહ્યો છે. મને ભય છે કે મેં તેને મારીને મારા આત્માનું નહિ પણ મારી પશુતાનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

બાળકોને માર મારીને શીખવવાની સામે હું હમેશાં રહ્યો છું. એક જ પ્રસંગ મને યાદ છે કે જ્યારે મેં મારા દીકરાઓમાંથી એકને માર્યો હતો. આંકણી મારવામાં મેં યોગ્ય કયું કે કેમ એનો નિર્ણય આજ લગી હું કરી નથી શક્યો. આ દંડની યોગ્યતાને વિષે મને શંકા છે, કેમકે તેમાં

ક્રોધ લયો હતો અને દંડ કરવાનો ભાવ હતો. જો તેમાં કેવળ મારા દુઃખનું જ પ્રદર્શન હોત તો હું એ દંડને યોગ્ય ગણત. પણ આમાં રહેલી ભાવના મિશ્ર હતી. આ પ્રસંગ પછી તો હું વિદ્યાર્થીઓને સુધારવાની વધારે સારી રીત શીખ્યો. એ કળાનો ઉપયોગ મેં મજદૂર પ્રસંગે કર્યો હોત તો કેવું પરિણામ આવત એ હું નથી કહી શકતો. આ પ્રસંગ પેલો યુવક તો તુરત બૂલી ગયો. તેનામાં બહુ સુધારો થયો એમ હું કહી શકતો નથી. પણ એ પ્રસંગે મને વિદ્યાર્થી પ્રત્યેના શિક્ષકના ધર્મને વધારે વિચારતો કરી મૂક્યો. ત્યારબાદ એવા જ દોષ યુવકોના થયા, પણ મેં દંડનીતિ ન જ વાપરી. આમ આત્મિક જ્ઞાન આપવાના પ્રયત્નમાં હું પોતે આત્માનાં ગુણને વધારે સમજવા લાગ્યો.

સારાંનરસાનું મિશ્રણ

ટોલર-ટોય આશ્રમમાં મારી સામે એક પ્રશ્ન મિ. કેલનએકે ઊભો કર્યો. તેમણે ઉપાડ્યો તે પહેલાં મેં તેનો વિચાર નહોતો કર્યો. આશ્રમમાં કેટલાક છોકરાઓ બહુ તોફાની અને નહારા હતા. કોઈકે રખકુ હતા. તેમની જ સાથે મારા ત્રણ દીકરાઓ હતા. બીજાં પણ તેવી રીતે ઊછરેલાં બાળકો હતાં. પણ મિ. કેલનએકનું ધ્યાન તો પેલા રખકુ જુવાનિયાઓ અને મારા દીકરાઓ બેળા કેમ રહી શકે એ તરફ જ હતું. એક દિવસે તે બોલી ઊઠ્યા: ‘તમારી આ રીત મને જરાય ગળે નથી ઊતરતી. આ છોકરાઓની સાથે તમારા છોકરાઓને બેળવો એનું પરિણામ તો એક જ આવે: તેમને આ રખકુ છોકરાઓનો પાસ લાગે ને તેઓ બગડ્યા વિના કેમ રહે?’

હું ઘડીભર વિમાસણમાં પડ્યો કે નહિ એ તો મને અત્યારે યાદ નથી આવતું, પણ મારો જવાબ મને યાદ છે. મેં કહેલું: ‘મારા છોકરાઓ અને આ રખકુ છોકરાઓની વચ્ચે હું બેઠ કેમ કરી શકું? અત્યારે બહેને સારુ હું સરખો જવાબદાર છું. આ જુવાનિયાઓ મારા નોતર્યા આવ્યા છે. જો હું તેમને પૈસા આપું તો તેઓ તો આજે જ જોહાનિસઅર્ગમાં જઈ રહેતા હતા તેમ પાછા રહે. અહીં આવવામાં તેમણે મારા ઉપર કંઈક મહેરબાની કરી છે એમ પણ તેઓ તેમજ તેમના વડીલો માનતા હોય તો નવાઈ નહિ. અહીં આવવાથી તેઓ અગવડ ભોગવે છે એ તો

મારાનરસાનું મિમણ

તમે ને હું બન્ને જોઈએ છીએ. પણ મારો ધર્મ સ્પષ્ટ છે. મારે તેમને અહીં જ રાખવા જોઈએ. એટલે મારા છોકરા પણ તેમની સાથે જ રહે. વળી શું હું આજથી મારા છોકરાને તેઓ ખીજા કુટલાકના કરતાં ઊંચા છે એવો ભેદભાવ શીખવું? એવો વિચાર તેમના મગજમાં રેડવો એ જ તેમને આડે રસ્તે દોરવા જેવું છે. આ સ્થિતિમાં રહેવાથી તેઓ ઘડાશે, સારાસારની પરીક્ષા પોતાની મેળે કરતા થઈ જશે. આપણે એમ કેમ ન માનીએ કે તેમનામાં જો ખરેખર કંઈ ગુણ હશે તો ઊલટો તેનો જ એપ તેમના સાથીઓને લાગશે? ગમે તેમ હોય પણ મારે તો તેમને અહીં રાખ્યે જ છૂટકો છે. ને જો તેમ કરવામાં કંઈ જોખમ હોય જ તો તે ખેડવું રહ્યું.’ મિ. કેલ્સનબેકે માથું ધુણાવ્યું.

પ્રયોગનું પરિણામ ખરાબ આવ્યું એમ ન કહી શકાય. મારા દીકરાઓને તેથી કંઈ નુકસાન થયું એમ હું નથી માનતો. લાભ થયો એ હું જોઈ શકેલા. તેમનામાં મોટાઈનો કંઈ અંશ રહ્યો હોય તો તે સર્વથા ગયો. તેઓ બધાની સાથે બળતાં શીખ્યા. તેઓ તવાયા.

આ અને આવા અનુભવો પરથી મને એમ લાગ્યું છે કે માબાપોની દેખરેખ બરોબર હોય તો પોતાનાં સારાંનંદારાં છોકરાં સાથે રહે ને બણે તેથી સારાંને કશી હાનિ નથી. પોતાનાં છોકરાંને તિજોરીમાં પૂરી રાખવાથી તે શુદ્ધ જ રહે છે અને બહાર કાઢવાથી અલડાય છે એવો કેઈ નિયમ તો નથી જ. હા, આટલું ખરું છે કે જ્યાં અનેક પ્રકારનાં બાળકો તેમજ બાળાઓ સાથે રહેતાં બણતાં હોય ત્યાં માબાપની અને શિક્ષકની કસોટી થાય છે, તેમને સાવધાન રહેવું પડે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ઉપવાસ

બાળકો અને બાળાઓને પ્રામાણિકપણે ઉછેરવા કેળવવામાં કેટલી ને કેવી કઠણતાઓ છે તેનો અનુભવ દિવસેદિવસે વધતો ગયો. શિક્ષક અને વાલી તરીકે તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો, તેમનાં સુખ-દુઃખમાં ભાગ લેવાનો હતો; તેમનાં જીવનની ગૂંચો ઉકેલવાની હતી, તેમની ઊજળતી જીવાનીના તરંગોને સીધે માર્ગે દોરવાના હતા.

કેટલાક જેલીઓ છૂટતાં ટોલસ્ટોય આશ્રમમાં થોડા જ માણસો રહ્યા. આ મુખ્યત્વે શિનિક્સવાસીઓ હતા. તેથી આશ્રમ શિનિક્સ લઈ ગયો. શિનિક્સમાં મારી તીખી પરીક્ષા થઈ. ટોલસ્ટોય આશ્રમથી રહેલા આશ્રમવાસીઓને શિનિક્સ મૂકી હું જોહાનિસબર્ગ ગયો. જોહાનિસબર્ગ થોડા દિવસ રહ્યો ત્યાં જ મારા ઉપર બે વ્યક્તિઓના

આયશ્વિત્તરૂપે ઉપવાસ

ભયંકર પતનના સમાચાર આવ્યા. સત્યાગ્રહની મહાન લડતમાં ક્યાંયે નિષ્ફળતા જેવું દેખાય તેથી મને આઘાત ન પહોંચતો, પણ આ બનાવે મારી ઉપર વજ્રસમેા પ્રહાર કર્યો. હું ધવાયો. મેં તે જ દહાડે ફિનિક્સની ગાડી લીધી. મિ. કેલનબેકે સાથે આવવાનો આગ્રહ ધર્યો. તે મારી દયામણી સ્થિતિ વરતી ગયા હતા. મને એકલાને જવા દેવા યોગ્ય ના પાડી. પતનના ખબર મને તેમની મારફતે પડ્યા હતા.

રસ્તામાં મેં મારો ધર્મ જાણી લીધો, અથવા જાણી લીધો એમ માન્યું એમ કહીએ. મને લાગ્યું કે પોતાની રક્ષા નીચે રહેલાના પતનને સારુ વાલી કે શિક્ષક થોડેબધે અંશે પણ જવાબદાર છે. આ બનાવમાં મારી જવાબદારી મને સ્પષ્ટ જણાઈ. મારી પત્નીએ મને ચેતવણી આપી જ હતી. પણ હું સ્વભાવે વિશ્વાસુ હોવાથી મેં તેની ચેતવણીને નહોતી ગણકારી. વળી મને ભાસ્કું કે જો હું આ પતનને સારુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ તો જ આ પતિત થયેલાં મારું દુઃખ સમજી શકશે, ને તેથી તેમને પોતાના દોષનું ભાન થશે ને કંઈક માપ આવશે. તેથી મેં સાત દિવસના ઉપવાસ અને સાડાચાર માસ એકટાણું કરવાનું વ્રત લીધું. મિ. કેલનબેકે મને વારવા પ્રયત્ન કર્યો. એ નિષ્ફળ ગયો. છેવટે પ્રાયશ્ચિત્તની યોગ્યતા તેમણે સ્વીકારી, ને તેમણે પણ મારી સાથે જ તે વ્રત રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમના નિર્ભળ પ્રેમને હું રોકી ન શક્યો. આ નિશ્ચય કર્યો કે તુરત હું હળવો થયો, શાંત થયો, દોષિત ઉપરનો ક્રોધ ઊતર્યો, ને તેમની ઉપર દયા જ રહી.

આમ ટ્રેનમાં જ હળવું મન કરી હું દિનિક્કસ પહોંચ્યો. તપાસ કરી વધારે જાણવાનું હતું તે જાણી લીધું. જોકે મારા ઉપવાસથી સહુને કષ્ટ તો થયું, પણ તેથી વાતાવરણ શુદ્ધ થયું. પાપ કરવાની લયંકરતા સહુને જાણાઈ, અને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વિદ્યાર્થીનીઓ અને મારી વચ્ચેનો સંબંધ વધારે મજબૂત અને સરળ થયો.

આ બનાવમાંથી જ થોડા સમય પછી મારે ચૌદ ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો. તેનું પરિણામ ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સારું આવ્યું એવી મારી માન્યતા છે.

આ બનાવ ઉપરથી મારે એવું સિદ્ધ કરવાનો આશય નથી કે શિષ્યોના પ્રત્યેક દોષને સારુ હમેશાં શિક્ષકોએ ઉપવાસાદિ કરવાં જ જોઈએ. પણ હું માનું છું કે કેટલાક સંજોગોમાં આવા પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ઉપવાસને અવશ્ય સ્થાન છે. પણ તેને સારુ વિવેક અને અધિકાર જોઈએ. જ્યાં શિક્ષક-શિષ્ય વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમબંધન નથી, જ્યાં શિક્ષકને પોતાને શિષ્યના દોષનો ખરો આઘાત નથી, જ્યાં શિષ્યને શિક્ષક પ્રત્યે આદર નથી, ત્યાં ઉપવાસ નિરર્થક છે અને કદાચ હાનિકર પણ થાય. પણ આવાં ઉપવાસ એકટાણું વિષે લલે શંકા હોય, પરંતુ શિક્ષક શિષ્યના દોષોને સારુ થોડેબહુ અંશે જવાબદાર છે એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી.

સાત ઉપવાસ અને એકટાણું અમને કોઈને વસમાં ન લાગ્યાં. તે દરમિયાન માનું કંઈ પણ કામ બંધ કે મંદ નહોતું થયું. આ કાળે હું કેવળ ફળાહારી જ હતો. ચૌદ ઉપવાસનો છેલ્લો ભાગ મને સારી પેઠે વસમો લાગ્યો હતો. તે વેળા રામનામનો ચમત્કાર હું પૂરો સમજ્યો નહોતો, એટલે

દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ ઓછી હતી. ઉપવાસ દરમ્યાન ગમે તેવે પ્રયત્ને પણ પાણી ખૂબ પીવું જોઈએ એ બાબ કળાની મને માહિતી નહોતી, તેથી પણ આ ઉપવાસ ભારે પડ્યા. વળી પહેલા ઉપવાસ સુખશાંતિથી ગયા હતા તેથી ચૈદ ઉપવાસ વખતે બેદરકાર રહ્યો હતો. પહેલા ઉપવાસ વખતે હમેશાં ક્યુનીનાં કટિસ્નાન કરતો. ચૈદ ઉપવાસમાં એ કે ત્રણ દિવસ પછી તે બંધ કર્યાં. પાણીનો સ્વાદ જ નહોતો ગમતો ને તે લેતાં મોળ આવતી હતી તેથી પાણી ઘણું જ થોડું પીતો. આથી ગળું સુકાયું, ક્ષીણ થયું, ને છેવટના દિવસોમાં કેવળ ધીમે સાદે જ બોલી શકતો. આમ છતાં લખાવવાનું આવશ્યક કામ છેલ્લા દિવસ સુધી કરી શક્યો હતો, ને રામાયણ ઇત્યાદિ છેવટ લગી સાંભળતો. કંઈ પ્રશ્નો વિષે અભિપ્રાયો આપવાનું આવશ્યક કાર્ય પણ કરી શકતો હતો.

ગોખલેને મળવા

દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ઘણાં સ્મરણો હવે મૂકવાં પડે છે. સન ૧૯૧૪માં જ્યારે સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આવ્યો ત્યારે ગોખલેની ઇચ્છાથી મારે ઇંગ્લંડ થઈને દેશ જવાનું હતું. તેથી જીન્ડાઈ માસમાં કસ્તુરબાઈ, કેલનબેક અને હું એમ ત્રણ જણ વિલાયત જવા ઊપડ્યાં. સત્યાગ્રહની લડાઈ દરમ્યાન મેં ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી શરૂ કરી હતી, તેથી દરિયારસ્તે પણ ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ કપાતી. પણ આ ત્રીજા વર્ગમાં ને આપણા ત્રીજા વર્ગમાં ઘણો તફાવત છે. આપણામાં સલાબેસવાની જગ્યા પણ માંડ મળે છે. સ્વચ્છતા તે હોય જ શાની? જ્યારે પેલામાં જગ્યા થોડી પ્રમાણમાં હતી, ને સ્વચ્છતા સારી જળવાતી હતી. કંપનીએ અમારે સારું વધારે સગવડ પણ કરી આપી હતી. કોઈ અમને પંજવે નહિ તેટલા સારું એક જાળવે ખાસ તાળું કરાવી તેની ચાવી અમને સોંપવામાં આવી હતી, ને અમે ત્રણે ફળાહારી હોઈ અમને સૂકા લીલાં ફળ પણ પૂરાં પાઠવાની આજ્ઞા સ્ટીમરના ખગ્ગનચીને આપવામાં આવી હતી. સામાન્ય રીતે ત્રીજા વર્ગના ઉતારુને ફળો આજ્ઞા જ મળે છે, સૂકા મેવો મુફલ નહિ. આ સગવડોને લીધે અમે બહુ શાંતિથી દરિયાના અઢાર દહાડા કાપ્યા.

આ મુસાફરીનાં કેટલાંક સ્મરણો બહુ જાણવા જેવાં છે. મિ. કેલનબેકને દૂરબીનોનો સારો શોખ હતો. એકબે

કીમતી દૂરખીનો . તેમણે રાખ્યાં હતાં. આ વિષે અમારી વચ્ચે રોજ સંવાદો થાય. અમારા આદર્શને, અમે જે સાદાર્થને પહોંચવા ઇચ્છતા હતા તેને આ અનુકૂળ નથી એમ હું સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો. એક દહાડો અમારી વચ્ચે આની તીખી તકરાર થઈ. અમે બન્ને અમારી કેળીનની બારી પાસે બેસ્યા હતા.

મેં કહ્યું, ‘આ તકરાર આપણી વચ્ચે થાય તેના કરતાં આ દૂરખીનને દરિયામાં જ ફેંકી દઈએ, ને તેની વાત જ ન કરીએ તો કેવું સારું?’

મિ. કેલનબેકે તુરત જવાબ આપ્યો, ‘જરૂર તે બમરાળી ચીજ ફેંકી દો.’

મેં કહ્યું, ‘હું ફેંકું છું.’

તેમણે એટલી જ ત્વરાથી જવાબ દીધો, ‘હું સાચેસાચ કહું છું જરૂર ફેંકી દો.’

મેં દૂરખીન ફેંકી દીધું. એ સાતેક પાઉંડની કિંમતનું હતું, પણ તેની કિંમત તેના દામમાં હતી તેના કરતાં મિ. કેલનબેકના તેની ઉપરના મોહમાં હતી. છતાં મિ. કેલનબેકે તેને વિષે કદી દુઃખ નથી માન્યું. તેમની ને મારી વચ્ચે આવા અનુભવો ઘણા થતા તેમાંથી મેં આ એક વાનગીરૂપે આપેલ છે.

અમારી વચ્ચેના સંબંધમાંથી અમને રોજ નવું શીખવાનું મળતું, કેમકે બન્ને સત્યને અનુસરીને જ ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. સત્યને અનુસરતાં ક્રોધ, સ્વાર્થ, દ્વેષ ઇત્યાદિ સહેજે શમતાં હતાં; ન શમે તો સત્ય મળતું નહોતું. રાગદ્વેષાદિથી ભરપૂર માનવી સરળ બલે

આંતરિક્ષ

હોઈ શકે, વાચાનું સત્ય બલે પાળે, પણ તેને શુદ્ધ સત્ય ન જ મળે. શુદ્ધ સત્યની શોધ કરવી એટલે રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી સર્વથા મુક્તિ મેળવવી.

અમે મુસાફરી શરૂ કરી ત્યારે મને ઉપવાસ પૂરા કર્યાને બહુ સમય નહોતો થયો. મને પૂરી શક્તિ નહોતી આવી મધ્ધ. આગબોટમાં હું રોજ ડેક ઉપર ચાલવાની કસરત કરી ફીક ખાવાનો ને ખાધેલું પચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ તેમતેમ મને પગના પિંડમાં વધારે દુખાવો થવા લાગ્યો. વિલાયત પહોંચ્યા પછી મારો દુખાવો ઓછો ન થયો પણ વધ્યો. વિલાયતમાં દાકતર જીવરાજ મહેતાની ઓળખ થઈ હતી. તેમને ઉપવાસનો અને દુખાવાનો ઇતિહાસ આપતાં તેમણે કહ્યું, ‘જો તમે થોડા દહાડા તદ્દન આરામ નાહ લો તો પગ સદાયના ખોટા થઈ જવાનો ભય છે.’ આ વખતે જ મને ખબર પડી કે લાંબા ઉપવાસ કરનારે ગયેલી તાકાત ઝટ મેળવવાનો કે બહુ ખાવાનો લોભ ન જ રાખવો ધટે. ઉપવાસ કરવા કરતાં તે ઉતારવામાં વધારે સાવધાન રહેવું પડે છે, ને કદાચ તેમાં વધારે સંયમ પણ હોય.

મદીરામાં અમને મહાયુદ્ધ શાંતી નીકળવાને ધડીઓ જાય છે એવા સમાચાર મળ્યા. ઇંગ્લંડની ખાડીમાં પહોંચતાં લડાઈ શાંતી નીકળવાના સમાચાર મળ્યા, ને અમને રોકવામાં આવ્યા. ઠેકાણેઠેકાણે પાણીમાં ગુપ્ત ખાણો કરવામાં આવી હતી. તેમાંથી અમને લઈને સાઉથેપટન પહોંચાડતાં એક કે બે દિવસની ઢીલ થઈ. લડાઈ ૪ થી ઓગસ્ટે જાહેર થઈ. અમે છઠ્ઠીએ વિલાયત પહોંચ્યાં.

લડાઈમાં ભાગ

વિલાયત પહોંચ્યાં તો ખબર પડ્યા કે ગોખલે તો પારીસમાં રહી ગયા છે, પારીસની સાથેના આવળનો સંબંધ બંધ થઈ ગયો છે, ને તે ક્યારે આવશે એ ન કહી શકાય. ગોખલે તબિયતને અંગે ફ્રાન્સ ગયા હતા ત્યાં લડાઈને લીધે સપડાઈ ગયા. તેમને મળ્યા વિના દેશ જવું નહોતું. તે ક્યારે આવી શકશે એ કોઈ કહી શકે તેમ નહોતું.

દરમ્યાન શું કરવું ? લડાઈને વિષે મારો ધર્મ શો હતો ? મારા જેવી સાથી અને સત્યાગ્રહી સોરાબજી અડાબંધિયા વિલાયતમાં જ બારિસ્ટરીનો અભ્યાસ કરતા હતા. સારામાં સારા સત્યાગ્રહી તરીકે સોરાબજીને ઇંગ્લંડમાં બારિસ્ટરીની તાલીમ લેવાને સારુ ને પછી દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવી મારી જગ્યા લેવાના હેતુથી મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમનું ખર્ચ દક્તર પ્રાચુજીવનદાસ મહેતા આપતા હતા. તેમની સાથે ને તેમની મારફતે દક્તર જીવરાજ મહેતા ઇત્યાદિ જેઓ

વિલાયતમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેમની સાથે મસલત કરી. વિલાયતમાં રહેનાર હિંદીઓની એક સભા બોલાવી ને તેમની પાસે મારા વિચારો મેં મૂક્યા. મને લાગ્યું કે વિલાયતમાં વસતા હિંદીઓએ લડાઈમાં પોતાનો ફાળો ભરવો જોઈએ. અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓએ લડાઈમાં સેવા કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો. હિંદીઓ તેમની ઓછું ન કરી શકે. આ દલીલોની સામે આ સભામાં પુષ્કળ દલીલો થઈ. આપણી અને અંગ્રેજોની સ્થિતિ વચ્ચે હાથીધોડાનો તફાવત છે. એક ગુલામ અને બીજા સરદાર. એવી સ્થિતિમાં ગુલામ સરદારની બીડમાં સ્વેચ્છાએ સરદારને કેમ મદદ કરી શકે? ગુલામીમાંથી છૂટા થવા ઇચ્છનાર ગુલામનો ધર્મ સરદારની બીડનો ઉપયોગ છૂટા થવા સારુ કરવો એ નથી? આ દલીલ તે વેળા મને કેમ ગળે જતી? જોકે હું બેની સ્થિતિનો ભેદ સમજી શક્યો હતો, પણ મને આપણી સ્થિતિ છેક ગુલામીની નહોતી લાગતી. મને તો એમ લાગતું હતું કે અંગ્રેજ પદ્ધતિમાં દોષ હતો તેના કરતાં કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોમાં દોષ વધારે હતો. તે દોષ આપણે ગ્રેમથી દૂર કરી શકીએ. જો અંગ્રેજોની મારફતે અને તેમની મદદથી આપણે આપણી સ્થિતિ સુધારવા ઇચ્છતા હતા તો આપણે તેમની બીડને વખતે તેમને મદદ કરીને સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. રાજ્યપદ્ધતિ દોષમય હોવા છતાં મને જેમ તે આજે અસહ્ય લાગે છે તેમ તે વેળા અસહ્ય નહોતી લાગતી. પણ જેમ પદ્ધતિ ઉપરથી મારો વિશ્વાસ આજે ગૂંચી ગયો છે તે તેથી હું આજે અંગ્રેજ રાજ્યને મદદ ન કરું, તેમ જેમનો વિશ્વાસ પદ્ધતિ ઉપરથી જ નહિ પણ અંગ્રેજ

અમલદારો ઉપરથી પણ ઊંડી ચૂંચો હતો તે કેમ મદદ કરવા તૈયાર થાય ?

તેમણે આ સમયે પ્રજાની માગણી મજબૂત રીતે જાહેર કરવાની ને તેમાં સુધારો કરાવી લેવાનો આગ્રહ કરવાની તક જોઈ. મેં આ અંગ્રેજોની આપત્તિને આપણી માગણી કરવાનો વખત ન માની લડાઈ દરમ્યાન હુકો માગવાનું મુલતવી રાખવાના સંયમમાં સમ્યક્તા ને દીર્ઘદષ્ટિ જોયાં. તેથી મારી સલાહ ઉપર હું મક્કમ રહ્યો ને જેમને ભરતીમાં નામ લખાવવાં હોય તે લખાવે એમ સૂચવ્યું. નામો સારી સંખ્યામાં લખાયાં. તેમાં લગભગ બધા પ્રાન્તના ને બધા ધર્મના માણસોનાં નામ હતાં.

લોર્ડ કૂ ઉપર આ વિષે કાગળ લખ્યો અને હિંદી માગણીનો સ્વીકાર થવા સારું જખમી સિપાહીઓની સેવા કરવાની તાલીમ લેવાની આવશ્યકતા જણાય તો તાલીમ લેવાની ઇચ્છા ને તૈયારી જાહેર કર્યાં. કંઈક મસલતો પછી લોર્ડ કૂએ હિંદી માગણીનો સ્વીકાર કર્યો ને અણીને ટાંકણે સામ્રાજ્યને મદદ દેવાની તૈયારીને સારું આભાર માન્યો.

નામ આપનારાઓએ પ્રસિદ્ધ દાકતર કેન્ટલીના હાથ નીચે જખમીઓની સારવાર કરવાની પ્રાથમિક તાલીમનો આરંભ કર્યો. છ અહવાડિયાંનો નાનકડો ક્રમ હતો પણ તેમાં જખમીઓને પ્રાથમિક મદદ દેવાની બધી ક્રિયા શીખવવામાં આવતી હતી. અમે લગભગ ૮૦ જણ આ ખાસ વર્ગમાં જોડાયા. છ અહવાડિયાં પછી પરીક્ષા લેવાઈ તેમાં એક જ જણ નાપાસ થયો. જેઓ પાસ થયા તેમને સારું હવે સરકાર તરફથી ક્વાયત વજરે દેવાનો પ્રબંધ થયો.

આત્મકથા

કર્નલ બેકરના હાથમાં આ ક્વાયત દેવાનું મૂકવામાં આવ્યું ને તેમને આ ટુકડીના સરદાર નીમવામાં આવ્યા.

આ વખતનો વિલાયતનો દેખાવ જોવાલાયક હતો. લોકો ગલરાતા નહોતા પણ બધા લડાઈમાં યથાશક્તિ મદદ કરવામાં રોકાઈ ગયા. શક્તિવાળા જીવાનિયા તો લડાઈની તાલીમ લેવા મંડી ગયા. પણ અશક્ત, બુદ્ધા, સ્ત્રીઓ વગેરે શું કરે? તેમને સારુ પણ ઇચ્છે તો કામ તો હોય જ. તેઓ લડાઈમાં ધવાયેલાને સારુ કપડાં વગેરે સીવવા-વેતરવામાં રોકાયાં. સાં સ્ત્રીઓનું લાઇસિયમ નામે ક્લબ છે તેનાં સભ્યોએ લડાઈખાતાને જોઈતાં કપડાંમાંથી જેટલાં બનાવી શકાય તેટલાં બનાવવાનો બોજો ઉપાડ્યો. સરોજિની દેવી તેનાં સભ્ય હતાં. તેમણે આમાં પૂરો લાગ લીધો. મારી તેમની સાથેની ઓળખાણુ તો આ પહેલી જ હતી. તેમણે વેતરેલાં કપડાંને મારી પાસે ઢગલો કર્યો, ને જેટલાં સીવીસિવડાવી શકાય તેટલાં સીવીસિવડાવી તેમને હવાલે કરવાનું કર્યું. મેં તેમની ઇચ્છાને વધાવી લીધી ને જખમીઓની સેવાની તાલીમ દરમ્યાન જેટલાં કપડાંને પહેંચી શકાય તેટલાં તૈયાર કરી કરાવી આપ્યાં.

૩૯

ધર્મનો કોયડો

યુદ્ધમાં કામ કરવાને સારુ અમે કેટલાક એકઠા થઈને સરકારને અમારાં નામો મોકલ્યાં, એ ખબર દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચી કે તુરત મારી ઉપર ત્યાંથી બે તારો આવ્યા. તેમાં એક પોલાકનો હતો. તેમાં પૂછ્યું હતું: ‘આ તમારું કાર્ય તમારા અર્ધસાના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી?’

આવા તારની મને કંઈક આશા હતી જ. કેમકે આ વિષય મેં ‘હિંદ સ્વરાજ’માં ચર્ચ્યો હતો, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મિત્રોની સાથે તો એની ચર્ચા નિરંતર થયાં જ કરતી. યુદ્ધની અનીતિ અમે સહુ સ્વીકારતા. મારી ઉપર હુમલો કરનારની ઉપર કામ ચલાવવા હું તૈયાર નહોતો, તો બે રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હોય, તેમાં ગુણુદોષની મને ખબર ન હોય, તેમાં મારાથી કેમ ભાગ લઈ શકાય? જોકે બોઅર યુદ્ધમાં મેં ભાગ લીધાનું મિત્રો જાણુતા હતા, તોપણ તેમણે માની લીધેલું કે ત્યારબાદ મારા વિચારોમાં ફેરફાર થયો હશે.

હકીકતમાં જે વિચારશ્રેણીને વશ થઈ હું બોચર યુદ્ધમાં પડ્યો હતો તેનો જ ઉપયોગ આ વેળા પણ કર્યો હતો. યુદ્ધમાં ભાગ લેવો એ અહિંસાની સાથે ધડ ખેસે તેવું નથી એ હું બરાબર જાણતો હતો. પણ કર્તવ્યનું ભાન થવું એ હમેશાં દીવા જેવું સ્પષ્ટ નથી હોતું. સત્યના પૂજારીને ઘણીવેળા ગોથાં ખાવાં પડે છે.

અહિંસા વ્યાપક વસ્તુ છે. હિંસાની હોળીની વચ્ચે સપડાયેલા આપણે પામર પ્રાણી છીએ. ‘જીવ જીવની ઉપર જીવે છે,’ એ ખોટું વાક્ય નથી. મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ બાહ્ય હિંસા વિના નથી જીવી શકતો. ખાતાંપીતાં, ખેસતાંઊઠતાં, બધી ક્રિયાઓમાં, ઇચ્છા અનિચ્છાએ કંઈક હિંસા તે કર્યા જ કરે છે. તે હિંસામાંથી નીકળવાનો તેનો મહાપ્રયાસ હોય, તેની ભાવનામાં કેવળ અનુકંપા હોય, તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જતુનો પણ નાશ ન ઇચ્છે અને યથાશક્તિ તેને બચાવવાનો પ્રયાસ કરે તો તે અહિંસાનો પૂજારી છે. તેની પ્રવૃત્તિમાં નિરંતર સંયમની વૃદ્ધિ હશે, તેનામાં નિરંતર કરુણા વધતી હશે. પણ કોઈ દેહધારી બાહ્ય હિંસાથી સર્વથા મુક્ત નહિ થઈ શકે.

વળી અહિંસાના પડમાં જ અદ્વૈતભાવના રહેલી છે. અને જે પ્રાણીમાત્રનો અભેદ હોય તો એકના પાપની અસર ખીજની ઉપર થાય છે તેથી પણ મનુષ્ય હિંસાથી કેવળ અસ્પૃશ્ય નથી રહી શકતો. સમાજમાં રહેલો મનુષ્ય સમાજની હિંસામાં અનિચ્છાએ પણ ભાગીદાર બને છે. જ્યારે એ પ્રજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થાય ત્યારે અહિંસાને માનનાર વ્યક્તિનો ધર્મ તે યુદ્ધને અટકાવવાનો છે. તે

ધર્મનું જે પાલન ન કરી શકે, જેનામાં વિરોધ કરવાની શક્તિ ન હોય, જેને વિરોધ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન થયો હોય તે યુદ્ધકાર્યમાં ભળે; અને ભળતો છતો તેમાંથી પોતાને અને પોતાના દેશને તેમજ જગતને ઉગારવાની હાર્દિક કોશિશ કરે.

મારે અંગ્રેજ રાજ્ય મારફતે મારી એટલે મારી પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવી હતી. હું ઇંગ્લંડમાં બેઠો ઇંગ્લંડના કાફલાથી સુરક્ષિત હતો. તે બળનો હું આમ ઉપયોગ કરી તેનામાં રહેલી હિંસકતામાં સીધી રીતે ભાગીદાર થતો હતો. તેથી જે મારે તે રાજ્યની સાથે છેવટે વહેવાર રાખવો હોય, તે રાજ્યના વાવટા નીચે રહેવું હોય, તો કાં તો મારે યુદ્ધનો ઉધાડી રીતે વિરોધ કરી જ્યાં લગી તે રાજ્યની યુદ્ધનીતિ બદલાય નહિ ત્યાં લગી તેનો સત્યાગ્રહના શાસ્ત્ર પ્રમાણે બંધીકાર કરવો જોઈએ, અથવા તેના ભંગ કરવા શ્રેય્ય હોય તેવા કાનૂનોનો સવિનય ભંગ કરી જેલનો રસ્તો શોધવો જોઈએ, અથવા મારે તેની યુદ્ધપ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ તેની સામે થવાનાં શક્તિ અને અધિકાર મેળવવાં જોઈએ. આવી શક્તિ મારામાં નહોતી. એટલે મારી પાસે યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો જ રસ્તો રહ્યો હતો એમ મેં માન્યું.

અંદૂકવાન અને તેને મદદ કરનાર વચ્ચે અહિંસાની દૃષ્ટિએ કંઈ ભેદ નથી જાણ્યો. જે માણસ લૂંટારાની ટોળીમાં તેની આવશ્યક ચાકરી કરવા, તેના ભાર ઊંચકવા, તે લૂંટ કરતો હોય ત્યારે તેની ચોકી કરવા, તે ધાયલ થાય તો તેની સેવા કરવા રોકાય છે, તે લૂંટને વિષે લૂંટારાના જેટલો જ જવાબદાર છે. એ પ્રમાણે વિચારતાં લશ્કરમાં ધાયલની

આત્મકથા

સારવાર કરવાના જ કામમાં રોકાઈ જનાર યુદ્ધના દોષોમાંથી મુક્ત નથી રહી શકતો.

આ વિચારો મેં પોલાકનો તાર આવતા પહેલાં જ કરી મૂકેલા હતા. તેમનો તાર આવતાં મેં તેની ચર્ચા કેટલાક મિત્રોમાં કરી. યુદ્ધમાં લાગ લેવામાં મેં ધર્મ માન્યો; ને આજે પણ તેનો વિચાર કરું છું તો મને ઉપરની વિચારશ્રેણીમાં દોષ નથી લાગતો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિષે હું ત્યારે જે વિચારો ધરાવતો હતો તેને અનુસરીને મેં ભાગ લીધો, તેથી તેનો મને પશ્ચાત્તાપ પણ નથી.

હું જાણું છું કે મારા ઉપલા વિચારોની યોગ્યતા હું ત્યારે પણ બધા મિત્રોની પાસે સિદ્ધ નહોતો કરી શક્યો. પ્રશ્ન ઝીણો છે. તેમાં મતભેદને અવકાશ છે. તેથી જ અહિંસાધર્મને માનનારા ને સૂક્ષ્મ રીતે તેનું પાલન કરનારાઓ સમક્ષ બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી મેં મારો અભિપ્રાય રજૂ કર્યો છે. સત્યનો આગ્રહી રૂઢિને વળગીને જ કંઈ કાર્ય ન કરે, તે પોતાના વિચારને હકપૂર્વક ન વળગે, તેમાં દોષ હોવાનો સંભવ હમેશાં માને, અને તે દોષનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ગમે તેટલાં જોખમો હોય તે ખેડીને પણ તેનો સ્વીકાર કરે ને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરે.

સત્યાગ્રહનું છમકલું

આ મ ધર્મ સમજીને હું યુદ્ધમાં પડ્યો તો ખરો, પણ મારે નસીએ તેમાં સીધો લાગ લેવાનું ન આવ્યું, એટલું જ નહિ પણ આવે નાજુક વખતે સત્યાગ્રહ કરવાનુંયે આવી પડ્યું.

જ્યારે અમારાં નામો મંજૂર થયાં ને નોંધાયાં ત્યારે અમને પૂરી કવાયત આપવાને સારુ એક અમલદારને નીમવામાં આવ્યાનું હું લખી ચૂક્યો છું. અમારી બધાની સમજ એવી હતી કે આ અમલદાર યુદ્ધની તાલીમ આપવા પૂરતા અમારા મુખી હતા, બીજી બધી બાબતોમાં ટુકડીનો મુખી હું હતો. મારા સાથીઓ પ્રત્યે જવાબદારી મારી હતી, ને તેમની મારા પ્રત્યે; એટલે કે મારી મારશ્તે અમલદારે બધું કામ લેવું જોઈએ એવી અમારી સમજ હતી. પણ પુત્રના પગ પારછેથી વરતાય, તેમ અમલદારની આંખ અમે પહેલે જ દહાડેથી જુદી રીતે ઓળખવા

લાગ્યા. સોરાબજી બહુ શાણા હતા. તેમણે મને ચેતવ્યો: 'ભાઈ, જોજો. આ માણસ એમની જહાંગીરી ચક્રાવવા માગતા જણાય છે. અમારે તેમના હુકમ ન જોઈએ. અમે એમને શિક્ષક માનીએ છીએ. પણ પેલા જીવાનિયા આવ્યા છે તે પણ અમારી ઉપર હુકમ કરવા આવ્યા હોય એમ જોઈ છે.' આ જીવાનો ઓકસડના વિદ્યાર્થીઓ હતા ને શીખવવાને સારુ આવ્યા હતા. અને તેમને વડા અમલદારે અમારા પેટાઉપરીઓ તરીકે નીમ્યા હતા. હું પણ સોરાબજીએ કહેલું જોઈ ગયો હતો. મેં સોરાબજીને સાંત્વન આપ્યું ને ફિકર ન કરવા કહ્યું. પણ સોરાબજી ઝૂટ માને તેવા નહોતા.

'તમે ભોળા છો. આ લોકો મીઠુંમીઠું બોલીને તમને છેતરશે, ને પછી જ્યારે તમારી આંખ ઊઘડશે ત્યારે તમે કહેશો: આલો સત્યાગ્રહ કરીએ, ને પછી તમે અમને ખુવાર કરશો,' સોરાબજી હસતાં હસતાં બોલ્યા.

મેં જવાબ વાળ્યો: 'મારો સાથ કરવામાં ખુવારી સિવાય તમે બીજું કોઈ દહાડો ક્યાં અનુભવ્યું છે? અને સત્યાગ્રહી તો છેતરાવાને જ જન્મે છે ના? એટલે ભલે આ સાહેબ મને છેતરે. તમને મેં હજારોવાર નથી કહ્યું કે છેવટે તો છેતરનાર જ છેતરાય છે?'

સોરાબજી ખડખડાટ હસી પડ્યા: 'સારું, ત્યારે છેતરાયા કરો. કોક દહાડો સત્યાગ્રહમાં મરશો, ને તમારી પાછળ અમારા જેવાને લઈ જશો.'

આ શબ્દોનું સ્મરણ કરતાં મરહૂમ મિસ હોબહાઉસે અસહકારના પ્રસંગે મને લખેલા બોલ યાદ આવે છે: 'તમારે

સત્યને ખાતર કોક દહાડો ફાંસીએ ચડવું પડે તો મને આશ્ચર્ય નહિ થાય. ઇશ્વર તમને સીધે જ રસ્તે દોરે. ને 'તમારી રક્ષા કરે.'

સોરાબજી સાથેની ઉપલીવાત તો અમલદાર ગાદીનશીન શ્રયા પછીના આરંભકાળમાં થયેલી; આરંભ ને અંત વચ્ચેનું અંતર થોડા જ દિવસોનું હતું. પણ તે દરમ્યાન મને પસલીઓનો સખત વરમ ઊપડી આવ્યો. ચૈદ દિવસના ઉપવાસ પછી મારું શરીર બરોબર બંધાયું તો નહોતું જ, પણ ક્વાયતમાં મેં પૂરો ભાગ લેવા માંજ્યો હતો, અને બણી-વેળા ઘેરથી ક્વાયતની જગ્યાએ ચાલીને જતો. તે અંતર બે માઇલનું તો ખરું જ. આને અંગે છેવટે મારે ખાટલાનું સેવન કરવું પડ્યું.

મારી આ સ્થિતિમાં અમારે કેમ્પમાં જવાનું હતું. ખીજાઓ ત્યાં રહેતા ને હું સાંજે પાછો ઘેર આવતો. અહીં સત્યાગ્રહનો પ્રસંગ ઊભો થયો.

અમલદારે પોતાનો અમલ ભજવ્યો. તેમણે સ્પષ્ટ સંભળાવ્યું કે બધી બાબતોમાં તે અમારા મુખી છે. પોતાની મુખત્યારીના બેચાર પદાર્થપાઠો પણ અમને ભણાવ્યા. સોરાબજી મારી પાસે પહોંચ્યા. તે આ જહાંગીરી સાંખવા તૈયાર નહોતા. તેમણે કહ્યું: 'બધા હુકમો તમારી મારફતે જ મળવા જોઈએ. અત્યારે તો આપણે તાલીમી છાવણીમાં છીએ, અને દરેક બાબતમાં બેહદા હુકમો નીકળે છે. પેલા જીવાનો અને અમારી વચ્ચે બણી બાબતોમાં ભેદ રાખવામાં આવે છે. આ સહ્યું જય તેમ નથી. આની ચોખવટ તુરત થવી જ જોઈએ, નહિ તો આપણું કામ

ભાંગી પડવાનું છે. આ બધા વાદ્યાર્થીઓ અને બીજા જે આ કામમાં જોડાયા છે તે એક પણ બેઠ્ઠો હુકમ સાંપવાના નથી. સ્વમાન સંગ્રહ કરવા ઉપાડેલા કામમાં અપમાન જ સહન કરવાં એ નહિ બને.’

હું અમલદારની પાસે ગયો, મારી પાસે આવેલી બધી ફરિયાદો તેમને સંભળાવી. તેમણે એક કાગળ લખી મને બધી ફરિયાદો લેખી રીતે જણાવવા કહ્યું, અને સાથે પોતાના અધિકારની વાત કરી. તેમણે જણાવ્યું: ‘ફરિયાદ તમારી મારફતે ન થાય, ફરિયાદ તો પેટાઉપરીઓ મારફતે મને સીધી જ કરવી જોઈએ.’

મેં જવાબમાં જણાવ્યું: ‘મારે આધિકાર નથી ભોગવવો. લશ્કરી રીતે હું તો સામાન્ય સિપાહી જ કહેવાઉં; પણ અમારી ટુકડીના મુખી તરીકે તમારે મને તેમના પ્રતિનિધ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ.’ મેં મારી પાસે આવેલી ફરિયાદો પણ જણાવી: ‘પેટાઉપરીઓ અમારી ટુકડીને પૂછ્યા વિના નીમવામાં આવ્યા છે, અને તેમને વિષે ઘણો અસંતોષ ફેલાયો છે; એટલે તેમને ખસેડવામાં આવે, અને ટુકડીને પોતાના ઉપરીઓ ચૂંટવાનો અધિકાર આપવામાં આવે.’

આ વાત એમને ગળે ન ગતરી. એમણે મને સંભળાવ્યું કે આ ઉપરીઓને ટુકડી ચૂંટે એ વાત જ લશ્કરી નિયમની વિરુદ્ધ છે, અને એ ઉપરીઓને ખસેડવામાં આવે તો આસાપાલનનું નામનિશાન ન રહે.

અમે સલા બરી. સત્યાગ્રહનાં ગંભીર પરિણામો સંભળાવ્યાં. લગભગ બધાએ સત્યાગ્રહના શપથ લીધા. અમારી સલાએ એવો ઠરાવ કર્યો કે હાલના ઉપરીઓ ન

ખસેડવામાં આવે, અને દુકડીને નવા ઉપરીઓ ન પસંદ કરવા દેવામાં આવે, તો અમારી દુકડી કવાયતમાં જવાનું અને કેમ્પમાં જવાનું બંધ કરશે.

મેં અમલદારને એક કાગળ લખી મારો સખત અસંતોષ જાહેર કર્યો, અને જણાવ્યું કે મારે અધિકાર નથી ભોગવવો, મારે તો સેવા કરવી છે, અને આ કામ સાંગોપાંગ ઉતારવું છે. મેં તેમને એ પણ જણાવ્યું કે ખેરબુદ્ધમાં મેં અધિકાર કર્યો ભોગવ્યો નહોતો, છતાં કર્નલ ગેલવે અને અમારી દુકડી વચ્ચે કદી કાંઈ તકરારનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો, અને તે અમલદાર મારી દુકડીની ઇચ્છા મારી મારફતે જાણીને જ બધી વસ્તુ કરતા. મારા કાગળ સાથે અમારી દુકડીએ ઠરેલા એક ઠરાવની નકલ મોકલી.

અમલદારની ઉપર આની કશી અસર ન થઈ. તેમને તો લાગ્યું કે અમારી દુકડીએ સભા ભરીને ઠરાવ કર્યો એ જ લશ્કરી નિયમનો ગંભીર ભંગ હતો.

આ પછી મેં હિંદી વજરને એક કાગળ લખીને બધી હકીકત જણાવી અમારી સભાનો ઠરાવ મોકલ્યો.

હિંદી વજરે મને જવાબમાં જણાવ્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ જુદી હતી; અહીં તો દુકડીના વડા અમલદારને પેટાઉપરીઓ નીમવાનો હક છે, છતાં ભવિષ્યમાં તે અમલદાર તમારી ભલામણ ધ્યાનમાં લેશે.

આ પછી તો અમારે ઘણો પત્રવ્યવહાર થયો, પણ બધા કડવા અનુભવો આપી આ પ્રકરણ લંબાવવા નથી ઇચ્છતો.

પણ આટલું તો કહ્યા વિના ન જ ચાલે કે જે અનુભવો આપણને રાજ હિન્દુસ્તાનમાં થાય છે તેવા તે હતા,

આત્મકથા

અમલદારે ધમંડીથી, કળથી અમારામાં ફૂટ પાડી. કેટલાક શપથ લીધા છતાં કળને કે બળને વશ થયા. આટલામાં નેટલી ઇસ્પતાલમાં અણુધારેલી સંખ્યામાં ધાયલ સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા, ને તેમની સારવારને સારુ અમારી આખી ટુકડીની જરૂર પડી. અમલદાર જેમને ખેંચી શક્યા હતા તે તો નેટલી પહોંચ્યા. પણ બીજા ન ગયા એ ઇડિયા ઓફિસને ન ગમ્યું. હું તો પથારીવશ હતો, પણ ટુકડીના લોકોને મળ્યાં કરતો હતો. મિ. રોબર્ટ્સના સંબંધમાં હું સારી રીતે આવ્યો હતો. તે મને મળવા આવી પહોંચ્યા, ને બાકી રહેલાને પણ મોકલવાનો આમ્રહ કર્યો. તેમણે નાખી ટુકડીરૂપે જવું એવી તેમની સૂચના હતી. નેટલી ઇસ્પતાલમાં તો ટુકડીએ ત્યાંના મુખીને તાપે રહેવાનું રહેશે એટલે તેમની માનહાનિ નહિ થાય, સરકારને તેમના જવાથી સંતોષ થશે, ને મોટા જગ્યામાં આવી ગયેલા જખમીઓની સારવાર થશે. મારા સાથીઓને અને મને આ સૂચના ગમી, અને રહી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ પણ નેટલી ગયા. એક હું જ દાંત પીસતો પથારીમાં પડ્યો રહ્યો.

ગોખલેની ઉદારતા

વિલાયતમાં મને થયેલ પાંસળાના વરમની હકીકત હું લખી ગયો છું. આ રોગ વખતે ગોખલે વિલાયતમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમની પાસે કેલનબેક અને હું હમેશાં જતા. ઘણે ભાગે લડાઈની જ વાતો થતી. કેલનબેકને જર્મનીની ભૂગોળ મોટે હતી, ને તેમણે યુરોપની મુસાફરી ખૂબ કરી હતી, એટલે ગોખલેને નકશો કાઢીને લડાઈનાં મથકો બતાવતા.

મને જ્યારે વ્યાધિ લાગુ પડ્યો ત્યારે તે પણ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો. મારા ખોરાકના પ્રયોગો તો ચાલતા જ હતા. તે વેળાનો મારો ખોરાક બોંયસીંગ, કાચાં અને પાકાં કેળાં, લીંબુ, જીતુનનું તેલ, ટમાટાં, દ્રાક્ષ વગેરે હતા. દૂધ, અનાજ, કઠોળ વગેરે મુદ્દલ નહોતો લેતો. મારી સારવાર જીવરાજ મહેતા કરતા હતા. તેમણે દૂધનો અને અનાજ ખાવાનો ભારે આગ્રહ કર્યો. ફરિયાદ ગોખલે સુધી પહોંચી. ફળાહારની મારી દલીલ વિષે તેમને બહુ માન નહોતું; આરોગ્ય સાચવવાને સારુ દાક્તર કહે તે લેવાનો આગ્રહ હતો.

ગોખલેના આગ્રહને ઠેલવો મારે સારુ બહુ કઠિન વાત હતી. તેમણે જ્યારે ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે મેં ચોવીસ

કલાક વિચાર કરવાની રજા માગી. કેલનબેંક ને હું ઘેર આવ્યા. રસ્તામાં મારો શો ધર્મ હતો તેની તેમની સાથે ચર્ચા કરી. મારા પ્રયોગમાં તે સાથે હતા. તેમને પ્રયોગ ગમતો હતો, પણ મારી તબિયતને ખાતર જો હું તે છોડું તો ઠીક એવી તેમની પણ હું વૃત્તિ જોઈ શક્યો. એટલે મારે પોતાની મેળે જ અંતર્નાદને તપાસવો રહ્યો હતો.

રાત આખી વિચારમાં ગાળી. જો પ્રયોગ આખો છોડી દઉં તો મારા કરેલા વિચારો રગદોળાઈ જતા હતા. તે વિચારોમાં મને ક્યાંયે ભૂલ નહોતી લાગતી. ગોખલેના પ્રેમને ક્યાં સુધી વશ થવાનો ધર્મ હતો, અથવા શરીરરક્ષાને સારુ આવા પ્રયોગો કેટલે લગી છોડવા, એ પ્રશ્ન હતો. તેથી મેં એ પ્રયોગોમાંનો જે કેવળ ધર્મની દૃષ્ટિએ થતો હતો તે પ્રયોગને વળગી રહી બીજી બધી બાબતોમાં દાક્તરને વશ વર્તવું એમ નિશ્ચય કર્યો. દૂધના ત્યાગમાં ધર્મભાવનાને પ્રધાનપદ હતું. કલકત્તામાં ગાયબેંસ ઉપર થતી દુષ્ટ ક્રિયાઓ મારી સામે મૂર્તિમંત હતી. જેમ માંસ તેમ જનવરનું દૂધ પણ મનુષ્યનો ખોરાક નથી એ વસ્તુ પણ મારી પાસે હતી. તેથી દૂધના ત્યાગને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કરીને હું સવારે ઊઠ્યો. એટલા નિશ્ચયથી મારું મન બહુ હળવું થયું. ગોખલેનો ભય હતો. પણ તે મારા નિશ્ચયને માન આપશે એવો મને વિશ્વાસ હતો.

સાંજે નેશનલ લિબરલ કોલેજમાં અમે તેમને મળવા ગયા. તેમણે તુરત પ્રશ્ન કર્યો: ‘કેમ દાક્તરનું કહેલું માનવાનો નિશ્ચય કર્યો ના?’

મેં હળવેથી જવાબ આપ્યો: ‘હું બધું કરીશ, પણ એક વાતનો આગ્રહ તમે ન કરશો. દૂધ ને દૂધના પદાર્થો અથવા માંસાહાર હું નહિ લઉં. તે ન લેતાં શરીર પડે તો પડવા દેવામાં ધર્મ છે એમ મને તો લાગે છે.’

‘આ તમારો છેવટનો નિર્ણય છે?’ ગોખલેએ પૂછ્યું.
‘મને લાગે છે કે હું ખીજે જવાબ નહિ આપી શકું. હું જાણું છું કે તમને આથી દુઃખ થશે. પણ મને ક્ષમા કરજો,’ મેં જવાબ આપ્યો.

ગોખલેએ કંઈક દુઃખથી પણ અતિ પ્રેમથી કહ્યું: ‘તમારો નિશ્ચય મને ગમતો નથી. એમાં હું ધર્મ નથી જોતો. પણ હવે હું આગ્રહ નહિ કરું.’ એમ બોલી જીવરાજ મહેતા ભણી વળીને તેમને કહ્યું: ‘હવે ગાંધીને ન પળવજો. તે કહે છે તે મર્યાદામાં તેમને જે દર્દ શકાય તે દેજો.’

દાકતરે નાખુશી બતાવી પણ લાચાર થયા. મને મગનું પાણી લેવાની સલાહ આપી. તેમાં હિંગનો વધાર નાંખવાનું સૂચવ્યું. મેં તેમ કરવાની હા પાડી. એકબે દિવસ તે ખોરાક લીધો. મને તો તેથી પીડા વધી. મને તે માફક ન આવ્યો. તેથી હું પાછો ફળાહાર ઉપર ગયો. દાકતરે બહારના ઉપચારો તો કર્યા જ. તેથી થોડી શાંતિ થતી. પણ મારી મર્યાદાઓથી તે બહુ અકળાતા. દરમ્યાન ગોખલે લંડનનું ઓક્ટોબર-નવેમ્બરનું ધૂમસ સહન ન કરી શકે તેથી દેશ જવા રવાના થયા.

દર્દને સારુ શું કર્યું?

પાં સળીનો દુખાવો નહોતો મટતો તેથી હું ગભરાયો. દવાના ઉપચારથી નહિ પણ ખોરાકના ફેરફારથી અને કંઈ બાહ્ય ઉપચારથી દર્દ જવું જ જોઈએ એટલું હું જાણતો હતો.

સન ૧૮૯૦ માં અન્નાહારી અને ખોરાકના ફેરફારથી દર્દોનો ધલાજ કરનાર દાકતર એલિન્સનને હું મળ્યો હતો. તેમને મેં બોલાવ્યા. તે આવ્યા. તેમને શરીર ખતાવ્યું, ને દૂધના મારા વિરોધની વાત કરી. તેમણે મને તુરત દિલાસો દીધો, ને કહ્યું: ‘દૂધની કશી જરૂર નથી. ને મારે તો તમને થોડા દહાડા કશી ચરખી વિના જ રાખવા છે.’ એમ કહી પ્રથમ તો મને કેવળ સૂકી રોટી અને કાચાં શાકો ઉપર ને ફળો ઉપર રહેવાનું કહ્યું. કાચાં શાકમાં મૂળા, પ્યાજ અને એવાં મૂળિયાં તથા લીલોતરી, અને મેવામાં મુખ્યત્વે નારંગી. શાકોને ખમણીને કે વાટીને ખાવાનાં

હઈને સારું થું કર્યું ?

હતાં. મેં આમ ત્રણેક દિવસ ચલાવ્યું, પણ કાચાં શાકો બહુ ફાવ્યાં નહિ. આ પ્રયોગને પૂરો ન્યાય આપી શકું એવું મારું શરીર નહોતું, ને એવી શ્રદ્ધા નહોતી. આ ઉપરાંત તેમણે ચોવીસે કલાક બારીઓ ખુલી રાખવાનું, રોજ નવશેકે પાણીએ નાહવાનું, દુખતા ભાગ ઉપર તેલ ચોળવાનું અને પાથી અરઘો કલાક ખુલી હવામાં શરવાનું સૂચવ્યું. આ બધું મને ગમ્યું. ઘરમાં તો ફ્રેંચ ઢબની બારીઓ હતી. તે આખી ઉધાડવાથી ઘરમાં વરસાદનું પાણી આવતું હતું. ઉપરનું અજવાળિયું ખુલ્લું કરાય તેમ નહોતું. તેથી તેનો આખો કાચ બંગાવીને ત્યાંથી તો ચોવીસે કલાક હવા આવવાની સગવડ કરી. ફ્રેંચ બારી વાછંટ ન આવે તેટલી ઉધાડી રાખતો.

આ બધું કરવાથી તબિયત કંઈક સુધરી. સાવ સારી તો ન જ થઈ. કોઈકોઈવાર લેડી સિસિલિયા રોબર્ટ્સ મને જોવા આવતાં. તેમનો પરિચય સારો હતો. તેમની મને દૂધ પીવડાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. તે તો લઉં નહિ, એટલે દૂધના ગુણુવાળા પદાર્થોની તેમણે શોધ ચલાવી. તેમના કોઈ મિત્રે તેમને ‘માલ્ટેડ મિલ્ક’ બતાવ્યું, ને અણુબણુપણે તેમણે કહ્યું કે એમાં દૂધનો સ્પર્શ સરખોયે નથી, પણ રંસાયણી પ્રયોગથી બનાવેલી દૂધના ગુણુવાળા બૂદ્ધી છે. લેડી રોબર્ટ્સને મારી ધર્મલાગણી તરફ બહુ આદર હતો એમ હું જાણી ગયો હતો. તેથી મેં તે બૂદ્ધીને પાણીમાં મિલાવીને પીધી. મને તેમાં દૂધના જેવો જ સ્વાદ આવ્યો. પાણી પીધા પછી ઘર પૂછ્યા જેવું મેં કર્યું. બાટલી ઉપરનો કાગળ વાંચતાં માલૂમ પડ્યું કે આ તો દૂધનો જ

પદાર્થ છે. એટલે એક જ વાર પીધા પછી તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. લેડી રૉબર્ટ્સને ખબર આપી ને જરાયે ચિંતા ન કરવાનું લખ્યું. તેઓ ઉતાવળાં ઉતાવળાં ઘેર આવ્યાં. પોતાની દિલગીરી જાહેર કરી. તેમના મિત્રે બાટલી ઉપરનો કાગળ વાંચેલો જ નહિ. મેં આ બલી બાઈને આશ્વાસન આપ્યું, ને તેમણે તરફી લઈ મેળવેલા પદાર્થનો ઉપયોગ મારાથી ન થાય તેની મારી માગી. અણુઅણુપણે મારાથી ભૂકી લેવાઈ તેને સારુ મને પશ્ચાત્તાપ કે પ્રામશ્ચિત્તનું કારણ નથી એ પણ જણાવ્યું.

લેડી રૉબર્ટ્સની સાથેતાં બીજાં મધુર સ્મરણો છે તે હું મૂકી દેવા ઇચ્છું છું. એવાં સ્મરણો ઘણાં છે કે જેનો મહાન આશ્રય ઘણી વિપત્તિઓ ને વિરોધોમાં મને મળી શક્યો છે. શ્રદ્ધાળુ આવાં મીઠાં સ્મરણોમાં જુએ છે કે ઈશ્વર દુઃખરૂપી કડવાં ઔષધો આપે છે તેની જ સાથે મૈત્રીનાં મીઠાં અનુપાનો પણ આપે જ છે.

દાકતર એલિન્સને બીજી મુલાકાતે વધારે છૂટ મૂકી, અને ચરબીને સારુ સૂકા મેવાનું એટલે મગચળા આદિ બીજોનું માખણ અથવા જીતુનનું તેલ લેવાનું કહ્યું. કાચાં શાકા ન ગમે તો તેને રાંધી ચોખ્ખાની સાથે લેવાનું કહ્યું. આ સુધારો મને વધારે અનુકૂળ આવ્યો.

પણ દર્દ સાવ નાબૂદ ન થયું. સંભાળની જરૂર તો હતી જ. બાટલો ન છોડી શક્યો. દાકતર મહેતા વખતોવખત તપાસી તો જતા જ. ‘મારો ઇલાજ કરો તો હમણાં સાજા કરું,’ એ તો હમેશાં એમના મોઢામાં હતું જ.

આમ ચાલતું હતું તેવામાં મિ. રૉબર્ટ્સ એક દહાડો આવી ચડ્યા, ને તેમણે મને દેશ જવાનો આગ્રહ કર્યો : 'આ હાલતમાં તમે નેટલી કદી નહિ જઈ શકો. સખત ઠંડી તો હજી હવે આવશે. મારો તો ખાસ આગ્રહ છે કે તમે હવે દેશ જાઓ અને ત્યાં સાજા થાઓ. ત્યાં લગી લડાઈ ચાલતી હશે તો મદદ કરવાના ધણાએ પ્રસંગો તમને મળશે જ. નહિ તો તમે અહીં કર્યું છે તે હું ઓછું નથી માનતો.'

મેં આ સલાહનો સ્વીકાર કર્યો ને દેશ જવાની તૈયારી કરી.

રવાના

મિ. કેલનબેક દેશ જવાના નિશ્ચયથી અમારી સાથે નીકળ્યા હતા. વિલાયતમાં અમે સાથે જ રહેતા હતા. પણ લડાઈને લીધે જર્મન લોકો ઉપર ખૂબ જાતો હતો, ને કેલનબેક સાથે આવી શકવા વિષે અમને બધાને શક હતો. તેમને સારુ પાસ મેળવવા મેં ઘણું પ્રયત્ન કર્યો. મિ. રોબર્ટ્સ પોતે તેમને પાસ મેળવી આપવા ખુશી હતા. તેમણે બધી હકીકતનો તાર વાઢસરોય ઉપર કર્યો. પણ લોર્ડ હાર્ડિંગનો સીધો ને સટ જવાબ આવ્યો : ‘ અમે દિલગીર છીએ, પણ અત્યારે આવું કશું જોખમ વહોરવા તૈયાર નથી.’ અમે બધા આ જવાબની યોગ્યતા સમજ્યા. કેલનબેકના વિયોગનું દુઃખ મને તો થયું જ, પણ મારા કરતાં તેમને વધારે થયું એ હું જોઈ શક્યો. તેઓ હિંદ આવી શક્યા હોત તો આજે એક સુંદર ખેડૂત ને વણકરનું સાદું જીવન વ્યતીત કરતા હોત. હવે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું અસલી જીવન વ્યતીત કરે છે, ને સ્થપતિનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવી રહ્યા છે.

અમે ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ મેળવવાં પ્રયત્ન કર્યો. પણ પી.એન્ડ.ઓ.ની આગબોટોમાં ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ નહોતી મળતી, તેથી બીજા વર્ગની લેવી પડી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી સાથે બાંધેલો કેટલોક ફળાહાર જે આગબોટોમાં ન જ મળી શકે એ તો સાથે લીધો જ હતો. બીજો આગબોટમાંથી મળે તેમ હતું.

દા.મહેતાએ શરીરને તો મીઝા પ્લાસ્ટરના પાટાથી બાંધી મૂક્યું હતું, ને તે પાટા રહેવા દેવાની બલામણુ કરી હતી. મેં બે દહાડા તો તે સહન કર્યા, પણ પછી તે સહન ન કરી શક્યો; એટલે કેટલીક મહેનતે તે ઉતરડી કાઢ્યા ને નાહવાઘોવાની છૂટ લીધી. ખાવાનું તો મુખ્યત્વે સફા ને લીલો મેવો જ કરી નાંખ્યું. તબિયત દિવસેદિવસે સુધરતી ચાલી, ને સુએઝની ખાડીમાં પહોંચ્યા તેટલા સુધીમાં બહુ સારી થઈ ગઈ. જોકે શરીર નબળું હતું છતાં મારો ભય ગયો, ને હું ધીમેધીમે રોજ થોડી કસરત વધારતો ગયો. આ શુભ ફેરફાર માત્ર શુદ્ધ ને સમક્ષીતોષ્ણ હવાને આભારી હતો એમ મેં માન્યું.

પુરાણા અનુભવને લીધે કે ગમે તે કારણસર હોય, પણ અંગ્રેજ ઉતારુઓ અને અમારી વચ્ચે હું જે અંતર અહીં બાળી શક્યો તે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવતાં પણ નહોતું લાગ્યું. ત્યાં પણ અંતર તો હતું, પણ અહીં તેથી બુદ્ધા જ પ્રકારનું લાગ્યું. કોઈ કોઈ અંગ્રેજની સાથે વાતો થતી, પણ તે ‘સાહેબ સલામ’ પૂરતી જ. હૃદયની બેટ ન થઈ. દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્ટીમરમાં તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હૃદયની બેટો થઈ શકી હતી. આવા બેદનું

આત્મકથા

કારણ હું તો એમ જ સમજ્યો કે આ સ્ટીમરોમાં અંગ્રેજોને મન હું રાજ્યકર્તા છું, ને હિંદીને મન પરાયા શાસન નીચે છું, એ જ્ઞાન જાણ્યેઅજાણ્યે પણ કામ કરી રહ્યું હતું.

આવા વાયુમાંથી ઝટ છૂટવા ને દેશ પહોંચવા હું આતુર થઈ રહ્યો હતો. એડન પહોંચતાં કંઈક ઘેર પહોંચ્યા જેવો ભાસ આવ્યો. એડનવાળા સાથે અમને ઠીક સંબંધ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ બંધાયો હતો; કેમકે બાઈ કેકેબાદ કાવસજી દીનશા ડરબન આવી ગયા હતા, ને તેમની ને તેમનાં પત્ની સાથે મને સારો પરિચય થઈ ચૂક્યો હતો. થોડા જ દિવસમાં અમે મુંબઈ પહોંચ્યા. જે દેશમાં ૧૯૦૫ માં પાછા શરવાની આશા રાખતો હતો, ત્યાં દશ વર્ષ પાછો પહોંચી શક્યો તેથી મને બહુ આનંદ થયો. મુંબઈમાં ગોખલેએ મેળાવડા વગેરેની ગોઠવણો કરી જ મૂકી હતી. તેમની તબિયત નાજુક હતી, પણ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમની બેટ કરી, તેમના જીવનમાં શમી જઈ, મારા ઉપરથી ભાર ઉતારી નાંખવાની હોંશે હું મુંબઈ પહોંચ્યો હતો. પણ વિધાતાએ જુદો જ ઘાટ ઘડી રાખ્યો હતો.

વકીલાતનાં કેટલાંક સ્મરણો

હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પછી મારા જીવનની ગતિ કેમ ચાલી તેના વર્ણન ઉપર આવતા પહેલાં મેં ઇરાદાપૂર્વક છોડી દીધેલા કેટલાક ભાગમાંનો થોડો આપવાની જરૂર જણાઈ છે. કેટલાક વકીલ મિત્રોએ વકીલાતના સમયનાં ને વકીલ તરીકેનાં સ્મરણોની માગણી કરી છે. આ સ્મરણો એટલાં બધાં છે કે તે લેખ બેસું તો તેનું જ એક પુસ્તક થઈ જાય. એવાં વર્ણનો મેં જે મર્યાદા આંકી છે તેની બહાર જાય છે. પણ કેટલાંક જે સત્યને લગતાં છે તે આપવાં કદાચ અનુચિત નહિં ગણાય.

મને યાદ છે તે પ્રમાણે હું એમ તો જણાવી ગયો છું કે વકીલાતના ધંધામાં મેં કદી અસત્યનો પ્રયોગ નથી કર્યો, ને વકીલાતનો મોટો ભાગ કેવળ સેવા અર્થે જ અર્પિત હતો, અને તેને સારુ ખીસાખર્ચ ઉપરાંત હું કશું ન લેતો; કેટલીકવેળા ખીસાખર્ચ પણ જાતે કરતો. મેં માનેલું કે આટલી પ્રતિષ્ઠા એ વિભાગને અંગે બસ હતી. પણ મિત્રોની માગણી તેથી આગળ જાય છે. તેઓ માને છે કે જો હું સત્ય જાળવ્યાના પ્રસંગોનું આહુંપાતળું પણ વર્ણન આપું તો વકીલોને તેમાંથી કંઈક જાણવાનું મળે.

વહીલાતના ધંધામાં જૂઠું બોલ્યા વિના ન જ આલે એમ હું વિદ્યાર્થી તરીકે પણ સાંભળતો. મારે તો જૂઠું બોલીને નહોતું પદ જોઈતું કે નહોતો પૈસો જોઈતો. એટલે એ વાતોની અસર મારી ઉપર નહોતી પડતી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આની કસોટી તો ઘણીવાર થયેલી. હું જાણું કે સામા પક્ષના સાક્ષીઓને ભણાવવામાં આવ્યા છે, ને હું જરાક પણ અસીલને કે સાક્ષીને જૂઠું બોલવામાં ઉત્તેજન આપું, તો અસીલનો કેસ જીતાય. પણ મેં હમેશાં આ લાલચને જતી કરી છે. એવા એક જ પ્રસંગનું મને સ્મરણ છે કે જ્યારે અસીલનો કેસ જીત્યા પછી મને એવો શક પડ્યો કે અસીલે મને છેતર્યો છે. મારા અંતરમાં પણ હમેશાં એમ જ રહેતું કે જો અસીલનો કેસ સાચો હોય તો જીત મળજો અને ખોટો હોય તો હાર થજો. શી લેવામાં મેં હારજીત ઉપર શીનો દર કદી મુકરર કર્યાનું મને સ્મરણ નથી. અસીલ હારે કે જીતે, હું તો હમેશાં મહેનતાણું જ માગતો ને જીત થતાં પણ તેની જ આશા રાખતો. અસીલને પ્રથમ જ કહી દેતો: 'જૂઠો કેસ હોય તો મારી પાસે ન આવજો. સાક્ષીને ભણાવવાનું કામ કરાવવાની મારી તરફથી આશા જ ન રાખશો.' છેવટે મારી શાખ તો એવી જ પડી હતી કે જૂઠા કેસ મારી પાસે ન જ આવે. એવા અસીલો પણ મારી પાસે હતા કે જેઓ પોતાના ઝાઝા કેસ મારી પાસે લાવે, ને જરા પણ મેલા હોય તો તે બીજા વહીલ પાસે લઈ જાય.

એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે જ્યારે મારી બહુ સખત પરીક્ષા થઈ. મારા સારામાં સારામાંના એક અસીલનો આ

કેસ હતો. તેમાં નામાંની બારે ગૂંચો હતી. કેસ બહુ લાંબો ચાલ્યો હતો. ધણી અદાલતોમાં તેમાંના કંઈક ભાગે ગયેલા. છેવટે કોર્ટે નીમેલા હિસાબ જાણનાર પંચને તેનો હિસાબી ભાગ સોંપવામાં આવ્યો હતો. પંચના ઠરાવમાં અસીલની પૂરી જીત હતી. પણ તેના હિસાબમાં એક નાનકડી પણ ગંભીર ભૂલ રહી ગઈ હતી. જમેઉંવારની રકમ પંચની શરતચૂકથી ગિલટી લેવાઈ ગઈ હતી. સામેના પક્ષે આ પંચનો ઠરાવ રદ કરવાની અરજ કરેલી. અસીલ તરફથી હું નાનો વકીલ હતો. મોટા વકીલે પંચની ભૂલ જોઈ હતી. પણ તેમનો અભિપ્રાય હતો કે પંચની ભૂલ કબૂલ કરવા અસીલ બંધાયેલા નહોતા. પોતાની સામેની હકીકત કબૂલ કરવા કોઈ વકીલ બંધાયેલ નથી એમ તેમનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો. મેં કહ્યું, ‘આ કેસમાં રહેલી ભૂલ કબૂલ થવી જ જોઈએ.’

મોટા વકીલે કહ્યું: ‘એમ થાય તો કોર્ટ આખો ઠરાવ રદ કરે એવો પૂરો ભય છે, ને એવા જોખમમાં અસીલને કોઈ શાણો વકીલ ન નાંખે. હું તો એ જોખમ વહોરવા કદી તૈયાર ન થાઉં. કેસ પાછો જાખજો તો અસીલ કેટલા ખર્ચમાં ગિતરે, ને છેવટ પરિણામ શું આવે એ કોણ કહી શકે?’

આ સંવાદ વખતે અસીલ હાજર હતા.

મેં કહ્યું, ‘મને તો લાગે છે કે અસીલ અને આપણે બન્નેએ એવાં જોખમો તો વહોરવાં જ જોઈએ. આપણી કબૂલત વિના પણ કોર્ટ ભૂલભરેલો ઠરાવ ભૂલ જણાતાં બહાલ રાખે એવો શો વિશ્વાસ? અને ભૂલ સુધારવા જતાં અસીલને નુકસાન વેઠવું પડે તો શી હરકત હોય?’

‘પણુ આપણે બૂલ કબૂલ કરીએ તો ના?’ મોટા વકીલ બોલ્યા.

‘આપણે બૂલ કબૂલ ન કરીએ તોયે કોર્ટ તે બૂલ ન પકડે, અથવા સામેનો પક્ષ પણુ નહિ શોધે, એવી પણુ શી ખાતરી?’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘સારે એ કેસમાં તમે દલીલ કરશો? બૂલ કબૂલ કરવાની થરતે હું તેમાં હાજર રહેવા તૈયાર નથી,’ મોટા વકીલ દંઢતાપૂર્વક બોલ્યા.

મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, ‘જો તમે ન જ ઊભા રહો, ને અસીલ ધચ્છે તો હું ઊભવા તૈયાર છું. જો બૂલ કબૂલ ન કરીએ તો મારાથી આ કેસમાં કામ થવું અસંભવિત માનું છું.’

આટલું કહી મેં અસીલ સામે જોયું. અસીલ જરા અકળાયા. કેસમાં હું તો આરંભકાળથી જ હતો. અસીલનો વિશ્વાસ મારી હિપર પૂરો હતો. મારા સ્વભાવથી સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ હતા. તેમણે કહ્યું: ‘બલે ત્યારે, તમે જ અદાલતમાં ઊભા રહેજો. બૂલ કબૂલ કરજો. હારવાનું નસીબમાં હશે તો હારી જઈશું. સાચાનો બેલી ઈશ્વર તો છે જ ના?’

હું રાજ થયો. મેં ખીજા જવાબની આશા જ નહોતી રાખી. મોટા વકીલે મને ધરી ચેતવ્યો, ને મારી ‘હઠ’ ને સારુ મારી દયા ખાધી ને ધન્યવાદ પણુ આપ્યો.

અદાલતમાં શું થયું તે હવે પછી.

૪૫

ચાલાકી ?

મારી સલાહની યોગ્યતા વિષે મને મુદ્દલ શંકા નહોતી. પણ તે કેસને પૂરો ન્યાય આપવાની મારી યોગ્યતા વિષે શંકા પુષ્કળ હતી. એવા જોખમવાળા કેસની દલીલ વરિષ્ઠ અદાલતમાં મારે કરવી એ મને બહુ જોખમભરેલું લાગ્યું. તેથી મનમાં ધ્રુજતો ધ્રુજતો હું ન્યાયાધીશોની સામે જીભો રણી. જેવી પેલી જૂલની વાત નીકળી તેવા જ એક ન્યાયાધીશ બોલી જઈયા :

‘ આ ચાલાકી ન કહેવાય ? ’

હું રાતોપીળો થયો. જ્યાં ચાલાકીની ગંધ સરખીરે નહોતી ત્યાં ચાલાકીનો શક આવે એ અસંભવ લાગ્યું. ‘ પહેલેથી જ જ્યાં જજ ભરમાયા છે ત્યાં આ કંઠણ કેસ કેમ જીતી શકાય ? ’ મેં મનમાં વિચાર્યું.

મારા રોષને દબાવ્યો, ને મેં શાન્ત થઈ જવાબ આપ્યો :

‘ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આપ પૂરી હકીકત સાંભળ્યા પહેલાં જ ચાલાકીનો આરોપ મૂકો છો ! ’

‘હું આરોપ નથી મૂકતો, માત્ર શંકા ઉઠાવું છું,’
જજ બોલ્યા.

‘આપની શંકા જ મને તો આરોપરૂપ લાગે છે. મારી હકીકત સમજાવું ને પછી શંકાને સ્થાન હોય તો આપ અવશ્ય શંકા ઉઠાવજો,’ મેં ઉત્તર આપ્યો.

‘હું દિલગીર છું કે તમને મેં અધવચ્ચમાં રોક્યા છે. તમારો ખુલાસો સમજાવો,’ જજ શાન્ત થઈ બોલ્યા.

મારી પાસે ખુલાસાને સારુ સંપૂર્ણ મસાલો હતો. આરંભકાળમાં જ શંકા ઊડી ને જજનું ધ્યાન હું મારી દલીલ ઉપર પરાવાવી શક્યો, તેથી મને હિમ્મત આવી ને મેં વીગતવાર સમજાવું પાડી. જજોએ તે ધીરજપૂર્વક સાંભળી, ને તેઓ સમજ્યા કે ભૂલ શરતચૂકથી જ થયેલી છે; ને ઘણા પરિશ્રમે તૈયાર થયેલો હિસાબ રદ કરવો એ તેમને ન રુચ્યું.

સામેના વકીલને તો ખાતરી જ હતી કે ભૂલના સ્વીકાર પછી તેમને બહુ દલીલ કરવાપણું નહિ રહે. પણ જજો આવી સ્પષ્ટ ને સુધંરી શકે તેવી બાબતમાં પંચનો ઠંરાવ રદ કરવા મુદ્દલ તૈયાર નહોતા. સામા પક્ષના વકીલે પુષ્કળ માથાકૂટ કરી, પણ જે જજને શંકા ઊડી હતી તે જ મારા હિમાયતી થઈ બેઠા હતા.

‘મિ. ગાંધીએ ભૂલ કબૂલ ન કરી હોત તો તમે શું કરત?’ જજ બોલ્યા.

‘જે હિસાબના વિશારદને અમે નીમ્યા તેના કંસતાં વધારે હોશિયાર કે પ્રમાણિક વિશારદને અમે ક્યાંથી લાવીએ?’

‘તમે તમારો કેસ બરાબર જાણો છો. એમ અમારે માનવું જોઈએ. હરકોઈ હિસાબના અનુભવી ભૂલ કરી શકે એવી ભૂલ ઉપરાંત બીજી ભૂલ તમે ન બતાવી શકો તો કાયદાની નજીવી બારીને લીધે બન્ને પક્ષોને નવેસરથી ખર્ચમાં ઉતારવા અદાલત તૈયાર નહિ થાય. ને જો તમે કહેશો કે અદાલતે જ આ કેસ નવેસરથી સાંભળવો તો એ બનવાબેગ નથી.’

આવી ને આવી જાતની અનેક દલીલોથી વકીલને શાન્ત કરી, ભૂલ સુધારીને અથવા એટલી ભૂલ સુધારીને ફરી ઠરાવ મોકલવાનો હુકમ પાંચ ઉપર કરી, તે સુધરેલા ઠરાવને બહાલ રાખ્યો.

મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો. અસીલ અને મોટા વકીલ રાજી થયા, ને વકીલાતના કામમાં પણ સત્ય જાળવીને કામ થઈ શકે એવી મારી માન્યતા દઢ થઈ.

ધર્ધાર્થે કરેલી વકીલાતમાત્રના મૂળમાં જે દોષ રહેલો છે તેને આ સત્યની રક્ષા ઢાંકી નથી શકતી એ વાંચનારે યાદ રાખવાની જરૂર છે.

૪૬

અસીલો સાથી થયા

ના તાલ અને ટ્રાન્સવાલની વકીલાતમાં એ બેદ હતો કે નાતાલમાં એડવોકેટ અને એટરની એવો બેદ હોવા છતાં, બન્ને બધી કોર્ટમાં એક્સરખી રીતે વકીલાત કરી શકતા, જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં મુંબઈના જેવો બેદ હતો. ત્યાં અસીલની સાથેનો બધો વહીવટ એડવોકેટ એટરની મારફતે જ કરી શકે. બારિસ્ટર થયો હોય તે એડવોકેટ અથવા એટરની ગમે તે એકનો પરવાનો લઈ શકે ને પછી તે ધંધો જ કરી શકે. નાતાલમાં મેં એડવોકેટનો પરવાનો લીધેલો, ટ્રાન્સવાલમાં એટરનીનો. એડવોકેટ તરીકે હું હિંદીઓની સાથે સીધા પ્રસંગમાં ન આવી શકત ને ગોરા એટરની મને કેસો આપે એવું વાતાવરણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નહોતું.

ટ્રાન્સવાલમાં આમ વકીલાત કરતાં માનિસ્ટ્રેટની કોરટમાં તો ધણીવેળા હું જઈ શકતો. આમ કરતાં એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે જ્યારે ચાલતા કેસ દરમ્યાન મેં જોયું કે મારા અસીલે મને છેતર્યો હતો. તેનો કેસ જૂઠો હતો. પીજરામાં ઊભો તે ટૂટી પડતો હતો. આથી મેં માનિસ્ટ્રેટને અસીલની સામે ઠરાવ આપવાનું કહ્યું ને બેસી ગયો. સામેનો વકીલ આશ્ચર્યચકિત થયો. માનિસ્ટ્રેટ ખુશી થયો. અસીલને મેં ઠપકો આપ્યો. તેને ખબર હતી કે હું ખોટા કેસો નહોતો લેતો. તેણે આ વાત કબૂલ કરી ને મેં વિરોધી ઠરાવ માંગી લીધો તેને સારુ તે ગુસ્સે ન થયો એમ હું માનું છું. ગમે તેમ હોય પણ મારી વર્તણૂકની કશી માફી અસર મારા ધંધા ઉપર ન પડી ને કોરટમાં મારું કામ સરળ થયું. મેં એમ પણ જોયું કે મારી સત્યની આવી પૂજથી વકીલ ખંધુઓમાં પણ મારી પ્રતિષ્ઠા વધી હતી ને વિચિત્ર સંજોગો છતાં તેઓમાંના કેટલાકની પ્રીતિ હું સંપાદન કરી શક્યો હતો.

વકીલાત કરતાં એક એવી ટેવ પણ મેં પાડી હતી કે મારું અજ્ઞાન હું ન અસીલ પાસે છુપાવતો, ન વકીલો પાસે. જ્યાં જ્યાં મને ખબર ન પડે ત્યાં ત્યાં અસીલને બીજા વકીલની પાસે જવાનું કહેતો અથવા મને રાખે તો વધારે અનુભવી વકીલની સલાહ લઈને કામ કરવાનું કહેતો. આ નિખાલસતાને લીધે અસીલોનો અખૂટ પ્રેમ ને વિશ્વાસ સંપાદન કરી શક્યો હતો. મોટા વકીલની પાસે જતાં જે ફી આપવી પડ તેના પૈસા પણ તેઓ રાજી થઈને આપતા.

આત્મકથા

આ વિશ્વાસ ને પ્રેમનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ મને જાહેર કામમાં મળ્યો.

આગલાં પ્રકરણોમાં હું જણાવી ગયો છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વકીલાત કરવાનો હેતુ કેવળ લોકસેવા હતો. આ સેવાને ખાતર પણ મારે લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાની આવશ્યકતા હતી. ઉદાર દિલના હિંદીઓએ પૈસા લઈને કરેલી વકીલાતને પણ સેવા તરીકે માની ને જ્યારે તેમને તેમના હકોને સારું જ્ઞાનનાં દુઃખ વેઠવાની સલાહ આપી ત્યારે તેમનામાંના ઘણાએ તે સલાહનો સ્વીકાર જ્ઞાનપૂર્વક કરવા કરતાં, મારા ઉપરની તેમની શ્રદ્ધાને લઈને અને મારી ઉપરના પ્રેમને વશ થઈને કરેલો.

આ લખતાં વકીલાતનાં આવાં મીઠાં ઘણાં સ્મરણો મારી કલમે ચડે છે. સેંકડો અસીલો ટળી મિત્ર થયા, જાહેર સેવામાં મારા સાચા સાથી બન્યા, ને મારા કઠિન જીવનને તેમણે રસમય કરી મૂક્યું.

૪૭

અસીલ જેલમાંથી કેમ બચ્યો ?

પારસી રસ્તમજીના નામથી તો આ પ્રકરણે વાંચનાર સારી પેઠે વાકેફ છે. પારસી રસ્તમજી એકીવખતે અસીલ અને જાહેર કામમાં સાથી બન્યા, અથવા તેમને વિષે તો એમ પણ કહેવાય કે તે પ્રથમ સાથી બન્યા ને પછી અસીલ. તેમનો વિશ્વાસ મેં એટલે લગી સંપાદન કર્યો હતો કે તેમના ખાનગી ધરવ્યવહારમાં પણ તે ભારી સલાહ માગતા ને તેને અનુસરતા. તેમને દરદ થાય તોપણ તેમાં ભારી સલાહની જરૂર જણાતી, ને અમારી રહેણી વચ્ચે ઘણો તફાવત હોવા છતાં તે મારા ઉપચારોનો અમલ પોતાને વિષે કરતા.

આ સાથી ઉપર એકવેળા મોટી આપત્તિ આવી પડી. જોકે પોતાના વેપારની પણ ઘણી વાતો કરતા છતાં એક વાત તો તેમણે મારાથી છુપાવી હતી. પારસી રસ્તમજી દાણચોરી કરતા. મુંબઈકલકત્તાથી માલ મગાવતા તેને અંગે આ ચોરી થતી. બધા અમલદારોની સાથે તેમને સારો બનાવ હતો, તેથી કોઈ તેમની ઉપર શક ન જ લાવે. જે ભરતિયાં તે રજૂ કરે તેની ઉપર દાણની ગણતરી થાય. એવાયે અમલદારો હશે કે જેઓ તેમની ચોરી પ્રત્યે આંખમીંચામણી પણ કરતા હોય.

પણ અખાની વાણી તે કંઈ ખોટી પડે ? —

‘ કાચો પારો ખાવો અમ, તેલું છે ચોરીનું ધન. ’

પારસી રસ્તમજીની ચોરી પકડાઈ. મારી પાસે દોડી આવ્યા.

આંખમાંથી આંસુ ઝરે છે, ને પારસી બોલે છે: ‘ભાઈ, મેં તમને છેતર્યા છે. મારું પાપ આજે ઉઘાડું પડ્યું છે. મેં દાણની ચોરી કરી છે. હવે મારે નસીબે તો જલ જ હોય. અને હું તો પાયમાલ થવાનો. આ આફતમાંથી તો તમે જ મને બચાવી શકો. મેં તમારાથી કંઈ છુપાવ્યું જ નથી. પણ વેપારની ચોરીમાં તમને શું કહેવું હોય, એમ સમજી મેં આ ચોરી છુપાવી. હવે પસ્તાઈ છું.’

મેં ધીરજ આપી ને કહ્યું: ‘મારી રીત તો તમે જાણો છો. છોડાવવું ન છોડાવવું તો ખુદાને હાથ છે. ગુનો કબૂલ કરીને છોડાવાય તો જ હું તો છોડાવી શકું.’

આ બધા પારસીનું મોં પડ્યું.

‘પણ મેં તમારી પાસે કબૂલ કર્યું એટલું બસ નહિ?’ રસ્તમજી શેઠ બોલ્યા.

‘તમે ગુનો તો સરકારનો કર્યો, ને મારી પાસે કબૂલો તેમાં શું વળે?’ મેં હળવે જવાબ વાળ્યો.

‘મારે છેવટે કરવું તો છે તમે કહો તે જ, પણ મારા જૂના વકીલ _____ છે તેમની સલાહ તો લેશો ના? એ મારા મિત્ર પણ છે,’ પારસી રસ્તમજીએ કહ્યું.

તપાસ કરતાં જોયું કે ચોરી લાંબી મુદત ચાલી હતી. પકડાયેલી ચોરી તો થોડી જ હતી. જૂના વકીલની પાસે અમે ગયા. તેમણે કેસ તપાસ્યો. ‘આ કેસ જુરી પાસે જવાનો. અહીંના જુરર હિંદીને શાના છોડે? પણ હું આશા તો નહિ જ છોડું,’ વકીલ બોલ્યા.

આ વકીલની સાથે મને ગાઢ પરિચય નહોતો. પારસી રસ્તમજીએ જ જવાબ આપ્યો: ‘તમારો આભાર માનું છું.’

પણ આ કેસમાં મારે મિ. ગાંધીની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું છે. તે મને વધારે ઓળખે. તમે એમને સલાહ આપવી ઘટે તે આપતા રહેજો. ’

આમ બીનું સંકેલી અમે રસ્તમજી શેઠની દુકાને ગયા.

મેં સમજાવ્યું : ‘ આ કેસ કોર્ટમાં જવાને લાયક નથી માનતો. કેસ કરવો ન કરવો દાણી અમલદારના હાથમાં છે. તેને પણ સરકારના મુખ્ય વકીલની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું પડશે. હું બન્નેને મળવા તૈયાર છું. પણ મારે તો તેઓ નથી જાણતા એ ચોરીની પણ કબૂલાત આપવી પડશે. તેઓ ઠરાવે તે દંડ આપવાનું હું કબૂલ કરવા ધારું છું. ધણે લાગે તો તેઓ માનશે. પણ કદાચ ન માને તો જેલને સારૂ તૈયાર રહેવું જોઈશે. મારો તો અભિપ્રાય છે કે લજ્જા જેલ જવામાં નથી પણ ચોરી કરવામાં છે. લજ્જાનું કામ તો થઈ ચૂક્યું. જેલ જવું પડે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત સમજાવે. ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત તો હવે પછી દાણચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞામાં છે. ’

આ બધું રસ્તમજી શેઠ બરોબર સમજ્યા એમ હું ન કહી શકું. તે બહાદુર માણસ હતા. પણ આ વખતે હારી ગયા હતા. તેમની પ્રતિજ્ઞા જવાનો સમય આવ્યો હતો. અને કદાચ તેમણે જાતમહેનતથી આંધેસો માળો વીંખાઈ જાય તો ?

તે બોલ્યા : ‘ મેં તમને કહ્યું છે કે મારું માથું તમારે ખોળે છે. તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. ’

મેં આ કેસમાં મારી બધી વિનયની શક્તિ રેડી. હું અમલદારને મળ્યો. બધી ચોરીની વાત નિર્ભયપણે તેને

આત્મકથા

કહી. ચોપડા બધા બતાવવાનું કહ્યું ને પારસી રસ્તમજીના પશ્ચાત્તાપની વાત પણ કરી.

અમલદારે કહ્યું: ‘હું એ પુરાણા પારસીને ચાહું છું. તેણે મૂર્ખાઈ તો કરી છે. પણ મારો ધર્મ તો તમે જાણો છો. મારે તો વડા વકીલ કહે તેમ કરવું રહ્યું. એટલે તમારી સમજ-વવાની શક્તિનો ઉપયોગ તમારે તેમની સાથે કરવો રહ્યો.’

‘પારસી રસ્તમજીને અદાલતમાં ધસડી જવાનું દબાણ ન થાય તો મને સંતોષ છે,’ મેં કહ્યું.

આ અમલદારની પાસેથી અભયદાન મેળવી મેં સરકારી વકીલ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમને મળ્યો. મારે કહેવું જોઈએ કે મારી સત્યપ્રિયતા તે જોઈ ગયા. હું કંઈ નહોતો છુપાવતો એમ તેમની પાસે સિદ્ધ કરી શક્યો.

આ કે કેઈ બીજા કેસમાં તેમના પ્રસંગમાં આવતાં તેમણે મને પ્રમાણપત્ર આપ્યું: ‘હું જોઉં છું કે તમે ‘ના’ નો જવાબ તો લેવાના જ નહિ.’

રસ્તમજીની ઉપર કેસ ન ચાલ્યો. તેમણે કબૂલ કરેલી દાણ-ચોરીનાં બમણાં નાણાં લઈ કેસ માંડી વાળવાનો હુકમ કાઢ્યો.

રસ્તમજીએ પોતાની દાણચોરીનો કિસ્સો લખી કાઢી કાચમાં જડાવ્યો, ને પોતાની બાંધિસમાં ટાંગી તેમના વારસો ને સાથી વેપારીઓને ચેતવણી આપી.

રસ્તમજી શેઠના વેપારી મિત્રોએ મને ચેતવ્યો: ‘આ ખરો વૈરાગ્ય નથી, સ્મશાનવૈરાગ્ય છે.’

આમાં કેટલું સત્ય હશે એ હું નથી જાણતો.

આ વાત પણ મેં રસ્તમજી શેઠને કરી હતી. તેમનો જવાબ આ હતો: ‘તમને છેતરીને હું કયાં જઈશ ?’

ભાગ ૪ થી સંપૂર્ણ

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

ભાગ ૫ મો

પહેલો અનુભવ

હું દેશમાં આવ્યો તે પહેલાં ફિનિકસથી જેઓ પાછા ફરવાના હતા તેઓ આવી પહોંચ્યા હતા. ગણતરી એવી હતી કે હું તેમના પહેલાં પહોંચીશ, પણ હું લડાઈને સારુ લાંડનમાં રોકાઈ ગયો એટલે ફિનિકસવાસીઓને ક્યાં મૂકવા એ એક પ્રશ્ન મારી પાસે હતો. સૌ એકસાથે જ રહી શકે અને ફિનિકસ આશ્રમનું જીવન ગાળી શકે તો સારું એમ મારા મનમાં હતું. હું કોઈ આશ્રમ ચલાવનારના પરિચયમાં નહોતો કે જેથી તેમને ત્યાં જવાનું લખી શકું. તેથી મેં તેમને ઓફરુંઝને મળી તે કહે તેમ કરવાનું લખ્યું હતું.

તેમને પ્રથમ કાંગડી ગુરુકુળમાં મૂકવામાં આવ્યા, જ્યાં સહગત શ્રદ્ધાનંદજીએ તેમને પોતાનાં જ બાળકોની જેમ સંભાળ્યા. ત્યારપછી તેમને શાંતિનિકેતનમાં મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાં કવિવરે અને તેમના સમાજે તેમને એવા જ પ્રેમથી નવરાવ્યા. આ બે જગ્યાએ તેમને મળેલો અનુભવ તેમને સારુ ને મારે સારુ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો.

કવિવર, શ્રદ્ધાનંદજી અને શ્રી. સુશીલ રુદ્રને હું એંડ્રુઝની ત્રિમૂર્તિ ગણતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તે આ ત્રણનાં વખાણ કરતાં થાકે જ નહિ. અમારા દક્ષિણ આફ્રિકાના સ્નેહ-સંમેલનનાં ઘણાં સ્મરણોમાં આ તો મારી આંખ આગળ તર્યાં જ કરે છે કે આ ત્રણ મહાપુરુષોનાં નામ તેમને હૈથે ને હોઠે હોય જ. સુશીલ રુદ્રના સંબંધમાં પણ એંડ્રુઝે મારાં બાળકોને મૂકી દીધાં હતાં. રુદ્રની પાસે આશ્રમ નહોતું, પોતાનું ઘર જ હતું. પણ તે ઘરનો કબજો તેમણે આ મારા કુટુંબને સોંપી દીધો હતો. તેમનાં દીકરાદીકરી તેમની સાથે એક જ દિવસમાં એવાં બળા ગયાં હતાં કે તેમને દિનિક્ષ્ત બુલાવી દીધું હતું.

હું જ્યારે મુંબઈ ખંદેરે ગિતર્યો ત્યારે જ મને ખબર પડી કે તે વખતે આ કુટુંબ શાંતિનિકેતનમાં હતું. એટલે ગોખલેને મળી હું ત્યાં જવા અધીરો થયો હતો.

મુંબઈમાં માન મેળવતાં જ મારે એક નાનકડો સત્યાગ્રહ તો કરવો પડ્યો હતો. મિ. પિટીટને ત્યાં મારે સારું મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં તો મારી હિંમત ગુજરાતીમાં જવાળા દેવાની ન ચાલી. એ મહેલમાં અને આંખને અંજલે એવા દબદબામાં ગિરમીટિયાઓના સહવાસમાં રહેલો હું મને ગામડિયા જેવો લાગ્યો. આજના મારા પોશાક કરતાં તે વખતે પહેરેલું અંગરખું, ફેંટો વગેરે પ્રમાણમાં સુધરેલો પોશાક કહેવાય, છતાં હું એ અલંકૃત સમાજમાં નોખો તરી આવતો હતો. પણ જેમતેમ ત્યાં તો મારું કામ મેં નલાવ્યું ને ફિરોજશા મહેતાની કૂખમાં મેં આશ્રય લીધો.

ગુજરાતીઓનો મેળાવડો તો હતો જ. સ્વ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ આ ગોઠવ્યો હતો. આ મેળાવડા વિષે હકીકત મેં ફટલીક જાણી લીધી હતી. મિ. ઝીણા પણ ગુજરાતી એટલે તેઓ તેમાં હાજર હતા. તે પ્રમુખ હતા કે મુખ્ય બોલનાર એ તો હું બૂલી ગયો છું. પણ તેમણે પોતાનું દ્વંડું ને મીઠું લાપણું અંગ્રેજીમાં કયું. બીજાં લાપણો પણ ઘણેભાગે અંગ્રેજીમાં જ થયાં એવું મને ઝાંખું સ્મરણ છે. જ્યારે મારો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે મેં ઉત્તર ગુજરાતીમાં જ વાળ્યો ને ગુજરાતીનો તથા હિંદુસ્તાનીનો મારો પક્ષપાત મેં થોડા જ શબ્દોમાં જાહેર કરી ગુજરાતીઓની સલામાં અંગ્રેજીના ઉપયોગની સામેનો મારો નમ્ર વિરોધ નોંધાવ્યો. મારા મનમાં આમ કરવા વિષે સંકેત તો હતો જ. લાંબી મુદતની જેરહાજરી પછી પરદેશથી વળેલો ખિનઅનુભવી માણસ ચાલતે-પ્રવાહની સામે જાય એમાં અવિવેક તો નહિ હોય એવું મને લાગ્યા કરતું હતું. પણ ગુજરાતીમાં ઉત્તર વાળવાની મેં હિંમત કરી તેનો કેઈએ અનર્થ ન કર્યો ને સૌએ મારો વિરોધ સાંખી લીધો એ જોઈ હું રાજ થયો, ને મારા નવા લાગતા બીજા વિચારો પ્રજા આગળ ચૂકવામાં મને અડચણ નહિ આવે એવો સાર પણ મેં આ સલામાંથી ખેંચ્યો.

આમ મુબઈમાં બેઠા દિવસ રહી આરંભિક અનુભવો લઈ હું ગોખલેની આજ્ઞાથી પૂના ગયો.

ગોખલેની સાથે પૂનામાં

મુંબઈમાં પહોંચ્યા કે તુરત મને ગોખલેએ ખબર આપી : 'ગવર્નર તમને મળવા ઇચ્છે છે, અને પૂના આવતાં પ્રદેશાં તેમને મળી આવવું યોગ્ય ગણાશે.' તેથી હું તેમને મળવા ગયો. સામાન્ય વાતો-કર્મો પછી તેમણે કહ્યું :

'તમારી પાસેથી હું એક વચન માગું છું. સરકારને લગતું તમારે કંઈ પણ પગલું ભરવું હોય તે પ્રદેશાં તમે મને વાત કરો ને મળી જાઓ એમ હું ઇચ્છું.'

મેં જવાબ દીધો :

'એ વચન આપવું મારે સારુ બહુ સહેલું છે, કેમકે સત્યાગ્રહી તરીકે મારે નિયમ જ છે કે કોઈની સામે કંઈ પગલું ભરવું હોય તો પ્રથમ તો તેનું દષ્ટિબિંદુ તેની પાસેથી જ સમજી લેવું ને જ્યાં લાગી તેને અનુકૂળ થવાનું હોય ત્યાં લગી અનુકૂળ થવું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ નિયમનું મેં હમેશાં પાલન કર્યું છે, ને અહીં પણ તેમ જ કરવાનો.'

ગોખલેની સાથે પૂનામાં

લોડ વિલિંગ્ડને આભાર માન્યો ને બોલ્યા :

‘જ્યારે મળવું હોય ત્યારે તમે મને તુરત મળી શકશો ને તમે જોશો કે સરકાર ધરાદાપૂર્વક કંઈ ખોટું કરવા નથી ઇચ્છતી.’

મેં જવાબ આપ્યો :

‘એ વિશ્વાસ ઉપર તો હું નહું છું.’

હું પૂના પહોંચ્યો. ત્યાંનાં બધાં સ્મરણે આપવા હું અસમર્થ છું. ગોખલેએ અને સોસાયટીના સભ્યોએ મને પ્રેમથી નવરાળ્યો. મને યાદ છે તે પ્રમાણે બધા સભ્યોને તેમણે પૂના ખેલાવ્યા હતા. બધાની સાથે ઘણી બાબતોમાં દિલ ખેલીને મારી વાતો થઈ. ગોખલેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે હું પણ સોસાયટીમાં જોડાઉં. મારી ઇચ્છા તો હતી જ. પણ સભ્યોને એમ લાગ્યું કે સોસાયટીના આદર્શો ને તેની કામ કરવાની રીત મારાથી જુદાં હતાં. તેથી મારે સભ્ય થવું કે નહિ તેને વિષે તેમને શક હતો. ગોખલેની માન્યતા હતી કે મારામાં મારા આદર્શને વળગી રહેવાનો જેટલો આગ્રહ હતો તેટલો જ ખીજઓના આદર્શને નભાવવાનો ને તેમની સાથે મળી જવાનો સ્વભાવ હતો. ‘પણ મારા સભ્યો હજી તમારા એ નભાવી લેવાના સ્વભાવને ઓળખતા નથી થયા. તેઓ પોતાના આદર્શને વળગી રહેનારા, સ્વતંત્ર ને મક્કમ વિચારના છે. હું ઉમેદ તો રાખું જ છું કે તેઓ તમને કબૂલ કરશે. પણ કબૂલ ન કરે તો તમે એમ તો નહિ જ માનો કે તેમને તમારા પ્રત્યે ઓછો આદર કે પ્રેમ છે. એ પ્રેમ અખંડિત રહે એ ખાતર જ તેઓ કશું જોખમ લેતાં ડરે છે. પણ તમે સોસાયટીના

કાયદેસર સભ્ય થાઓ કે ન થાઓ, હું તો તમને સભ્ય તરીકે જ ગણુવાનો છું.’

મેં મારી ધારણા તેમને જણાવી હતી. સોસાયટીનો સભ્ય બનું કે ન બનું, તોપણ મારે એક આશ્રમ કાઢીને તેમાં દિનિકસના સાથીઓને રાખીને બેસી જવું હતું. ગુજરાતી હોઈ ગુજરાતની મારફતે સેવા કરવાની મારી પાસે વધારે મૂડી હોવી જોઈએ, એ માન્યતાથી ગુજરાતમાં ક્યાંક સ્થિર થવું એવી મારી ઇચ્છા હતી. ગોખલેને આ વિચાર ગમ્યો હતો તેથી તેમણે કહ્યું :

‘તમે જરૂર એમ કરજો. સભ્યોની સાથે વાતચીતનું ગમે તે પરિણામ આવે, પણ તમારે આશ્રમને સારું દ્રવ્ય મારી પાસેથી જ લેવાનું છે. તેને હું મારું જ આશ્રમ ગણુવાનો છું.’

મારું હૃદય કુલાયું. પૈસા ઉધરાવવાના ધંધામાંથી મને મુક્તિ મળી મानी હું તો બહુ રાજ થયો, ને હવે મારે મારી જવાબદારીએ નાહ ચાલવું પડે, પણ દરેક મૂંઝવણમાં મને રાહદાર હશે એ વિશ્વાસથી મારી ઉપરથી મોટા ભાર ઊતર્યો એમ લાગ્યું.

ગોખલેએ સ્વં દાકતર દેવને બોલાવીને કહી દીધું : ‘ગાંધીનું ખાતું આપણા ચોપડામાં પાડજો, ને તેમને તેમના આશ્રમને સારુ તથા તેમના જાહેર ખર્ચને સારુ જે પૈસા જોઈએ તે તમે આપજો.’

પૂના છોડી શાંતિનિકેતન જવાની હવે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. છેલ્લી રાતે ગોખલેએ મને ગમે એવી ખાસ મિત્રાની પાર્ટી કરી, તેમાં જે ખેરાક હું ખાતો તેવો જ સૂકા ને લીલા

૨૭

ગોખલેની સાથે પૂનામાં

મેવાનો ખોરાક તેમણે મંગાવ્યો હતો. પાર્ટી તેમની કોટડીથી થોડાં જ ડગલાં દૂર હતી. તેમાં પણ આવવાની તેમની મુદ્દલ સ્થિતિ નહોતી. પણ તેમનો પ્રેમ તેમને કેમ રહેવા દે? તેમણે આવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. આવ્યા તો ખરા, પણ તેમને મૂંઝારી આવી ને પાછા જવું પડ્યું. આવું તેમને વખતોવખત થતું એટલે તેમણે ખબર દેવડાવ્યા કે અમારે પાર્ટી તો ચાલુ જ રાખવાની. પાર્ટી એટલે સોસાયટીના આશ્રમમાં મહેમાનધરની પાસેના યોગાનમાં જનમ પાથરી બેસવું, મગફળી, ખજૂર વગેરે ચાવવાં, અને પ્રેમવાર્તા કરવી ને એકબીજાનાં હૃદય વધારે જાણવાં.

પણ આ મૂંઝારી મારા જીવનને સારુ સામાન્ય અનુભવ નહોતી થવાની.

ધમકી એટલે ?

મું બુધથી મારા વડીલ ભાઈની વિધવાને અને બીજા કુટુંબીઓને મળવા સારુ રાજકોટ તથા પોરબંદર જવાનું હતું તેથી ત્યાં ગયો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતને અંગે મેં મારો પહેરવેશ ગિરમીટિયા મજૂરને લગતો જોટલો કરી શકાય તેટલો કરી નાંખ્યો હતો. વિલાયતમાં પણ ધરમાં એ જ પોશાક પહેરતો. દેશમાં આવીને મારે કાઠિયાવાડનો પહેરવેશ રાખવો હતો. તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી સાથે રાખ્યો હતો. તેથી મુંબઈ હું એ પહેરવેશથી ઊતરી શક્યો હતો, એટલે કે પહેરણુ, અંગરખું, ઘોતિયું ને ઘોળો ફેંટો. આ બધાં દેશી મિલના જ કાપડનાં બનેલાં હતાં. મુંબઈથી કાઠિયાવાડ ત્રીજા વર્ગમાં જ જવાનું હતું. તેમાં ફેંટો ને અંગરખું અને જંગળરૂપ લાગ્યાં. તેથી માત્ર પહેરણુ, ઘોતિયું ને આદંદશ આનાની કાશ્મીરી ટોપી રાખ્યાં. આવો પોશાક પહેરનાર ગરીબ માણસમાં જ ખપે. આ વેળા વીરમગામ કે વઢવાણમાં મરકીને લીધે ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓની તપાસ થતી હતી. મને થોડો તાવ હતો. તપાસ કરનાર અમલદારે, હાથ જોતાં તેને તે ગરમ લાગ્યો તેથી, મને રાજકોટમાં દાકતરને મળવાનો હુકમ કર્યો ને નામ નોંધ્યું.

મુંબઈથી કાઈએ તારકાગળ મોકલ્યો હશે, તેથી વઢવાણ સ્ટેશને ત્યાંના પ્રજાસેવક તરીકે પંકાયેલા દરજી મોતીલાલ મળ્યા હતા. તેમણે મારી પાસે વીરમગામની જકાતતપાસણી અને તેને અંગે થતી વિટંબણાઓની વાત કરી. હું તાવથી પીડાતો હતો તેથી વાતો કરવાની ઇચ્છા થોડી જ હતી. મેં તેમને ટૂંકામાં જ જવાબ દીધો :

‘તમે જેલ જવા તૈયાર છો ?’

વગરવિચારે ઉત્સાહમાં જવાબ દેનારા ધણા જુવાનો જેવા જ મેં મોતીલાલને માન્યા હતા. પણ તેમણે બહુ દઢતાપૂર્વક જવાબ દીધો :

‘અમે જરૂર જેલમાં જશું. પણ તમારે અમને દોરવા જોઈશે. કાઠિયાવાડી તરીકે તમારી ઉપર અમારો પહેલો હક છે. અત્યારે તો અમે તમને ન રોકી શકીએ, પણ વળતાં તમારે વઢવાણ ઉતરવું પડશે. અહીંના જુવાનિયાઓનું કામ ને તેમનો ઉત્સાહ જોઈ તમે ખુશ થશો. અમને તમારી સેનામાં જ્યારે માગશો ત્યારે ભરતીમાં લઈ શકશો.’

મોતીલાલની ઉપર મારી આંખ ઠરી. તેમના બીજા સાથીએ તેમની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું :

‘આ ભાઈ છે તો દરજી. પોતાના ધંધામાં કુશળ છે. તેથી રોજ એક કલાક કામ કરી દર માસે લગભગ રૂ. ૧૫ પોતાના ખર્ચજોગા કમાય છે ને બાકીનો બધો વખત સાર્વજનિક સેવામાં ગાળે છે. અને અમને બધા લણેલાને દોરે છે ને શરમાવે છે.’

પાછળથી હું ભાઈ મોતીલાલના પ્રસંગમાં સારી પેઠે આવ્યો હતો, અને મેં જોયું કે તેમની ઉપરની સ્તુતિમાં મુદ્દલ

અતિશયોક્તિ નહોતી. સત્યાગ્રહાશ્રમ સ્થપાયો ત્યારે તે દર માસે થોડા દહાડા તો ભરી જ જાય. બાળકોને સીવવાનું શીખવે ને આશ્રમનું સીવવાનું કામ પણ કરી જાય. વીરમગામની વાત તો મને રોજ સંભળાવે. મુસાફરોની ઉપર પડતી હાડમારી તેમને સારુ અસહ્ય હતી. આ મોતીલાલને ભરજીવાનીમાં બીમારી ઉપાડી ગઈ, ને વઢવાણ તેમના વિના સૂનું થયું.

રાજકોટ પહોંચતાં બીજે દિવસે સવારે હું પેલા મળેલા હુકમ પ્રમાણે ઇસ્પતાલે હાજર થયો. ત્યાં તો હું અજાણ્યો નહોતો. દાકતર શરમાયા ને પેલા તપાસનાર અમલદારની ઉપર ગુસ્સો કરવા લાગ્યા. મને ગુસ્સાનું કારણ ન લાગ્યું. અમલદારે તો પોતાનો ધર્મ પાળ્યો હતો. તે મને ઓળખતો નહોતો, ને ઓળખે તોયે જે હુકમ કયો તે કરવાનો તેનો ધર્મ હતો. પણ હું જાણીતો તેથી રાજકોટમાં મારે તપાસ કરાવવા જવાને બદલે તપાસ કરવા માણસ ઘેર આવવા લાગ્યા.

ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની આવી બાબતોમાં તપાસ આવશ્યક છે. મોટા ગણુતા માણસો પણ ત્રીજા વર્ગમાં ફરે તો તેમણે ગરીબોને લાગુ પડતા નિયમોને સ્વેચ્છાએ વશ વર્તવું જોઈએ, ને અમલદારોએ પક્ષપાત ન કરવો જોઈએ. પણ મારો અનુભવ એવો છે કે અમલદારો ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને મનુષ્ય ગણવાને બદલે જાનવર જેવા ગણે છે. ટુંકારા સિવાય તેને બોલાવાય જ નહિ. ત્રીજા વર્ગના મુસાફરથી સામે જવાબ ન અપાય, દલીલ ન થાય. કેમ જાણે તે અમલદારનો નોકર હોય નહિ એમ

તેણે વર્તવું રહ્યું. તેને અમલદાર માર મારે, તેને ભૂટે, તેને ટ્રેન ચુકાવે, તેને ટિકિટ દેતાં રિખાવે. આ બધું મેં જાતે અનુભવ્યું છે. અને આ વસ્તુસ્થિતિમાં સુધારો તો જ થાય જો કેટલાક ભણેલા અને ધનિક ગરીબ જેવા બંને અને ત્રીજા વર્ગમાં ફરી ગરીબ મુસાફરને ન મળતી હોય એવી એક પણ સગવડ ન ભોગવે, અને અગવડો, અવિવેક, અન્યાય, બીલસતતા મૂગે મોઢે સહન ન કરતાં તેની સામે થાય ને દાદ મેળવે.

કાઠિયાવાડમાં હું જ્યાંજ્યાં ફર્યો ત્યાંત્યાં વીરમગામની જકાતની તપાસને અંગે થતી હાડમારીની શ્રિયાદો સાંભળી.

તેથી લોર્ડ વિલિંગ્ડને આપેલા નિમંત્રણનો મેં તુરત ઉપયોગ કર્યો. આ બાબતનાં મળ્યાં એટલાં કાગળિયાં વાંચ્યાં. ફરિયાદમાં ઘણું તથ્ય હતું એમ મેં જોયું. તે બાબત મેં મુંબઈની સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. સેક્રેટરીને મળ્યો. લોર્ડ વિલિંગ્ડને પણ મળેલો. તેમણે દિલસોજી બતાવી, પણ દિલ્હીની ઢીલની રાવ ખાધી.

‘જો અમારા જ હાથમાં હોત તો અમે ક્યારની એ જકાત કાઢી નાંખી હોત. તમે વડી સરકાર પાસે જાઓ,’ આમ સેક્રેટરીએ કહ્યું.

મેં વડી સરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. પણ પહોંચી ઉપરાંત કશો જવાબ ન પામ્યો. જ્યારે મને લોર્ડ એમ્સફર્ડને મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે, એટલે લગભગ બે વર્ષના પત્રવ્યવહાર બાદ, દાદ મળી. લોર્ડ એમ્સફર્ડને વાંત કરી ત્યારે તેમણે આશ્ચર્ય બતાવ્યું. તેમને વીરમગામ વિષે કંઈ જ ખબર નહોતી. મારી વાત ધ્યાનપૂર્વક

આત્મકથા

સાંભળી, અને તે જ વખતે ટેલિફોન કરી વીરમગામનાં કાગળિયાં મગાવ્યાં. જો મારી હકીકતની સામે અમલદારોને કંઈ કહેવાનું નહિ હોય તો જકાત રદ કરવાનું વચન આપ્યું. આ મેળાપ પછી થોડા જ દિવસમાં જકાત રદ થવાની નોટિસ મેં છાપાંમાં વાંચી.

મેં આ જીતને સત્યાગ્રહના પાયારૂપે માની, કેમકે વીરમગામ વિષે વાતો દરમ્યાન મુખર્ધ સરકારના સેક્રેટરીએ મને મારા તે વિષે બગસરામાં કરેલા બાપણની નકલ પોતાની પાસે હોવાનું કહ્યું હતું. તેમાં રહેલા સત્યાગ્રહના ઉદ્દેશ્ય વિષે તેમણે પોતાની નાખુશી પણ બતાવી હતી. તેમણે પૂછેલું :

‘તમે આને ધમકી નથી માનતા? અને આમ શક્તિમાન સરકાર ધમકીને ગાંઠે?’

મેં જવાબ આપ્યો :

‘આ ધમકી નથી. આ લોકકેળવણી છે. લોકોને પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાના બધા વાસ્તવિક ઉપાયો બતાવવાનો મારો જેવાનો ધર્મ છે. જે પ્રજા સ્વતંત્રતા ઇચ્છે તેની પાસે પોતાની રક્ષાના અંતિમ ધલાજ હોવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે આવા ધલાજો હિંસક હોય છે. સત્યાગ્રહ એ શુદ્ધ અહિંસક શસ્ત્ર છે. તેનો ઉપયોગ ને તેની મર્યાદા બતાવવાનો મારો ધર્મ માનું છું. અંગ્રેજ સરકાર શક્તિમાન છે એ વિષે મને શંકા નથી. પણ સત્યાગ્રહ સર્વોપરી શસ્ત્ર છે એ વિષે પણ મને શંકા નથી.’

શાણા સેક્રેટરીએ પોતાનું માથું ધુણાવ્યું ને બોલ્યા :
‘આપણે જોઈશું.’

૪

શાંતિનિકેતન

૨૧ જકોટથી હું શાંતિનિકેતન ગયો. ત્યાં ત્યાંના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ મને પ્રેમથી નવરાવ્યો. સ્વાગતના વિધિમાં સાદાર્થ, કળા અને પ્રેમનું સુંદર મિશ્રણ હતું. ત્યાં મને કાકાસાહેબ કાલેલકરની પહેલી મુલાકાત થઈ.

કાલેલકર ‘કાકાસાહેબ’ કેમ કહેવાતા હતા એ તો ત્યારે હું જાણતો જ નહોતો. પણ પાછળથી માલૂમ પડ્યું કે કેશવરાવ દેશપાંડે, જેઓ વિલાયતમાં મારા સમકાલીન હતા ને જેમની સાથે મારો વિલાયતમાં સરસ પરિચય થયો હતો, તે વડોદરા રાજ્યમાં ‘ગંગનાથ વિદ્યાલય’ ચલાવતા હતા. તેમની ધણી ભાવનાઓમાં એક આ પણ હતી કે વિદ્યાલયમાં કૌટુંબિક ભાવના હોવી જોઈએ. તેથી બધા અધ્યાપકોને નામો આપ્યાં હતાં. તેમાં કાલેલકર ‘કાકા’ નામ પામ્યા. ફક્ત ‘મામા’ થયા. હરિહર શર્મા

‘અણ્ણા’ થયા. અને બીજાઓને યોગ્ય નામે મળ્યાં. કાકાના સાથી તરીકે આનંદાનંદ (સ્વામી) અને મામાના મિત્ર તરીકે પટવર્ધન (આખા) આગળ જતાં આ કુટુંબમાં જોડાયા. એ કુટુંબમાંના ઉપરના પાંચે એક પછી એક મારા સાથી થયા. દેશપાંડે ‘સાહેબ’ને નામે ઓળખાયા. સાહેબનું વિદ્યાલય બંધ થયા પછી આ કુટુંબ વીખરાયું. પણ એ લોકોએ પોતાનો આધ્યાત્મિક સંબંધ ન છોડ્યો. કાકા-સાહેબ જુદાજુદા અનુભવો લેવા લાગ્યા, અને તે અનુભવોને અંગે આ વખતે શાંતિનિકેતનમાં રહેતા હતા. તે જ મંડળના એક બીજા ચિંતામણ શાસ્ત્રી ત્યાં રહેતા હતા. આ બંને સંસ્કૃત શીખવવામાં લાગ લેતા હતા.

શાંતિનિકેતનમાં મારા મંડળને નોખો ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. અહીં મગનલાલ ગાંધી તે મંડળને સાચવી રહ્યા હતા, અને દિનિક્ષ આશ્રમના બધા નિયમોનું સૂક્ષ્મતાએ પાલન કરતા કરાવતા હતા. મેં જોયું કે તેમણે શાંતિનિકેતનમાં પોતાની સુવાસ પોતાનાં પ્રેમ, જ્ઞાન અને ઉદ્યોગને લીધે ફેલાવી હતી. અહીં એંડ્રુઝ તો હતા જ. પિયર્સન હતા. જગદાનંદબાબુ, નેપાળબાબુ, સંતોષબાબુ, ખિતિમોહનબાબુ, નગીનબાબુ, શરદબાબુ અને કાલિબાબુની સાથે ફીક સંબંધમાં આવ્યા.

મારા સ્વભાવ પ્રમાણે હું વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની સાથે ભળી ગયો, અને જાતમહેનતને વિષે ચર્ચા કરવા લાગ્યો. પગારદાર રસોયાને બદલે જે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની રસોઈ કરી લે તો સારું થાય. રસોડાની ઉપર આરોગ્ય અને અને નીતિની દૃષ્ટિએ શિક્ષકવર્ગ કાબુ

મેળવે, અને વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રય અને સ્વયંપાકનો પદાર્થ પાઠ લે. આ વાત મેં ત્યાંના શિક્ષકો આગળ મૂકી. એકમે શિક્ષકે માથું ધુણાવ્યું. કેટલાકને આ પ્રયોગ બહુ ગમ્યો. બાળકોને તો નવી ચીજ ગમે તે હોય તો ગમે જ, તે ન્યાયે આ પણ ગમી. અને અખતરો શરૂ થયો. આ વાત કવિશ્રી આગળ મૂકતાં શિક્ષકો અનુકૂળ થાય તો આ અખતરો પોતાને તો જરૂર ગમે એવો અભિપ્રાય તેમણે આપ્યો. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, ‘આમાં સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે.’

પિયર્સને અખતરો સફળ કરવામાં પોતાની કાયા નિચોવી. તેમને તે બહુ ગમ્યું. એક શાક મેળવાની મંડળી જમી, અને બીજી અનાજ સાફ કરવાની. રસોડાની આસપાસ શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ કરવામાં નગીનબાણુ વગેરે રોકાયા. તેમને કોદાળી લઈ કામ કરતા જોઈ મારું હૈયું હરખાયું.

પણ આ મહેનતનું કામ સવાસો છોકરા અને શિક્ષકો પણ એકદમ ઝીલી શકે એમ નહોતું. તેથી રોજ ચર્ચા થતી. કેટલાક થાકતા. પિયર્સને થાક લાગે જ શાનો? એ તો હસતે ચહેરે કંઈક ને કંઈક રસોડાના કામમાં લાગ્યા જ રહે. મોટાંમોટાં વાસણો માંજવાં એ તો એમનું જ કામ. વાસણ માંજનાર દુકડીનો થાક ઉતારવા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં સતાર વગાડતા. દરેક કામ વિદ્યાર્થીઓએ પૂરતા ઉત્સાહથી ઝીલી લીધું, અને આખું શાંતિનિકેતન મધપૂડાની પેઠે ગણગણવા લાગ્યું.

આવી જાતના ફેરફારોના એકવાર આરંભ થાય પછી તે થોભી નથી જતા. ફિનિક્સ રસોડું સ્વાશ્રયી હતું, એટલું જ નહિ પણ તેમાં રસોઈ બહુ સાદી હતી. મસાલાનો

ત્યાગ હતો. તેથી વરાળ મારફતે ભાત, દાળ, શાક અને ધઉના પદાર્થો પણ પકાવી લેવામાં આવતા હતા. બંગાળી ખોરાકમાં સુધારા કરવાના ઇરાદાથી એ જાતનું એક રસોડું કાઢ્યું હતું. એમાં એકમે અધ્યાપકો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ભળ્યા હતા. આવા પ્રયોગોમાંથી સર્વસામાન્ય રસોડું સ્થાપ્યું જનાવવાનો અખતરો શરૂ થઈ શક્યો હતો.

પણ છેવટે કેટલાંક કારણોને લઈને આ પ્રયોગ બંધ રહ્યો. મારી માન્યતા છે કે આ જગતિખ્યાત સંસ્થાએ આ પ્રયોગ ટૂંકી મુદતને સારું પણ ચલાવીને કંઈ ગુમાવ્યું નથી. અને તેમાંથી મળેલા કેટલાક અનુભવો તેને સારું ઉપયોગી થયા હતા.

મારે ઇરાદો શાંતિનિકેતનમાં કંઈક મુદતને સારું રહેવાનો હતો. પણ મને વિધાતા બાળાત્કારે ધસડી ગયો. હું લાગ્યે એક અઢવાડિયું રહ્યો હોઈશ ત્યાં પૂનાથી ગોખલેના અવસાનનો તાર મળ્યો. શાંતિનિકેતન શોકમાં ડૂબી ગયું. મારી પાસે સૌ ખરખરે કરવા આવ્યા. મંદિરમાં ખાસ સભા બરી. આ ગંભીર દેખાવ અપૂર્વ હતો. હું તે જ દિવસે પૂને જવા નીકળ્યો. સાથે પત્ની અને મગનલાલને લીધાં. બાકીનાં બધાં શાંતિનિકેતનમાં રહ્યાં.

એંડ્રૂઝ બર્દવાન સુધી મારી સાથે આવ્યા હતા. તેમણે મને પૂછ્યું, ‘તમારે હિંદુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહ કરવાનો અવસર આવે એમ લાગે છે ખરું? ને લાગતું હોય તો ત્યારે એની કાંઈ કલ્પના આવે છે?’

મેં જવાબ આપ્યો, ‘આનો જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. મારે એક વર્ષ તો કંઈ કરવાપણું છે જ નહિ. ગોખલેએ

મારી પાસેથી વચન લીધું છે કે એક વર્ષ લગી મારે બ્રમણ્ય કરવું, કોઈ જાહેર પ્રશ્ન પર વિચાર ન બાંધવો, ન બતાવવો. આ વચન હું અક્ષરશઃ પાળવાનો છું. પછી પણ મારે કોઈ પ્રશ્ન પર બોલવાપણું હશે તો જ હું બોલવાનો છું. એટલે પાંચ વર્ષ લગી સલામત કરવાનો અવસર આવે એમ મને લાગતું નથી.’

અહીં આટલું કહેવું પ્રસ્તુત છે કે ‘હિંદ સ્વરાજ’માં મેં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેને જોખલે હસી કાઢતા ને કહેતા: ‘એક વર્ષ તમે હિંદુસ્તાનમાં રહી જોશો એટલે તમારા વિચારો એની મેળે ઠેકાણે આવશે.’

ત્રીજા વર્ગની વિટંબણા

અર્દવાન પહોંચીને અમારે ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લેવાની હતી. તે મેળવતાં વિટંબણા પડી. ‘ત્રીજા વર્ગના ઉતારુને ટિકિટ વહેલી આપવામાં નથી આવતી,’ એવો જવાબ મળ્યો. હું સ્ટેશન માસ્તર પાસે ગયો. મને તેમની પાસે કાણ જવા દે? કોઈએ દયા કરી સ્ટેશન માસ્તરને બતાવ્યા. ત્યાં પહોંચ્યો. તેમની પાસેથી પણ ઉપરનો જ જવાબ મળ્યો. ‘બાર ઊઘડ્યાં’ ત્યારે ટિકિટ લેવા ગયો. પણ સહેલાઈથી ટિકિટ મળે તેમ નહોતું. બળવાન ઉતારુઓ એક પછી એક ધૂસતા જાય ને મારા જેવાને હટાવતા જાય. છેવટે ટિકિટ તો મળી.

ગાડી આવી. ત્યાં પણ બળિયા હતા તે પેસી ગયા. ઉતારુ વચ્ચે ને પેસનાર વચ્ચે ફાગ ઊડે, ધક્કાધક્કી ચાલે. એમાં મારાથી લાગ લેવાય તેમ નહોતું. અમે ત્રણે આમતેમ જઈએ. બધેયથી એક જ જવાબ મળે. ‘અહીં જગ્યા નથી.’ હું ગાર્ડ પાસે ગયો. તે કહે, ‘જગ્યા મળે તો બેસો, નહિ તો બીજી ટ્રેનમાં જાઓ.’

મેં નશ્વતાપૂર્વક કહ્યું, ‘પણ મારે અગત્યનું કામ છે.’ આ સાંભળવાનો ગાર્ડને વખત નહોતો. હું હાર્યો, મગનલાલને

ત્રીજા વર્ગની વિદ્યાર્થી

જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં બેસી જવા કહ્યું. પત્નીને લઈને હું ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ 'ઇન્ટર'માં ખેડો. ગાર્ડ મને તેમાં જતાં જોયેલો.

આસનસોલ સ્ટેશને ગાર્ડ વધારાના પૈસા લેવા આવ્યો. મેં કહ્યું, 'તમારો મને જગ્યા ખતાવવાનો ધર્મ હતો. જગ્યા ન મળી એટલે હું આમાં બેઠો છું. મને તમે ત્રીજા વર્ગમાં જગ્યા આપો તો હું તેમાં જવાને તૈયાર છું.'

ગાર્ડ સાહેબ બોલ્યા, 'મારી સાથે દલીલ ન થાય. મારી પાસે જગ્યા નથી. પૈસા ન આપવા હોય તો તમારે ટ્રેનમાંથી નીકળવું પડશે.'

મારે તો કેમેય પૂના પહોંચવું હતું. ગાર્ડ જોડે લડવાની મારી હિંમત નહોતી. મેં પૈસા ચૂકવ્યા. છેક પૂના સુધીનું વધારાનું ભાડું લીધું. મને આ અન્યાય ખૂંચ્યો.

સવારે મુગલસરાઈ આવ્યું. મગનલાલે ત્રીજા વર્ગમાં જગ્યા મેળવી લીધી હતી. મુગલસરાઈમાં હું ત્રીજા વર્ગમાં ગયો. ટિકિટ કલેક્ટરને મેં હકીકતથી વાકેફ કર્યો. તેની પાસેથી મેં અમારી વાતનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું. તેણે આપવાની ના પાડી. મેં વધારાના ભાડાના પૈસા પાછા મળવાની રહેવેના વડાને અરજી કરી.

'પ્રમાણપત્ર વિના વધારાના પૈસા પાછા આપવાનો અમારો રિવાજ નથી. પણ તમારા કેસમાં અમે આપીએ છીએ. બદવાનથી મોગલસરાઈ સુધીનો વધારો તો પાછો ન અપાય,' આવી મતલબનો જવાબ મળ્યો.

આ પછીના મારા ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીના અનુભવો એટલા છે કે તેમનું પુસ્તક બને. પણ આવા કેટલાક

આત્મકથા

પ્રસંગોપાત્ત આપવા ઉપરાંત આ પ્રકરણોમાં તેમનો સમાસ થાય એમ નથી. શરીરપ્રકૃતિવશાત્ ત્રીજા વર્ગની મારી મુસાફરી બધે થઈ એ મને હમેશાં ખટક્યું છે ને ખટક્યાં જ કરશે. ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીમાં જોડુકમી અમલની વિટંબણા તો છે જ. પણ ત્રીજા વર્ગમાં એસનારા કેટલાક મુસાફરોની ઉદ્ધતાઈ, તેમની ગંદકી, તેમની સ્વાર્થબુદ્ધિ, તેમનું અચ્છાન ઓછાં નથી હોતાં. એક તો એ છે કે ઘણી-વેળા મુસાફરો જાણતા નથી કે તેઓ ઉદ્ધતાઈથી વર્તે છે, અથવા ગંદકી પોષે છે, અથવા સ્વાર્થ જ શોષે છે. જે કંઈ છે તે તેમને સ્વાભાવિક લાગે છે. આપણે સુધરેલાએ તેની દરકાર નથી કરી.

કલ્યાણ જન્કશન થામ્પાંપામ્પાં પહોંચ્યાં. નાહવાની તૈયારી કરી. મગનલાલ અને હું સ્ટેશનના પંપે પાણી લઈ નાંહ્યા. પણ પત્નીને સારું કંઈક તળવીજ કરી રહ્યો હતો તેટલામાં સર્વિસ ઓફ ઇડિયા સોસાયટીના બાઈ કોલે અમને ઓળખ્યા. તે પણ પૂના જતા હતા. પત્નીને ખીજા વર્ગની કોટડીમાં નહાવા લઈ જવાનું તેમણે કહ્યું. આ વિનયનો સ્વીકાર કરતાં મને સંકેત થયો. પત્નીને ખીજા વર્ગની કોટડીનો આશ્રય લેવાનો અધિકાર નહોતો, એનું મને જ્ઞાન હતું. પણ મેં આ કોટડીમાં તેને નાહવા દેવાની અયોગ્યતાની પ્રત્યે આંખઆડાકાન કર્યો. સત્યના પૂજારીને આવુંયે ન શોભે. પત્નીને કંઈ ત્યાં જવાનો આગ્રહ નહોતો. પણ પતિના મોહરૂપ સુવર્ણ પાત્રે સત્યને ઢાંક્યું.

મારો પ્રયત્ન

પના પહોંચીને ઉત્તરક્રિયા વગેરે ઊજવીને સોસાયટીએ કેમ નહિવું અને મારે તેમાં જોડાવું કે નહિ, એ પ્રશ્ન અમે બધા ચર્ચતા થઈ ગયા. મારી ઉપર મોટો બોલો આવી પડ્યો. ગોખલે જીવતાં મારે સોસાયટીમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરવાપણું નહોતું. મારે કેવળ ગોખલેની આજ્ઞાને અને ઇચ્છાને વશ થવાનું હતું. આ સ્થિતિ અને ગમતી હતી. ભારતવર્ષના તોફાની સમુદ્રમાં ઝંપલાવતાં મને સુકાનીની જરૂર હતી, ને ગોખલે જેવા સુકાનીની નીચે હું સુરક્ષિત હતો.

હવે મને લાગ્યું કે મારે સોસાયટીમાં દાખલ થવાને સારું સતત પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. ગોખલેનો આત્મા એમ જ ઇચ્છે એમ મને લાગ્યું. મેં વગરસંકોચે ને દૃઢતાપૂર્વક એ પ્રયત્ન આદર્યો. આ વખતે સોસાયટીના લગભગ બધા સભ્યો પૂનામાં હાજર હતા. એમને વીનવવાનું અને મારે વિષે

જે બય હતા તે દૂર કરવાનું મેં શરૂ કર્યું. પણ મેં જોયું કે સભ્યોમાં મતભેદ હતો. એક અભિપ્રાય મને દાખલ કરવા તરફ હતો, બીજો દબતાપૂર્વક મને દાખલ કરવા સામે હતો. હું બન્નેનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકતો હતો. પણ મારા પ્રત્યેના પ્રેમ કરતાં સોસાયટી તરફની તેમની વફાદારી કદાચ વિશેષ હતી, પ્રેમથી ઊતરતી તો નહોતી જ.

આથી અમારી બધી ચર્ચા મીડી હતી, અને કેવળ સિદ્ધાંતને અનુસરનારી હતી. વિરુદ્ધ પક્ષનાને એમ જ લાગેલું કે અનેક બાબતોમાં મારા વિચારો અને તેમના વિચારો વચ્ચે ઉત્તર દક્ષિણ જેટલું અંતર હતું. એથી પણ વધારે તેમને એમ લાગ્યું કે જે ધોયેને અંગે સોસાયટીની રચના ગોખલેએ કરી હતી તે 'પંચો' જ મારા સોસાયટીમાં રહેવાથી જોખમમાં આવી પડવાનો પૂરો સંભવ હતો. સ્વાભાવિક રીતે આ તેમને અસહ્ય લાગ્યું.

ઘણી ચર્ચા બાદ અમે વીખરાયા. સભ્યોએ છેવટનો નિર્ણય કરવાનું બીજી સભા સારુ મુલતવી રાખ્યું.

ધેર જતાં હું વિચારના વમળમાં પડ્યો. વધારે મતથી મારે દાખલ થવાનું થાય તો તે ઇષ્ટ ગણાય ? એ ગોખલે પ્રત્યેની મારી વફાદારી ગણાય ? જે મારી વિરુદ્ધ મત પડે તો તેમાં સોસાયટીની સ્થિતિ કફેાડી કરવા હું નિમિત્ત ન બનું ? મેં સ્પષ્ટ જોયું કે સોસાયટીના સભ્યો વચ્ચે મને દાખલ કરવા વિષે મતભેદ હોય ત્યાં લગી મારે પોતે જ દાખલ થવાનો આશ્રહ છોડી, વિરોધી પક્ષને નાણુક સ્થિતિમાં મૂકવામાંથી બચાવી લેવો જોઈએ, ને તેમાં જ સોસાયટી ને ગોખલે પ્રત્યે મારી વફાદારી હતી. અંતરાત્મામાં આ

નિર્ણય ઊઘ્યો કે તરત મેં શ્રી. શાસ્ત્રીને કાગળ લખ્યો કે તેમણે મારા દાખલ થવા વિષે સલા ન જ ભરવી. વિરોધ કરનારાઓને આ નિશ્ચય બહુ ગમ્યો. તેઓ ધર્મસંકટમાંથી ઊગ્યા. તેમની ને મારી વચ્ચેની સ્નેહગાંઠ વધારે મજબૂત થઈ. અને સોસાયટીમાં દાખલ થવાની મારી અરજ ખેંચી લઈને હું સોસાયટીનો સાચો સભ્ય થયો.

અનુભવે હું જોઈ છું કે સોસાયટીનો રૂઢિપૂર્વક સભ્ય ન થયો તે યોગ્ય હતું, ને જે સભ્યોએ મારા દાખલ થવા સામે વિરોધ કર્યો હતો તે વાસ્તવિક હતો. તેમના સિદ્ધાંતો ને મારા સિદ્ધાંતો વચ્ચે ભેદ હતો એમ અનુભવે બતાવી આપ્યું છે. પણ મતભેદ જાણી ગયા છતાં અમારી વચ્ચે આત્માનું અંતર કદી પડ્યું નથી, ખટાશ કદી થઈ નથી. મતભેદ હોવા છતાં અમે બન્ધુ ને મિત્ર રહ્યા છીએ. સોસાયટીનું સ્થાન મારે સારું યાત્રાનું સ્થળ રહ્યું છે. લૌકિક દૃષ્ટિએ હું ભલે તેનો સભ્ય નથી થયો, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ હું સભ્ય રહ્યો જ છું. લૌકિક સંબંધ કરતાં આધ્યાત્મિક સંબંધ વધારે કીમતી છે. આધ્યાત્મિક વિનાનો લૌકિક સંબંધ પ્રાણ વિનાના દેહ સમાન છે.

૭

કુંભ

મરે દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને મળવા રંગૂન જવાનું હતું. ત્યાં જતાં કલકત્તામાં શ્રી. બ્રુપેન્દ્રનાથ યસુના આમંત્રણથી હું તેમને ત્યાં જિતર્યો હતો. અહીં જંગાળા વિવેકની પરિસીમા આવી હતી. આ વેળા હું ફળાહાર જ કરતો. મારી સાથે મારો દીકરો રામદાસ હતો. જેટલો સૂકો ને લીલો મેવો કલકત્તામાં મળે તેટલો એકઠો કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રીઓએ રાતોરાત જાગીને પીસ્તાં આદિને પલાળી તેની જાલ ઉતારી હતી. લીલા મેવાને પણ જેટલી સુધડતાથી તૈયાર કરી શકાય તેટલી સુધડતાથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. મારા સાથીઓને સારુ અનેક પ્રકારનાં પકવાન્નો રાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રેમ ને વિવેક હું સમજ્યો, પણ એકએ પરાણાને સારુ આખું ઘર આખો દહાડો રોકાઈ રહે એ મને અસહ્ય લાગ્યું. મારી પાસે આ વિટંબણામાંથી જીગરવાનો ઇલાજ નહોતો.

રંગૂન જતાં સ્ટીમરમાં હું કેકનો ઉતારુ હતો. જે શ્રી. યસુને ત્યાં પ્રેમની વિટંબણા હતી તો સ્ટીમરમાં અપ્રેમની વિટંબણા હતી. કેકના ઉતારૂની તકલીફ અતિશય અનુભવી. નાહવાની જગ્યામાં જિલવું ન પેસાય એવી

ગંદકી, પાયખાનું નરકની ખાણ, મળમૂત્રાદિ ખૂંદીને કે તેને ટપીને પાયખાને જવું! મારે સારુ આ અગવડો બહુ ભારે હતી. માલમની પાસે હું પહોંચ્યો, પણ દાદ કોણુ દે? ઉતારુઓએ પોતાની ગંદકીથી ડેકને ખરાબ કરી મૂક્યું. જ્યાં બેઠા હોય ત્યાં જ થૂંકે, ત્યાં જ તમાકુની પિચકારીઓ ચલાવે, ત્યાં જ ખાવાનો કચરો નાંખે. વાતોના ઘોંઘાટની સીમા ન મળે. સહુ પોતાનાથી બને તેટલી જગ્યા રોકે, કોઈ કોઈની સગવડનો વિચાર સરખોયે ન કરે. પોતે જગ્યા રોકે તેના કરતાં સામાન વધારે જગ્યા રોકે. આ બે દહાડા બહુ અકળામણમાં ગાળ્યા.

રંગૂન પહોંચતાં મેં એજંટને બધી હકીકત મોકલાવી. વળતાં પણ આવ્યો તો ડેકમાં, પણ આ કાગળને પરિણામે ને દાકતર મહેતાની તજવીજને પરિણામે પ્રમાણમાં દીક સગવડ ભોગવતો આવ્યો.

મારા ફળાહારની જંગળ તો અહીં પણ પ્રમાણમાં વધારે પડતી તો હતી જ. દાકતર મહેતાનું ઘર ઐટલે મારું જ સમજી શકું એવો સંબંધ હતો. તેથી મેં વાનીઓ ઉપર અંકુશ તો મેળવી લીધો હતો, પણ મેં કંઈ મર્યાદા નહોતી આંકી, તેથી ધણી જાતનો મેવો આવતો તેની સામે હું ન થતો. વધારે જાત હોય તે આંખને અને જીભને ગમે. ખાવાનો વખત તો ગમે તે હોય. મને પોતાને વહેંચું ઉકેલવું ગમે તેથી બહુ મોડું તો ન થાય, પણ રાતના આઠનવ તો સહેજે વાગે.

આ ૧૯૧૫ની સાલમાં હરદારમાં કુંભમેળો હતો. તેમાં જવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા નહોતી. પણ મારે મહાત્મ

મુનશીરામજીના દર્શને તો જવું જ હતું. કુંભને સમયે ગોખલેની સેવકસમાજે એક મોટી દુકડી મોકલી હતી. તેની વ્યવસ્થા શ્રી. હૃદયનાથ કુંઝરુને હાથ હતી. મરહૂમ દાકતર દેવ પણ તેમાં હતા. આમાં મદદ કરવા મારી દુકડીને પણ લઈ જવી એવો ઠરાવ હતો. મગનલાલ ગાંધી શાંતિનિકેતનમાં રહેલી દુકડીને લઈને મારાથી પહેલા હરદાર પહોંચી ગયા હતા. હું રંગૂનથી વળી તેમની સાથે જોડાઈ ગયો.

કલકત્તેથી હરદાર પહોંચતાં ખૂબ મૂંઝાવું પડેલું. ડાખ્યાઓમાં કેટલીક વેળા દીવાખત્તી પણ ન મળે. શહરાન-પુરથી તો માલના કે ઢોરના ડાખ્યામાં જ ઉતારુઓને પૂરવામાં આવ્યા હતા. ઉધાડા ડાખ્યા ઉપર મધ્યાહ્નનો સૂરજ તપે ને નીચે નકરી લોખંડની ભોંય, પછી અકળામણનું શું પૂછવું? છતાં ભાવિક હિંદુ ધણી તરસ છતાં ‘મુસલમાન પાણી’ આવે તે ન જ પીએ. ‘હિંદુ પાણી’નો પોકાર થાય ત્યારે જ પાણી પીએ. આ જ ભાવિક હિંદુને દવામાં દાકતર દારૂ આપે, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી પાણી આપે, માંસનું સત્ત્વ આપે, તે લેવામાં ન સંકેત આપે ને ન પૂછવાપણું હોય.

અમે શાંતિનિકેતનમાં જ જોયું હતું કે ભંગીનું કામ કરવું એ તો અમારો હિંદુસ્તાનમાં વિશેષ ધંધો થઈ જ પડશે. સેવકોને સારુ કોઈ ધર્મશાળામાં તંખૂતાણુવામાં આવ્યા હતા. પામખાનાને સારુ દાકતર દેવે ખાડા ખોદાવ્યા હતા. પણ તે ખાડાની વ્યવસ્થા દાકતર દેવ તો આવે સમયે જો થોડા પગારદાર ભંગી મળી શકે તેમની જ મારફતે કરાવી શકે ના? આ ખાડાઓમાં પડતો મળ વખતોવખત ઢાંકવાનું

ને તેને બીજી રીતે સાફ રાખવાનું કામ દિનિક્સની દુકડીએ ઉપાડી લેવાની મારી માગણીનો દાક્તર દેવે ખુશીની સાથે સ્વીકાર કર્યો. આ સેવા કરવાની માગણી કરનારો હું, પણ કરવાનો બોલો ઉપાડનાર મગનલાલ ગાંધી.

મારો ધંધો તો ઘણું ભાગે તંબૂમાં બેસી 'દર્શન' દેવાનો અને અનેક યાત્રાળુઓ આવે તેમની સાથે ધર્મની અને એવી બીજી ચર્ચાઓ કરવાનો થઈ પડ્યો. દર્શન દેતાં હું અકળાયો. તેમાંથી એક મિનિટની ધુરસદ ન મળે. નાહવા જાઉં તોયે દર્શનાભિલાષી મને એકલો ન છોડે. ફળાહાર કરતો હોઉં ત્યારે તો એકાંત હોય જ ક્યાંથી? તંબૂમાં ક્યાંયે હું એક ક્ષણને સારુ પણ એકલો બેસી નહોતો શક્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે કંઈ સેવા થઈ શકી હતી તેની આટલી ઊંડી અસર આખા ભરતખંડમાં થઈ હશે તે મેં હરદ્વારમાં અનુભવ્યું.

હું તો ઘંટીનાં પડની વચ્ચે પિસાવા ભાગ્યો. છતો ન હોઈ ત્યાં ત્રીજા વર્ગના મુસાફર તરીકે અગવડો ભોગવું, જ્યાં ઊતરું ત્યાં દર્શનાર્થીના પ્રેમથી અકળાઉં. એમાંથી કંઈ સ્થિતિ વધારે દયાજનક હશે એ કહેવું ઘણીવાર મારે સારૂ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. દર્શનાર્થીના પ્રેમના પ્રદર્શનથી મને ઘણી-વેળા ક્રોધ આવ્યો છે ને મનમાં તો તેથીયે વધારે વેળા બળ્યો છું, એટલું જાણું છું. ત્રીજા વર્ગની હાડમારીથી મને અગવડ પડી છે, પણ ક્રોધ ભાગ્યે જ છૂટ્યો છે, અને એથી મારી તો ઉન્નતિ જ થઈ છે.

આ સમયે મારામાં હરવાફરવાની શક્તિ ઠીક હતી, તેથી હું ઠીકઠીક બટકી શક્યો હતો. તે વખતે એટલો પ્રસિદ્ધ

નહોતો થયો કે રસ્તાઓમાં ફરવાનું લાગ્યે જ બની શકે. બ્રમણમાં મેં લોકોની ધર્મભાવના કરતાં તેમનું બેબાકળાપણું, તેમની ચંચળતા, પાખંડ, અવ્યવસ્થા બહુ જોયાં. સાધુઓનો રાફડો ફાટ્યો હતો. તે કેવળ માલપૂડા ને ખીર જમવાને જ જન્મ્યા હોય એવા જણાયા. અહીં મેં પાંચ પગાળી ગાય જોઈ. હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ અનુભવી માણસોએ મારું અજ્ઞાન તુરત દૂર કર્યું. પાંચ પગાળી ગાય તો દુષ્ટ લોભી લોકોનું બલિદાન હતું. આ ગાયની કાંધમાં વાછડાના જીવતા પગ કાપીને, કાંધને છેદી તેમાં તે ચોંટાડી દેવામાં આવતા હતા, ને આ બેવડી ધાતકી ક્રિયાનું પરિણામ અજ્ઞાની લોકોને ધૂતવાને સારુ વાપરવામાં આવતું હતું. પાંચ પગાળી ગાયનાં દર્શન કરવા કયો હિંદુ ન લલચાય? તે દર્શનને સારુ તે જેટલું દાન દે તેટલું થોડું.

કુંભનો દિવસ આવ્યો. મારે સારુ એ ધન્ય ધડી હતી. હું યાત્રાની ભાવનાથી હરદ્વાર નહોતો ગયો. મને તીર્થક્ષેત્રોમાં પવિત્રતાની શોધે જવાનો મોહ કદી નથી રહ્યો. પણ સત્તર લાખ માણસો પાખંડી હોય નહિ. મેળામાં સત્તર લાખ માણસો આવ્યાં હશે એમ કહેવાયું હતું. આમાં અસંખ્ય માણસો પુણ્ય કમાવાને સારુ, શુદ્ધિ મેળવવાને સારુ આવેલાં એને વિષે મને શંકા નહોતી. આવા પ્રકારની શ્રદ્ધા કેટલે સુધી આત્માને ચડાવતી હશે એ કહેવું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ.

પથારીમાં પડ્યો પડ્યો હું વિચારસાગરમાં ડૂબ્યો. ચોમેર ફેલાયેલા પાખંડમાં મજકૂર પવિત્ર આત્માઓ પણ છે. તેઓ ઈશ્વરના દરબારમાં સજ્જપાત્ર નહિ ગણાય. જો

હરદ્વારમાં આવે સમયે આવવું જ પાપ હોય તો. મારે જાહેર રીતે વિરોધ કરી કુંભને દિવસે તો હરદ્વારનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. જે આવવામાં ને કુંભને દહાડે રહેવામાં પાપ ન હોય તો મારે કંઈક ને કંઈક કડક વ્રત લઈને ચાલતા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. મારું જીવન વ્રતો ઉપર રચાયેલું છે, તેથી કંઈક કઠિન વ્રત લેવાને નિશ્ચય કર્યો. કલકતા અને રંગૂનમાં મારે નિમિત્તે યજ્ઞમાનોને થયેલા અનાવશ્યક પરિશ્રમનું મને સ્મરણ થયું, તેથી મેં ખોરાકની વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવાનો ને અંધારા પહેલાં જમી લેવાનું વ્રત લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મેં જોયું કે જે હું મર્યાદા નહિ જાળવું તો યજ્ઞમાનોને ભારે અગવડરૂપ થઈશ ને સેવા કરવાને બદલે દરેક જગ્યાએ મારી સેવામાં જ લોકોને રોકતો થઈ જઈશ. તેથી ચોવીસ કલાકમાં પાંચ વસ્તુઓ ઉપરાંત કંઈ ખાવાનું ન લેવાનું ને રાત્રિભોજનત્યાગનું વ્રત લીધું જ. બજેની કઠિનાઈનો પૂરો વિચાર કરી લીધો. આ વ્રતોમાં એક પણ બારી ન રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. માંદગીમાં દવારૂપે ધણી વસ્તુઓ લેવી કે ન લેવી, દવાને વસ્તુમાં ગણવી કે ન ગણવી, આ બધી વાતો વિચારી લીધી, ને નિશ્ચય કર્યો કે ખાવાના કોઈ પણ પદાર્થો પાંચ ઉપરાંત ન લેવા. આ બે વ્રતોને તેર વર્ષો થયાં. તેમણે મારી પરીક્ષા હીક કરી છે. પણ જેમ પરીક્ષા કરી છે તેમ તે મારે સારુ ઢાલરૂપ પણ હીક બન્યાં છે. આ વ્રતોએ મારી જિંદગી લંબાવી છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી હું ધણીયે વેળા માંદગી-ઓમાંથી બચી ગયો છું એમ માનું છું.

લક્ષ્મણુ ઝૂલા

પ હાડ જેવા લાગતા મહાત્મા મુનશીરામજીનાં દર્શન કરવા ને તેમનું ગુરુકુલ જોવા ગયો ત્યારે મને બહુ શાંતિ મળી. હરદ્વારનો ઘોંઘાટ ને ગુરુકુલની શાંતિની વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જોવામાં આવતો હતો. મહાત્માએ મને પ્રેમથી નવરાવ્યો. બ્રહ્મચારીઓ મારી પાસેથી ચસે જ નહિ. રામદેવજીની મુદ્રાકાત પણુ તે જ વખતે થઈ, અને તેમની શક્તિની ઓળખ હું તુરત કરી શક્યો. અમારી વચ્ચે કેટલીક મતભિન્નતા અમે જોઈ શક્યા, છતાં અમારી વચ્ચે સ્નેહગાંઠ બંધાઈ. ગુરુકુલમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા વિષે રામદેવજી તથા ખીજી શિક્ષકો સાથે ડીક ચર્ચા કરી. મને ગુરુકુલ તુરત છોડતાં દુઃખ થયું.

મેં લક્ષ્મણુ ઝૂલાની સ્તુતિ ખૂબ સાંભળી હતી. હુષીકેશ ગયા વિના હરદ્વાર ન છોડવાની મને ઘણાની ભલામણ થઈ. મારે તો ત્યાં ચાલતા જવું હતું. એટલે એક મજલ હુષીકેશની ને ખીજી લક્ષ્મણુ ઝૂલાની હતી.

હુષીકેશમાં ઘણા સંન્યાસીઓ મળવા આવ્યા હતા. તેમાંના એકને મારા જીવનમાં બહુ રસ લાગ્યો. ફિનિક્સ

મંડળ મારી સાથે હતું. તે બધાને જોઈને તેમણે ધણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. અમારી વચ્ચે ધર્મની ચર્ચા થઈ. મને ધર્મની તીવ્ર લાગણી છે એમ તેમણે જોયું. હું ગંગાસ્નાન કરીને આવ્યો હતો એટલે શરીર ઉધાડું હતું. તેમણે મારે માથે શિખા ન જોઈ ને શરીરે જનોઈ નં જોઈ તેથી તે દુઃખ પામ્યા ને મને પૂછ્યું :

‘તમે આસ્તિક છો છતાં જનોઈ અને શિખા ન રાખો તેથી અમારા જેવાને દુઃખ થાય. આ બે હિંદુધર્મની બાજી સંજ્ઞાઓ છે, ને તે દરેક હિંદુએ રાખવી જોઈએ.’

દશેક વર્ષની ઉંમરે પોરબંદરમાં બ્રાહ્મણોની જનોઈને છેડે બાંધેલી ચાવીના રણુકાર હું સાંભળતો તેની મને અદેખાઈ થતી. રણુકાર કરતી કૂંચીઓ જનોઈએ બાંધીને ધરીએ તો કેવું સારું એમ લાગતું. કાઠિયાવાડમાં વૈશ્ય કુટુંબમાં જનોઈનો રિવાજ તે વેળા નહોતો. પણ પ્રથમ ત્રણ વર્ષે જનોઈ પહેરવી જ જોઈએ એવો નવો પ્રચાર ચાલી રહ્યો હતો. તેને અંગે ગાંધી કુટુંબમાં કેટલાક જનોઈ પહેરતા થયા હતા. જે બ્રાહ્મણ અમને બેત્રણ સગાને રામરક્ષાનો પાઠ શીખવતા હતા તેમણે અમને જનોઈ પહેરાવી. અને મારી પાસે કૂંચી રાખવાનું કશું કારણ નહોતું, છતાં મેં બેત્રણ કૂંચીઓ લટકાવી. જનોઈ તૂટી ગઈ ત્યારે તેનો મોહ ઊતરી ગયો હતો કે નહિ એ તો યાદ નથી, પણ મેં નવી ન પહેરી.

મોટી ઉંમર થતાં બીજાઓએ મને જનોઈ પહેરાવવાનો પ્રયત્ન હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરેલો, પણ મારી ઉપર તેમની દલીલની અસર ન થઈ. શ્રદ્ધ જનોઈ ન

પહેરે તો બીજા વર્ણ કેમ પહેરે ? જે બાલ વસ્તુનો રિવાજ અમારા કુટુંબમાં નહોતો. તે દાખલ કરવાનું મને એકે પણ સખળ કારણ નહોતું મળ્યું. મને જનોઈનો અભાવ નહોતો, પણ તે પહેરવાનાં કારણનો અભાવ હતો. વૈષ્ણવ હોવાથી હું કંઠી પહેરતો. શિખા તો વડીલો અમને ભાઈઓને રખાવતા. વિલાયત જતાં ઉધાડું માથું હોય, ગોરાઓ તે જોઈ હસે અને જંગલી ગણે એવી શરમથી શિખા કપાવી હતી. મારી સાથે રહેતા મારા ભત્રીજા જગનલાલ ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં બહુ ભાવપૂર્વક શિખા રાખી રહ્યા હતા. તે શિખા તેમના જાહેર કામમાં વચ્ચે આવશે એમ વહેમથી મેં તેમનું મન દુઃખીને તે છોડાવી હતી. આમ શિખાની મને શરમ હતી.

સ્વામીને ઉપરની હકીકત મેં કહી સંભળાવી ને કહ્યું :

‘જનોઈ તો હું ધારણ નહિ કરું. અસંખ્ય હિંદુઓ જે નથી પહેરતા છતાં હિંદુ ગણાય છે, તે મારે પહેરવાની હું જરૂર નથી જોતો. વળી જનોઈ ધારણ કરવી એટલે બીજને જન્મ લેવો; એટલે આપણે ઇરાદાપૂર્વક શુદ્ધ થવું, ઊર્ધ્વગામી થવું. અત્યારે હિંદુસમાજ અને હિંદુસ્તાન પડેલાં છે તેમાં જનોઈ પહેરવાનો આપણને અધિકાર જ ક્યાં છે ? હિંદુસમાજ અસ્પૃશ્યતાનો મેલ ધૂએ, જોતનીચની વાત બૂલી જાય, બીજા ધર કરી ગયેલા દોષો કાઢે, ચોમેર ફેલાયેલાં અધર્મ, પાખંડ દૂર કરે, ત્યારે તેને જનોઈનો અધિકાર ભલે હો. એટલે જનોઈ ધારણ કરવાની તમારી વાતનો મને ધૂંટડો નથી ઊતરતો, પણ શિખા વિષેની તમારી વાત મારે અવશ્ય વિચારવી પડશે. તે તો હું રાખતો. તે મેં શરમ

અને બીકને માર્યે કપાવી નાંખી છે. તે ધારણ કરવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. મારા સાથીઓ જોડે આ વાત હું વિચારી લઈશ.’

સ્વામીને જનોઈ વિષેની મારી દલીલ ન ગમી. જે કારણો મેં ન પહેરવાનાં બતાવ્યાં તે તેમને પહેરવાના પક્ષનાં લાગ્યાં. જનોઈ વિષેના હુષીકેશમાં મેં જણાવેલો વિચાર આજ પણ લગભગ એવો જ કાયમ છે. જ્યાં લગી જુદાજુદા ધર્મ રહ્યા છે ત્યાં લગી પ્રત્યેક ધર્મને કંઈક ખાસ બાબત સંજ્ઞાની કદાચ આવશ્યકતા હોય. પણ જ્યારે બાબત સંજ્ઞા કેવળ આડંબરરૂપે થઈ પડે, અથવા પોતાના ધર્મને બીજા ધર્મથી તારવી કાઢવા સારું વપરાય, ત્યારે તે ત્યાજ્ય થઈ પડે છે. અત્યારે જનોઈ હિંદુધર્મને જોડે લઈ જવાનું સાધન છે એમ હું જોતો નથી. એટલે તેને વિષે હું તટસ્થ છું.

શિખારો ત્યાગ મને પોતાને શરમ ઉપજાવનારો હતો તેથી સાથીઓની સાથે ચર્ચા કરી તે ધારણ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ હવે આપણે લક્ષ્મણ જૂલા જવું જોઈએ.

હુષીકેશ અને લક્ષ્મણ જૂલાનાં કુદરતી દૃશ્યો બહુ ગમ્યાં. કુદરતની કળા ઓળખવાની પૂર્વજ્ઞેની શક્તિ વિષે ને કળાને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાની તેમની દૂરદેશી વિષે મનમાં અતિમાન થયું.

પણ મનુષ્યની કૃતિથી ચિત્તને શાંતિ ન થઈ. જેમ હરહારમાં તેમ હુષીકેશમાં ભોડો રસ્તાઓ અને ગંગાનો સુંદર કિનારો મંદો કરી મૂકતા હતા. ગંગાનું પવિત્ર પાણી બગાડતાં પણ તેમને કશો સંકોચ નહોતો થતો. હાજતે

અનુભવકથા

જનારા દૂર જવાને બદલે જ્યાં માણસોની આવજા હોય ત્યાં હાજરે જતા હતા. આ જોઈને હૃદયને બહુ આઘાત પહોંચ્યો.

લક્ષ્મણ જૂલા જતાં લોહનો જૂલતો પુલ જોયો. લોકોની પાસેથી સાંભળ્યું કે આ પુલ પ્રથમ તો દોરડાનો પણ ઘણે મજબૂત હતો. તેને તોડીને એક ઉદાર દિલના મારવાડી ગૃહસ્થે મોટું દાન આપી લોખંડનો પુલ બનાવરાવ્યો. ને તેની આવી સરકારને સોંપી ! દોરડાના પુલનો મને કશો ખ્યાલ નથી, પણ લોખંડનો પુલ કુદરતી વાતાવરણને કલુષિત કરતો હતો ને બહુ અજખામણો લાગતો હતો. યાત્રાળુઓના આ રસ્તાની આવી સરકારને હસ્તક સોંપવામાં આવી એ મારી તે વેળાની વફાદારીને પણ અસહ્ય લાગ્યું.

ત્યાંથી વધારે દુઃખદ દૃશ્ય સ્વર્ગાશ્રમનું હતું. જસતનાં પતરાંની તખેલા જેવી કોટડીઓને સ્વર્ગાશ્રમનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ સાધકોને સારું બનાવવામાં આવી હતી એમ મને કહેવામાં આવ્યું. તેમાં ભાગ્યે કોઈ સાધક એ વખતે રહેતા હતા. આને લગતા મુખ્ય મકાનમાં રહેનારાઓએ પણ મારી ઉપર સારી છાપ ન પાડી.

પણ હરદારના અનુભવો મારે સારું અમૂલ્ય નીવડ્યા. મારે ક્યાં વસવું ને શું કરવું એનો નિશ્ચય કરવામાં હરદારના અનુભવોએ મને બહુ મદદ કરી.

૯

આશ્રમની સ્થાપના

હું ભની યાત્રા એ મારી હરદારની બીજી મુલાકાત હતી. સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના ૧૯૧૫ના મેની ૨૫ મીએ થઈ. શ્રદ્ધાનંદજીની માગણી એવી હતી કે મારે હરદારમાં વસવું. કલકત્તાના કેટલાક મિત્રોની સલાહ વૈદ્યનાથધામમાં વસવાની હતી. કેટલાંક મિત્રોનો ભારે આગ્રહ રાજકોટમાં વસવાનો હતો.

પણ જ્યારે હું અમદાવાદમાંથી પસાર થયો ત્યારે ઘણા મિત્રોએ અમદાવાદ પસંદ કરવા કહ્યું, ને આશ્રમનું ખર્ચ તેમણે જ ઉપાડી લેવાનું બીડું ઝડપ્યું. મકાન શોધી દેવાનું પણ તેમણે જ કબૂલ કર્યું.

અમદાવાદ ઉપર મારી નજર ટરી હતી. હું ગુજરાતી હોવાથી ગુજરાતી ભાષા મારફતે દેશની વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકીશ એમ માનતો હતો. અમદાવાદ પૂર્વે હાથવણાટનું મથક હોવાથી રેલિયાનું કામ અહીં જ વધારે સારી રીતે થઈ શકશે એવી પણ માન્યતા હતી. ગુજરાતનું પાટનગર હોવાથી અહીંના ધનાઢ્ય ભોકો ધનની વધારે મદદ દઈ શકશે એ પણ આશા હતી.

આત્મકથા

અમદાવાદના મિત્રોની સાથેના સંવાદોમાં અસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન ચર્ચાઓ હતો. મેં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે જો કોઈ લાયક અંત્યજ ભાઈ આશ્રમમાં દાખલ થવા માગશે તો હું તેને જરૂર દાખલ કરીશ.

‘તમારી શરતનું પાલન કરી શકે એવા અંત્યજ કયાં રહેવા પડ્યા છે?’ એમ એક વૈષ્ણવ મિત્રે પોતાના મનનો સંતોષ વાળ્યો. અને અમદાવાદમાં વસવાનો છેવટે નિશ્ચય થયો.

મકાનોની શોધ કરતાં મને અમદાવાદમાં વસાવવામાં અગ્રભાગ લેનાર શ્રી. જીવજીલાલ બારિસ્ટર હતા તેમનું કોચરખમાં આવેલ મકાન ભાડે લેવાનું હતું.

આશ્રમનું નામ શું રાખવું એ પ્રશ્ન તુરત ઊઠ્યો. મિત્રોની સાથે મસલત કરી. કેટલાંક નામો મળ્યાં. સેવાશ્રમ, તપોવન, વગેરે સૂચવાયાં હતાં. સેવાશ્રમ નામ ગમતું હતું, પણ તેમાં સેવાની રીતની ઓળખ નહોતી થતી. તપોવન નામ પસંદ ન જ કરાય, કેમકે જોકે તપશ્ચર્યા પ્રિય હતી છતાં એ નામ ભારે પડતું લાગ્યું. અમારે તો સત્યની પૂજા, સત્યની શોધ કરવી હતી, તેનો જ આગ્રહ રાખવો હતો, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે પદ્ધતિનો મેં ઉપયોગ કર્યો હતો તેની ઓળખ ભારતવર્ષમાં કરાવવી હતી, અને તેની શક્તિ કયાં લગી વ્યાપક થઈ શકે તે જોવું હતું. તેથી મેં અને સાથીઓએ સત્યાગ્રહશ્રમ નામ પસંદ કર્યું. તેમાં સેવાનો અને સેવાની પદ્ધતિનો ભાવ સહેજે આવી જતો હતો.

આશ્રમને ચલાવવાને સારું નિયમાવલિની આવશ્યકતા હતી. તેથી નિયમાવલિ ઘડીને તેની ઉપર અભિપ્રાયો

આશ્રમની રચના

માઝ્યા. ધણા અભિપ્રાયોમાં સર ગુરુદાસ બેનરજીએ આપેલો અભિપ્રાય મને યાદ રહી ગયો છે. તેમને નિયમાવલિ ગમી, પણ તેમણે સૂચના કરી કે વ્રતોમાં નત્રતાના વ્રતને સ્થાન આપવું જોઈએ. આપણા યુવકવર્ગમાં નત્રતાની ઊણપ છે એમ તેમના કાગળનો ખ્વનિ હતો. જોકે નત્રતાનો અભાવ હું ઠેકઠેકાણે અનુભવતો હતો, છતાં નત્રતાને વ્રતમાં સ્થાન દેવાથી નત્રતા નત્રતા મરી જવાનો આભાસ આવતો હતો. નત્રતાનો પૂરો અર્થ તો શૂન્યતા છે. શૂન્યતાને પહોંચવાને અર્થે બીજાં વ્રતો હોય. શૂન્યતા એ મોક્ષની સ્થિતિ. મુમુક્ષુ કે સેવકના પ્રત્યેક કાર્યમાં જો નત્રતા—નિરભિમાનતા ન હોય તો તે મુમુક્ષુ નથી, સેવક નથી. તે સ્વાર્થી છે, અહંકારી છે.

આશ્રમમાં આ વખતે લગભગ તેર તામિલ હતા. મારી સમથે દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાંચ તામિલ બાળકો આવ્યા હતા, ને બીજાં અહીંથી લગભગ પચીસ સ્ત્રીપુરુષોથી આશ્રમનો આરંભ થયો હતો. બધાં એક રસોડે જમતાં હતાં, ને એક જ કુટુંબ હોય એવી રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

કસોટીએ ચડ્યા

આ શ્રમની હસ્તીને હજી થોડા જ મહિના થયા હતા તેટલામાં જેવી કસોટીની મને આશા નહોતી તેવી અમારી કસોટી થઈ. ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કરને કાગળ મળ્યો : ‘ એક ગરીબ અને પ્રામાણિક અંત્યજ કુટુંબ છે. તેની ઇચ્છા તમારા આશ્રમમાં આવીને રહેવાની છે. તેને લેશો ? ’

હું ભડક્યો ખરો. ઠક્કર બાપા જેવાની બલામણુ લઈને આવનાર અંત્યજ કુટુંબ આટલું વહેલું આવે એવી મેં મુશ્કેલી આશા રાખી નહોતી. સાથીઓને કાગળ વંચાવ્યો. તેમણે વધાવ્યો. તે કુટુંબ આશ્રમના નિયમ પાળવા તૈયાર હોય તો તેને લેવાની તૈયારી ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કરને જણાવી.

દૂદાભાઈ, તેમનાં પત્ની દાનીબહેન અને રીખતી ધાવણી લક્ષ્મી આવ્યાં. દૂદાભાઈ મુંબઈમાં શિક્ષકનું કામ કરતા હતા. નિયમોનું પાલન કરવા તૈયાર હતા. તેમને આશ્રમમાં લીધા.

સહાયક મિત્રમંડળમાં ખળભળાટ થયો. જે ફૂવામાં ખંજલાના મલિકનો ભાગ હતો તે ફૂવામાંથી પાણી ભરવામાં જ અડચણ આવવા લાગી. ફાસવાળાને અમારા પાણીના છાંટા અડે તો તે અલડાય. તેણે ગાળો શરૂ કરી, દૂદાભાઈને પળવવાનું શરૂ કર્યું. ગાળો સહન કરવાનું ને દહતાપૂર્વક પાણી ભરવાનું જરૂરી રાખવાનું મેં સહુને કહી દીધું. અમને ગાળ સાંભળતા જોઈ ફાસવાળો શરમાયો ને તેણે છેડ મૂકી. પણ પૈસાની મદદ તો બંધ થઈ. જે ભાઈએ આશ્રમના નિયમો પાળનારા અંત્યજનોના પ્રવેશ વિષે પ્રથમથી જ શંકા કરી હતી તેમને તો આશ્રમમાં અંતજ દાખલ થવાની આશા જ નહોતી. પૈસાની મદદ બંધ પડી. બહિષ્કારની અફવા મારે કાને આવવા માંડી. મેં સાથીઓની સાથે વિચારી મેલ્યું હતું : ‘જો આપણે બહિષ્કાર થાય ને આપણી પાસે કશી મદદ ન રહે તોયે આપણે હવે અમદાવાદ નહિ છોડીએ. અંતજવાડામાં જઈને તેમની સાથે રહીશું, ને જે કંઈ મળી રહેશે તેની ઉપર અથવા મજૂરી કરીને નિર્વાહ કરશું.’

છેવટે મગનલાલે મને નોટિસ આપી : ‘આવતે મહિને આશ્રમખર્ચ ચલાવવાના પૈસા આપણી પાસે નથી.’ મેં ધીરજથી જવાબ આપ્યો : ‘તો આપણે અંતજવાડે રહેવા જઈશું.’

મારી ઉપર આવી બીડ આ પહેલીવાર નહોતી. દરેક વારે છેલ્લી ઘડીએ શામળાએ મદદ મેકલી દીધી છે.

મગનલાલે નોટિસ આપ્યા પછી તુરત જ એક સવારે ફાઈ બાળકે ખબર આપ્યા : ‘બહાર મોટર બેઠી છે, ને એક

શેઠ તમને બોલાવે છે.’ હું મોટર પાસે ગયો. શેઠ મને પૂછ્યું: ‘મારી ઇચ્છા આશ્રમને કંઈ મદદ દેવાની છે, તમે લેશો?’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘જો કંઈ આપો તો હું જરૂર લઉં. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે અત્યારે હું બીડમાં પણ છું.’

‘હું કાલે આ જ વેળાએ આવીશ ત્યારે તમે આશ્રમમાં લેશો?’ મેં હા કહી ને શેઠ ગયા. બીજે દહાડે નિમેશે સમયે મોટરનું બૂંગળું વાગ્યું. બાળકોએ ખખર આપી. શેઠ અંદર ન આવ્યા. હું તેમને મળવા ગયો. તેઓ મારા હાથમાં રૂ. ૧૩,૦૦૦ ની નોટો મૂકી ચાલતા થયા.

આ મદદની મેં કદી આશા નહોતી રાખી. મદદ આપવાની આ રીત પણ નવી લાગી. તેમણે આશ્રમમાં પહેલાં કદી પગ મૂક્યા નહોતો. તેમને હું એક જ વાર મળ્યો હતો એવું મને યાદ છે. ન આશ્રમમાં આવવું, ન પૂછવું; બારેબાર પૈસા આપીને ચાલતા થવું. મારો પહેલો જ અનુભવ હતો. આ મદદથી અંત્યજવાડામાં જવાનું આગર્યું. લગભગ એક વર્ષનું ખર્ચ મને મળી ગયું.

પણ જેમ બહાર બગલગાટ થયો તેમ જ આશ્રમમાંયે થયો. જોકે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારે ત્યાં અંત્યજો વગેરે આવતા, રહેતા, જમતા, પણ અહીં અંત્યજ કુટુંબનું આવવું પત્નીને અને બીજા સ્ત્રીમંડળને ગમ્યું એમ ન કહેવાય. દાનીઅહેન પ્રત્યેનો અણગમો નહિ તો તેમના પ્રત્યેની ઉદાસીનતા, એવી બાબતમાં મારી બહુ ઝીણી આંખ જોઈ જતી અને તીણા કાન સાંભળી જતા. આર્થિક મદદના અભાવની બીકે મને જરાયે ચિંતામાં નહોતો નાંખ્યો. પણ આ આંતર

ખળભળાટ વસમો થઈ પડ્યો. દાનીબહેન સામાન્ય બાઈ હતી. દૂદાભાઈનું બહુતર સહજ હતું, પણ તેમની સમજણ સારી હતી, તેમની ધીરજ મને ગમી હતી. તેમને કાઈવેળા ક્રોધ આવતો, પણ એકંદરે તેમની સહનશક્તિની મારી ઉપર સારી છાપ પડેલી. ઝીણાં અપમાનો ગળી જવાનું હું દૂદાભાઈને વીનવતો, ને તે સમજી જતા અને દાનીબહેન પાસે સહન કરાવતા.

આ કુટુંબને આશ્રમમાં રાખીને આશ્રમને ઘણા પાઠ મળ્યા છે. અને આરંભકાળમાં જ અસ્પૃશ્યતાને આશ્રમમાં સ્થાન નથી જ, એમ સાવ સ્પષ્ટ થઈ જવાથી આશ્રમની મર્યાદા અંકાઈ ગઈ, ને તેનું કામ એ દિશામાં બહુ સરળ થઈ ગયું. આમ છતાં, આશ્રમને તેનું ખર્ચ વધતું જતું હોવા છતાં, મુખ્ય ભાગે ચુસ્ત ગણાતા હિંદુઓ તરફથી જ મળતું આવ્યું છે એ કદાચ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે અસ્પૃશ્યતાની જડ સારી પેડે હલી ગઈ છે. આના બીજા પુરાવા તો ઘણાં છે જ. પણ અંત્યજની સાથે જ્યાં ખાવા સુધીના વહેવાર રાખવામાં આવે છે ત્યાં પણ પોતાને સનાતની માનતા હિંદુ મદદ આપે એ નજીવો પુરાવો ન ગણાય.

આ જ પ્રશ્નને અંગે બીજી પણ આશ્રમમાં થયેલી ચોખ્ખવટ, તેને અંગે જોડેલા નાજુક પ્રશ્નોનો ઉકેલ, કેટલીક અણધારી અગવડોનું વધાવી લેવું, વગેરે સત્યની શોધને અંગે થયેલા પ્રયોગોનાં વર્ણનો પ્રસ્તુત હોવા છતાં મારે મેલી દેવાં પડે છે, એનું મને દુઃખ છે. પણ હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં આ દોષ રહે જ નશે. અગત્યની હકીકતો મારે

આત્મકથા

છોડવી પડશે, કેમકે તેમાં ભાગ લેનારાં પાત્રો ધણાં હજી મોજૂદ છે, અને તેમની રજા વિના, તેમનાં નામો ને તેમની સાથેના પ્રસંગોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો અયોગ્ય લાગે છે. બધાની સંમતિ વખતોવખત માગવી અથવા તેમને લગતી હકીકતો તેમને મોકલી સુધરાવવી એ ન બને તેવું છે, ને આ આત્મકથાની મર્યાદાની બહારની એ વાત છે. તેથી હવે પછીની કથા જોકે મારી દૃષ્ટિએ સત્યના શોધકને સારુ જાણવાયોગ્ય છે તે છતાં અધૂરી અપાયા કરશે એવો મને ડર છે. આમ છતાં અસહકારના યુગ લગી ઇશ્વર પહોંચવા દે તો પહોંચવું એવી મારી ઇચ્છા ને આશા છે.

ગિરમીટની પ્રથા

નવા વસેલા અને આંતરઆણ તોફાનોમાંથી ઊગરી ગયેલા આશ્રમને છોડી હમણાં ગિરમીટની પ્રથાને શોડો પિચાર કરી લેવાનો સમય આવ્યો છે. ગિરમીટિયા એટલે પાંચ કે એથી ઓછા વર્ષના મજૂરીના કરારનામાં સહી કરીને હિંદુસ્તાનની બહાર મજૂરી કરવા ગયેલ મજૂરો. આવા નાતાલના ગિરમીટિયા ઉપરથી ત્રણ પાઉંડનો વાર્ષિક કર સન ૧૯૧૪માં નાબૂદ થયો હતો, પણ એ પ્રથા હજી બંધ નહોતી થઈ. સન ૧૯૧૬માં ભારતબૂથ પંડિત માલવીજીએ આ પ્રશ્ન ધારાસભામાં ઉઠાવ્યો હતો, અને લોડ હાર્ડિંગે તેમને ઠરાવ સ્વીકારી લઈને જાહેર કરેલું કે એ પ્રથા ‘સમય આવતાં’ નાબૂદ કરવાનું વચન શહેનશાહ પાસેથી મને મળ્યું છે. પણ એ પ્રથા તત્કાળ બંધ કરવાનો નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ એમ મને તો સ્પષ્ટ જણાયું. આ પ્રથાને હિંદુસ્તાને પોતાની બેદરકારીથી ધણાં વર્ષ નિભાવી લીધી હતી. હવે એ બંધ થઈ શકે એટલી

આત્મકથા

જાગૃતિ લોકોમાં છે એમ મેં માન્યું. કેટલાક આગેવાનોને મળ્યો, કંઈક છાપામાં આ વિષે લખ્યું, ને મેં જોયું કે લોકમત આ પ્રથા કાઢી નાંખવાના પક્ષનો હતો. આમાં સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ થઈ શકે? મને તેને વિષે શંકા નહોતી. પણ કેમ તે હું નહોતો જાણતો.

દરમ્યાન વાઈસરોયે 'સમય આવતાં' શબ્દનો અર્થ કરી બતાવવાની તક લીધી હતી. તેમણે જાહેર કરેલું કે 'ખીજ વ્યવસ્થા કરવામાં જેટલો સમય લાગે તેટલા સમયમાં' એ પ્રથા નાખૂદ થશે. એટલે સને ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં ભારતભૂષણ પંડિત માલવીજીએ ગિરમીટ પ્રથા સદંતર નાખૂદ કરવાનો કાયદો રજૂ કરવાની વડી ધારાસભામાં રજા માગી ત્યારે વાઈસરોયે તે નામંજૂર કરી. એટલે આ પ્રશ્નને અંગે મેં હિંદુસ્તાનમાં બ્રમણ શરૂ કર્યું.

બ્રમણ શરૂ કરતા પહેલાં ના.વાઈસરોયને મળી લેવું ઉચિત ધાર્યું. તેમણે તરત મને મળવાની તારીખ મોકલી. તે વખતના મિ. મેફિ, હવે સર જોન મેફિ, તેમના મંત્રી હતા. મિ. મેફિની સાથે મને ઠીક સંબંધ બંધાયો. લોર્ડ એમ્સફોર્ડની સાથે સંતોષકારક વાત થઈ. તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક તો કંઈ ન કહ્યું, પણ મને તેમની મદદની આશા બંધાઈ.

બ્રમણનો આરંભ મુંબઈથી કર્યો. મુંબઈમાં સભા ભરવાનું મિ. જહાંગીર પિટીટ માથે લીધું. ઇમ્પીરિયલ સિટીઝનશિપ એસોસિયેશનને નામે સભા થઈ. તેમાં મૂકવાના ઠરાવોને સારુ સમિતિ મળી. તેમાં ડૉ. રીડ, સર લલુભાઈ શામળદાસ, મિ. નટરાજન વગેરે હતા. મિ. પિટીટ તો હતા જ. ઠરાવમાં ગિરમીટની પ્રથા બંધ

કરવાની વિનંતિ કરવાની હતી. કચારે બંધ કરવી એ સવાલ હતો. ત્રણ સૂચનાઓ હતી: ‘જેમ અને તેમ જલદી,’ ‘૩૧ મી જુલાઈ’ અને ‘તરત.’ ‘૩૧ મી જુલાઈ’ મારી સૂચના હતી. મારે તો નિશ્ચિત તારીખની જરૂર હતી જેથી તે મુદતમાં કંઈ ન થાય તો પછી શું કરવું અથવા શું થઈ શકે તેની સૂઝ પડે. સર લલ્લુભાઈની સૂચના ‘તરત’ શબ્દ મૂકવાની થઈ. તેમણે કહ્યું, ‘૩૧ મી જુલાઈ’ કરતાં તો ‘તરત’ વધારે જલદી સૂચવનારો શબ્દ છે.’ મેં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે પ્રજા ‘તરત’ શબ્દ ન સમજી શકે. પ્રજાની પાસેથી કંઈ કામ લેવું હોય તો એની પાસે નિશ્ચયાત્મક શબ્દ હોવો જોઈએ. ‘તરત’નો અર્થ તો સૌ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરે. સરકાર એક કરે, પ્રજા બીજો કરે. ‘૩૧ મી જુલાઈ’નો અર્થ બધા એક જ કરે; ને તે તારીખ લગી છુટકારો ન થાય તો આપણે શું પગલું લેવું એ સમજી શકીએ. આ દલીલ ડૉ. રીડને ગળે તરત ગિતરી. છેવટે સર લલ્લુભાઈને પણ ૩૧ મી તારીખ સુધી ને ઠરાવમાં એ તારીખ મુકાઈ. જાહેર સભામાં એ ઠરાવ મુકાયો, ને બધે ૩૧ મી જુલાઈ અંકાઈ.

મુંબઈથી શ્રી જમજી પિટીટની અથાગ મહેનતથી સ્ત્રીઓનું એક ડેપ્યુટેશન વાઈસરોય પાસે ગયું. તેમાં લેડી તાતા, મરહૂમ દિલશાદ બેગમ વગેરે હતાં. બધી બહેનોનાં નામ તો મને યાદ નથી, પણ એ ડેપ્યુટેશનની અસર બહુ સારી થઈ, ને ના. વાઈસરોયે તેમને આશાભર્યા ઉત્તર આપ્યો હતો.

કરાંચી, કલકત્તા વગેરે જગ્યાઓએ પણ હું પહોંચી વળ્યો હતો. બધે ઠેકાણે સરસ સભાઓ થયેલી, ને બધે

ઠેકાણે લોકોનો ઉત્સાહ ખૂબ હતો. જ્યારે આરંભ કર્યો ત્યારે આવી સલાઓ થવાની કે આટલી સંખ્યામાં લોકોની હાજરીની મેં આશા રાખી નહોતી.

આ અરસામાં મારી મુસાફરી એકલા જ થતી, તેથી અનુભવો અલૌકિક મળતા હતા. ડિટેક્ટીવો તો પાછળ હોય જ. એમની સાથે મને તકરારનું કારણ જ ન હોય. મારે કંઈ છુપાવવાનું ન હોય એટલે તેઓ મને ન પજવતા, હું તેમને ન પજવતો. સુભાગ્યે એ વખતે મને ‘મહાત્મા’ની છાપ નહોતી મળી, જોકે જ્યાં હું ઓળખાતો હતો ત્યાં એ નામે પોકાર તો પડતા. એક વખત રેલ્વેમાં જતાં ધણે સ્ટેશને ડિટેક્ટીવ મારી ટિકિટ જોવા આવે, નંબર વગેરે લે. હું તો તરત તેઓ જે પ્રશ્ન પૂછે તેનો જવાબ આપી દેતો. પડોશી ઉતારુઓએ માનેહું કે હું કોઈ સાદો સાધુ કે ફકીર છું. બેચાર સ્ટેશને ડિટેક્ટીવ આવ્યા, એટલે આ ઉતારુઓ ચિડાયા, ને પેલા ડિટેક્ટીવને ગાળ દઈ ધમકાવ્યો.

‘ઈસ બિચારે સાધુકો નાહક કર્યો સતાતે હો?’ મારી તરફ વળીને કહ્યું, ‘ઈન બદમાશોં કે ટિકિટ મત બતાઓ.’

મેં હળવેથી આ ઉતારુઓને કહ્યું, ‘તેઓ ટિકિટ જીએ છે તેમાં મને કશી હેરાનગતિ નથી, તેઓ તેમની ફરજ બજાવે છે, તેમાં મને કંઈ દુઃખ નથી.’ ઉતારુઓને આ વાત ગળે ન ગતરી, ને તેઓ મારી વધારે દયા ખાવા લાગ્યા, ને અરસપરસ વાતો કરવા લાગ્યા કે નિર્દોષ માણસોને આવી હલાકી શાને સારુ હોય?

ડિટેક્ટીવોની તો મને કશી તકલીફ ન જણાઈ. પણ રેલ્વેની બીડની તકલીફનો કડવામાં કડવો અનુભવ મને

લાહોરથી દિલ્હીની વચ્ચે થયેલો. કરાંચીથી કલકત્તા લાહોરને રસ્તે જવાનું હતું. લાહોર ટ્રેન બદલવાની હતી. ત્યાંની ટ્રેનમાં મારે પત્તા ક્યાંયે લાગે તેમ નહોતું. ઉતારુઓ બળાત્કારે પોતાનો માર્ગ કરી લેતા હતા. ડાબો બંધ હોય તો બારીમાંથી અંદર ગરે. મારે કલકત્તે નીમેલી તારીએ પહોંચવાનું હતું. આ ટ્રેન ખોડે તો કલકત્તે ન પહોંચાય. હું જગ્યા મળવાની આશા છોડતો હતો. કોઈ મને પોતાના ડાબામાં ન લે. છેવટે એક મજૂર મને જગ્યા શોધતો જોઈ કહ્યું, ‘મને બાર આના આપો તો હું જગ્યા અપાવું.’ મેં કહ્યું, ‘મને જગ્યા અપાવે તો જરૂર બાર આના આપું.’ બીચારો મજૂર ઉતારુઓને કરગરે પણ કોઈ મને સંધરવા તૈયાર ન થાય. ટ્રેન ચાલવાની તૈયારી હતી. એક ડાબાના કેટલાક ઉતારુઓ બોલ્યા, ‘યહાં જગહ નહિ હૈ, લેકિન ધસિકે બીતર ધુસા સકતે હો તો ધુસાદો. ખડા રહેના હોગા.’ મજૂર બોલ્યો, ‘ક્યાં જ?’ મેં હા પાડી ને મને તો હિપાડીને તેણે બારીમાંથી અંદર ફેંક્યો. હું અંદર ધૂસ્યો, પેલો મજૂર બાર આના કમાયો.

મારી આ રાત કઠણ ગઈ. બીજા ઉતારુઓ જેમ-તેમ બેઠા. હું ઉપરની બેઠકની સાંકળ ઝાલીને બે કલાક બિભો જ રહ્યો. દરમિયાન કેટલાક ઉતારુઓ મને ધમકાવ્યા જ કરતા હતા: ‘અજ અખતકે ક્યાં નહિ બેઠતા હૈ?’ મેં ધણુંયે સમજાવ્યું કે ક્યાંયે જગ્યા નથી. પણ એ તો મારું બિભા રહેવું સહન જ ન કરે. જોકે તે ઉપરની બેઠકમાં આરામથી લાંબા થઈ પડ્યા હતા. ધણીવાર પજવે. જેમ પજવે તેમ હું શાંતિથી જવાબ દેતો હતો તેથી

આંતરિક્ષા

તેઓ કંઈક શાંત પડ્યાં. મારું નામદામ પૂછ્યું. જ્યારે મારે નામ આપવું પડ્યું ત્યારે તેઓ શરમાયા. માશી માગીને મને પોતાની પડંખે જગ્યા કરી આપી. ‘ધારજનાં રૂળ મીઠાં’ની કહેવત યાદ આવી. હું ખૂબ થાક્યો હતો, માથું ફરતું હતું. બેસવાની જગ્યાની જ્યારે ખરી જરૂર હતી ત્યારે ઈશ્વરે આપી.

આમ અથડાતો અથડાતો કલકત્તા વખતસર પહોંચ્યો. કાસિમખાનના મહારાજનું તેમને ત્યાં ઊતરવાનું મને આમંત્રણ હતું. તેઓ જ કલકત્તાની સભાના પ્રમુખ હતા. જેમ કરાંચીમાં તેમ કલકત્તામાં લોકોનો ઉત્સાહ ઊભરાઈ જતો હતો. થોડા અંગ્રેજોની પણ હાજરી હતી.

૩૧ મી જુલાઈ પહેલાં ગિરમીટની પ્રથા બંધ થવાનો ઠરાવ બહાર પડ્યો. સન ૧૮૯૪ની સાલમાં આ પ્રથાને વખોડનારી પહેલી અરજી મેં ધડી હતી, ને કોઈક દિવસે આ ‘અર્ધ ગુલામગીરી’ રદ થશે જ એમ આશા રાખી હતી. ૧૮૯૪થી શરૂ થયેલા આ પ્રયત્નમાં ધણીની મદદ હતી. પણ આની પાછળ શુદ્ધ સત્યાગ્રહ હતો એમ કલ્પા વિના નથી રહેવાતું.

આ કિસ્સાની વધારે વીગત અને તેમાં ભાગ લેનારાં પાત્રાની હકીકત દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં વાંચનારને વધારે મળશે.

૧૨

ગળીનો ડાઘ

ચં પારણુ જનક રાજની ભૂમિ છે. ચંપારણુમાં જેમ આંખાનાં વન છે તેમ ત્યાં સન ૧૯૧૭માં ગળીનાં ખેતરો હતાં. પોતાની જ જમીનના ફૂઠે ભાગમાં ચંપારણુના ખેડૂતો ગળીનું વાવેતર તેના મૂળ માલિકોને સારું કરવા કાયદેથી બંધાયેલા હતા. આનું નામ 'તીનકડિયા' કહેવાતું હતું. વીસ કદાનો ત્યાંનો એક એકર ને તેમાંથી ત્રણ કદાનું વાવેતર એનું નામ તીનકડિયાનો રિવાજ.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું ત્યાં પહોંચ્યો તેના પહેલાં ચંપારણુનાં નામનિશાન જાણતો નહોતો. ગળીનું વાવેતર થાય છે એ ખ્યાલ પણ નહિ જેવો જ હતો. ગળીની ગોટ્ટીઓ જોઈ હતી, પણ એ ચંપારણુમાં બનતી હતી ને તેને અંગે હજારો ખેડૂતોને દુઃખ વેઠવું પડતું હતું એની કશી ખબર નહોતી.

રાજકુમાર શુકલ કરીને ચંપારણના એક ખેડૂત હતા. તેમની ઉપર દુઃખ પડેલું. એ દુઃખ તેમને કહતું હતું. પણ તેમને આ ગળીને કાષ બધાને સારુ ઘોઘી નાંખવાની ધમશ પોતાના દુઃખમાંથી થઈ આવી હતી.

લખનૌની મહાસભામાં હું ગયો હતો ત્યાં આ ખેડૂતે મારો કેડો પકડ્યો. ‘વકીલ બાબુ આપકો સખ હાલ બતાયે’જે,’ એમ કહેતા બચ ને મને ચંપારણ જવાને નોતરતા બચ.

વકીલ બાબુ તે મારા ચંપારણના પ્રિય સાથી, બિહારના સેવાજીવનના પ્રાણ અજકિશોરબાબુ. તેમને રાજકુમાર શુકલ મારા તંબૂમાં લાવ્યા. તેમણે કાળું આલપાકાનું અચકન, પાટલૂન વગેરે પહેરેલાં. મારી ઉપર કંઈ સારી છાપ ન પડી. મેં માની લીધું કે બોળા ખેડૂતને લૂંટનાર આ કેાષ વકીલ સાહેબ હશે.

મેં ચંપારણનો કિસ્સો તેમની પાસેથી થોડોક સાંભળ્યો. મારા રિવાજ પ્રમાણે મેં જવાબ દીધો, ‘જાતે જોયા વિના આ વિષય ઉપર હું કંઈ અભિપ્રાય ન આપી શકું. તમે મહાસભામાં બોલજો. મને તો હમણાં છોડી જ દેજો.’ રાજકુમાર શુકલને મહાસભાની મદદ તો જોઈતી જ હતી. ચંપારણને વિષે મહાસભામાં અજકિશોરબાબુ બોલ્યા ને દિલસોજીનો દરાવ પાસ થયો.

રાજકુમાર શુકલ રાજી થયા, પણ તેટલેથી જ તેમને સંતોષ ન થયો. તે તો મને જાતે ચંપારણના ખેડૂતોનાં દુઃખ દેખાડવા માગતા હતા. મેં કહ્યું, ‘મારા બ્રમણમાં હું ચંપારણને પણ લઈશ, ને એકબે દિવસ આપીશ.’ તેમણે કહ્યું: ‘એક દિન કાશી હોગા, નજરોંસે દેખીએ તો સહી,’

લખનૌથી હું કાનપુર ગયેલો. ત્યાં પણ રાજકુમાર શુકલ હાજર જ. ‘યહાંસે ચંપારણ બહોત નજદીક હૈ. એક દિન દે દો.’ ‘હંમણાં મને માફ કરો. પણ હું આવીશ એટલું વચન આપું છું,’ એમ કહી હું વધારે બંધાયો.

હું આશ્રમ ગયો તો રાજકુમાર શુકલ મારી પૂઠે જ હતા. ‘અબ તો દિન મુકરર કીજીએ.’ મેં કહ્યું, ‘જાઓ, મારે ફલાણી તારીએ કલકતા જવું છે ત્યાં આવજો ને મને લઈ જજો.’ ક્યાં જવું, શું કરવું, શું જોવું એની મને કશી ખબર નહોતી. કલકતામાં હું ભૂપેનબાબુને ત્યાં પહોંચું તેના પહેલાં તેમણે તેમને ત્યાં ધામો નાંખ્યો જ હતો. આ અભણ, અણધર પણ નિશ્ચયવાન ખેડૂતે મને જીત્યો.

૧૯૧૭ની સાલના આરંભમાં કલકતાથી અમે બે જણ રવાના થયા. બન્ને સરખી જોડી. બન્ને ખેડૂત જેવા જ લાગીએ. રાજકુમાર શુકલ લઈ ગયા તે ગાડીમાં અમે બન્ને પેદા. સવારના પટણા ગિતર્યા.

પટણાની આ મારી પહેલી મુસાફરી હતી. પટણામાં હું કોઈને ઘેર ગિતરી શકું એવી ઓળખાણ કોઈની સાથે મને નહોતી. મારા મનમાં એમ હતું કે રાજકુમાર શુકલ જોકે અણધર ખેડૂત છે છતાં તેમને કંઈ વગવડીલો તો હશે જ. ટ્રેનમાં મને તેમની કંઈક વધારે ખબર પડવા લાગી. પટણામાં પોત કળાઈ ગયું. રાજકુમાર શુકલની બુદ્ધિ નિર્દોષ હતી. તેમણે જેમને મિત્ર માન્યા હતા તે વકીલો તેમના મિત્ર નહોતા, પણ રાજકુમાર શુકલ તેમના વસવાયા જેવા હતા. ખેડૂત અસીલ અને વકીલોની વચ્ચે તો અંતર ચોમાસાની ગંગાના પહોળા પટ જેટલો હતો.

અધ્યમકથા

મને તે રાજેંદ્રબાણને ત્યાં લઈ ગયા. રાજેંદ્રબાણ પૂરી કે ક્યાંક ગયા હતા. અંગલે એકબે નોકર હતા. ખાવાનું કંઈક મારી સાથે હતું. મારે ખજૂર જોઈતો હતો. તે ખીચારા રાજકુમાર શુકલ બજારમાંથી લાવ્યા.

પણ બિહારમાં તો છૂતાછૂતનો રિવાજ સખત હતો. મારી ડોલના પાણીના છાંટા નોકરને અલગાવે. નોકર શું જાણે હું કંઈ જાત હોઈશ. અંદરના પાયખાનાનો ઉપયોગ કરવાનું રાજકુમારે બતાવ્યું. નોકરે બહારના પાયખાના તરફ આંગળી ચીંધી. મને આમાં ક્યાંયે મૂંઝાવાનું કે રોષનું કારણ નહોતું. આવા અનુભવોમાં હું રીઢો થયો હતો. નોકર તો પોતાનો ધર્મ પાળતો હતો, ને રાજેંદ્રબાણ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ બજાવતો હતો. આ રમૂજ અનુભવોથી રાજકુમાર શુકલ વિષે જેમ મારું માન વધ્યું તેમ તેમને વિષે મારું જ્ઞાન પણ વધ્યું. પટણાથી મેં લગામ મારે લાથ કરી.

બિહારી સરળતા

મો લાના મઝહરલ હક્ક અને હું એક વખતે લંડનમાં
 લણતા ત્યારબાદ અમે મુંબઈમાં ૧૯૧૫ની
 મહાસલામાં મળેલા. તે વર્ષે તેઓ મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ
 હતા. તેમણે જૂની ઓળખાણ કાઢી મને પટણા જઈ ત્યારે
 તેમને ત્યાં જવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. આ આમંત્રણને
 આધારે મેં તેમને ચિઠ્ઠી મોકલી ને મારું કામ જણાવ્યું.
 તેઓ તુરત પોતાની મોટર લાવ્યા ને મને પોતાને ત્યાં લઈ
 જવાનો આગ્રહ કર્યો. મેં તેમનો ઉપકાર માન્યો ને મારે
 જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં મને પહેલી ટ્રેનથી રવાના કરી દેવાનું
 કહ્યું. રેલ્વે ગાઈડથી મને ખબર પડી શકે તેમ નહોતું.
 તેમણે રાજકુમાર શુક્લ સાથે વાત કરી ને મારે પ્રથમ તો
 મુઝફ્ફરપુર જવું જોઈએ એમ સૂચવ્યું. તે જ દિવસે સાંજે
 મુઝફ્ફરપુરની ટ્રેન જતી હતી તેમાં મને તેમણે રવાના કર્યો.
 મુઝફ્ફરપુરમાં તે વખતે આચાર્ય કૃપલાની રહેતા હતા.

તેમને હું ઓળખતો હતો. હૈદરાબાદ ગયો ત્યારે તેમના મહાત્યાગની, તેમના જીવનની ને તેમના દ્રવ્યથી ચાલતા આશ્રમની વાત દા. ચોઈથરામને મોઢેથી સાંભળી હતી. તે મુઝફ્ફરપુર કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા, તેમાંથી પરવારી બેઠા હતા. મેં તેમને તાર કર્યો. મુઝફ્ફરપુર ટ્રેન મધરાતે પહોંચતી હતી. તે પોતાના શિષ્યમંડળને લઈને હાજર થયા હતા. પણ તેમને ધરખાર નહોતાં. તે અધ્યાપક મલકાનીને ત્યાં રહેતા હતા. મને તેમને ત્યાં લઈ ગયા. મલકાની ત્યાંની કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા, અને તે વખતના વાતાવરણમાં સરકારી કોલેજના પ્રોફેસરે મને સંધરવો એ અસાધારણ પગલું ગણાય.

કૃપલાનીજીએ બિહારની અને તેમાંય તિરહત વિભાગની દીન દશાની વાત કરી ને મારા કામની કઠણાઈનો ખ્યાલ આપ્યો. કૃપલાનીજીએ બિહારીઓ સાથે ગાઢ સંબંધ બાંધી લીધો હતો. તેમણે મારા કામની વાત તેમને કરી મૂકી હતી. સવારે નાનકડું વકીલમંડળ મારી પાસે આવ્યું. તેમાંના રામનવમીપ્રસાદ મને યાદ રહી ગયા છે. તેમણે પોતાના આગ્રહથી મારું ધ્યાન ખેંચ્યું.

‘તમે જે કામ કરવા આવ્યા છો તે આજગ્યાએથી ન થાય. તમારે તો અમારા જેવાને ત્યાં રહેવું જોઈએ. ગયા-બાણુ અહીંના જાણીતા વકીલ છે. તેમની વતી હું તેમને ત્યાં ઊતરવાનો આગ્રહ કરું છું. અમે બધા સરકારથી ડરીએ તો છીએ જ. પણ અમારાથી બને તેટલી મદદ અમે તમને દઈશું. રાજકુમાર શુક્લની ધણી વાત સાચી જ છે. દુઃખ એ છે કે અમારા આગેવાન આજ અહીં નથી.

બાણુ અજકિશોરપ્રસાદને અને રાજેન્દ્રપ્રસાદને મેં તાર ક્યાં છે. બન્ને અહીં તુરત આવી જશે ને તમને પૂરી માહિતી ને મદદ આપી શકશે. મહેરબાની કરીને તમે ગયાબાણુને ત્યાં ચાલો.’

આ બાણુથી હું લોભાયો. મને સંધરવાથી ગયાબાણુની સ્થિતિ કફોડી થાય એવા ભયથી મને સંકોચ હતો. પણ ગયાબાણુએ મને નિશ્ચિત કર્યો.

હું ગયાબાણુને ત્યાં ગયો. તેમણે અને તેમનાં કુટુંબી-જનોએ મને પ્રેમથી નવરાવ્યો.

અજકિશોરબાણુ દરબંગાથી આવ્યા. રાજેન્દ્રબાણુ પૂરીથી આવ્યા. અહીં જોયા તે લખનૌના અજકિશોરપ્રસાદ નહિ. તેમનામાં બિહારીની નમ્રતા, સાદાર્થ, લલમનસાર્થ, અસાધારણ શ્રદ્ધા જોઈને મારું હૈયું હર્ષથી ઊભરાઈ ગયું. બિહારી વહીલમંડળનું અજકિશોરબાણુના પ્રત્યેનું માન જોઈ હું સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો.

આ મંડળ વચ્ચે ને મારી વચ્ચે જન્મની ગાંઠ બંધાઈ.

અજકિશોરબાણુએ મને બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યો. તેઓ મરીબ ખેડૂતોને સારુ કેસો લડતા. એવા બે કેસો ચાલી રહ્યા હતા. આવા કેસો કરી કંઈક વ્યક્તિગત આશ્વાસન મેળવતા. કોઈવાર તેમાં પણ નિષ્ફળ જતા. આ ભોળા ખેડૂતોની પાસેથી શી તો લેતા જ. ત્યાગી છતાં અજકિશોરબાણુ કે રાજેન્દ્રબાણુ શી લેવામાં સંકોચ ન રાખતા. ધંધા પરત્વે જો શી ન લે તો તેમનું ધરખર્ચ ન ચાલે, ને તેઓ લોકોને મદદ પણ ન કરી શકે, એ દલીલ

હતી. તેમની શીના આંકડા અને બંગાળાના ને બિહારના બારિસ્ટરને અપાતી શીના ન ધારી શકાય એવા આંકડા સાંભળી હું ગૂંગળાઈ ગયો.

‘_____સાહેબને અમે ‘ઓપિનિયન’ ને સારુ ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા આપ્યા.’ હજારો સિવાય તો વાત જ મેં ન સાંભળી.

આ મિત્રમંડળે આ બાબતનો મારો મીઠો ઠપકો હેતુપૂર્વક સાંભળ્યો. તેનો તેમણે ખોટો અર્થ ન કર્યો.

મેં કહ્યું: ‘આ કેસો વાંચ્યા પછી મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે આપણે આ કેસો કરવાનું હવે માંડી જ વાળવું. આવા કેસોથી લાલ ઘણો થોડો થાય છે. જે રેયતવર્ગ આટલો કચરાયેલો છે, જ્યાં સહુ આટલા લયભીત રહે છે, ત્યાં કચેરીઓ મારફતે ધલાજ થોડો જ થઈ શકે. લોકોનો ડર કાઢવો એ તેમને સારુ ખરું ઔષધ છે. આ તીનકડિયા પ્રથા ન જાય ત્યાં લગી આપણે સુખે બેસી નથી શકતા. હું તો બે દિવસ જોવાય તેટલું જોવા આવ્યો છું. પણ હવે જોઈ છું કે આ કામ તો બે વર્ષ પણ લે. એટલો સમય જાય તોપણ હું આપવા તૈયાર છું. આ કામમાં શું કરવું જોઈએ તેની મને સૂઝ પડે છે. પણ તમારી મદદ જોઈએ.’

અજકિશોરબાબુને મેં બહુ ઠરેલ મગજના લાભ્યા. તેમણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો: ‘અમારાથી બનશે તે મદદ અમે આપશું. પણ તે કેવા પ્રકારની તે અમને સમજાવો.’

અમે આ સંવાદમાં રાત ગાળી. મેં કહ્યું, ‘મારે તમારી વકીલાતની શક્તિનો ઓછો ઉપયોગ પડશે. તમારા

જેવાની પાસેથી હું તો લલિયાનું ને દુભાષિયાનું કામ માગું. આમાં જેલ જવાપણું પણ જોઈ હું. તમે તે જોખમમાં જિતરો એ મને ગમે. પણ તેમાં ન જિતરું હોય તો ભલે ન જિતરો. પણ વકીલ મટી લલિયા થવું ને તમારો ધંધો તમારે અનિશ્ચિત મુદતને સારુ પડતો મૂકવો, એ કંઈ હું એણું નથી માગતો. અહીંની હિન્દી બોલી સમજતાં મને મુસીબત પડે છે. કાગળિયાં બધાં કૈથીમાં કે ઉર્દૂમાં લખેલાં હોય એ હું ન વાંચી શકું. આના તરજૂમાની તમારી પાસેથી આશા રાખું. આ કામ પૈસા આપીને કરીએ તો પહોંચાય નહિ. આ બધું સેવાભાવથી ને વગર-પૈસે થવું જોઈએ.’

અનકિશોરબાબુ સમજ્યા, પણ તેમણે મારી તેમજ પોતાના સાથીઓની ઊલટતપાસ ચલાવી. મારાં વચનોના શલિતાર્થો પૂછ્યા. મારી અટકળ પ્રમાણે ક્યાં લગી વકીલોએ ભોગ આપવો જોઈએ, કેટલા જોઈએ, થોડાથોડા થોડી થોડી મુદતને સારુ આવે તો ચાલે કે નહિ, વગેરે પ્રશ્નો મને પૂછ્યા. વકીલોને તેમની ત્યાગની કેટલી શક્તિ હતી તે પૂછ્યું.

છેવટે તેમણે આ નિશ્ચય જણાવ્યો: ‘અમે આટલા જળુ તમે જે કામ સોંપશો તે કરી દેવા તૈયાર રહીશું. એમાંના જેટલાને જે વખતે માગશો તેટલા તમારી પાસે રહેશે. જેલ જવાની વાત નવી છે. તે વિષે અમે શક્તિ મેળવવા કોશિશ કરશું.’

અહિંસાદેવીનો સાક્ષાત્કાર ?

મારે તો ખેડૂતોની હાલતની તપાસ કરવી હતી, ગળીના માલિકોની સામે જે રિયાદો હતી તેમાં કેટલું સત્ય છે તે જોવું હતું. આ કામને અંગે હળદેા ખેડૂતોને મળવું જોઈએ. પણ તેમની સાથે આમ સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં ગળીના માલિકોની વાત સાંભળવાની ને કમિશનરને મળવાની મેં આવશ્યકતા જોઈ. બન્નેને ચિઠ્ઠી લખી.

માલિકોના મંત્રીની મુલાકાત વખતે તેણે સાફ જણાવ્યું કે તમે પરદેશી ગણાઓ, તમારે અમારી અને ખેડૂતોની વચ્ચે નહિ આવવું જોઈએ, છતાં જો તમારે કંઈ કહેવાનું હોય તો મને લખી જણાવજો. મેં મંત્રીને વિવેક-પૂર્વક કહ્યું કે હું મને પોતાને પરદેશી ન ગણું, ને ખેડૂતો ધર્યો તો તેમની સ્થિતિની તપાસ કરવાનો મને પૂરો અધિકાર છે. કમિશનર સાહેબને મળ્યો. તેમણે તો

અહિંસાદેવીનો સાક્ષાત્કાર ?

ધમકાવવાનું જ શરૂ કર્યું. ને મને આગળ વધ્યા વિના તિરહુત છોડવાની ભલામણ કરી.

મેં સાથીઓને બધી વાત કરીને કહ્યું કે તપાસ કરતાં મને સરકાર શકશે એવો સંભવ છે, ને જેલખાતોનો સમય મેં ધાર્યો હતો તેના કરતાં વહેલો પથ આવે. જો પકડાવું જ જોઈએ તો મારે મોતીહારી અને બની શકે તો બેતિયામાં પકડાવું જોઈએ. અને તેથી બનતી ઉતાવળે ત્યાં પહોંચવું જોઈએ.

અંપારણ તિરહુત વિભાગનો જિલ્લો અને મોતીહારી તેનું મુખ્ય શહેર. બેતિયાની આસપાસ રાજકુમાર શુક્લનું મકાન હતું, ને તેની આસપાસની કોડીઓના ખેડૂતો વધારેમાં વધારે રંક હતા. તેમની હાલત બતાવવાનો રાજકુમાર શુક્લનો ભાગ હતો, ને મને હવે તે જોવાની ઇચ્છા હતી.

તેથી સાથીઓને લઈને હું તે જ દિવસે મોતીહારી જવા ઉપડ્યો. મોતીહારીમાં ગેરખબાબુએ આશ્રય આપ્યો ને તેમનું ઘર ધર્મશાળા થઈ પડ્યું. અમે બધા માંડમાંડ તેમાં સમાઈ શકતા હતા. જે દિવસે પહોંચ્યા તે જ દિવસે સાંભળ્યું કે મોતીહારીથી પાંચેક માઇલ દૂર એક ખેડૂત રહેતો હતો તેની ઉપર અત્યાચાર થયા હતા. તેને જોવા મારે ધરણીધરપ્રસાદ વકીલને લઈને સવારે જવું, એનો નિશ્ચય કર્યો. અમે સવારે હાથી ઉપર સવારી કરીને નીકળી પડ્યા. અંપારણમાં હાથીનો ઉપયોગ જેમ ગુજરાતમાં ગાડાનો થાય છે એમ લગભગ થાય છે. અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યા ત્યાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો માણસ આવી પહોંચ્યો ને મને કહ્યું : 'તમને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ સલામ દેવાવે છે.' હું

સમજ્યો. ધરણીધરબાબુને મેં આગળ જવાનું કહ્યું. હું પેલા જસસની સાથે તેણે બાડે લીધેલી ગાડીમાં બેઠો. તેણે ચંપારણ છોડવાની નોટિસ મને આપી. મને થોડે દર્દી ગયો. ને મારી સહી માગી. મેં જવાબ લખી આપ્યો કે હું ચંપારણ છોડવા ઇચ્છતો નથી, ને મારે તો આગળ વધવું છે ને તપાસ કરવી છે. બહિષ્કારના હુકમનો અનાદર કરવા સારુ બીજે જ દિવસે કોરટમાં હાજર રહેવાનો સમન મળ્યો.

આખી રાત જાગીને મેં મારે જે કાગળો લખવાના હતા તે લખ્યા, ને જે જે સૂચનાઓ આપવી હતી તે બ્રજકિશોરબાબુને આપી.

સમનની વાત એક ક્ષણમાં બધે ફેલાઈ ગઈ, અને લોકો કહેતા હતા કે કદી નહિ જોયેલું એવું દસ્ય મોતીહારીમાં જોવામાં આવ્યું. ગોરખબાબુનું ઘર અને કચેરી લોકોથી ઊભરાઈ ઊઠ્યાં. સારે નસીબે મેં મારું બધું કામ રાતના આટોપી લીધું હતું, તેથી આ બીડને હું પહોંચી વળ્યો. સાથીઓની કિંમત મને પૂરેપૂરી જણાઈ આવી. તેઓ લોકોને નિયમમાં રાખવામાં મૂંઝાઈ ગયા. કચેરીમાં જ્યાં જાઉં ત્યાં ટોળે-ટોળાં મારી પાછળ આવે. કલેક્ટર, મેજિસ્ટ્રેટ, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વગેરે અને મારી વચ્ચે પણ એક જાતની ગાંઠ બંધાઈ. સરકારી નોટિસો વગેરેની સામે કાયદેસર વિરોધ કરવો હોત તો હું કરી શકતો હતો. તેને બદલે તેમની બધી નોટિસોના મારા સ્વીકારથી, ને અમલદારોની સાથેના જાતિપરિચયમાં વાપરેલી મીઠાશથી તેઓ સમજી ગયા કે મારે તેમનો વિરોધ નથી કરવો પણ તેમના હુકમનો વિનયી વિરોધ કરવો છે. તેથી તેમને એક પ્રકારની નિર્ભયતા

મળી. મારી કનડગત કરવાને બદલે તેમણે લોકોને નિયમમાં રાખવા સારુ મારી ને સાથીઓની મદદનો ખુશીથી ઉપયોગ કર્યો. પણ સાથે તેઓ સમજી ગયા કે તેમની સત્તા આજીવી અલોપ થઈ. લોકો હાલુબર ઠંડનો ભય તજી તેમના નવા ભત્રના પ્રેમની સત્તાને વશ થયા.

યાદ રાખવાનું છે કે ચંપારણમાં મને કોઈ ઓળખતું નહોતું. ખેડૂતવર્ગ સાવ અલણ હતો. ચંપારણ ગંગાને પેલે પાર છેક હિમાલયની તળેટીએ નેપાળની નજીકનો પ્રદેશ, એટલે નવી દુનિયા. અહીં મહાસભાનું નામ ન મળે. મહાસભાના કોઈ સભ્યો ન મળે. જેમણે નામ સાંભળ્યું હોય તે નામ લેતાં કે તેમાં બળતાં ડરે. આજે મહાસભાના નામ વિના મહાસભાએ ને મહાસભાના સેવકોએ પ્રવેશ કર્યો, ને મહાસભાની આણુ વર્તી.

સાથીઓની સાથે મસલત કરી મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મહાસભાને નામે કંઈ જ કામ કરવું નથી. નામનું નહિ પણ કામનું કામ છે. ટપટપનું નહિ પણ મમમમનું કામ છે. મહાસભાનું નામ અળખામણું છે. આ પ્રદેશમાં મહાસભાનો અર્થ વકીલોની માસમારી, કાયદાની ખારીઓથી સરકી જવાના પ્રયત્નો. મહાસભા એટલે બંબગોળા, મહાસભા એટલે કહેણી એક, કરણી બીજી. આવી સમજણ સરકારમાં અને સરકારની સરકાર ગણીના માલિકોમાં હતી. મહાસભા આ નથી, મહાસભા બીજી જ વસ્તુ છે એમ અમારે સિદ્ધ કરવાનું હતું. તેથી અમે મહાસભાનું નામ જ ક્યાંયે ન લેવાનો ને લોકોને મહાસભાના ભૌતિક દેહનો પરિચય ન કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ તેના અક્ષરને ન

આત્મકથા

જાણતાં તેના આત્માને જાણે ને અનુસરે તો બસ છે, તે જ ખરું છે એમ અમે વિચારી મૂક્યું હતું.

એટલે મહાસલાની વતી કોઈ છૂપા કે 'જાહેર' જાસસો મારફત કોઈ જૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવી નહોતી. રાજકુમાર શુકલમાં હજારો લોકોમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ નહોતી. તેમનામાં કોઈએ આજ લગી રાજ્યપ્રકરણી કામ કર્યું જ નહોતું. ચંપારણની બહારની દુનિયાને તેઓ જાણતા નહોતા. છતાં તેમનો અને મારો મેળાપ જૂના ભત્રે જોવા લાગ્યો. તેથી મેં ઈશ્વરનો, અહિંસાનો અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી, પણ અક્ષરશઃ સત્ય છે. એ સાક્ષાત્કારનો મારો અધિકાર તપાસું છું તો મને લોકો પ્રત્યેના પ્રેમ સિવાય કંઈ જ નથી મળતું. આ પ્રેમ તે પ્રેમ અથવા અહિંસાને વિષે રહેલી મારી અચલિત શ્રદ્ધા.

ચંપારણનો આ દિવસ મારા જીવનમાં કદી ન ભુલાય એવો હતો. આ મારે સારુ ને ખેડૂતોને સારુ એક ઉત્સવનો દિવસ હતો. સરકારી કાયદા પ્રમાણે મુકદ્દમો મારી સામે ચાલવાનો હતો. પણ ખરું જોતાં તો મુકદ્દમો સરકારની સામે હતો. કમિશનરે મારી સામે રચેલી જાળમાં તેણે સરકારને ફસાવી.

કેસ એવાયો

કેસ આલ્યો. સરકારી વકીલ, મેજિસ્ટ્રેટ વગેરે ગભરાયેલા હતા. શું કરવું તે તેમને સ્પષ્ટ નહોતું. સરકારી વકીલ સુનાવણી મુલતવી રાખવાની માગણી કરી રહી હતો. હું વચ્ચે પડ્યો ને મેં વિનંતિ કરી કે મુલતવી રાખવાની કશી જરૂર નથી, કેમકે મારે અંપારણુ છોડવાની નોટિસનો અનાદર કર્યાનો ગુનો કબૂલ કરવો છે. એમ કહીને મેં બહુ જ નાનકડું બયાન તૈયાર કર્યું હતું તે વાંચી ગયો. તે આ પ્રમાણે હતું:

‘ફોજદારી કામ ચલાવવાની રીતના કાયદાની ૧૪૪મી કલમ મુજબ કરેલા હુકમનો દેખીતો અનાદર કરવાનું ગંભીર પગલું મારે કેમ લેવું પડ્યું તે વિષે દૂંડું બયાન અદાલતની પરવાનગીથી રબૂ કરવા હ’છું છું. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એ અનાદરનો સવાલ નથી, પણ સ્થાનિક સરકાર અને મારી વચ્ચે મતભેદનો સવાલ છે. હું આ પ્રદેશમાં જનસેવા અને દેશસેવા કરવાના જ હેતુથી દાખલ થયો. રૈયત સાથે નીલવરો ન્યાયથી વર્તતા નથી એ કારણે તેમને મદદ કરવાને આવવાનો ભારે આગ્રહ મને થયો એટલે જ મારે આવવું પડ્યું છે. આખા પ્રશ્નના અભ્યાસ વિના હું તેમને મદદ શી રીતે કરી શકું? એટલે હું એ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવા—બની શકે તો સરકાર અને નીલવરોની મદદ લઈને અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું. બીજા કોઈ પણ ઉદ્દેશ મેં રાખ્યો નથી, અને મારા આવવાથી લોકોની શાંતિમાં ભંગ થશે અને ખુનામરણી થશે એ હું માની શકતો નથી. આ બાબતમાં મને ઠીકઠીક અનુભવ છે એવો મારો દાવો છે. પણ સરકારનો વિચાર આ બાબતમાં મારાથી જુદો પડે છે. તેમની મુરકેલી હું સમજું છું, અને એ હું પણ કબૂલ કરું છું કે તેમણે તો મહેબી હકીકત ઉપર જ વિશ્વાસ રાખવો રહ્યો. કાચેલાં માન આપનાર

પ્રભજન તરીકે તો મને આપવામાં આવેલા હુકમને સ્વીકારવાનું સ્વાભાવિક મન થાય, અને થયું હતું. પણ તેમ કરવામાં હું જેમને માટે અહીં આવ્યો છું તેમના પ્રતિ માથા કર્તવ્યનો ધાત કરું એમ મને લાગ્યું. મને લાગે છે કે તેમની સેવા મારાથી તેમની મધ્યમાં રહીને જ આજે થઈ શકે. એટલે સ્વેચ્છાએ ચંપારણ છોડી શકું એમ નથી. આવા ધર્મસંકટમાં મને ચંપારણમાંથી ખસેડવાની ફરજ હું સરકાર ઉપર નાંખ્યા વિના ન રહી શક્યો.

હિંદના લોકજીવનમાં મારા જેવી જેની પ્રતિષ્ઠા છે તેવા માણસે અમુક પગલું લઈ દાખલો બેસાડવામાં ભારે કાળજી રાખવી જોઈએ એ હું બરાબર સમજું છું. પણ મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આજે જે અટપટી પરિસ્થિતિમાં અમે મુકાયેલા છીએ તેમાં મારા જેવા સંજોગોમાં મુકાયેલા સ્વાભિમાની માણસની પાસે બીજાં એકે સલામત અને માનભર્યાં રસ્તા નથી—સિવાય કે હુકમનો અનાદર કરી તે બદલ જે સજા થાય તે મૂંઝે મોઢે ખમી લેવી.

મને જે સજા કરવા ધારે તે ઓછી કરવાના હેતુથી આ બયાન હું નથી રજૂ કરતો, પણ હુકમનો અનાદર કરવામાં કાયદેસર રથપાયેલી સત્તાનું અપમાન કરવાનો મારો ઉદ્દેશ ન હોઈ, મારું અંતર જે વધારે મોટા કાયદો સ્વીકારે છે—એટલે કે અંતરાત્માનો અવાજ—તેને અનુસરવાનો જ મારો ઉદ્દેશ છે, એ જ મારે જણાવવું હતું.

હવે કેસની સુનાવણી મુલતવી રાખવાપણું તો ન રહ્યું, પણ મેનિસ્ટ્રેટ કે વકીલ આ પરિણામની આશા નહોતા રાખતા, તેથી સજાને સારું કાર્ટે કેસ મુલતવી રાખ્યો. મેં વાઇસરોયને બધી હકીકતનો તાર મોકલી દીધો હતો. પટણા પણ તાર કર્યો હતો. બારતબૂપણ પંડિત માલવીયજી વગેરેને પણ હકીકતના તાર મોકલી દીધા હતા. સજાને સારું કાર્ટમાં જવાનો સમય આવ્યો તેના પહેલાં મારી ઉપર મેનિસ્ટ્રેટનો હુકમ આવ્યો કે ગવર્નર સાહેબના હુકમથી કેસ

પાંછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે, ને કલેક્ટરનો કાગળ મળ્યો કે મારે જે તપાસ કરવી હોય તે કરવી, ને તેમાં જે મદદ અમલદારો તરફથી જોઈએ તે માગવી. આવા તાત્કાલિક ને શુભ પરિણામની આશા અમે કોઈએ નહોતી રાખી.

હું કલેક્ટર મિ. હેકોકને મળ્યો. તે પોતે બલો ને ઇન્સાફ કરવા તત્પર જણાયો. જે કાગળિયાં કે ખીજી કંઈ જોવું હોય તે માગી લેવાનું, ને જ્યારે તેને મળવું હોય ત્યારે મળવાનું તેણે જણાવ્યું.

ખીજી તરફથી આખા હિંદુસ્તાનને સત્યાગ્રહનો અથવા કાયદાના સવિનય ભંગનો પહેલો સ્થાનિક પદાર્થપાઠ મળ્યો. છાપામાં વાત ખૂબ ચર્ચાઈ ને ચંપારણને તથા મારી તપાસને અણધારેલું જાહેરનામું મળ્યું.

મારી તપાસને સારુ જોકે સરકાર તરફથી નિષ્પક્ષ-પાતતાની મને જરૂર હતી, છતાં છાપાંની ચર્ચાની અને તેમના ખબરપત્રીઓની જરૂર નહોતી, એટલું જ નહિ પણ તેમની અતિશય ટીકા અને તપાસના મોટા રિપોર્ટથી હાનિ થવાનો ભય હતો. તેથી મેં મુખ્ય છાપાંના અધિપતિઓને વિનંતિ કરી હતી કે તેમણે રિપોર્ટરને મોકલવાના ખર્ચમાં ન ઊતરવું. જેટલું છાપવાની જરૂર હશે તેટલું હું મોકલતો રહીશ, ને તેમને ખબર આપતો રહીશ.

ચંપારણના નીલવરો ખૂબ ખિન્નયા હતા એ હું સમજતો હતો; અમલદારો પણ મનમાં રાજી ન હોય એ હું સમજતો હતો.

છાપાંમાં સાચીખોટી ખબરો આવે તેથી તેઓ વધારે ચિંતાય, ને તેની ખીજની અસર મારી ઉપર તો થું જ

અન્યકથા

ઊતરે, પણ ગરીબડી, બીકણુ રૈયત ઉપર ઊતર્યા વિના ન રહે. અને આમ થવાથી જે સત્ય હકીકત હું શોધવા માગતો હતો તેમાં વિઘ્ન આવે. નીલવરો તરફથી તો ઝેરી હિલચાલ શરૂ થઈ ગઈ. તેમની તરફથી છાપામાં મારે વિષે ને સાથીઓને વિષે ખૂબ જૂઠાણું ફેલાયાં, પણ મારી અત્યંત સાવધાનીને લીધે તથા ઝીણામાં ઝીણી બાબતમાં પણ સત્યને વળગી રહેવાની ટેવને લીધે તેમનાં તીર ફેકટ ગયાં.

અનકિશોરબાણુની અનેક પ્રકારે નિંદા કરવામાં નીલવરોએ જરાયે કચાશ ન રાખી. પણ જેમજેમ તેમની નિંદા કરતા ગયા તેમતેમ અનકિશોરબાણુની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ.

આવી નાબુક સ્થિતિમાં રિપોર્ટરોને આવવામાં મેં મુદ્દલ ઉત્તેજન ન આપ્યું. આગેવાનોને ન બોલાવ્યા. માલવીયજીએ મને કહેવડાવી મૂક્યું હતું: ‘જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે બોલાવજો. હું આવવા તૈયાર છું.’ તેમને પણ તસ્દી ન આપી. લડતને રાજ્યપ્રકરણી સ્વરૂપ કદી પકડવા ન દીધું. જે બનતું હતું તેને વિષે પ્રસંગોપાત્ત રિપોર્ટ હું મુખ્ય પત્રોને મોકલ્યાં કરતો હતો. રાજ્યપ્રકરણી કામ કરવાને સારુ પણ જ્યાં રાજ્યપ્રકરણને અવકાશ ન હોય ત્યાં રાજ્યપ્રકરણનું સ્વરૂપ આપવાથી બાવાનાં બન્ને બગડે છે, અને આમ વિષયનું સ્થાનાંતર ન કરવાથી બન્ને મુઘરે છે, એમ મેં પુષ્કળ અનુભવે જોઈ લીધું હતું. શુદ્ધ લોકસેવામાં પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ રીતે રાજ્યપ્રકરણ રહેલું જ છે, એ ચંપારણુની લડત સિદ્ધ કરી રહી હતી.

૧૬

કાર્યપદ્ધતિ

ચં પારણની તપાસનો હેવાલ આપવો એટલે ચંપારણ-
ના ખેડૂતનો ઇતિહાસ આપવા જેવું છે. એવો હેવાલ
આ પ્રકરણમાં ન આપી શકાય. વળી ચંપારણની તપાસ
એટલે અહિંસા અને સત્યનો મોટો પ્રયોગ. આને લગતું
જેટલું મને પ્રત્યેક સપ્તાહમાં સૂઝે છે તેટલું આપું છું. તેની
વધારે વીજત તો વાંચનારને બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદના આ
લડતના (હિંદીમાં છંપાયેલા) ઇતિહાસમાં ને ‘યુગધર્મ’
પ્રેસે કરાવેલા તરજૂમામાંથી જ મળી શકે.

હવે આ પ્રકરણના વિષય ઉપર આવું. ગોરખબાપુને ત્યાં
રહીને આ તપાસ થાય તો ગોરખબાપુએ પોતાનું ઘર ખાલી
કરવું પડે. મોતીહારીમાં ઝટ કાઢી પોતાનું મકાન બાડે
માગતાંયે આપે એવી નિર્ભયતા લોકોમાં આવી નહોતી.
પણ ચતુર અજકિશોરબાપુએ એક વિસ્તારવાળી જમીનવાળું
મકાન બાડે મેળવ્યું ને તેમાં અમે ગયા.

છેક દ્રવ્ય વિના અમે ચલાવી શકીએ એવી સ્થિતિ
નહોતી. આજ લગીની પ્રથા પ્રજાવર્ગ પાસેથી જાહેર કામને

સારુ ધન મેળવવાની નહોતી. અજકિશોરબાબુનું મંડળ મુખ્યત્વે વકીલમંડળ હતું, એટલે તેઓ પ્રસંગ આવ્યે પોતાના ખીસામાંથી ખર્ચ કરી લેતા ને કંઈક મિત્રોની પાસેથી ઉધરાવતા. પૈસેટકે સુખી એવા પોતે લોકો પાસે દ્રવ્યલિક્ષા કેમ માગે? આ તેમની લાગણી હતી. ચંપારણની રૈયત પાસેથી એક કાડી પણ ન લેવી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો. તે લેવાય તો ખોટો જ અર્થ થાય. આ તપાસને અર્થે હિંદુસ્તાનમાં જાહેર ઉધરાણું ન કરવું એ પણ નિશ્ચય હતો. એમ કરતાં આ તપાસ રાષ્ટ્રીય અને રાજ્યપ્રકરણી સ્વરૂપ પકડે. મુંબઈથી મિત્રોએ રૂ. ૧૫,૦૦૦ ની મદદનો તાર મોકલ્યો. તેમની મદદનો સાબાર અસ્વીકાર કર્યો. ચંપારણની બહારથી પણ બિહારના જ સુખી લોકો પાસેથી અજકિશોરબાબુનું મંડળ મદદ મેળવી શકે તે લેવી ને મારે દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતાની પાસેથી ખૂટતું દ્રવ્ય મેળવી લેવું એવો નિશ્ચય કર્યો. દાક્તર મહેતાએ જે જોઈએ તે મગાવી લેવાનું લખ્યું. એટલે દ્રવ્યને વિષે અમે નિશ્ચિંત થયા. ગરીબાઈથી ઓછામાં ઓછે ખર્ચે રહી લડત ચલાવવાની હતી, એટલે ધણા દ્રવ્યની જરૂર પડે તેમ નહોતું. હકીકતમાં પડી પણ નહિ. બધું થઈને બે કે ત્રણ હજારથી વધારે ખર્ચ નહોતું થયું એવો મારો ખ્યાલ છે. જે એકઠું કર્યું હતું તેમાંથી રૂપિયા ૫૦૦ કે ૧,૦૦૦ બચેલા એવું મને સ્મરણ છે.

અમારી આરંભકાળની રહેણી વિચિત્ર હતી, ને મારે સારુ તે રોજનો વિનોદનો વિષય હતો. વકીલમંડળને ફરેકની પાસે નોકર રસોઈયા હોય, ફરેકને સારુ નોખી રસોઈ

ખને, તેઓ રાતના ખાર વાગે પણ જમતા હોય. આ મહાશયો રહેતા તો પોતાને ખર્ચે, છતાં મારે સારુ આ રહેણી ઉપદ્રવરૂપ હતી. મારી ને મારા સાથીઓ વચ્ચે સ્નેહમાં ઓવી મજબૂત બંધાઈ હતી કે અમારી વચ્ચે ગેરસમજ થવા ન પામે. તેઓ મારાં શબ્દબાણુ પ્રેમે ઝીલતા. છેવટે એમ ઠયુ' કે નોકરોને રજા આપવી, સહુએ સાથે જમવું ને જમવાના નિયમ સાચવવા. બધા નિરામિષાહારી નહોતા; અને બે રસોડાં ચલાવતાં ખર્ચ વધે; તેથી નિરામિષ બોજન જ રાંધી એક જ રસોડું ચલાવવાનો ઠરાવ થયો. બોજન પણ સાડું રાખવાનો આમ્રહ હતો. આથી ખર્ચમાં ઘણો શાયદો થયો, કામ કરવાની શક્તિ વધી અને વખત બચ્યો.

વધારે શક્તિની આવશ્યકતા બહુ હતી, કેમકે ખેડૂતોનાં ટાળેટાળાં પોતાની કહાણી લખાવવા આવતાં થઈ ગયાં. કહાણી લખાવનારની પાછળ લશ્કર તો હોય જ. એટલે મકાનની વાડી ભરાઈ જાય. મને દર્શનાલિલાપીથી સુરક્ષિત રાખવાને સારુ સાથીઓ મહાન પ્રયત્નો કરે ને નિષ્ફળ જાય. અમુક વખતે દર્શન દેવાને સારુ મને બહાર કાઢ્યે જ છૂટકો થાય. કહાણી લખનારની સંખ્યા પણ પાંચસાતની હમેશાં રહે ત્યારે પણ દિવસને અંતે બધાની જુબાની પૂરી ન થાય. એટલા બધાની હકીકતની જરૂર ન જ હોય, છતાં તે લેવાથી લોકોને સંતોષ રહેતો હતો ને મને તેમની લાગણીની ખબર પડતી હતી.

કહાણી લખનારાએ કેટલાક નિયમોનું પાલન કરવાનું હતું. દરેક ખેડૂતની ઊલટતપાસ કરવી જોઈએ. ઊલટ-તપાસમાં જે તૂટી જાય તેની જુબાની ન લેવી, જેની વાત

અમલદાર

મૂળમાં જ પાયા વિનાની લાગે તે ન લેવી. આમ નિયમોના પાલનથી જોકે કંઈક વખત વધારે જતો હતો, છતાં જુવાનીઓ ઘણી સાચી, સિદ્ધ થઈ શકે એવી મળતી.

આ જુવાની લેતી વખતે છૂપી પોલીસના કોઈ અમલદાર હાજર હોય જ. આ અમલદારોને આવતા રોકી શકાતા હતા, પણ અમે મૂળથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ અમલદારોને આવતા રોકવા નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની પ્રત્યે વિનયથી વર્તવું ને આપી શકાય તે ખચ્ખર આપવી. તેમના સાંભળતાં ને દેખતાં જ બધી જુવાની લેવાતી. આનો લાભ એ થયો કે લોકોમાં વધારે નિર્ભયતા આવી. છૂપી પોલીસથી લોકોને બહુ ડર રહેતો તે ગયો ને તેમના દેખતાં અપાય એ જુવાનીમાં અતિશયોક્તિનો ભય થોડો રહે. ખોટું બોલતાં અમલદારો તેમને પ્રસાવે એ બીકે તેમને સાવધાનીથી બોલવું પડતું.

મારે નીલવરોને ખીજવવા નહોતા પણ તેમને વિનયથી જીતવાનો પ્રયત્ન કરવો હતો, તેથી જેની સામે વિશેષ ફરિયાદ આવે તેને કાગળ લખતો ને તેને મળવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો. નીલવરમંડળની પણ મુલાકાત લીધી હતી ને રૈયતની ફરિયાદો તેમની પાસે મૂકી તેમની હકીકત પણ સાંભળી લીધી હતી. તેમનામાંના કેટલાક મને તિરસ્કારતા, કેટલાક હિંદાસીન હતા ને કોઈ વિનય જણાવતા.

સાથીઓ

પ્રજકિશોરબાબુ અને રાજેન્દ્રબાબુ તો અદ્વિતીય જોડી હતા. તેમના વિના હું એક પણ ડગલું આગળ ન જઈ શકું એવો પોતાના પ્રેમથી તેમણે મને અપંગ બનાવી મૂક્યો હતો. તેમના શિષ્યો કહો કે સાથીઓ એવા શંભુબાબુ, અનુગ્રહબાબુ, ધરણીબાબુ અને રામનવમીબાબુ, આ વકીલો લગભગ નિરંતર સાથે જ રહેતા. વિધ્યાબાબુ અને જનકધારીબાબુ પણ વખતોવખત રહેતા. આ તો થયો બિહારી સંઘ. તેમનું મુખ્ય કામ લોકોની જીખાનીઓ લેવાનું હતું.

અધ્યાપક કૃપલાનીથી આમાં જોડાયા વિના રહેવાય એમ જ નહોતું. જાતે સિંધી છતાં તે બિહારીના કરતાં પણ વધારે બિહારી હતા. એવા થોડા સેવકોને મેં જોયા છે જેમની શક્તિ જે પ્રાંતમાં જાય તેમાં પૂર્ણતાએ લળી જવાની હોય ને પોતે જીદા પ્રાંતના છે એવું કોઈને જાણુવા ન દે. એમાંના કૃપલાની એક છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો દારપાળનો હતો. દર્શન કરનારાઓથી મને બચાવી લેવામાં તેમણે જિંદગીની સાર્થકતા આ સમયે માની લીધી હતી. કોઈને વિનોદથી મારી પાસે આવતા અટકાવે તો કોઈને અહિંસક ધમકીથી. રાત પડે ત્યારે અધ્યાપકનો ધંધો શરૂ કરે ને બધા સાર્થકોને હસાવે, ને કોઈ બીકણુ પહોંચી જાય તો તેને શૂર ચડાવે.

મૌલાના મજહરુલ હકે મારા મદદગાર તરીકે પોતાનો હક નોંધાવી મૂક્યો હતો; ને મહિનામાં એકબે વખત ડોકિયું કરી જાય. તે વખતનો તેમનો ઠાઠ ને દમામ અને આજની તેમની સાદાર્થ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે. અમારામાં આવીને તેઓ પોતાનું હૃદય બેળવી જતા, પણ પોતાની સાહેબીથી બહારના માણસને તો અમારાથી નોખા જેવા લાગતા.

જેમજેમ હું અનુભવ મેળવતો ગયો તેમતેમ મને લાગ્યું કે ચંપારણમાં બરોબર કામ કરવું હોય તો ગામડાંમાં કેળવણીનો પ્રવેશ થવો જોઈએ. લોકોનું અજ્ઞાન દયાજનક હતું. ગામડાંનાં છોકરાં રખડતાં હતાં. અથવા માખાંચો તેમને દિવસના બે કે ત્રણ પૈસા મળે તેટલા સારૂ આખો દહાડો ગળીનાં ખેતરોમાં મજૂરી કરાવતાં. આ સમયે પુરુષોની મજૂરી દશ પૈસા કરતાં વધારે નહોતી. સ્ત્રીઓની છ પૈસા અને બાળકોની ત્રણ. ચાર આનાની મજૂરી મળે તે ખેડૂત લાગ્યશાળી ગણાય.

સાથીઓ સાથે વિચાર કરી છ ગામડાંમાં પ્રથમ તો બાળકોને સારુ નિશાળો ખોલવાનો ઠરાવ થયો. શરત એવી હતી કે તે તે ગામડાના આગેવાનોએ મકાન અને શિક્ષકનું ખાવાનું આપવું, તેનું બીજું ખર્ચ અમારે પૂરું પાડવું. અહીંનાં ગામડાંમાં પૈસાની છોળ નહોતી પણ અનાજ વગેરે પૂરું પાડવાની લોકોની શક્તિ હતી, એટલે લોકો કાચું અનાજ આપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા.

શિક્ષકો ક્યાંથી લાવવા એ મહાપ્રશ્ન હતો. બિહારમાંથી દૂંકા પગાર લેનારા કે કંઈ ન લેનારા એવા સારા શિક્ષકો

મળવા મુશ્કેલ હતા. મારી કલ્પના એ હતી કે સામાન્ય શિક્ષકના હાથમાં બાળકો ન જ મુકાય. શિક્ષકને અક્ષરજ્ઞાન ભલે ઓછું હોય પણ તેનામાં ચારિત્રબળ જોઈએ.

આ કામને સારુ સ્વયંસેવકોની મેં જાહેર માગણી કરી. તેના જવાબમાં ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ બાબાસાહેબ સોમણ અને પુંડલીકને મોકલ્યા. મુંબઈથી અવંતિકાબાઈ ગોખલે આવ્યાં. દક્ષિણથી આનંદીબાઈ આવ્યાં. મેં છોટેલાલ, સુરેન્દ્રનાથ તથા મારા દીકરા દેવદાસને બોલાવી લીધા. આ જ અરસામાં મહાદેવ દેશાઈ અને નરહરિ પરીખ મને મળી ગયા હતા. મહાદેવ દેશાઈનાં પત્ની દુર્ગાબહેન તથા નરહરિ પરીખનાં પત્ની મણિબહેન પણ આવ્યાં. કસ્તુરબાઈને પણ મેં બોલાવી લીધી હતી. આટલો શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓનો સંઘ પૂરતો હતો. શ્રી અવંતિકાબાઈ અને આનંદીબાઈ તો ભણેલાં ગણાય, પણ મણિબહેન પરીખ અને દુર્ગાબહેન દેશાઈને ગુજરાતીનું થોડુંક જ જ્ઞાન હતું. કસ્તુરબાઈને તો નહિ જેવું જ. આ બહેનો હિંદી બાળકોને કઈ રીતે શીખવે?

હલીલો કરી બહેનોને સમજાવી કે તેમણે છોકરાંને વ્યાકરણ નહિ પણ રીતભાત શીખવવાની છે, વાંચતાં લખતાં કરતાં તેમને સ્વચ્છતાના નિયમો શીખવવાના છે. હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વચ્ચે મોટો ભેદ નથી એ પણ તેમને બતાવ્યું, ને પહેલા વર્ગમાં તો માંડ આંકડાઓ માંડતાં શીખવવાના હોય એટલે મુશ્કેલી ન જ આવે. પરિણામ એ આવ્યું કે બહેનોના વર્ગ બહુ સરસ રીતે ચાલ્યા. બહેનોને આત્મવિશ્વાસ આવ્યો ને તેમને પોતાના

આત્મકથા

કામમાં રસ પણ આવ્યો. અવંતિકાબાઈની શાળા આદર્શ શાળા બની. તેમણે પોતાની શાળામાં પ્રાણ રેડ્યો. તેમની આવડત પણ પુષ્કળ હતી. આ બહેનોની મારફતે ગામડાંના સ્ત્રીવર્ગમાં પણ પ્રવેશ થઈ શક્યો હતો.

પણ મારે શિક્ષણથી જ અટકવાનું નહોતું. ગામડાંની ગંદકીનો પાર નહોતો. શેરીઓમાં કચરો, ફૂવાઓની પાસે કાદવ ને બદબો, આંગણું જ્યાં ન જાય. મોટેરાંને સ્વચ્છતાની કેળવણીની જરૂર હતી. ચંપારણના લોકો રોગોથી પીડાતા જોવામાં આવતા હતા. બની શકે એટલું સુધારાઈનું કામ થાય તો કરવું ને તેમ કરી લોકોના જીવનના દરેક વિભાગમાં પ્રવેશ કરવાની વૃત્તિ હતી.

આ કામમાં દાકતરની મદદની જરૂર હતી. તેથી મેં ગોખલેના સમાજ પાસેથી દા. દેવની માગણી કરી. તેમની સાથે મને રનેહગાંઠ તો બંધાઈ જ હતી. છ માસને સારું તેમની સેવાનો લાભ મળ્યો. તેમની દેખરેખ નીચે શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ કામ કરવાનું હતું.

બધાંની સાથે આટલી સમજૂતી હતી કે કોઈએ નીલવરોની સામેની ફરિયાદમાં ન ઊતરવું, રાજ્યપ્રકરણને ન અડકવું, ફરિયાદો કરનારને મારી આગળ જ મોકલી દેવા. કોઈએ પોતાના ક્ષેત્રની બહાર એક ડગલું સરખુંયે ન જવું. ચંપારણના આ સાથીઓનું નિયમનનું પાલન અદ્ભુત હતું. એવો પ્રસંગ મને યાદ નથી આવતો કે જ્યારે કોઈએ તેને મળેલી સૂચનાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોય.

આમત્રવેશ

ધ જોભાગે દરેક નિશાળમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી એમ ગોઠવણ થઈ હતી. તેમની મારફતે જ દવાનાં ને સુધરાઈનાં કામો કરવાનાં હતાં. સ્ત્રીઓની મારફતે સ્ત્રીવર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો. દવાનું કામ બહુ સહેલું કરી મૂક્યું હતું. એરંડિયું, કિવનિન અને એક મલમ એટલી જ વસ્તુઓ દરેક નિશાળમાં રાખવામાં આવતી હતી. જીભ તપાસતાં મેલી જોવામાં આવે અને બંધકોશની ફરિયાદ આવે તો એરંડિયું પાઈ દેવું, તાવની ફરિયાદ હોય તો એરંડિયું આખા પછી આવનારને કિવનિન પિવડાવવું, અને જો ગૂમડાં હોય તો તેમને ઘોઈ તેમની ઉપર મલમ લગાડી દેવો. ખાવાની દવા કે મલમ સાથે લઈ જવાને બાગ્યે જ આપવામાં આવતાં. કયાંયે જોખમકારક કે ન સમજાય એવું દર્દ હોય તો તે દાકતર દેવને દેખાડવા ઉપર મુલતવી રહેતું. દાકતર દેવ જીદેજીદે ઠેકાણે નીમેલે વખતે જઈ આવતા. આવી સાદી સગવડનો લાભ લોકો ઠીક પ્રમાણમાં લઈ જતા હતા. વ્યાપક રોગો થોડા જ છે અને તેમને સારુ મોટા વિશારદોની જરૂર નથી હોતી એ ધ્યાનમાં રખાય તો ઉપર પ્રમાણે કરેલી યોજના કોઈને હાસ્યજનક નહિ લાગે. લોકોને તો ન જ લાગી.

સુધરહનું કામ કઠિન હતું. લોકો ગંદકી દૂર કરવા તૈયાર નહોતા. પોતાને હાથે મેલાં સાફ કરવાની તૈયારી જોયો ખેતરની મજૂરી રાજ કરતા તેમની પણ નહોતી. દાકતાર દેવ ઝટ હારે એવા નહોતા. તેમણે પોતે જાતે અને સ્વયંસેવકોએ એક ગામના રસ્તા સાફ કર્યા, લોકોનાં આંગણમાંથી કચરા કાઢ્યા, કૂવાની આસપાસના ખાડા પૂર્યા, કાદવ કાઢ્યો, ને ગામલોકોને સ્વયંસેવકો આપવાનું પ્રેમપૂર્વક સમજાવતા રહ્યા. કેટલેક ઠેકાણે લોકોએ શરમને માર્યે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું, ને કેટલેક ઠેકાણે તો લોકોએ મારી મોટર પસાર થવાને સારુ સડકો પણ જાતમહેનતથી કરી. આવા મીઠા અનુભવની સાથે જ લોકોની બેદરકારીના કડવા અનુભવો પણ ભળતા હતા. સુધારાની વાત સાંભળી કેટલીક જગ્યાઓએ લોકોને અણગમો પણ પેદા થયેલો મને યાદ છે.

આ અનુભવો દરમ્યાન, એક અનુભવ જેનું વર્ણન મેં સ્ત્રીઓની ધણી સલાઓમાં કર્યું છે તે અહીં કરવું અસ્થાને નથી. બીતીહરવા એક નાનકડું ગામડું છે. તેની પાસે તેનાથી પણ નાનકડું ગામડું છે. ત્યાં કેટલીક બહેનોનાં કપડાં બહુ મેલાં જેવામાં આવ્યાં. આ બહેનોને કપડાં ધોવા બદલવાનું સમજાવવાનું મેં કસ્તુરબાઈને સૂચવ્યું. તેણે બહેનોને વાત કરી. એમાંથી એક બહેન તેને પોતાની ઝૂંપડીમાં લઈ ગઈ ને બોલી: ‘તમે જુઓ, અહીં કંઈ પેટી-કપાટ નથી કે જેમાં કપડાં હોય. મારી પાસે આ મેં પહેરી છે તે જ સાડી છે. તેને હું કઈ રીતે ધોઈ શકું? મહાત્માજીને કહો કે તે કપડાં અપાવે એટલે હું રાજ નાહવા ને રાજ કપડાં બદલવા તૈયાર થઈશ.’ આવાં ઝૂંપડાં હિંદુસ્તાનમાં

અપવાદરૂપે નથી. અસંખ્ય જૂંપડાંમાં રાધરચીકું, પેટીપટારા, લૂંગડાંલતાં નથી હોતાં અને અસંખ્ય માણસો માત્ર પહેરેલાં કપડાં ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

એક બીજો અનુભવ પણ નોંધવાયોગ્ય છે. ચંપારણમાં વાંસનો ને ધાસનો તોટા નથી હોતો. લોકોએ બીતીકરવામાં જે નિશાળનું છાપરું બાંધ્યું હતું એ વાંસનું ને ધાસનું હતું. કોઈએ તેને રાતના બાળી મૂક્યું. શક તો આસપાસના નીલવરોના માણસો ઉપર ગયો હતો. ફરી વાંસ ને ધાસનું મકાન બનાવવું એ યોગ્ય ન લાગ્યું. આ નિશાળ શ્રી. સોમણ અને કસ્તુરબાઈના તાબામાં હતી. શ્રી. સોમણે ઈંટોનું પાકું મકાન બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો ને તેમની જાતમહેનતનો ચેપ બીજાઓને લાગ્યો તેથી પળવારમાં ઈંટોનું મકાન બાંધ્યું થયું, અને ફરી મકાન બનાવવાનો ભય ન રહ્યો.

આમ નિશાળો, સુધરાઈ અને દવાનાં કામોથી લોકોમાં સ્વયંસેવકોને વિશે વિશ્વાસ ને આદર વધ્યાં, ને તેમની ઉપર સારી અસર બેઠી.

પણ મારે દિલગીરીની સાથે જણાવવું જોઈએ કે આ કામ કાયમ કરવાની મારી મુરદ બર ન આવી. સ્વયંસેવકો જે મળ્યા હતા તે અમુક મુદતને જ સારું મળ્યા હતા. નવા બીજા મળવામાં મુશ્કેલી આવી અને બિહારમાંથી આ કામને સારું યોગ્ય કાયમી સેવકો ન મળી શક્યા. મને પણ ચંપારણનું કામ પૂરું થયું તેવામાં બીજું કામ જે તૈયાર થઈ રહ્યું હતું તે ધસડી ગયું. આમ છતાં છ માસ લગી થયેલા કામે પણ એટલે લગી જડ ધાલી કે એક નહિ તો બીજા સ્વરૂપમાં તેની અસર આજ લગી નબી રહી છે.

હિજીન પાસું

એક તરફથી સમાજસેવાનું કામ જે મેં ગયાં પ્રકરણોમાં વર્ણવ્યું છે તે થઈ રહ્યું હતું, ને બીજી તરફથી લોકોનાં દુઃખની કહાણીઓ નોંધવાનું કામ વધતા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યું હતું. હજારો લોકોની કહાણીઓ લખાઈ તેની અસર થયા વિના કેમ રહે? મારે ઉતારે જેમજેમ લોકોની આવજા વધતી ગઈ તેમતેમ નીલવરોનો ક્રોધ વધતો ચાલ્યો. મારી તપાસને બંધ કરવાના તેમની તરફથી થતા પ્રયત્નો વધતા ગયા.

એક દિવસ મને બિહારની સરકારનો કાગળ મળ્યો. તેનો ભાવાર્થ આ હતો: ‘તમારી તપાસ ઠીક લાંબી ચાલી ગણાય, અને તમારે તે બંધ રાખી બિહાર છોડવું જોઈએ.’ કાગળ વિનયી હતો પણ અર્થ સ્પષ્ટ હતો. મેં લખ્યું કે તપાસ તો લાંબાશે, અને તે થયા પછી પણ લોકોનાં દુઃખનું નિવારણ ન થાય ત્યાં લગી મારે ધરાદો બિહાર છોડવાનો નથી.

મારી તપાસ બંધ કરવાનો સરકારની પાસે યોગ્ય ઇલાજ એક જ હતો કે તેણે સોફોની ફરિયાદ સાચી માની દાદ દેવી, અથવા ફરિયાદને માન આપી પોતાની તપાસસમિતિ નીમવી. ગવર્નરે સર એડવર્ડ ગેઇટ મને બોલાવ્યો, ને પોતે તપાસસમિતિ નીમવાનો પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો અને તેમાં સભ્ય થવાનું મને નિમંત્રણ આપ્યું. બીજા નામો જોઈને મેં સાથીઓની સાથે મસલત કરીને એ શરતે સભ્ય થવાનું કબૂલ કર્યું કે મને સાથીઓની સાથે મસલત કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ, ને સરકારે સમજવું જોઈએ કે હું સભ્ય થવાથી ખેડૂતોનો હિમાયતી નથી મટતો અને તપાસ થઈ રહ્યા બાદ મને સંતોષ ન થાય તો ખેડૂતોને દોરવાની મારી સ્વતંત્રતા હું જતી ન કરું.

સર એડવર્ડ ગેઇટ આ શરતોને વાજબી ગણીને તેનો સ્વીકાર કર્યો. મરદમ સર ફ્રેંક સ્લાઈડે તેના પ્રમુખ નિમાયા હતા. તપાસસમિતિએ ખેડૂતોની બધી ફરિયાદો ખરી ઠરાવી, નીલવરોએ ગેરવાજબી રીતે લીધેલાં નાણાંનો અમુક ભાગ પાછો આપવાની ને તીલકઠિયાનો કાયદો રદ કરવાની ભલામણ કરી.

આ રિપોર્ટ સાંગોપાંગ થવામાં ને છેવટે કાયદો પસાર થવામાં સર એડવર્ડ ગેઇટનો બહુ મોટો ભાગ હતો. તે દહ ન રહ્યા હોત અથવા જો તેમણે પોતાની કુશળતાનો પૂરો ઉપયોગ ન કર્યો હોત તો જે રિપોર્ટ એકમતે થઈ શક્યો તે ન થવા પામત, અને જે કાયદો છેવટે પસાર થયો તે થવા ન પામત. નીલવરોની સત્તા બહુ પ્રબળ હતી. રિપોર્ટ થયા છતાં તેમનામાંના કેટલાકે બિલનો સખત વિરોધ કર્યો

આત્મકથા

હતો. પણ સર એડવર્ડ જેઠટ છેવટ સુધી મંદમ રહ્યા ને સમિતિની બલામણોનો સંપૂર્ણ અમલ કર્યો.

આમ સો વર્ષથી ચાલતો આવેલો ત્રીનકડિયાનો કાયદો તૂટ્યો ને તેની સાથે નીલવરરાજ્યનો અસ્ત થયો. રૈયતવર્ગ જે દબાયેલો જ રહેતો હતો તેને પોતાની શક્તિનું કંઈક જાન થયું, ને ગણાનો ડાઘ ઘોયો ઘોવાય જ નહિ એ વહેમ ફર થયો.

અંપારણમાં આરંભેલું રચનાત્મક કામ જારી રાખી લોકોમાં થોડું વર્ષો સુધી કામ કરવાની અને વધારે નિશાળો કરવાની અને વધારે ગામડાંમાં પ્રવેશ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી. ક્ષેત્ર તૈયાર હતું. પણ મારા મનસૂબા ઈશ્વરે ધણીવાર પાર જ પડવા દીધા નથી. મેં ધાયું હતું કંઈક ને મને દેવ ખીજ જ કામમાં ધસડી ગયું.

મજૂરોનો સંબંધ

હું જુઓ ચંપારણમાં હું કમિટીનું કામ આટોપી રહી હતો તેવામાં ખેડાથી મોહનલાલ પંડ્યાનો ને શંકરલાલ પરીખનો કાગળ ખેડા જિલ્લામાં નિષ્ફળ ગયેલા પાક અને મહેસૂલમાફી બાબત મળ્યો. ત્યાં જઈ લોકોને દોરવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો. સ્થાનિક તપાસ કર્યા વિના કંઈ સલાહ આપવાની મને નહોતી ઇચ્છા, નહોતી મારી શક્તિ કે હિંમત.

બીજી તરફથી શ્રી અનસૂયાબાઈનો કાગળ તેમના મજૂર-સંઘ બાબત હતો. મજૂરોના પગાર ટૂંકા હતા. તેમની પગાર વધારવાની લાંબા કાળની માગણી હતી. આ બાબત તેમને દોરવાની મને હોંશ હતી. આ પ્રમાણમાં નાનું લાગતું કામ પણ હું દૂર ખેંચી કરી શકું એવી મને આવડત નહોતી. તેથી પહેલી તકે હું અમદાવાદ પહોંચ્યો. મારા મનમાં એમ હતું કે બન્ને કામની તપાસ કરી થોડા જ સમયમાં હું

ચંપારણ પાછો પહોંચીશ, ને ત્યાંના રચનાત્મક કામની દેખરેખ રાખીશ.

પણ અમદાવાદ પહોંચ્યા પછી એવાં કામો નીકળ્યાં પડ્યાં કે મારાથી ચંપારણ કેટલાક કાળ સુધી જઈ ન શકાયું ને જે નિશાળો ચાલતી હતી તે એક પછી એક પડી ભાંગી. સાથીઓએ અને મેં કેટલાયે હવાઈ કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ ધડીભર તો તે તૂટી પડ્યા.

ચંપારણમાં ગ્રામનિશાળો અને ગ્રામસુધાર ઉપરાંત ગોરક્ષાનું કામ મેં હાથ કચું હતું. ગોશાળો અને હિંદી-પ્રચારના કામનો ઈન્જરો મારવાડી ભાઈઓએ લીધો છે એવું હું મારા ભ્રમણમાં જોઈ ચૂક્યો હતો. બેતિયામાં મારવાડી ગૃહસ્થે પોતાની ધર્મશાળામાં મને આશ્રય આપ્યો હતો. બેતિયાના મારવાડી ગૃહસ્થોએ મને તેમની ગોશાળામાં સંડોવ્યો હતો. મારી જે કલ્પના આજ છે તે જ કલ્પના ગોરક્ષા વિષે ત્યારે ઘડાઈ ચૂકી હતી. ગોરક્ષા એટલે ગોવંશ-વૃદ્ધિ, ગોજાતિસુધાર, બેલની પાસેથી મર્યાદાસર કામ લેવું, ગોશાળાને આદર્શ દુગ્ધાલય બનાવવી, વગેરે. આ કામમાં મારવાડી ભાઈઓએ પૂરી મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ હું ચંપારણમાં સ્થિર ન થઈ શક્યો એટલે તે કામ અધૂરું જ રહ્યું. બેતિયામાં ગોશાળો તો આજે પણ ચાલે છે, પણ તે આદર્શ દુગ્ધાલય નથી બની શકી. ચંપારણના બેલની પાસેથી હજુ વધારેપડતું કામ લેવામાં આવે છે. નામના હિંદુઓ હજુયે બેલોને નિર્દયતાપૂર્વક માર મારે છે ને ધર્મને વગોવે છે. આ ખટકો મને હમેશાંને સારુ રહી ગયો છે. અને જ્યારે જ્યારે ચંપારણ જઈ હું ત્યારે ત્યારે

આ અમલનાં અધૂરાં રહેલાં કામોનું સ્મરણ કરી નિઃશ્વાસ મૂકું છું, ને તે અધૂરાં મેલવા સારુ મારવાડી ભાઈઓ અને બિહારીઓનો મીઠો ઠપકો સાંભળું છું.

નિશાળોનું કામ તો એક નહિ તો બીજી રીતે બીજી જગ્યાઓમાં ચાલે છે. પણ ગોસેવાના કાર્યક્રમે જડ જ નહેતી ધાલી એટલે તેને જોઈતી દિશામાં ગતિ ન મળી શકી.

અમદાવાદમાં ખેડાના કામ વિષે મસલત ચાલી રહી હતી તે દરમ્યાન મજૂરોનું કામ મેં હાથ ધરી લીધું હતું.

મારી સ્થિતિ અતિશય નાબુક હતી. મજૂરોનો કેસ મને મર્યાદિત જણાયો. શ્રી અનસૂયાબાઈને પોતાના સમા ભાઈની જોડે લડવાનું હતું. મજૂરો અને માલિકોની વચ્ચેના આ દારણ્ય યુદ્ધમાં શ્રી અંબાલાલ મારાભાઈએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. મિલમાલિકો સાથે મારો સંબંધ મીઠો હતો. તેમની સામે લડવું એ વિષમ કામ હતું. તેમની સાથે મસલતો કરી તેમને મજૂરોની મામણી વિષે પંચ નીમવા બીનવ્યા. પણ માલિકોએ પોતાની અને મજૂરોની વચ્ચે પંચની દસ્તખાનગીરી હોવાની યોગ્યતાનો સ્વીકાર ન કર્યો.

મજૂરોને મેં હડતાળ પાડવાની સલાહ આપી. આ સલાહ આપતા પહેલાં મજૂરોના અને મજૂર આગેવાનોના પ્રસંગમાં સારી રીતે આવ્યો. તેમને હડતાળની શરતો સમજાવી :

૧. શાંતિનો ભંગ ન જ કરવો.
૨. જે કામે ચડવા માગે તેના ઉપર બળાતકાર ન કરવો.
૩. મજૂરોએ બિલાનન ન ખાવું.

૪. હડતાળ ગમે તેટલી લંબાય તોયે તેમણે દબ રહેવું, ને પોતાનો પૈસો ખૂટે તો બીજી મજૂરી મેળવી ખાવાજેણું કમાવું.

આ શરતો આગેવાનો સમજ્યા ને તેમણે કબૂલ રાખ્યા. મજૂરીની જાહેરસભા થઈ ને તેમાં તેમણે ઠરાવ કર્યો કે પોતાની માગણીનો સ્વીકાર ન થાય, અથવા તેની યોગ્યતા અયોગ્યતાની તપાસ કરવા પંચ ન નિમાય, ત્યાં લગી તેમણે કામ ઉપર ન જવું.

આ હડતાળ દરમ્યાન શ્રી. વલ્લભભાઈ અને શ્રી. શંકરલાલ બેંકરને હું ખરી રીતે ઝોળખતો થયો કહેવાઉં. શ્રી અનસૂયાબાઈનો પરિચય મને તેની પૂર્વે જ સારી રીતે થઈ ચૂક્યો હતો.

હડતાળિયાઓની સભા રોજ નદીકિનારે એક ઝાડની છાયા નીચે ભરાવા લાગી. તેમાં તેઓ સેંકડોની સંખ્યામાં રોજ હાજરી પૂરતા હતા. પ્રતિજ્ઞાનું હું તેમને રોજ સ્મરણ કરાવતો; શાંતિ જાળવવાની, સ્વમાન સંધરવાની આવશ્યકતા સમજાવતો હતો. તેઓ પોતાનો ‘એક ટેક’નો વાવટો લઈ રોજ શહેરમાં ફરતા ને સરઘસરપે સભામાં હાજર થતા.

આ હડતાળ એકવીસ દિવસ ચાલી. તે દરમ્યાન વખતોવખત માલકોની જોડે હું મસલત કરતો, ધનસાફ કરવા વીનવતો. ‘અમારે પણ ટેક હોય ના? અમારી ને અમારા મજૂરીની વચ્ચે બાપદીકરાનો સંબંધ હોય. . . . તેની વચ્ચે કોઈ આવે તે અમે કેમ સહન કરીએ? તેની વચ્ચે પંચ કેવા?’ આ જવાબ મને મળતો.

આશ્રમની ઝાંખી

મનુરના પ્રકરણને આગળ ચલાવતા 'પહેલાં' આશ્રમની ઝાંખી કરી લેવાની આવશ્યકતા છે. ચંપારણમાં રહેતો છતો આશ્રમને હું વીસરી શકતો નહોતો. કોઈ કોઈ-વાર ત્યાં આવી પશુ જતો.

કોચરબ અમદાવાદની પાસેનું નાનકડું ગામડું છે. અને આશ્રમનું સ્થાન એ ગામમાં હતું. કોચરબમાં મરડીએ દેખાવ દીધો. બાળકોને હું તે વસ્તીની મધ્યે સુરક્ષિત નહોતો રાખી શકતો. સ્વચ્છતાના નિયમો ગમે તેટલી સાવધાનીથી પાળતાં છતાં આસપાસની અસ્વચ્છતાથી આશ્રમને અલિપ્ત રાખવું અસંભવિત હતું. કોચરબના બોકોની પાસે સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરાવવાની અથવા તેમની આવે સમયે સેવા કરવાની અમારી શક્તિ નહોતી. અમારો આદર્શ તો એ હતો કે આશ્રમ શહેર અથવા ગામથી અલગ રાખવું, છતાં એટલું દૂર નહિ કે ત્યાં પહોંચતાં બહુ મુશ્કેલી પડે. કોઈક દિવસે તો આશ્રમ આશ્રમરૂપે શોભે તે પહેલાં તેને પોતાની જમીન પર ને ખુલ્લી જગ્યામાં સ્થિર થવાનું હતું જ.

મરડીને એ કોચરબ છોડવાની નોટિસરૂપે મળી. શ્રી. પૂંજભાઈ હીરાચંદ આશ્રમની સાથે ઘણો નિકટનો સંબંધ રાખતા, ને આશ્રમની ઝીણીમેટી સેવા શુદ્ધ, નિરભિમાન બાવે કરતા. તેમને અમદાવાદના વહીવટનો બહોળો અનુભવ

હતો. તેમણે આશ્રમને સારુ જોઈતી જમીન તરત શોધી લાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. કાચરબની ઉત્તર દક્ષિણનો ભાગ હું તેમની સાથે કર્યો. પછી ઉત્તર તરફ ત્રણ ચાર માઇલ દૂર ટૂકડો મળે તો શોધી લાવવાનું મેં તેમને સૂચવ્યું. હાલ જ્યાં આશ્રમ છે તે જમીન તેઓ શોધી લાવ્યા. તે જોઈની નજીક છે એ મારે સારુ ખાસ પ્રલોભન હતું. સત્તામહ-આશ્રમવાસીને કપાળે જેલ તો લખી જ હોય એવી જ્ઞાન્યતા હોવાથી જેલનો પડોશ ગમ્યો. એટલું તો હું જાણતો હતો કે હમેશાં જેલનું સ્થાન જ્યાં ખાસપાસ સ્વચ્છ જમ્યા હોય તેવે ઠેકાણે શોધવામાં આવે છે.

આઠેક દિવસમાં જ જમીનનો સોદો કર્યો. જમીન ઉપર એકે મકાન નહોતું; એક પણુ ઝાડ નહોતું. નદીનો કિનારો અને એકાંત તેને સારુ મોટી બલામણુ હતી. અમે તંજામાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. રસોડાને સારુ એક પતરાનું કામચલાઉ છાપરું બાંધવાનું ને ધીમેધીમે સ્થાયી મકાન બાંધવાનો આરંભ કરવાનું ધાર્યું.

આ વખતે આશ્રમની વસ્તી વધી હતી. આશરે ચાળીસ નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષો હતાં. બધાં એક જ રસોડે જમતાં હતાં એટલી સગવડ હતી. યોજનાની કલ્પના મારી હતી, અમલનો બોજો ઉપાડનાર તો શિરસ્તા મુજબ સ્વ. મગનલાલ જ હતા.

સ્થાયી મકાન બન્યા પહેલાંની અગવડનો પાર નહોતો. વરસાદની મોસમ માથે હતી. સામાન બધો ચાર માઇલ દૂરથી શહેરમાંથી લાવવાનો હતો. આ અવાવરુ જમીનમાં સર્પાદિ તો હતા જ. તેવામાં બાળકોને સાચવવાનું જોખમ

જેવુંતેવું નહોતું. રિવાજ સર્પાદિને ન મારવાનો હતો, પણ તેના બચથી મુક્ત તો અમારામાંથી કોઈ જ નહોતાં, આજેયે નથી.

હિંસક જીવોને ન મારવાના નિયમનું યથાશક્ત પાલન દિનિકસ, ટોલસ્ટોય ફાર્મ અને સાબરમતી ત્રણે જગ્યાએ કર્યું છે. ત્રણે જગ્યાએ અવાવરુ જમીનમાં વસવાટ કરવો પડ્યો છે. ત્રણે જગ્યાએ સર્પાદિનો ઉપદ્રવ સારો ગણાય. એમ છતાં હજુ લગી એક પણ બન ખોલી નથી પડી, તેમાં મારા જેવા શ્રદ્ધાળુ તો ઈશ્વરનો હાથ, તેની કૃપા જ જુએ છે. ઈશ્વર પક્ષપાત ન કરે, મનુષ્યના રોજના કામમાં હાથ બાલવા તે નવરો નથી બેઠો, એવી નિરર્થક શંકા કોઈ ન કરે. આ વસ્તુને, અનુભવને બીજી બાપામાં મૂકતાં મને આવડતું નથી. લૌકિક બાપામાં ઈશ્વરની કૃતિને મૂકતાં છતાં હું બાણું છું કે તેનું 'કાર્મ' અવર્ણનીય છે. પણ જે પામર મનુષ્ય વર્ણુન કરે તો તેની પાસે તો પોતાની તોતલી બોલી જ હોય. સામાન્ય રીતે સર્પાદિને ન મારતા છતાં સમાજે પચીસ વર્ષ લગી બચ્યા રહેવું તેને અકસ્માત માનવાને બદલે ઈશ્વરકૃપા માનવી એ વહેમ હોય તો તે વહેમ પણ સંભરવાલાયક છે.

ન્યારે મજૂરોની હડતાળ પડી ત્યારે આશ્રમનો પાયો ચચાઈ રહ્યો હતો. આશ્રમની પ્રધાનપ્રવૃત્તિ વણાટકામ હતું. કાંતવાની તો હજુ શોધ જ નહોતી કરી શક્યા. તેથી વણાટશાળા પહેલી બાંધવી એવો નિશ્ચય હતો. એટલે તેનો પાયો ચચાઈ રહ્યો હતો.

ઉપવાસ

મજૂરોએ પહેલાં બે અઠવાડિયાં ખૂબ હિંમત બતાવી; શાંતિ પણ ખૂબ જળવી; રોજની સભામાં ખૂબ સંખ્યામાં હાજરી આપી. રોજ પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ તેમને હું કરાવતો. ‘અમે મરશું, પણ અમારી એક ટેક કદી નહિ છોડીએ,’ એમ રોજ તેઓ પોકારી પોકારીને કહેતા.

પણ છેવટે તેઓ મોળા પડતા લાગ્યા, ને નબળા આદમી જેમ હિંસક હોય છે તેમ નબળા પડ્યા તે જેઓ મિલમાં જતા તેમના દ્વેષ કરવા લાગ્યા, ને કદાચ કોઈની ઉપર બળાત્કાર વાપરશે એવી મને ખીક લાગી. રોજની સભામાં માણસોની હાજરી મોળા પડી. આવ્યા તેમના ચહેરા ઉપર ઉદાસીનતા છવાઈ હતી. મને ખબર મળી કે મજૂરો ડગવા લાગ્યા છે. હું મૂંઝાયો. આવે સમયે મારો ધર્મ શા છે એ વિચારવા લાગ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની મજૂરોની હડતાળનો મને અનુભવ હતો, પણ આ અનુભવ નવો હતો. જે પ્રતિજ્ઞા કરાવવામાં મારી પ્રેરણા હતી, જેનો હું રોજ સાક્ષી બનતો એ પ્રતિજ્ઞા કેમ તૂટે? આ વિચાર અભિમાન ગણાય, અથવા તે મજૂરો પ્રત્યેનો અને સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ ગણાય.

સવારનો પહોર હતો. હું સભામાં હતો. મને કંઈ ખબર નહોતી કે મારે શું કરવું છે. પણ સભામાં જ

મારાથી કહેવાઈ ગયું, ‘જો મજૂરો પાછા સજ્જ ન થાય ને નિકાલ ન થાય ત્યાં લગી હડતાળ નિભાવી ન શકે તો અને ત્યાં લગી મારે ઉપવાસ કરવો છે.’

હાજર રહેલા મજૂરો હેબતાઈ ગયા. અનસૂયાબહેનની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. મજૂરો બોલી ઊઠ્યા, ‘તમે નહિ, અમે ઉપવાસ કરશું. પણ તમારાથી ઉપવાસ થાય નહિ. અમને માફ કરો, અમારી ટેક પાળશું.’

મેં કહ્યું, ‘તમારે ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી. તમે તમારી પ્રતિભાનું પાલન કરો એટલે બસ છે. આપણી પાસે પૈસા નથી. આપણે મજૂરોને બિલ્લાત ખવડાવી હડતાળ નથી ચલાવવી. તમે કંઈક મજૂરી કરો ને તમારી રોજની રોટી જેટલા પૈસા મેળવો એટલે હડતાળ ગમે તેટલી ચાલે તોપણ તમે નિશ્ચિત રહી શકો. મારો ઉપવાસ હવે નિકાલ પહેલાં ન છૂટે.’

વલ્લભભાઈ તેમને સાડુ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કામ શોધતા હતા, પણ ત્યાં કંઈ મળે તેમ નહોતું. આશ્રમની વજાટશાળામાં રેતીની પૂરણી પૂરવાની હતી તેમાં ધણુ મજૂરોને કામ સોંપવું એમ મગનલાલે સૂચવ્યું. મજૂરો તેમ કરવા તૈયાર થયા. અનસૂયાબહેને પહેલ કરી, ને નદીમાંથી રેતીના ટોપણાં સારતા મજૂરોની હાર જમી. આ દૃશ્ય જોવા જેવું હતું. મજૂરોમાં નવું જોર આવ્યું. તેમને પૈસા ચૂકવનારા ચૂકવતાં ચાક્યા.

આ ઉપવાસમાં એક દોષ હતો. માલિકોની સાથે મને મીઠો સંબંધ હતો એ હું લખી ચૂક્યો છું. તેથી તેમને ઉપવાસ સ્પર્શ કર્યો વિના ન જ રહે. સત્યાગ્રહી તરીકે

મારાથી તેમની સામે ઉપવાસ ન જ કરાય એ હું જાણતો હતો. તેમની ઉપર જે અસર પડે તે મજૂરોની હડતાળની જ પડવી જોઈએ. મારું પ્રાયશ્ચિત્ત તેમના દોષોને સાડુ નહોતું; મજૂરોના દોષને અંગે હતું. હું મજૂરોનો પ્રતિનિધિ હતો, તેથી તેમના દોષે હું દોષિત થાઉં. માલિકોને તો મારાથી માત્ર વીનવાય, તેમની સામે ઉપવાસ કરવો ત્રાગામાં ખપે. છતાં મારા ઉપવાસની તેમના ઉપર અસર પડ્યા વિના ન જ રહે એમ હું જાણતો હતો. પડી પણ ખરી. પણ મારા ઉપવાસને હું રોકી શકતો નહોતો. આવો દોષમય ઉપવાસ કરવાનો મારો ધર્મ મેં પ્રત્યક્ષ જોયો.

માલિકોને મેં સમજાવ્યા, ‘મારા અપવાસથી તમારે તમારો માર્ગ છોડવાની જરાયે જરૂર નથી.’ તેમણે મને કડવાંમીઠાં મહેલ્યાં પણ માર્યાં. તેમ કરવાનો તેમને અધિકાર હતો.

શેઠ અંબાલાલ આ હડતાળની સામે મજબૂત રહેવામાં અગ્રેસર હતા. તેમની દૃઢતા આશ્ચર્ય પમાડનારી હતી. તેમની નિખાલસતા પણ મને તેટલી જ ગમી. તેમની સામે લડવું મને પ્રિય લાગ્યું. એમના જેવા અગ્રેસર બંધ વિરોધી પક્ષમાં હતા ત્યાં ઉપવાસની તેમની ઉપર પડનારી આડી અસર મને ખૂંચી. વળી તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી સરલા-દેવીનો મારા પ્રત્યે સગી બહેનના જેટલો પ્રેમ હતો. મારા ઉપવાસથી તેમને થતી અકળામણ મારાથી જોઈ જતી નહોતી.

મારા પહેલા ઉપવાસમાં તો અનસૂયાબહેન, બીજા ધણી મિત્રો ને મજૂરો સાથી થયા. તેમને વધારે ઉપવાસ

ન કરવા હું મુશ્કેલીથી સમજાવી શક્યો. આમ ચોમેર વાતાવરણ પ્રેમમય બની ગયું. માલિકો કેવળ દયાને વશ થઈ સમાધાની કરવાના રસ્તા શોધવા લાગ્યા. અનુસૂચા-બહેનને ત્યાં તેમની મસલતો ચાલવા લાગી. શ્રી. આનંદ-શંકર ધ્રુવ પણ વંચમાં પડ્યા. છવટે તેઓ પંચ નિમાયા અને હડતાળ છૂટી. મારે ત્રણ જ ઉપવાસ કરવા પડ્યા. માલિકોએ મજૂરોને મીઠાઈ વહેંચી. એકવીસ દિવસે સમાધાની થઈ. સમાધાનીનો મેળાવડો થયો તેમાં માલિકો અને ઉત્તર વિભાગના કમિશનર હાજર હતા. કમિશનરે મજૂરોને સલાહ આપી હતી, ‘તમારે હમેશાં મિ. ગાંધી કહે તેમ કરવું.’ એમની જ સામે મારે આ બનાવ પછી તુરત જૂઝવું પડ્યું હતું. સમય બદલાયો એટલે તે પણ બદલાયા, ને ખેડાના પાટીદારોને મારી સલાહ ન માનવાનું કહેવા લાગ્યા.

એક રસિક તેમ જ કરુણાળનક બનાવની નોંધ અહીં લેવી ઘટે છે. માલિકોએ તૈયાર કરાવેલી મીઠાઈ પુષ્કળ હતી, અને તે હજારો મજૂરોમાં કઈ રીતે વહેંચવી એ સવાલ થઈ પડ્યો હતો. જે ઝાડના આશ્રય તળે મજૂરોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ત્યાં તે વહેંચવી યોગ્ય છે એમ જાણીને, અને બીજે ક્યાંયે હજારો મજૂરોને એકઠા કરવા અગવડભરેલું ગણાય એમ સમજીને ઝાડની આસપાસના ખુલ્લા મેદાનમાં વહેંચવાનો ઠરાવ થયો હતો. મારા ભોળપણમાં મેં માની લીધું કે એકવીસ દિવસલગી નિયમનમાં રહેલા મજૂરો વિના-પ્રયત્ને હારબંધ જિલા રહી મીઠાઈ લેશે ને અધીરા થઈ મીઠાઈ ઉપર હુમલો નહિ કરે. પણ મેદાનમાં વહેંચવાની

આત્મકથા

એ ત્રણ રીતો અજમાવી તે નિષ્ફળ ગઈ. એ ત્રણ મિનિટ સીધું ચાલે ને તુરત બાંધેલી હાર તૂટે. મજૂરોના આગેવાનોએ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ તે ફાગટ નીવડ્યા. છેવટે બીડ, ઘોંઘાટ ને હુમલો એવાં થયાં કે કેટલીક મીઠાઈ કચરાઈ બરબાદ ગઈ. મેદાનમાં વહેંચવાનું બંધ કરવું પડ્યું, ને મુશ્કેલીથી રહેલી મીઠાઈને બચાવીને શેઠ અંબાલાલના મિરનપુરને બંગલે પહોંચાડી શક્યા. આ મીઠાઈ બીજે દહાડે બંગલાના મેદાનમાં જ વહેંચવી પડી.

આમાં રહેલો હાસ્યરસ સ્પષ્ટ છે. ‘એક ટેક’ના ઝાડ પાસે મીઠાઈ ન વહેંચી શકાઈ તેનું કારણ શોધતાં એમ જોવામાં આવ્યું કે મીઠાઈ વહેંચવાની છે એ જાણવાથી અમદાવાદના લિખારીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, ને તેમણે કતારો તોડી મીઠાઈ ઝડપવાના પ્રયત્નો કરેલા. આ કરુણરસ હતો.

આ દેશ બૂખમરાથી એવો પીડાય છે કે લિખારીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, ને તેઓ ખાવાનું મેળવવાને સારુ સામાન્ય મર્યાદાનો લોપ કરે છે. ધનિક લોકો વગરવિચારે આવા લિખારીઓને સારુ કામ શોધી આપવાને બદલે તેમને લિક્ષા આપી પોષે છે.

ખેડામાં સત્યાગ્રહ

મજૂરોની હડતાળ પૂરી થયા પછી મને દમ લેવાનો વખત પણ ન રહ્યો ને મારે ખેડા જિલ્લાના સત્યાગ્રહનું કામ હાથ ધરવું પડ્યું. ખેડા જિલ્લામાં દુબકાળ જેવી સ્થિતિ હોવાથી મહેસૂલ માફ કરાવવાને સારુ ખેડાના પાટીદારોં મથી રહ્યા હતા. આ બાબત શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષરે તપાસ કરી રિપોર્ટ કર્યો હતો. હું કંઈ પણ ચોક્કસ સલાહ આપું તે પહેલાં કમિશનરને મળ્યો. શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યા અને શ્રી. શંકરલાલ પરીખ અથાગ મહેનત કરી રહ્યા હતા. સ્વ. ગોકળદાસ કલાનદાસ પારેખ અને શ્રી. વિકૃલભાઈ પટેલની મારફતે ધારાસભામાં તેઓ હિલચાલ કરી રહ્યા હતા. સરકાર પાસે ડેપુટીશને ગયાં હતાં.

આ વખતે હું ગુજરાત સભાનો પ્રમુખ હતો. સભાએ કમિશનર ને અવર્નરને અરજીઓ કરી, તારો કર્યા, અપમાનો સહન કર્યાં. તેમની ધમકીઓ સભા પી ગઈ. એ વખતનો અમલદારોનો દોર આ વખતે તો હાસ્યજનક લાગે છે. અમલદારોની એ વેળાની છેક હલકી વર્તણૂક અસંભવિત જેવી લાગે છે.

લોકોની માગણી એવી સાફ ને એવી હળવી હતી કે એને સારુ લડત લડવાપણું હોય જ નહિ. જો પાક ચાર જ આની કે તેથી ઓછો હોય તો તે વર્ષને સારુ મહેસૂલ માફ થવું જોઈએ એવી જાતનો ધારો હતો. પણ સરકારના અમલદારોની આંકણી ચાર આની કરતાં વધારે હતી. લોકો તરફથી પુરવાર કરવામાં આવતું હતું કે આંકણી ચાર આનીથી નીચે હોવી જોઈએ. સરકાર માને જ શાને? લોકો તરફથી પંચ નીમવાની માગણી થઈ. સરકારને તે અસહ્ય લાગી. જેટલી વિનવણી થઈ શકે તેટલી કર્યા બાદ ને સાથીઓની સાથે મસલત કર્યા બાદ સત્યાગ્રહ કરવાની મેં સલાહ આપી.

સાથીઓમાં ખેડા જિલ્લાના સેવકો ઉપરાંત મુખ્યત્વે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી. શંકરલાલ બેંકર શ્રી. અનસૂયા-બહેન, શ્રી. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ, વગેરે હતા. વલ્લભભાઈ પોતાની મોટી ને વધતી જતી વકીલાતનો ભોગ આપી આવ્યા હતા. ત્યારપછીથી તે દરી બેસીને વકીલાત કરી જ શક્યા નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

અમે નડિયાદ અનાયાશ્રમમાં વાસ કર્યો. અનાયાશ્રમમાં વાસ કરવામાં કોઈ વિશેષતા ન માને. નડિયાદમાં એના જેવું કોઈ બીજું એટલા બધા માણસોને સંઘરી શકે એવું છૂટું મકાન નહોતું. છેવટે નીચે પ્રમાણેની પ્રતિષ્ઠામાં દસ્કત લેવાયા :

“અમારા ગામનો પાક ચાર આનીથી ઓછો થયો છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. અમે તેટલા કારણસર મહેસૂલ

વસૂલ કરવાનું આવતા વર્ષ સુધી મુલતવી રાખવાની સરકારને અરજ કરી છતાં બંધ કરવામાં આવ્યું નથી. તેથી અમે નીચે સહી કરનાર પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે અમે સરકારની મહેસૂલ આ વર્ષની પૂરી, કે જે બાકી રહી હોય તે નહિ બરીએ. પણ તે વસૂલ કરવા સરકારને જે કામદેસર પગલાં બરવાં હશે તે બરવા દઈશું અને તેથી ચતાં દુઃખ સહન કરીશું. અમારી જમીન ખાલસા થશે તોપણ અમે થવા દઈશું. પણ અમારે હાથે પૈસા બરીને જૂઠા દરી સ્વમાન નહિ ગુમાવીએ. જે ના. સરકાર ખીજે હપ્તો બાકી રહેલી બધી જગાએ મુલતવી રાખે તો અમારામાં જે શક્તિમાન હોઈશું તે પૂરી અમર બાકી રહેલી મહેસૂલ બરવા તૈયાર છીએ. અમારામાંના જે શક્તિમાન છે તેઓને મહેસૂલ ન બરવાનું કારણ એ છે કે જે શક્તિમાન બરે તો અશક્તિમાન ગબરાટમાં પોતાની ગમે તે ઝીજ વેચીને કે કરજ કરીને મહેસૂલ બરે અને દુઃખ ભોગવે. એવી હાલતમાંથી ગરીબોનો બચાવ કરવો એ શક્તિમાનની ફરજ છે એવી અમારી માન્યતા છે.”

આ લડતને હું વધારે પ્રકરણો નહિ આપી શકું. તેથી ધણાં મીઠાં સ્મરણો છોડવાં પડશે. જેઓ આ મહત્ત્વની લડતનો જોડો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છે તેમને શ્રી. શંકરલાલ પરીખે લખેલો ખેડાની લડતનો સવિસ્તર સત્તાવાર ઇતિહાસ વાંચી જવાની મારી બહામણ છે.

‘હુંગળીચોર’

ચં પારણુ હિંદુસ્તાનના એવા ખૂણામાં આવ્યું હતું ને ત્યાંની લડતને છાપાં બહાર એવી રીતે રાખી શકાઈ હતી કે ત્યાં બહારથી જોનારા આવતા નહોતા. ખેડાની લડત છાપે ચઢી ચૂકી હતી. ગુજરાતીઓને આ નવી વસ્તુમાં રસ સારી પેઠે આવતો હતો. તેઓ ધન લૂંટાવવા તૈયાર હતા. સત્યાગ્રહની લડત ધનથી નથી ચાલી શકતી, તેને ધનની ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતા રહે છે. એ વાત તેમને ઝટ સમજવામાં નહોતી આવતી. રોકતાં છતાં પણ મુંબઈના શેઠિયાઓએ જોઈએ તેના કરતાં વધારે પૈસા આપ્યા હતા ને લડતને અંતે તેમાંથી કંઈક રકમ બચી હતી.

બીજી તરફથી સત્યાગ્રહી સેનાને પણ સાદાઈનો નવો પાઠ શીખવાનો રહ્યો હતો. પૂરો પાઠ શીખી શક્યા એમ તો ન કહી શકું, પણ તેમણે પોતાની રહેણીમાં ઘણાંક સુધારો તો કરી લીધો હતો.

પાટીદારોને સારું પણ આ જાનની લડત નવી હતી. ગામેગામ ફરીને તેનું રહસ્ય સમજાવવું પડતું. અમલદારો પ્રજાના શેઠ નથી પણ નોકર છે, પ્રજાના પૈસામાંથી તેઓ પગાર ખાનારા છે એ સમજાવી તેમનો ભય દૂર કરવાનું કામ મુખ્ય હતું. અને નિર્ભય થતાં છતાં વિનય જાળવવાનું બતાવવું ને ગળે ઉતારવું લગભગ અશક્ય જેવું લાગતું હતું. અમલદારોનો ડર છોડ્યા પછી તેમણે કરેલાં અપમાનોનો બદલો વાળવાનું મન કેને ન થાય? છતાં

સત્યાગ્રહી અવિનયી થાય એ તો દૂધમાં ઝેર પડ્યા સમાન ગણાય. વિનયનો પાઠ પાટીદારો પૂરો નહોતા બણી શક્યા એ પાછળથી હું વધારે સમજ્યો. અનુભવે જોઉં છું કે વિનય સત્યાગ્રહનો કઠિનમાં કઠિન અંશ છે. વિનય એટલે માનપૂર્વક વચન ઉચ્ચારણુ એટલે જ અર્થ અહીં નથી. વિનય એટલે વિરોધી પ્રત્યે પણ મનમાં આદર, સરળ ભાવ, તેના હિતની ઇચ્છા ને તે પ્રમાણે વર્તન..

પ્રથમના દિવસોમાં લોકોની હિંમત ખૂબ જોવામાં આવતી હતી. પ્રથમના દિવસોમાં સરકારી પગલાં પણ મોળાં હતાં. પણ જેમ લોકોની દૃઢતા વધતી જણાઈ તેમ સરકારને વધારે ઉગ્ર પગલાં ભરવાનું મન થયું. જપ્તીદારો-એ લોકોનાં ઢોર વેચ્યાં, ધરમાંથી ગમે તે માલ ચંસડી ગયા. ચોથાઈની નોટિસો નીકળી. કોઈ ગામનો આખો પાક જપ્ત થયો. લોકોમાં ગભરાટ છૂટ્યો. કેટલાકે મહેસૂલ ભર્યું. બીજા પોતાનો માલ જપ્ત કરીને અમલદારો મહેસૂલ વસૂલ કરી લે તો છૂટ્યા એમ મનમાં ઇચ્છવા લાગ્યા. કેટલાક મરણિયા પણ નીકળ્યા.

આવામાં શંકરલાલ પરીખની જમીનનું મહેસૂલ તેમની જમીન ઉપર રહેતા માણસે ભર્યું. તેથી હાહાકાર થયો. શંકરલાલ પરીખે તે જમીન કોમને આપી. દઈ પોતાના માણસથી થયેલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. તેમની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ. બીજાઓને દાખલો ખેડો.

ડરી ગયેલાઓને પ્રોત્સાહન દેવા સારુ એક અયોગ્ય રીતે જપ્ત થયેલા ખેતરનો તૈયાર થયેલો કુંગળીનો પાક હતો તે મોહનલાલ પંડ્યાની આગેવાની નીચે ઉતારવાની મેં

આત્મકથા

સલાહ આપી. મારી દાષ્ટ્યે તેમાં કાયદાનો લંગ થતો નહોતો, પણ જો થતો હોય તોયે જરાજેટલી મહેસૂલને સારુ આખા ઊભાં પાકની જખ્ખી એ કાયદેસર હોય છતાં નીતિ-વિરુદ્ધ છે ને ચોખ્ખી લૂંટ છે ને તેવી રીતે થયેલી જખ્ખીમાં અનાદર કરવાનો ધર્મ છે એમ મેં સૂચવ્યું. તેમ કરવામાં જોલ જવાનું ને દંડ થવાનું જોખમ હતું તે લોકોને સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું હતું. મોહનલાલ પંડ્યાને તો એ જ જોઈતું હતું. સત્યાગ્રહથી અવિરોધી એવી રીતે કોઈના જોલ ગયા વિના ખેડાની લડત પૂરી થાય એ તેમને નમમતી વાત હતી. તેમણે આ ખેતરની કુંગળા ઉતારવાનું ખીકું ઝડપ્યું. તેમને સાતઆઠ જણે સાથ આપ્યો.

સરકાર તેમને પકડ્યા વિના કેમ રહે? મોહનલાલ પંડ્યા ને તેમના સાથીઓ પકડાયા એટલે લોકોનો ઉત્સાહ વધ્યો. જ્યાં લોકો જોલ ઇત્યાદિને વિષે નિર્ભય બને છે ત્યાં રાજ્યદંડ લોકોને દબાવવાને બદલે તેમને શૈર્ય આપે છે. કચેરીમાં લોકોનાં ટોળાં કેસ જોવા ઊભરાયાં. પંડ્યાને અને તેમના સાથીઓને ટૂંકી જોલ થઈ. હું માનું છું કે કોરટનો દરાવ બૂલભરેલો હતો. કુંગળા ઉપાડવાની ક્રિયા ચોરીની કાનૂની વ્યાખ્યામાં નહોતી સમાતી. પણ અપીલ કરવાની કોઈની વૃત્તિ જ નહોતી.

જેલીઓને વળાવવા સરઘસ ગયું ને તે દિવસથી મોહનલાલ પંડ્યા ‘કુંગળાચોર’નો માનીતો ઇલકાળ લોકો પાસેથી પામ્યા તે આજ લગી તેઓ ભોગવે છે.

આ લડતનો કેવો અને કઈ રીતે અંત આવ્યો એ વર્ણવીને ખેડાગ્રહરણ પૂરું કરીશું.

૨૫

ખેડાની લડતનો અંત

આ લડતનો અંત વિચિત્ર રીતે આવ્યો. લોકો થાક્યા હતા એ સ્પષ્ટ હતું. મહામ રહેલાને છેવટ લગી ખુવાર થવા દેવામાં સંકેત થતો હતો. સત્યાગ્રહીને યોગ્ય લાગે એવો કાર્ષ અંતનો શોભાયમાન માર્ગ મળે તો તે લેવા તરફ મારું વલણ હતું. એવો ઉપાય અણુધાર્યો આવી પડ્યો. નડિયાદ તાલુકાના મામલતદારે કહેણ મોકલ્યું કે જે સ્થિતિવાળા પાટીદારો મહેસૂલ ભરી આપે તો ગરીબનું મહેસૂલ મુલતવી રહે. આ બાબત મેં લખિતવાર કબજાત માગી તે મળી. મામલતદાર પોતાના તાલુકાને સારું જ જવાબદારી લઈ શકે, આખા નિસ્વાની જવાબદારી કલેક્ટર જ લઈ શકે, તેથી મેં કલેક્ટરને પૂછ્યું. તેમનો ઉત્તર ફરી વળ્યો કે મામલતદારે કણુ એવો હુકમ તો નીકળી જ ચૂક્યો છે. મને આવી ખબર નહોતી, પણ તે હુકમ નીકળ્યો હોય તો લોકોની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થયું ગણાય. પ્રતિજ્ઞામાં એ જ વસ્તુ હતી, તેથી એ હુકમથી સંતોષ માન્યો.

આમ છતાં આ અંતથી અમે કાઈ રાજ ન થઈ શક્યા. સત્યાગ્રહની લડત પાછળ મીઠાશ હોય તે આમાં નહોતી. કલેક્ટર જાણે તેણે કંઈ જ નવું નથી કર્યું. ગરીબ લોકોને છોડવાની વાત હતી, પણ તેઓ લાગ્યે જ ખચ્યા. ગરીબમાં કાણ એ કહેવાનો અધિકાર પ્રજા અજમાવી ન શકી. પ્રજામાં એ શક્તિ રહી નહોતી એનું મને દુઃખ હતું, તેથી અંતનો ઉત્સવ મનાયો છતાં તે મને આ દષ્ટિએ નિસ્તેજ લાગ્યો.

સત્યાગ્રહનો શુદ્ધ અંત એ ગણાય કે જ્યારે આરંભ કરતાં અંતમાં પ્રજામાં વધારે તેજ ને શક્તિ જોવામાં આવે. આ હું ન જોઈ શક્યો.

એમ છતાં આ લડાઈનાં જે અદ્યક્ષ પરિણામો આવ્યાં તેમનો લાભ તો આજે પણ જોઈ શકાય છે, ને લેવાઈ રહ્યો છે. ખેડાની લડતથી ગુજરાતના ખેડૂતવર્ગની જાગૃતિનો, તેની રાજ્યપ્રકરણી કેળવણીનો આરંભ થયો.

વિદુષી ડા. ખેસંટની 'હોમરલ'ની પ્રતિભાશાળી ચળવળે તેનો સ્પર્શ અવશ્ય કર્યો હતો, પણ ખેડૂતજીવનમાં શિક્ષિત વર્ગનો, સ્વયંસેવકોનો ખરો પ્રવેશ તો આ લડતથી જ થયો એમ કહી શકાય. સેવકો પાટીદારના જીવનમાં ઓતપ્રોત થયા હતા. સ્વયંસેવકોને પોતાના ક્ષેત્રની મર્યાદા આ લડતમાં જડી, તેમની ત્યાગશક્તિ વધી. વલ્લભભાઈએ પોતાને આ લડતમાં ઓળખ્યાં એ એક જ જેવુંતેવું પરિણામ નહોતું, એમ આપણે ગયે વર્ષે સંકટનિવારણ વખતે અને આ વર્ષે ખારડોલીમાં જોઈ શક્યા. ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં નવું તેજ આવ્યું, નવો ઉત્સાહ રેડાયો. પાટીદારને પોતાની

શક્તિનું જ્ઞાન થયું તે કદી ન જુલાયું. સહુ સમજ્યા કે પ્રજાની મુક્તિનો આધાર પોતાની ઉપર છે, ત્યાગશક્તિ ઉપર છે. સત્યાગ્રહે ખેડાની મારફતે ગુજરાતમાં જડ થાકી. એટલે જોકે લડાઈના અંતથી હું રાજ ન થઈ શક્યો, પણ ખેડાની પ્રજાને તો ઉત્સાહ હતો, કેમકે તેણે જોઈ લીધું હતું કે શક્તિ પ્રમાણે બધું મળ્યું, ને ભવિષ્યનો રાજકુખનિવારણનો માર્ગ તેને મળી ગયો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉત્સાહને સારુ બસ હતું.

પણ ખેડાની પ્રજા સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ પૂરું નહોતી સમજી શકી, તેથી તેને કેવાં કડવા અનુભવો કરવા પડ્યા એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

ઐક્યની ઝંખના

ખેડાનું પ્રકરણ ચાલતું હતું તે વખતે યુરોપનું મહાયુદ્ધ પણ ચાલતું જ હતું. તેને અંગ્રે વાઇસરોયે દિલ્હીમાં આગેવાનોને નોતર્યા હતા. તેમાં હાજર રહેવાનો મને આગ્રહ કર્યો હતો. લોર્ડ એમ્સફોર્ડની સાથે મારો મૈત્રીને સંબંધ હતો એ હું જણાવી ગયો છું.

મેં આમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું ને હું દિલ્હી ગયો. પણ આ સભામાં ભાગ લેવામાં મને એક સંકેત તો હતો જ. મુખ્ય કારણ તો એ કે તેમાં અલીભાઈઓ, લોકમાન્ય અને ખીજ નેતાઓને નોતરવામાં આવ્યા નહોતા. તે વેળા અલીભાઈઓ જલમાં હતા. તેમને હું એકમે વાર જ મળ્યો હતો. તેમને વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. તેમની સેવાવૃત્તિ અને તેમની બહાદુરીની સ્તુતિ સહુ કરતા હતા. હકીમસાહેબના પ્રસંગમાં પણ હું નહોતો આવ્યો. તેમનાં વખાણુ સ્વ. આચાર્ય રુદ્ર અને દીનબંધુ ઝંકુરને

મેઢેથી બહુ સાંભળ્યાં હતાં. કલકત્તાની મુસ્લિમ લીગની બેઠક વખતે મેં શ્વેબ કુરેશી અને બારિસ્ટર ખવાબની મુલાકાત કરી હતી. દા. અનસારી તથા દા. અબ્દુર રહેમાનની સાથે પણ સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. સારા મુસલમાનોની સોબત હું શોધતો હતો. ને જે પવિત્ર અને દેશભક્ત ગણ્યા તેમના સંબંધમાં આવી તેમની લાગણી જાણવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેથી મને તેઓ તેમના સમાજમાં જ્યાં લઈ જાય ત્યાં કંઈ ખેંચતાણુ કરાવ્યા વિના જતો.

હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ખરી મિત્રાચારી નથી એ તો હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ સમજી ગયો હતો. બન્નેની વચ્ચેની ખટાશ મટે તેવો એક પણ ઉપાય હું ત્યાં જતો ન કરતો. ખોટી ખુશામત કરી કે સ્વત્વ ગુમાવી તેમને કે કાઢીને રીઝવવા એ મારા સ્વભાવમાં નહોતું. પણ ત્યાંથી જ હું સમજતો આવ્યો હતો કે મારી અહિંસાની કસોટી ને તેનો વિશાળ પ્રયોગ આ ઐક્યને અંગે થવાનાં છે. હજી પણ મારો એ અભિપ્રાય કાયમ છે. મારી કસોટી ઈશ્વર પ્રતિક્ષણ કરી રહેલ છે. મારો પ્રયોગ ચાલુ જ છે.

આવા વિચારો લઈને હું મુંબઈ બંદરે જિતર્યો હતો એટલે મને મજકૂર લાઈઓનો મેળાપ ગમ્યો. અમારો સ્નેહ વધતો ગયો. અમારી ઓળખાણુ થયા પછી તુરત અલીભાઈઓને તો સરકારે જીવતા દફન કર્યા હતા. મૈલાના મહમદઅલીને રજા મળતી ત્યારે એ મને લાંબા કાગળ બેતુલ જેલથી કે છિંદવાડાથી લખતા. તેમને મળવા જવાની મેં સરકાર પાસે માગણી કરેલી તે ન મળી શકી.

અલીભાઈએને જન્મ કર્યા પછી કલકત્તા મુસ્લિમ લીગની સભામાં મને મુસલમાન લાઈઓ લઈ ગયા હતા. ત્યાં મને બોલવાનું કહેલું. 'હું' બોલ્યો. અલીભાઈએને છોડાવવાનો મુસલમાનોનો ધર્મ સમજાવ્યો.

આ પછી તેઓ મને અલીગઢ કોલેજમાં પણ લઈ ગયા હતા. ત્યાં મેં દેશને સારું ફકીરી લેવા મુસલમાનોને નોતર્યા.

અલીભાઈએને છોડાવવાને સારું મેં સરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેને અંગે એ લાઈઓની ખિલાફત વિષેની પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કર્યો. મુસલમાનો જેડે ચર્ચા કરી. મને લાગ્યું કે જે હું મુસલમાનોનો સાચો મિત્ર થવા માગું તો મારે અલીભાઈએને છોડાવવામાં ને ખિલાફતનો પ્રશ્ન ન્યાયપુરઃસર ઉઠેલાય તેમાં પૂરી મદદ દેવી જોઈએ. ખિલાફતનો પ્રશ્ન મારે સારું સહેલો હતો. તેના સ્વતંત્ર ગુણદોષ મારે જોવાપણું નહોતું. મુસલમાનોની તેને વિષેની માગણી જે નીતિવિરુદ્ધ ન હોય તો મારે મદદ દેવી જોઈએ એમ મને લાગ્યું. ધર્મના પ્રશ્નમાં શ્રદ્ધા સર્વોપરી હોય છે. સૌની શ્રદ્ધા એક જ વસ્તુને વિષે એકસરખી હોય તો જગતમાં એક જ ધર્મ હોય. ખિલાફત વિષેની માગણી મને નીતીવિરુદ્ધ ન જણાઈ, એટલું જ નહિ પણ એ જ માગણીનો સ્વીકાર બ્રિટિશ પ્રધાન લોર્ડઝ જ્યોર્જે કર્યો હતો, એટલે મારે તો તેમના વચનનું પાલન કરાવવા પૂરતો જ પ્રયત્ન કરવાનું રહ્યું હતું. વચન એવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હતું કે મર્યાદિત ગુણદોષ તપાસવાનું કામ કેવળ મારા અંતરાત્માને પ્રસન્ન કરવા ખાતર કરવાનું હતું.

ખિલાફતના પ્રશ્નમાં મેં મુસલમાનોને સાથ દીધો તે વિષે મિત્રોએ અને ટીકાકારોએ મને ઠીક ટીકાઓ સંભળાવી છે. એ બધાનો વિચાર કરતાં છતાં જે અભિપ્રાયો મેં બાંધ્યા ને જે મદદ દીધી દેવડાવી તેને વિષે મને પશ્ચાત્તાપ નથી, તેમાં મારે કશું સુધારવાપણું નથી. આજે પણ એવો પ્રશ્ન ઊઠે તો મારી વર્તણૂક એવા જ પ્રકારની હોય એમ મને લાગે છે.

આવી જાતના વિચારો લયો હું દિલ્હી ગયો. મુસલમાનોના દુઃખ વિષેની ચર્ચા મારે વાઘસરોય સાથે કરવાની જ હતી. ખિલાફતના પ્રશ્ને હજી પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પકડ્યું નહોતું.

દિલ્હી પહોંચતાં દીનબંધુ ઍડુએ એક નૈતિક પ્રશ્ન ઊભો કર્યો. એ જ અરસામાં ઇટાલી ને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના ધૂપા કરારો વિષેની ચર્ચા અંગ્રેજી અખબારોમાં થયેલી તેની દીનબંધુએ મને વાત કરી ને કહ્યું : 'જો આમ ધૂપા કરારો ઇંગ્લંડે કોઈ સત્તાની સાથે કર્યા હોય તો તમારાથી આ સભામાં કેમ મદદગાર લાગ લેવાય ?' હું આ કરારો વિષે કંઈ જાણતો નહોતો. દીનબંધુનો શબ્દ મારે સારુ બસ હતો. આવા કારણને અંગે સભામાં લાગ લેવાની આના-કાની કરનારો પત્ર મેં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડને લખ્યો. તેમણે મને ચર્ચા કરવા બોલાવ્યો. તેમની સાથે ને પછી મિ. મેરીની સાથે મને લાંબી ચર્ચા થઈ. તેનો અંત એ આવ્યો કે મેં સભામાં લાગ લેવાનું સ્વીકાર્યું. વાઘસરોયની દલીલ ટૂંકામાં આ હતી : 'તમે એમ તો નથી માનતાને કે બ્રિટિશ કેબીનેટ જે કંઈ કરે તેની વાઘસરોયને જાણ હોવી જોઈએ ?

આત્મકથા

બ્રિટિશ સરકાર કોઈ દિવસ બૂલ ન જ કરે એવો દાવો હું નથી કરતો, કોઈ કરતું નથી. પણ જો તેની હસ્તી જગતને કલ્યાણકારી છે એમ તમે કબૂલ કરો, જો તેની પ્રવૃત્તિથી આ દેશને એકંદરે લાભ થયો છે એમ તમે માનો તો દરેક શહેરીનો તેની આપત્તિને સમયે તેને મદદ દેવાનો ધર્મ છે એમ તમે કબૂલ નહિ કરો? છૂપા કરારને વિષે જો તમે છાપામાં જોયું છે તે મેં પણ જોયું છે. એથી વિશેષ હું નથી જાણતો એ હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું. છાપામાં કેવી ગપો આવે છે એ તો તમે જાણો જ છો. શું છાપામાં આવેલી એક નિંદક વાતથી તમે સસ્તનતનો આવે સમયે ત્યાગ કરી શકો છો? લડાઈ પૂરી થઈ ગયા પછી તમારે જેટલા નીતિના પ્રશ્નો ઉઠાવવા હોય એટલા ઉઠાવી શકો છો, ને જેટલી વડવાડ કરવી હોય એટલી કરી શકો છો.’

આ દલીલ નવી નહોતી. જે અવસરે ને જેવી રીતે તે મુકાઈ તેથી મને નવી જેવી જણાઈ ને મેં સભામાં જવાનું કબૂલ કયું. ખિલાફત બાબત મારે વાઇસરોયને કાગળ લખી મોકલવો એમ હતું.

રંગરૂટની ભરતી

સભામાં હું હાજર થયો. વાઘસરોયની તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે મારે સિપાહીની મદદના ઠરાવને ટેકો આપવો. મેં હિંદી હિંદુસ્તાનીમાં બોલવાની માગણી કરી. વાઘસરોયે તે સ્વીકારી, પણ સાથે જ અંગ્રેજીમાં બોલવાનું સૂચવ્યું. મારે બાપણુ તો કરવું જ નહોતું. હું જે બોલ્યો તે આટલું જ હતું : ‘મને મારી જવાબદારીનું પૂરતું ભાન છે, ને તે જવાબદારી સમજતો છો તો હું આ ઠરાવને ટેકો આપું છું.’

મને હિંદુસ્તાનીમાં બોલવા સારુ થયું એ ધન્યવાદ આપ્યા. તેઓ કહેતા હતા કે વાઘસરોયની સભામાં આ કાળમાં હિંદુસ્તાનીમાં બોલવાનો આ પહેલો દાખલો હતો. ધન્યવાદ અને પહેલો દાખલો હોવાની ખબર ખૂબ્યાં. હું શરમાયો. આપણા જ દેશમાં, દેશને લગતા કામની સભામાં દેશની બાષાનો બહિષ્કાર કે તેની અવગણના એ કેવી દુઃખની વાત ! અને મારા જેવો કોઈ હિંદુસ્તાનીમાં એક કે બે વાક્યો બોલે તો તેમાં ધન્યવાદ શા ? આવા પ્રસંગો આપણી પડતી દશાનું ભાન કરાવનારા છે. સભામાં બોલેલાં વાક્યમાં મારે સારુ તો બહુ વજન હતું. એ સભા કે એ ટેકો મારાથી ભુલાય તેમ નહોતાં. મારી એક જવાબદારી તો મારે દિલ્હીમાં જ આટોપી લેવાની હતી. વાઘસરોયને કામળ લખવાનું કામ મને સહેલું ન લાગ્યું. સભામાં જવાની

મારી આનાકાની, તેનાં કારણો, ભવિષ્યની આશાઓ વગેરેની ચોખ્ખવટ મારે સારુ, સરકારને સારુ ને પ્રજાને સારુ કરવાની મને આવશ્યકતા લાગી.

મેં વાઘસરોચને કાગળ લખ્યો તેમાં લોકમાન્ય તિલક, અલીભાઈઓ વગેરે નેતાઓની ગેરહાજરી વિષે મારે શોક જાહેર કર્યો, લોકોની રાજ્યપ્રકરણી માગણીનો ને લડાઈમાંથી ઉત્પન્ન થતી મુસલમાનોની માગણીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો. આ કાગળ છાપવાની મેં રજા માગી તે વાઘસરોચે ખુશીથી આપી.

આ કાગળ સિમલા મોકલવાનો હતો, કેમકે સભા પૂરી થતાં વાઘસરોચ તો સિમલા પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં ટપાલ મારફતે કાગળ મોકલવો એમાં ટીલ થતી હતી. મારે મન કાગળ મદત્તવનો હતો. વખત બચાવવાની જરૂર હતી. ગમે તેની સાથે કાગળ મોકલવાની ઇચ્છા નહોતી. કોઈ પવિત્ર માણસની મારફત કાગળ જાય તો સારું એમ મને લાગ્યું. દીનબંધુ અને સુશીલ રૂદ્રે લલા રેવ. આયરલેન્ડનું નામ સૂચવ્યું. તેમણે કાગળ વાંચી તે તેમને શુદ્ધ લાગે તો તે લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું. કાગળ ખાનગી નહોતો જ. તેમણે વાંચ્યો, તેમને ગમ્યો ને લઈ જવા રાજ થયા. મેં ખીજા વર્ગનું રેલભાડું આપવાનું કર્યું. પણ તે લેવાનો તેમણે ઇનકાર કર્યો ને રાત્રીની મુસાફરી છતાં ઇન્ટરની ટિકિટ જ લીધી. તેમની સાદાઈ, સરળતા અને સ્પષ્ટતા ઉપર હું મોહિત થયો. આમ પવિત્ર હાથે અપાયેલા કાગળનું પરિણામ મારી દૃષ્ટિએ સારું જ આવ્યું. મારો માર્ગ તેથી સાફ થયો.

મારી બીજી જવાબદારી રંગરટની ભરતી કરવાની હતી. હું આ યાચના ખેડામાં નહિ તો ક્યાં કરું? મારા સાથીઓને પ્રથમ ન નોતરું તો કોને નોતરું? ખેડા પહોંચતાં જ વલ્લભભાઈ ઇત્યાદિની સાથે મસલત કરી, તેમનામાંના કેટલાકને તુરત ઘૂંટડો ન ઊતર્યો. જેમને વાત ગમી તેમને કાર્યની સફળતા વિષે શંકા આવી. જે વર્ગમાંથી ભરતી કરવી હતી તે વર્ગને સરકાર પ્રત્યે કશું વહાલ નહોતું. સરકારના અમલદારોનો થયેલો કડવો અનુભવ હજી તાજે જ હતો.

છતાં કાર્યારંભ કરવાની તરફેણમાં બધા થયા. આરંભ કર્યો કે તુરત મારી આંખ ઊધડી. મારો આશાવાદ પણ કંઈક ઢીલો થયો. ખેડાની લડતમાં લોકો પોતાની ગાડી મફત આપતા, એક સ્વયંસેવકની હાજરીની જરૂર હોય ત્યાં ત્રણચાર મળી રહે. હવે ગાડી પૈસા આપતાં પણ દોઢલી થઈ પડી. પણ એમ અમે કોઈ નિરાશ થઈએ તેવા નહોતા. ગાડીને બદલે પગેપાળા મુસાફરી કરવાનું ઠરાવ્યું. રોજ વીસ માઇલની મજલ કરવાની હતી. ગાડી ન મળે તો ખાવાનું ક્યાંથી જ મળે? માગવું એ પણ બરોબર નહિ. તેથી પ્રત્યેક સ્વયંસેવક પોતાના ખાવાપૂરતું પોતાના દફતરમાં લઈને નીકળે એમ નક્કી કર્યું. મોસમ ઉનાળાની હતી એટલે ઓઢવાનું કંઈ સાથે રાખવાની આવશ્યકતા નહોતી.

જે જે ગામ જતા ત્યાં સભા ભરતા. લોકો આવતા, પણ ભરતીમાં નામ તો માંડ એકબે મળે. ‘તમે અહિંસા-વાદી કેમ અમને હથિયાર લેવાનું કહો છો?’ ‘સરકારે

હિંદનું શું લેલું ક્યું છે કે તમે તેને મદદ દેવાનું કહો છો?' આવા અનેક જાતના પ્રશ્નો મારી આગળ મુકાતા.

આમ છતાં ધીમેધીમે અમારા સતત કાર્યની અસર લોકો ઉપર થવા લાગી હતી. નામો પ્રમાણમાં ઠીક નોંધાવા લાગ્યાં, ને જો પહેલી દુકાડી નીકળી પડે તો ખીજને સારું માર્ગ ખુલ્લો થશે એમ અમે માનતા થયા. રંગરટ નીકળી પડે તેમને ક્યાં રાખવા વગેરે ચર્ચા હું કમિશનરની સાથે કરતો થઈ ગયો હતો. કમિશનરો ઠેકઠેકાણે દિલ્હીના નમૂના ઉપર સલાઓ ભરવા લાગ્યા હતા તેવી ગુજરાતમાં પણ ભરાઈ. તેમાં મને અને સાથીઓને જવાનું આમંત્રણ હતું. અહીં પણ હું હાજર થયો હતો. મણુ જો દિલ્હીમાં હું ઓછો શોભતો જણાયો તો અહીં તેથી પણ વધારે ઓછો શોભતો મને લાગ્યો. હાજીહાના વાતાવરણમાં મને એન નહોતું પડતું. અહીં હું જરા વિશેષ બોલ્યો હતો. મારા બોલવામાં ખુશામત જેવું તો નહોતું જ, પણ એ કડવાં વેણ પણ હતાં.

રંગરટની ભરતીને અંગે મેં પત્રિકા કાઢી હતી તેમાં ભરતીમાં આવવાના નિમંત્રણમાં એક દલીલ હતી તે કમિશનરને ખૂંચી હતી. તેનો સાર આ હતો: બ્રિટિશ રાજ્યનાં ધણાં અપકૃત્યોમાં આખી પ્રજાને શસ્ત્રરહિત કરવાના કાયદાને ઇતિહાસ તેનું કાળામાં કાળું કામ ગણુશે. આ કાયદો રદ કરાવવો હોય અને શસ્ત્રનો ઉપયોગ શીખવો હોય તો આ સુવર્ણતક છે. રાજ્યની આપત્તિને કાળે મધ્યમ વર્ગ સ્વેચ્છાએ મદદ કરશે તો અવિશ્વાસ દૂર થશે, અને જેને શસ્ત્ર ધારણ કરવાં હશે તે સુખેથી ધારણ કરી

સકશે.' આને ઉદ્દેશીને કમિશનરને કહેવું પડ્યું હતું કે તેમની ને મારી વચ્ચે મતભેદ છતાં તેમને સલામાં મારી હાજરી પ્રિય હતી. મારે પણ મારા મતનું સમર્થન બની શક્યું તેટલા મીઠા શબ્દોમાં કરવું પડ્યું હતું.

ઉપર જે કાગળનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સાર નીચે આપવામાં આવે છે :

યુદ્ધ પરિષદમાં હાજરી આપવા વિષે મને આનાકાની હતી, પણ એ આપને મળ્યા પછી દૂર થઈ, અને તેનું એક કારણ એ અવશ્ય હતું કે આપના પ્રત્યે મને બહુ આદર છે. ન આવવાનાં કારણોમાં મળખૂત કારણ એ હતું કે તેમાં લોકમાન્ય તિલક, મિસિસ બેસન્ટ અને અલીબાઈએને નિમંત્રણ નહોતું. એમને હું લોકોના બહુ શક્તિશાળી નાયક ગણું છું. મને તો લાગે છે કે તેમને નિમંત્રણ ન આપવામાં સરકારે ગંભીર ભૂલ કરી છે, અને હું હજી સૂચવું છું કે પ્રાંતિક પરિષદો લરવામાં આવે તેમાં તેમને નિમંત્રણ મોકલાય. મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે આવા પ્રોટ નાયકોને તેઓની સાથે ગમે તેવા મતભેદ હોય છતાં કોઈ સસ્તનત અવગણી શકે નહિ. આ સ્થિતિમાં હું સલામી સમિતિઓમાં હાજર ન રહી શક્યો, અને સલામાં ટેકો આપીને સંતુષ્ટ રહ્યો. સરકારને કરેલી સૂચના કપૂલ થાય કેં તુરત મારા ટેકાનો અમલ કરવાની હું આશા રાખું છું.

જે સસ્તનતમાં લખિયમાં અમે સંપૂર્ણતાએ લાગીદાર થવાની આશા રાખીએ છીએ તેમાં તેને આપત્તિમયે પૂરી મદદ દેવાનો અમારો ધર્મ છે, પણ મારે એમ તો કહેવું જોઈએ કે તેની સાથે એ આશા રહેલી છે કે એ મદદને લીધે અમારા ધ્યેયને અમે વહેલા પહોંચી વળજી. તેથી લોકોને આટલું માનવાનો અધિકાર છે કે જે સુધારાઓ તુરતમાં થવાની આશા આપના ભાષણમાં આપવામાં આવેલી છે તે સુધારામાં મહાસલા અને મુસ્લીમ લીગની મુખ્ય આવજીઓનો સમાવેશ થશે. મારાથી બની શક્યું હોત તો હું આવે

ટાણે હોમરૂલ વગેરેનું ઉત્પાદન સરખું ન કરત, પણ સાંપ્રાપ્યની અણીને વખતે બધા શક્તિવાળી હિંદીઓને તેના રક્ષણને અર્થે મૂગે મોઢે હોમરૂલ જવા પ્રેરત. એટલું કરવાથી જ અમે સાંપ્રાપ્યના મોટામાં મોટા અને આદરણીય ભાગીદાર બની જાત અને રંગભેદ તથા દેશભેદ ભુસાર્થ જાત.

પણ શિક્ષિતવર્ગે એથી ઓછો અસરકારક માર્ગ લીધો છે. જનસમાજમાં એની વગ ધણી છે. હું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો છું ત્યારથી જ જનસમાજના ગાઢ સંબંધમાં આવતો રહ્યો છું. અને હું આપને જણાવવા ઇચ્છું છું કે હોમરૂલની ધગશ તેનામાં પણ પેડી છે, હોમરૂલ વિના લોકોને કદી સંતોષ થવાનો નથી, તેઓ સમજે છે કે હોમરૂલ મેળવવાને સારુ જેટલો ભોગ અપાય તેટલો ઓછો છે. તેથી જોકે સાંપ્રાપ્યને સારુ જેટલા સ્વયંસેવકો આપી શકાય તેટલા આપવા જોઈએ, પણ આર્થિક મદદને વિષે હું એમ નથી કહી શકતો. લોકોની સ્થિતિને જાણીને હું કહી શકું છું કે હિંદુસ્તાન જે મદદ આપી ચૂક્યું છે તે તેના ગળ ઉપરવટ છે. પણ હું આટલું સમજું છું કે સલામાં જેમણે ટેકા આપ્યો છે તેમણે મરણપર્યંત મદદ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. પણ અમારી સ્થિતિ કફોડી છે. અમે કંઈ એક પેઢીના ભાગીદાર નથી. અમારી મદદનો પાયો ભવિષ્યની આશા ઉપર બંધાયેલો છે, અને એ આશા કંઈ છે એ જરા વિશેષે કહેવાની જરૂર છે. હું સારું કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ મારે આટલું તો કહેવું જોઈએ કે તેને વિષે નિરાશા ઊપજે તો સાંપ્રાપ્યને વિષેની આજ લગીની માન્યતા ભ્રમણામાં ગણાશે. આપે ધરના કંકસ ભૂલી જવાનું સૂચવ્યું છે તેનો અર્થ જો એમ હોય કે જુલમો અને અમલદારોનાં અપકૃત્યો સહન કરવાં તો એ અસંભવિત છે. સંગઠિત જુલમની સામે બધું બળ વાપરવું એ હું ધર્મ સમજું છું, તેથી અમલદારોને આપે સૂચવવું ધટે છે કે એક પણ જીવને તેઓ ન અવગણે અને પૂર્વે નથી આપેલું એટલું માન લોકમતને આપે. ચંપારણમાં સેકાના જુલમની સામે થતાં બ્રિટિશ ન્યાયનું સર્વો-

પરીપક્ષું મેં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ખેડાની ફેરવે જોઈ લીધું છે કે જ્યારે તેનામાં સત્યને સારુ દુઃખ વેઠવાની શક્તિ હોય ત્યારે ખરી સત્તા તે રાજ્યસત્તા નથી પણ લોકસત્તા છે; અને તેથી જે સંસ્તનતને તે પ્રજા શાપ આપતી હતી તેને વિષે તેની કડવાશ ઓછી થઈ છે, અને જે રાજ્યસત્તાએ સવિનય કાનૂનભંગને સહન કરી લીધો તે સત્તા લોકમતને છેક અવગણનારી નહિ હોય એવી તેની ખાતરી થઈ છે. તેથી મારી માન્યતા એવી છે કે અંધારણ અને ખેડામાં મેં જે કામ કર્યું તે આ લડાઈ પરત્વેની મારી સેવા છે. એવી ભતનું મારું કામ બંધ કરવાનું જો મને કહો તો મારો શ્વાસ રૂંધવાનું આપે કહ્યું એમ હું માનું. જો આત્મબળને એટલે પ્રેમબળને રાજ્યબળને બદલે લોકપ્રિય કરી મૂકવામાં હું સફળ થાઉં તો હું બધું છું કે હિંદુસ્તાન આખા જગતની દરડી નજર થાય તો તેની સામે પણ ઝૂઝી શકે. તેથી દરેક વખતે આ દુઃખ સહન કરવાની સનાતન નીતિ મારા જીવનમાં લઈવાને સારુ હું મારા આત્માને કર્યાં કરીશ, અને એ નીતિનો સ્વીકાર કરવા બીજાઓને નોતર્યાં કરીશ; અને, જો હું કોઈ બીજા પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઉં છું તો તેનો હેતુ પણ માત્ર એ જ નીતિની અદ્વિતીય ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવાને સારુ છે.

છેવટમાં મુસલમાન રાજ્યો વિષે ચોક્કસ ખાતરી આપવાનું બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને સૂચવવા હું આપને વીનવું છું. આપ બંધો છો કે તેને વિષે દરેક મુસલમાનને ચિંતા રહે છે. પોતે હિંદુ હોઈને હું તેમની લાગણી વિષે બેદરકાર નથી રહી શકતો. તેમનું દુઃખ તે અમારું હોય જ. આ મુસલમાન રાજ્યોના હકને ભંગવવામાં, તેમનાં ધર્મસ્થાનોને વિષેની તેમની લાગણીને માન આપવામાં અને હિંદુસ્તાનની હોમરૂલ વિષેની લાગણીના સ્વીકારમાં સામ્રાજ્યની સહીસલામતી રહેલી છે. આ કાગળ મેં લખ્યો છે કેમકે હું અંગ્રેજોને આહું છું, અને જે વફાદારી અંગ્રેજોમાં હોય તે જ વફાદારી દરેક હિંદીમાં જગાવવા હું ઇચ્છું છું.

મરણપથારીએ

રંગડટની ભરતી કરતાં મારું શરીર ઠીક ધસાયું. એ વખતે મારે ખોરાક મુખ્યત્વે બૂંજેલી અને ખાંડેલી બોંયસીંગ અને ગોળની મેળવણી, કેળાં ઇત્યાદિ ફળ અને બેત્રણ લીંબુનું પાણી એ હતો. સીંગ વધારે પ્રમાણમાં ખવાય તો નુકસાન કરે એમ હું જાણતો હતો એમ છતાં એ વધારે ખવાઈ. તેથી સહેજ મરડો થયો. મારે વખતોવખત આશ્રમમાં આવવાનું તો થતું જ. આ મરડો મને ગણુકારવા જેવો ન લાગ્યો. રાત્રીએ આશ્રમે પહોંચ્યો. દવાઓ એ વખતે હું લાગ્યે જ કરતો. એક વખત ખાવાનું છોડી દઈશ એટલે મટશે એમ વિશ્વાસ હતો. ખીજે દિવસે સવારે કંઈ નહોતું ખાધું, એટલે દરદ લગભગ શાંત થયું હતું. પણ હું જાણતો હતો કે મારે ઉપવાસ લંબાવવો જોઈએ, અથવા ખાવું જ જોઈએ તો ફળના રસ જેવી કંઈક વસ્તુ ખવાય,

આ દિવસ કોઈ તહેવારનો હતો. બપોરના પણુ હું નહિ જમું એમ મેં કસ્તુરબાઈને કહી દીધું હતું એવું સ્મરણ છે. પણ તેણે મને લલચાવ્યો, અને હું લાલચમાં પડ્યો. આ સમયે હું કોઈ પણ પશુનું દૂધ નહોતો લેતો તેથી લીંછાશનો પણ ત્યાગ હતો. એટલે મારે સારું તેલમાં ભરડેલા ધઉંની લાપસી બનાવી હતી એ અને આખા મગ મારે સારું ખાસ રાખી મૂક્યા છે એમ મને કહ્યું. અને હું સ્વાદને વશ થઈ પીગળ્યો. પીગળતાં છતાં ઇચ્છા તો એવી હતી કે કસ્તુરબાઈને રાજી રાખવા પૂરતું થોડુંક જ ખાઈશ, સ્વાદ પણ લઈશ અને શરીરની રક્ષા પણ કરીશ. પણ રોતાન પોતાનો લાગ જોઈને બેસી જ રહ્યો હતો. ખાવા બેઠો અને જરાક ખાવાને બદલે મેં મેટ ભરીને ખાધું. સ્વાદ તો પૂરો લીધો પણ સાથે જ યમરાજને આમંત્રણ મોકલી દીધું. ખાધાને કલાક પણ નહિ થયો હોય ને સખત મરડો ઊપડી આવ્યો.

રાત્રીના નડિયાદ તો પાછું જવાનું હતું જ. સાબરમતી સ્ટેશન સુધી ચાલતો ગયો, પણ એ સવા માઇલનો રસ્તો કાપવો કઠણ લાગ્યો. અમદાવાદ સ્ટેશને વલ્લભભાઈ જોડાવાના હતા. એ જોડાયા ને મારો વ્યાધિ વર્તી ગયા હતા છતાં એ વ્યાધિ અસલ હતો એમ મેં તેમને કે બીજા સાથીઓને ન જાણવા દીધું.

નડિયાદ પહોંચ્યા. ત્યાંથી અનાયાસમ પહોંચવાનું અર્ધો માઇલથી અંદર હતું, છતાં દસ માઇલ જેટલું લાગ્યું. ઘણી મુશ્કેલીથી ધરબેજો થયો પણ આંકડી વધતી જતી હતી. પાંચખાનાની હાજત પા પા કલાકે થાય. છેવટે હું હાર્યો,

મારી અસહ્ય વેદના જાહેર કરી અને પથારી લીધી. આશ્રમને સામાન્ય પાપખાને જતો તેને બદલે મેડી ઉપર પેટી મંગાવી. શરમ તો બહુ આવી પણ હું લાચાર થયેલ ફલચંદ બાપુજી વીજળીને વેગે પેટી લઈ આવ્યા. ચિંતાતુર થઈ સાથીઓ મારી આસપાસ વીંટળાઈ ગયા. તેમણે પ્રેમથી મને નવડાવ્યો, પણ મારા દુઃખમાં એ ખીચારા શું લાગ લઈ શકે ? મારી હાલતો પાર નહોતો. દાકતરને બોલાવવાની મેં ના પાડી. દવા તો નહિ જ લઉં. કરેલા પાપની સજા ભોગવીશ. સાથીઓએ આ બધું વીલે મોંએ સહન કર્યું. ચોવીસ કલાકમાં ત્રીસચાળીસ હાજતો થઈ હશે. ખાવાનું તો મેં બંધ જ કર્યું હતું અને પહેલા દિવસોમાં તો ફળના રસો પણ ન લીધા. લેવાની રુચિ મુદ્દલ નહોતી.

જે શરીરને હું આજ લગી પથ્થર જેવું માનતો તે શરીર ગારા જેવું થઈ ગયું. શક્તિ હણાઈ ગઈ. દાકતર કાનૂગા આવ્યા. તેમણે દવા લેવા વીનવ્યો. મેં ના પાડી. તેમણે પિયકારી આપવાનું સૂચવ્યું. એ પણ મેં ના પાડી. પિયકારીને વિષેનું એ વખતનું મારું અજ્ઞાન હાસ્યજનક હતું. હું એમ જ માનતો કે પિયકારી એટલે કાઈ પણ પ્રકારની રસી હશે. પાછળથી હું સમજ્યો કે આ તો નિર્દોષ વનસ્પતિની ઔષધિની પિયકારી હતી. પણ જ્યારે સમજ આવ્યો ત્યારે અવસર વીતી ગયો હતો. હાજતો તો જારી જ હતી. ઘણા પરિશ્રમને લીધે તાવ આવ્યો અને બેશુદ્ધિ પણ આવી. મિત્રો વિશેષ ગભરાયા. ખીજ દાકતરો પણ આવ્યા. પણ જે દરદી તેમનું માને નહિ તેને સારુ તેઓ શું કરી શકે ?

શેઠ અંબાલાલ અને તેમનાં ધર્મપત્ની નડિયાદ આવ્યાં. સાથીઓની સાથે મસલત કરી મને તેઓ તેમના મીરજપુરને બંગલે ઘણી જ સંભાળપૂર્વક લઈ ગયા. આ માંદગીમાં જે નિર્માળ, નિષ્કામ સેવા હું પામ્યો તેનાથી વધારે સેવા તો કોઈ ન પામી શકે એટલું તો હું અવશ્ય કહી શકું છું. જીણા તાવ વળગ્યો. શરીર ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. મંદવાડ સારી પેટે લાંબાશે, કદાચ હું બિછાનાથી નહિ બિડી શકું એમ પણ મને થયું. અંબાલાલ શેઠના બંગલામાં પ્રેમથી વીંટળાયેલો છતાં હું અશાન્ત બન્યો, અને મને આશ્રમમાં લઈ જવાને તેમને વિનવ્યા. મારો અતિશય આગ્રહ જોઈને તેઓ મને આશ્રમમાં લઈ ગયા.

આશ્રમમાં હું પીડાઈ રહ્યો હતો તેટલામાં વલ્લભભાઈ ખખર લાવ્યા કે જર્મનીની પૂરી હાર થઈ છે અને રંગરટની ભરતી કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી એમ કમિશનરે કહેવડાવ્યું છે. એટલે ભરતીની ચિંતામાંથી હું મુક્ત થયો ને તેથી શાંતિ થઈ.

હવે પાણીના ઉપચાર કરતો અને તેથી દેહ ટકી રહ્યો હતો. દરદ શમ્યું હતું, પણ શરીર કેમે ભરાઈ શકાતું નહોતું. વેદ મિત્રો અને દાકતર મિત્રો અનેક પ્રકારની સલાહ આપતા, પણ હું કંઈ દવા પીવાને તૈયાર ન થયો. બેત્રણ મિત્રોએ દૂધનો બાધ હોય તો માંસનો સેરવો લેવાની ભલામણ કરી અને ઔષધિ તરીકે માંસાદિ ગમે તે વસ્તુ લઈ શકાય એવાં આયુર્વેદનાં પ્રમાણ ટાંક્યાં. એકે ઈંડાં લેવાની ભલામણ કરી. પણ તેમાંની કોઈ સલાહ હું સ્વીકારી ન શક્યો. મારો જવાબ એક જ હતો.

ખાણખાણનો નિર્ણય મારે સારુ કેવળ શાસ્ત્રોના શ્લોકોની ઉપર આધાર નહોતો રાખતો, પણ મારા જીવનની સાથે સ્વતંત્ર રીતે ઘડાયેલો હતો. ગમે તે ખાઈને અને ગમે તે ઉપચારથી જીવવાનો મને મુદ્દલ લોભ નહોતો. જે ધર્મનો અમલ મેં મારા પુત્રોને વિષે કર્યો, આને વિષે કર્યો, સ્નેહીઓને વિષે કર્યો, તે ધર્મનો ત્યાગ મારે વિષે કેમ કરું?

આમ મારી આ બહુ લાંબાયેલી અને જીવનમાં પહેલી આટલી મોટી માંદગીમાં મને ધર્મનિરીક્ષણ કરવાનો, તેની કસોટી કરવાનો અલબ્ધ લાભ મળ્યો. એક રાત્રે તો મેં તદ્દન હાથ ધોઈ નાંખ્યા. મને લાગ્યું કે મૃત્યુ નજીક જ છે. શ્રીમતી અનસૂયાબહેનને ખબર કહેવડાવ્યા. તે આવ્યાં. વક્ષલભાઈ આવ્યા. દાકતર કાનૂગા આવ્યા. દાકતર કાનૂગાએ નાડી જોઈ અને કહ્યું: ‘મરવાનાં હું પોતે કંઈ ચિહ્ન જોતો જ નથી. નાડી સાર છે. તમને કેવળ નબળાઈને લીધે માનસિક ગભરાટ છે. પણ મારું મન ન માન્યું. રાત્રી તો વીતી. હું તે રાત્રીએ ભાગ્યે જીવી શક્યો હોઈશ.

સવાર પડી. મૃત્યુ ન આવ્યું. છતાં જીવવાની આશા તે વખતે ન બાંધી શક્યો, અને મરણ સમીપ છે એમ સમજી જોડેલો સમય બની શકે તેટલો સમય સાથીઓની પાસે ગીતાપાઠ સાંભળવામાં ગાળવા લાગ્યો. કંઈ કામકાજ કરવાની શક્તિ તો નહોતી જ. વાચન કરવા જોડેલી પણ શક્તિ નહોતી. કોઈની સાથે વાત કરવાનું પણ મન થાય નહિ. થોડી વાત કરું તો મગજ થાકી જાય. તેથી જીવવામાં કશો રસ નહોતો. જીવવાને ખાતર જીવવું મને કદી પસંદ જ નથી

પડ્યું. કંઈ કામકાજ કર્યા વિના સાથીઓની સેવા લઈને ક્ષીણ થતા જતા દેહને લાંબાવ્યા જ કરવો એ મહા કંટાળાભર્યું લાગતું હતું.

આમ મરવાની રાહ જોઈ બેઠો હતો તેટલામાં દાકતર તળવલકર એક વિચિત્ર પ્રાણી લાવ્યા. એ મહારાષ્ટ્રી છે. તેમને હિન્દુસ્તાન ઓળખતું નથી. પણ એ મારા જેવા ‘ચક્રમ્’ છે એટલે હું તેમને જોતાં સમજી શક્યો. એ પોતાના ઉપચાર મારી ઉપર અજમાવવાને આવ્યા હતા. દા. તળવલકર જેમને ભલામણ ખાતર લાવ્યા તેમણે દાકતરીનો અભ્યાસ ગ્રેન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં કર્યો હતો, પણ દારકાની છાપ નહોતા પામ્યા. પાછળથી જાણ્યું કે તે આલ્સમાજ છે. તેમનું નામ કેળકર. સ્વભાવે બહુ સ્વતંત્ર છે. તેઓ ખરફના ઉપચારના ભારે હિંમાયતી છે. મારા દરદ વિષે સાંભળવાથી તે ખરફના ઉપચાર મારી ઉપર અજમાવાને આવ્યા ત્યારથી અમે તેમને ‘આઇસ દાકતર’ ના ઉપનામથી ઓળખીએ છીએ. પોતાના અભિપ્રાયને વિષે તેઓ અતિશય આગ્રહી છે. છાપવાળા દાકતરોથી પણ તેમણે કેટલીક વધારે સારી શોધો કરેલી છે એમ તેમને વિશ્વાસ છે. તેમનો વિશ્વાસ એ મારામાં પેદા નથી કરી શક્યા એ તેમને અને મને બન્નેને દુઃખની વાત રહેલી છે. અમુક હદ સુધી તેમના ઉપચારોને હું માનું છું, પણ મને લાગ્યું છે કે કેટલાંક અનુમાનો બાંધવામાં તેમણે ઉતાવળ કરી છે.

પણ તેમની શોધો યોગ્ય હો કે અયોગ્ય એ તેમને મારા શરીર ઉપર અખતરાઓ કરવા દીધા. બાકી ઉપચારોથી

કાંઈકેટલા

સાજ થવાય તો મને ગમે, ને તે પણ બરફના એટલે પાણીના. એટલે તેમણે મારે આખે શરીરે બરફ ધસવાનું શરૂ કર્યું. તેથી તે માને છે એટલું પરિણામ જોકે મારે વિષે ન આવ્યું, છતાં રોજ મરણની વાટ જોઈને હું બેઠો હતો તેને બદલે હવે કંઈક જીવવાની આશા બાંધવા લાગ્યો. કંઈક ઉત્સાહ આવ્યો. મનના ઉત્સાહની સાથે શરીરમાં પણ ઉત્સાહ અનુભવ્યો. કંઈક વધારે ખાવા લાગ્યો. પાંચદશ મિનિટ રોજ ફરતો થયો. ‘જો તમે ઈડાંનો રસ પીઓ તો તમને આવ્યો છે તેના કરતાં વધારે ઉત્સાહ આવે એવી હું તમને જોખાધરી આપી શકું છું. અને ઈડાં દૂધના જેટલો જ નિર્દોષ પદાર્થ છે, એ માંસ તો નથી જ. દરેક ઈડામાંથી મુરઘી થાય જ એવો નિયમ નથી. જેમાંથી મુરઘી ન જ થાય એવાં નિર્બીજ ઈડાં સેવવામાં આવે છે. એ હું તમારી પાસે પુરવાર કરી શકું છું.’ પણ એવાં નિર્બીજ ઈડાં લેવાને સારુ હું તૈયાર ન થયો. છતાં મારું ગાંડું કંઈક આગળ ચાલ્યું. અને હું આસપાસનાં કામોમાં થોડોથોડો રસ લેવા લાગ્યો.

રોલેટ ઓકેટ અને મારું ધર્મસંકેટ

માથેરાન જવાથી શરીર ઝટ વળશે એવી મિત્રાની સલાહ મળતાં માથેરાન ગયો. પણ ત્યાંનું પાણી બારે હોવાથી મારા જેવા દરદીને રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. મરડાને અંગે ગુદાદાર ખૂબ આળું થઈ ગયું હતું, અને ત્યાં ચીરા પડેલા હોવાથી મળત્યાગ વેળા ખૂબ વેદના થતી, એટલે કંઈ પણ ખાતાં ડર લાગે. એક અફવાડયામાં માથેરાનથી પાછો ફર્યો. મારી તબિયતની રખેવાળી પણ શંકરલાલે હાથમાં લીધી હતી. તેમણે દાકતર દલાલની સલાહ લેવાનો આગ્રહ કર્યો. દાકતર દલાલ આવ્યા. તેમની તાત્કાલિક નિર્ણય કરવાની શક્તિએ મને મોહિત કર્યો. તે બોલ્યા :

‘તમે દૂધ ન લો ત્યાં લગી તમારું શરીર હું વાળી નહિ શકું. તે વાળવાને સારુ તમારે દૂધ લેવું જોઈએ ને લોખંડ ને સોમલની પિચકારી લેવી જોઈએ. આટલું કરો તો તમારું શરીર બરોબર ફરી બાંધવાની હું ‘જેરંટી’ આપું.’

‘પિયકારી આપો પણ દૂધ ન લઉં,’ એમ મેં જવાબ વાળ્યો.

‘તમારી દૂધની પ્રતિજ્ઞા શી છે?’ દાકતરે પૂછ્યું.

‘ગાયબેંસ ઉપર પુછ્છાની ક્રિયા થાય છે એ જાણ્યા પછી દૂધની ઉપર મને તિરસ્કાર થયો, ને તે મનુષ્યનો ખોરાક નથી એમ તો હું સદાય માનતો, એટલે મેં દૂધનો ત્યાગ કર્યો.’

‘ત્યારે તો બકરીનું દૂધ લેવાય,’ એમ કસ્તુરબાઈ જે ખાટલાની પાસે જ બેસી હતી તે બોલી બોલી.

‘બકરીનું દૂધ લ્યો એટલે મારું કામ પત્યું,’ દાકતર વચ્ચે બોલ્યા.

હું પડ્યો. સત્યાગ્રહની લડાઈના મોહે મારામાં જીવવાનો લોભ પેદા કર્યો, ને મેં પ્રતિજ્ઞાના અક્ષરના પાલનથી સંતોષ માની તેના આત્માને હણ્યો. દૂધની પ્રતિજ્ઞા વખતે જોકે મારી સામે ગાયબેંસ જ હતી, છતાં મારી પ્રતિજ્ઞા દૂધમાત્રની ગણાવી જોઈએ, અને જ્યાં લગી હું પશુનાં દૂધમાત્રને મનુષ્યના ખોરાક તરીકે નિષિદ્ધ માનું ત્યાં લગી મને તે લેવાનો અધિકાર નથી, એમ હું જાણતો છતાં બકરીનું દૂધ લેવા તૈયાર થયો. સત્યના પૂજારીએ સત્યાગ્રહની લડાઈને સારું જીવવાની ઇચ્છા રાખીને પોતાના સત્યને ઝાંખપ લગાડી.

મારા આ કાર્યનો ડંખ હજી રુઝાયો નથી, અને બકરીનું દૂધ છોડવાને સારું મારું ચિંતવન તો ચાલુ જ છે. બકરીનું દૂધ પીતાં રોજ દુઃખ અનુભવું છું. પણ સેવા કરવાનો મહાસૂક્ષ્મ મોહ મારી પૂઠે લાગેલો મને છોડતો

નથી. અહિંસાની દૃષ્ટિએ ખોરાકના મારા પ્રયોગો મને પ્રિય છે. તેમાં મને આનંદ મળે છે, તે મારો વિનોદ છે. પણ મને બકરીનું દૂધ એ દૃષ્ટિએ અત્યારે નથી ખૂંચતું, તે મને સત્યની દૃષ્ટિએ ખૂંચે છે. અહિંસાને હું ઓળખી શક્યો છું તેના કરતાં સત્યને વધારે ઓળખું છું એમ મને લાગે છે. જો સત્યને છોડું તો અહિંસાની બારે ગૂંચવણો હું કદી ન જ ઉકેલી શકું એવો મારો અનુભવ છે. સત્યનું પાલન એટલે લીધેલા વ્રતનાં શરીર અને આત્માની રક્ષા, શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થનું પાલન. અહીં મેં આત્માને—ભાવાર્થને હણ્યો છે એ મને રોજ ખૂંચે છે. આ જાણુ તો છતાં મારા વ્રત પરત્વે મારો ધર્મ શો છે એ હું જાણી શક્યો નથી, અથવા કહો કે મને તેના પાલનની હિમ્મત નથી. બન્ને એક જ વસ્તુ છે. કેમકે શંકાના મૂળમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે. ઓ ઈશ્વર, મને તું શ્રદ્ધા દે.

બકરીનું દૂધ શરૂ કર્યા પછી થોડે દહાડે દા. દલાલે ગુદાદારમાં ચીરા હતા તે ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરી ને તે બહુ સફળ નીવડી.

પથારીમાંથી બઢવાની કંઈક આશા બાંધી રહ્યો હતો ને છાપાં વગેરે વાંચતો થયો હતો તેવામાં રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ મારા હાથમાં આવ્યો. તેની બલામણો જોઈ હું ચમક્યો. બાઈ ઉમર અને શંકરલાલે કાંઈ ચોકસ પગલું ભરાવું જોઈએ એવી માગણી કરી. એકાદ માસમાં હું અમદાવાદ ગયો. વલ્લભભાઈ લગભગ રોજ મને જોવા આવતા. તેમને મેં વાત કરી ને આ વિષે કંઈક થવું જોઈએ એમ સૂચવ્યું. ‘શું થાય?’ એના જવાબમાં મેં

કહ્યું: 'જો થોડા માણસો પણ આ બાબતમાં પ્રતિજ્ઞા લેનારા મળી આવે તો, ને કમિટીની લલામણુ પ્રમાણે કાયદો થાય તો આપણે સત્યાગ્રહ આદરવો જોઈએ. પથારીવશ ન હોઈ તો હું એકલો પણ ઝૂઝું ને બીજાઓ મળી રહેવાની પછી આશા રાખું. મારી લાચાર સ્થિતિમાં એકલા ઝૂઝવાની મારી શક્તિ મુફલ નથી.'

આ વાતચીતને પરિણામે મારા ઠીકઠીક પ્રસંગમાં આવેલા માણસોની એક નાનકડી સલા બોલાવવાનો નિશ્ચય થયો. રોલેટ કમિટીને મળેલ પુરાવા ઉપરથી તેણે લલામણુ કરેલા કાયદાની મુફલ જરૂર નથી એમ મને તો સ્પષ્ટ લાગ્યું. તેવો કાયદો કોઈ પણ સ્વમાન જાળવનારી ગ્રન્થ કબૂલ ન કરી શકે એ પણ મને એટલું જ સ્પષ્ટ લાગ્યું.

પછી સલા ભરાઈ. તેમાં લાગ્યે વીસ માણસોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. મને યાદ છે તે પ્રમાણે વલ્લભભાઈ ઉપરાંત તેમાં શ્રીમતી સરોજિની નાઇકુ, મિ. હોર્નીમન, સ્વ. ઉમર સુબાની, શ્રી. શંકરલાલ બેંકર, શ્રી અનસૂયાબહેન, વગેરે હતાં.

પ્રતિજ્ઞાપાત્ર ઘડાયું ને તેમાં હાજર રહેલાં બધાંએ સહી કરી એવું મને સ્મરણ છે. આ વખતે હું જાણું તો નહોતો ચલાવતો. પણ વખતોવખત જાપામાં લખતો તેમ મેં લખવાનું શરૂ કર્યું, ને શંકરલાલ બેંકરે ખૂબ ચળવળ ઉપાડી. તેમની કામ કરવાની અને સંગઠન કરવાની શક્તિનો મને આ વખતે ખૂબ અનુભવ થયો.

ચાલતી કોઈ પણ સંસ્થા સત્યાગ્રહ જેવું નવું શસ્ત્ર ઉપાડી લે એમ બનવું મેં અશક્ય માન્યું. તેથી સત્યાગ્રહ-

સભાની સ્થાપના થઈ. તેમાં મુખ્ય નામે મુંબઈમાં જ ભરાયાં. મથક મુંબઈ રાજવામાં આવ્યું. પ્રતિજ્ઞાઓમાં ખૂબ સહીઓ થવા માંડી ને ખેડાની લડતની જેમ પત્રિકાઓ નીકળી તથા ઠેકાણે ઠેકાણે સભાઓ થઈ.

આ સભામાં હું પ્રમુખ બન્યો હતો. મેં જોયું કે શિક્ષિત વર્ગ અને મારી વચ્ચે બહુ મેળ નહિ જમી શકે. સભામાં ગુજરાતી ભાષાના ઉપયોગના મારા આગ્રહે ને મારી બીજી કેટલીક પદ્ધતિએ તેમને મૂંઝવ્યા. છતાં મારી પદ્ધતિને નિભાવી લેવાની ધણીએ ઉદારતા બતાવી એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ આરંભમાં જ મેં જોયું કે આ સભા લાંબો કાળ નહિ નભી શકે. વળી સત્ય અને અહિંસા ઉપરનો મારો ભાર કેટલાકને અપ્રિય થઈ પડ્યો. છતાં પ્રથમના કાળમાં આ નવું કામ તો ધમધોકાર ચાલ્યું.

એ અદ્ભુત દરય !

રે લેટ કમિટીના રિપોર્ટ સામે એક તરફથી આંદોલન વધતું ચાલ્યું, બીજી તરફથી સરકાર કમિટીની ભલામણોનો અમલ કરવા મક્કમ થતી ચાલી. રેલેટ બિલ પ્રગટ થયું. હું એક જ વાર ધારાસભાની બેઠકમાં ગયો છું. રેલેટ બિલની ચર્ચા સાંભળવા ગયો. શાસ્ત્રીજીએ પોતાનું ધગધગતું ભાષણ કર્યું, સરકારને ચેતવણી આપી. શાસ્ત્રીજીનો વચનપ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે વાઇસરોય તેમના સામું તાકી રહ્યા હતા. મને તો લાગ્યું કે આ ભાષણની તેમના મન ઉપર અસર થઈ હશે. શાસ્ત્રીજી લાગણીથી ઊભરાર્ધ જતા હતા.

પણ ઊંધતાને માણસ જગાડી શકે; જગતો ઊંધે તેના કાનમાં ઢોલ વગાડો તોયે તે શાને સાંભળે? ધારાસભામાં બિલો ચર્ચવાનું ફારસ તો કરવું જ જોઈએ. સરકારે તે ભજવ્યું. પણ તેને જે કામ કરવું હતું તેનો નિશ્ચય

તો થઈ જ ચૂક્યો હતો, એટલે શાસ્ત્રીજીની એતવણી નિરર્થક નીવડી.

મારી તૂટીનો અવાજ તો કાણ જ સાંભળે? મેં વાઈસરોયને મળીને ખૂબ વીનવ્યા, ખાનગી કાગળો લખ્યા, જાહેર કાગળો લખ્યા. સત્પાત્રહ સિવાય મારી પાસે ખીજો માર્ગ નથી એ તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું. પણ ખડું ફાગટ ગયું.

હજુ બિલ ગેઝેટમાં નહોતું આવ્યું. મારું શરીર તો નળળું હતું, પણ મેં લાંબી મુસાફરીનું જોખમ ખેડ્યું. મારામાં જિંદે સાદે બેલવાની શક્તિ નહોતી આવી. ઊભા રહીને બેલવાની શક્તિ મઈ તે પાછી હજુ લગી નથી આવી. ઊભાં ઊભાં જરાક વાર બેલતાં આખું શરીર કંપે ને જાતીમાં ને પેટમાં મૂંઝારો થઈ આવે. પણ મદ્રાસથી આવેલા આમંત્રણને સ્વીકારવું જ જોઈએ એમ મને લાગ્યું, દક્ષિણ પ્રાંતો તે વખતે પણ મને ધર જેવા લાગતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના સંબંધને લીધે તામિલ, તેલુગુ વગેરે દક્ષિણ પ્રાંતના લોકોની હિપર મને કંઈ હક છે એમ માનતો આવ્યો છું, ને તે માન્યતામાં જરાયે મેં ભૂલ કરી છે એવું હજુ લગી લાગ્યું નથી. આમંત્રણ સહગત કર્ણટી રંગા આયંગાર તરફથી હતું. તે આમંત્રણની પાછળ રાજગોપાલાચાર્ય હતા એ મને મદ્રાસ જતાં માલમ પડ્યું. આ મારો રાજગોપાલાચાર્યનો પહેલો પરિચય ગણી શકાય. હું તેમને દોઢે ઓળખી શકતો આ વખતે જ થયો.

જાહેર કામમાં વધારે લાગ લેવાના ધરાદાથી ને શ્રી. કર્ણટી રંગા આયંગાર ઇલાદિ મિત્રોની માગણીથી

તેઓ સેલમ છોડી મદ્રાસમાં વકીલાત કરવાના હતા. મ.રો ઉતારો તેમને ત્યાં ગોઠવ્યો હતો. મને બેક દિવસ પછી જ ખબર પડી કે હું તેમને ઘેર જાતર્યો હતો. બંગલો કસ્તુરી રંગા આયંગરનો હોવાથી મેં એમ જ માનેલું કે હું તેમનો પ્રેરણો હતો. મહાદેવ દેશાઈએ મારી બૂલ સુધારી. રાજગોપાલાચાર્ય ખસતા જ રહેતા. પણ મહાદેવે તેમને મારી પેઠે ઓળખી લીધા હતા. 'તમારે રાજગોપાલાચાર્યનો પરિચય કરી લેવો જોઈએ,' મહાદેવે મને ચેતવ્યો.

મેં પરિચય કર્યો. તેમની સાથે રોજ લડત ગોઠવવાની મસલત કરું. સભાઓ ઉપરાંત મને કંઈ જ બીજું નહોતું સૂઝતું. રોલેટ બિલ જો કાયદો થાય તો તેનો સવિનય બાંગ કેમ થાય? તેનો સવિનય બાંગ કરવાનો લાગ જ સરકાર આપે ત્યારે મળે. બીજા કયા કાયદાનો સવિનય બાંગ થાય? તેની મર્યાદા કયાં અંકાય? આવી ચર્ચા થાય.

શ્રી. કસ્તુરી રંગા આયંગરે એક નાનકડી આગેવાનોની સભા પણ બોલાવી. તેમાં પણ ખૂબ ચર્ચા થઈ. તેમાં શ્રી. વિજયરાઘવાચાર્ય પૂરો ભાગ લેતા. ઝીણામાં ઝીણી સૂચનાઓ લખી સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર લખી કાઢવાની તેમણે સૂચના કરી. આ કામ મારા ગળ ઉપરવટનું હતું એમ મેં જણાવ્યું.

આમ ધડમથલ ચાલતી હતી તેવામાં ખબર આવ્યા કે બિલ કાયદા તરીકે ગેઝેટમાં પ્રગટ થયું. આ ખબર પછીની રાતે વિચાર કરતો હું સૂતો. સવારના વહેલો જાગી નીકળ્યો. અર્ધનિદ્રા હશે ને મને સ્વપ્નામાં વિચાર સૂઝ્યો.

સવારના પહોરમાં મેં રાજગોપાલાચાર્યને બોલાવ્યા ને વાત કરી :

‘ મને રાતની સ્વપ્નાવસ્થામાં વિચાર આવ્યો કે આ કાયદાના જવાબમાં આપણે આખા દેશને હડતાળ પાડવાનું સૂચવવું. સત્યાગ્રહ આત્મશુદ્ધિની લડત છે. એ ધાર્મિક લડત છે. ધર્મકાર્ય શુદ્ધિથી શરૂ કરવું ઠીક લાગે છે. તે દિવસે સહુ ઉપવાસ કરે ને કામધંધો બંધ કરે. મુસલમાન ભાઈઓ રોજ ઉપરાંત વધારે ઉપવાસ નહિ રાખે, એટલે ઉપવાસ ચોવીસ કલાકના રાખવાની ભલામણ કરવી. આમાં બધા પ્રાંતો ભળશે કે નહિ એ તો કહી ન શકાય. મુંબઈ, મદ્રાસ, બિહાર ને સિંધની તો મને આશા છે જ. આટલી જગ્યાઓએ બરોબર હડતાળ પડે તો આપણે સંતોષ માનવો જોઈએ. ’

આ સૂચના રાજગોપાલાચાર્યને ખૂબ ગમી. પછી બીજા મિત્રોને તુરત જણાવી. સહુએ વધાવી લીધી. એક નાનકડી નોટિસ મેં ઘડી કાઢી. પ્રથમ ૧૯૧૯ ના માર્ચની ૩૦ મી તારીખ નાંખવામાં આવી હતી, પછી ૬ ફૂી એપ્રિલ કરવામાં આવી. લોકોને ખબર ‘ધણા જ થોડા દિવસની આપવામાં આવી હતી. કાર્ય તુરત કરવાની આવશ્યકતા માનવાથી તૈયારીને સારુ લાંબી મુદત આપવાનો વખત જ નહોતો.

પણ કાણ જાણે કેમ આખું ગોઠવાઈ ગયું ! આખા હિંદુસ્તાનમાં—શહેરોમાં ને ગામડાંમાં હડતાળ પડી. આ દ્રશ્ય બન્ધ હતું.

૩૧

એ સમાહ !

૧

દક્ષિણમાં થોડી મુસાફરી કરી એપ્રિલની ચોથીએ ધણે લાગે મુંબઈ પહોંચ્યો. છઠ્ઠી ગિજવવા મારે મુંબઈ હાજર રહેવું એવો શ્રી. શંકરલાલ બેંકરનો તાર હતો.

પણ તે પહેલાં દિલ્હીમાં તો હડતાળ ૩૦ મી માર્ચે ગિજવાઈ હતી. દિલ્હીમાં સ્વ. શ્રદ્ધાનંદજી અને મરહૂમ હકીમસાહેબ અજમલખામની આણુ ચાલતી હતી. છઠ્ઠી તારીખ સુધી હડતાળની મુદત લંબાયાના ખબર દિલ્હી મોડા પહોંચ્યા હતા. દિલ્હીમાં તે તારીખે હડતાળ પડી તેવી કદી પૂર્વે પડી જ નહોતી. હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને એકદિલ થયા લાગ્યા. શ્રદ્ધાનંદજીને જુમા મસ્જિદમાં નોતરવામાં આવ્યા હતા ને ત્યાં તેમને લાપણુ કરવા દેવામાં આવ્યું હતું. આ બધું સત્તાવાળાઓ સહન નહોતા કરી શક્યા. સરખસ રેલ્વે સ્ટેશન તરફ જતું હતું તેને પોલીસે

એ સરસાહ !

રોકેલું. પોલીસે ગોળામાર કરેલા. કેટલાક લોકો જખમી થયા, કંઈ ખૂન થયાં. દિલ્હીમાં દમનનીતિ શરૂ થઈ. શ્રદ્ધાનંદજીએ મને દિલ્હી બોલાવ્યો. મેં છટ્ટી ઊજવી તરત દિલ્હી જવા વિષે તાર કયો હતો.

જેમ દિલ્હી તેમ જ લાહોર અમૃતસરનું હતું. અમૃતસરથી હા. સત્યપાલ અને કીચલુના તાર મને ચાંપીને બોલાવવાના હતા. આ બે બાઈઓને હું તે વેળા મુદ્દલ જાણતો નહોતો. પણ ત્યાં દિલ્હી થઈ જવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો હતો.

છટ્ટીએ મુંબઈમાં સવારના પહોરમાં હજારો લોકો ચોપાટીમાં સ્નાન કરવા ગયા ને ત્યાંથી હાકુરદાર જવા સરખસાં નીકળ્યું. તેમાં સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાં પણ હતાં. સરખસમાં મુસલમાનોએ પણ સારી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. આ સરખસમાંથી અમને મુસલમાન બાઈઓ એક મસ્જિદે લઈ ગયા. ત્યાં શ્રી સરોજિની દેવી પાસે ને મારી પાસે બાંધણું કરાવ્યાં. અહીં શ્રી. વિકૃલદાસ જેરાગણીએ સ્વદેશીની અને હિંદુમુસલમાન ઐક્યની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવવાની સૂચના કરી. મેં એવી ઉતાવળથી પ્રતિજ્ઞા લેવરાવવાની ના પાડી. જેટલું થઈ રહ્યું હતું એટલેથી સંતોષ માનવાની સલાહ આપી. પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી ન તૂટે. સ્વદેશીનો અર્થ આપણે સમજવો જોઈએ, હિંદુમુસલમાન ઐક્યની જોખમ-દારીનો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ વગેરે કહ્યું, ને સૂચવ્યું કે જેને પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વિચાર હોય તે ચોપાટીના મેદાન ઉપર બહે બીજી સવારે હાજર રહે.

મુંબઈની હડતાળ સંપૂર્ણ હતી.

અહીં કાયદાના સવિનય ભંગની તૈયારી કરી મૂકી હતી. ભંગ થઈ શકે એવી બેત્રણ વસ્તુઓ હતી. જે કાયદાઓ રદ થવા લાયક હતા એવા અને જેમનો ભંગ બધા સહેલાઈથી કરી શકે એવા હતા તેમાંથી એકનો જ ઉપયોગ કરવો એવો દરાવ હતો. મીઠાના કરને લગતો કાયદો અળખામણો હતો. તે કર નાબૂદ થવા સારુ ધણા પ્રયત્ન થઈ રહ્યા હતા. એટલે બધા પરવાના વિના મીઠું પોતાના ઘરમાં પકાવે એવી એક સૂચના મેં કરી હતી. ખીજી સૂચના સરકારે પ્રસિદ્ધ થતાં અટકાવેલાં પુસ્તકો છપાવવા વેચવા બાબત હતી. આવાં બે પુસ્તકો મારાં જ હતાં: ‘હિંદ સ્વરાજ’ અને ‘સર્વોદય.’ આ પુસ્તકો છપાવવાં વેચવાં સહુથી સહેલો સવિનય ભંગ લાગ્યો. તેથી એ છપાખાં ને સાંજનો ઉપવાસ છૂટચા પછી ને ચોપાટીની જંગી સભા વિસર્જન થયા પછી વેચવાનો પ્રબંધ થયો.

સાંજના ધણા સ્વયંસેવકો આ પુસ્તકો વેચવા નીકળી પડ્યા. એક મોટરમાં હું નીકળ્યો ને એકમાં શ્રી સરોજિની નાયકુ નીકળ્યાં. જેટલી નકલો છપાવી હતી તેટલી ખપી ગઈ. આની કિંમત વસૂલ થાય તે લડતના ખર્ચમાં જ વપરાવાની હતી. દરેક નકલની કિંમત ચાર આના રાખવામાં આવી હતી. પણ મારા હાથમાં કે સરોજિની દેવીના હાથમાં લાગ્યે કોઈએ ચાર આના મૂક્યા હોય. પોતાના ખીસામાં જે હોય તે ઠલવીને નકલો લેનારા ધણા નીકળી પડ્યા. કોઈ દશ રૂપિયાની ને કોઈ પાંચની નોટ પણ આપતા. રૂપિયા ૫૦ની નોટ સુધી પણ એક નકલના મળ્યાનું મને સ્મરણ છે. લોકોને સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે

સેનારને પણ જોલનું જોખમ છે. પણ ધડીબર લોકોએ જોલનો ભય ઊંચો હોતો.

સાતમી તારીખે માલૂમ પડ્યું કે જે ચોપડીઓ વેચવાનો સરકારે પ્રતિબંધ કર્યો હતો તે સરકારની દૃષ્ટિએ વેચાર્થ ન ગણાય. જે વેચાર્થ તે તો તેની બીજી આવૃત્તિ ગણાય. જમ થયેલી ચોપડીઓમાંની તે ન ગણાય. એટલે આ નવી આવૃત્તિ છાપવા, વેચવા, ખરીદવામાં કંઈ ગુનો ન ગણાય એમ સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું. આ ખબર સાંભળી લોકો નિરાશ થયા.

આ તારીખે ચોપડી ઉપર સવારે સ્વદેશી વ્રતને સારું ને હિંદુમુસ્લિમ વ્રતને સારું લોકોને એકઠા થવાનું હતું. વિકૃલદાસ જેરાળણીનો આ પહેલો અનુભવ થયો કે ગિજળું એટલું દૂધ નથી. લોકો ઘણા ઓછા ભેળા થયા. આમાં ખેચાર બહેનોનાં નામ મારી આગળ તરી આવે છે. પુરુષો પણ થોડા હતા. મેં વ્રત ધડી રાખ્યાં હતાં. તેનો અર્થ હાજર રહેલાંને ખૂબ સમજાવી તેમને લેવા દીધાં. થોડી હાજરીથી મને આશ્ચર્ય ન થયું, કુઝ પણ ન થયું. પણ ધાંધલિયા કામની વચ્ચે ને ધીમા રચનાત્મક કામની વચ્ચેનો ભેદ અને પહેલાનો પક્ષપાત અને બીજાનો અણગમો ત્યારથી હું અનુભવતો આવ્યો છું.

પણ આ વિષયને નોખું પ્રકરણ આપવું પડશે.

સાતમીની રાતે હું દિલ્હી અમૃતસર જવા નીકળ્યો. આઠમીએ મથુરા પહોંચતાં કંઈ ભણુકાર આવ્યો કે કદાચ મને પકડશે. મથુરા પછી એક સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહેતી હતી ત્યાં આચાર્ય ગિદવાણી મળ્યા. તેમણે હું પકડાવાનો

હું એવા વિશ્વાસપાત્ર ખબર આપ્યા ને પોતાની સેવાની જરૂર હોય તો આપવા કહ્યું. મેં ઉપકાર માન્યો ને જરૂર પડ્યે સેવા લેવા નહિ બૂલું એમ જણાવ્યું.

પલવલ સ્ટેશન આવે તે પહેલાં પોલીસ અમલદારે મારા હાથમાં હુકમ મૂક્યો. 'તમારા પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાથી અશાંતિ વધવાનો ભય છે, તેથી તમારે પંજાબની સરહદમાં દાખલ ન થવું,' આવી જાતનો હુકમ હતો. હુકમ આપી મને ઊતરી જવાનું પોલીસે કહ્યું. મેં ઊતરવાની ના પાડી ને કહ્યું: 'હું અશાંતિ વધારવા નહિ પણ આમંત્રણ મળવાથી અશાંતિ ઘટાડવા જવા માશું' હું, એટલે હું દિલ્લીગીર હું કે આ હુકમને મારાથી માન નહિ આપી શકાય.'

પલવલ આવ્યું. મહાદેવ મારી સાથે હતા. તેમને દિલ્લી જઈ શ્રદ્ધાનંદજીને ખબર આપવા ને લોકોને શાંત રાખવાનું કહ્યું. હુકમનો અનાદર કરી જે સળ હશે તે વહોરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એમ કહે, અને સળ થતાં છતાં લોકોના શાંત રહેવામાં જ આપણી છૂત છે એમ સમજાવે એમ મહાદેવને કહ્યું.

પલવલ સ્ટેશન ઉપર મને ઊતારી લીધો ને પોલીસને હવાલે કર્યો. દિલ્લીથી આવતી કાર્પ ટ્રેનના ત્રીજા વર્ગના કબજામાં મને એસાર્યો, સાથે પોલીસની પાર્ટી બેઠી. મથુરા પહોંચતાં મને પોલીસ બેરેકમાં લઈ ગયા. મારું શું થશે ને ક્યાં લઈ જવાનો છે એ કંઈ અમલદાર મને કહી ન શક્યો. સવારના ચાર વાગે મને ઉઠાડો ને માલની ગાડી મુંબઈ તરફ જતી હતી તેમાં મને લઈ ગયા. અપોરના સવાઈ

માધુર ઉતારી મૂક્યો. ત્યાં મુંબઈની મેલ ટ્રેનમાં લાહોરથી ઈન્સ્પેક્ટર યોરિંગ આવ્યા. તેમણે મારો કબજો લીધો.

હવે મને પહેલા વર્ગમાં ચડાવ્યો. સાથે સાહેબ બેઠા. અત્યાર લગી હું સામાન્ય ફેદી હતો, હવે ‘જેટલમેન ફેદી’ ગણાવા લાગ્યો. સાહેબે સર માધકલ ઓડવાયરનાં વખાણ શરૂ કર્યાં. તેમને મારી સામે તો કંઈ જ નથી, પણ મારા પંજાબમાં જવાથી તેમને અશાંતિનો પૂરો લય છે વગેરે કહી મારી મેળે પાછા જવા ને ફરી પંજાબની સરહદ ન ઓળંગવા વીનવ્યો. મેં તેમને કહી દીધું કે મારાથી હુકમનો અમલ નહિ થઈ શકે ને સ્વેચ્છાએ હું પાછો જવા તૈયાર નથી. એટલે સાહેબે લાચારીથી કાયદાનો અમલ કરવાની વાત કરી. ‘પણ મારું શું કરવા ધારો છો એ કહેશો?’ મેં પૂછ્યું. તો કહે: ‘મને ખબર નથી. મને ખીજા હુકમ મળવા જોઈએ. હમણાં તો તમને હું મુંબઈ લઈ જાઉં છું.’

મુરત આવ્યા એટલે કોઈ ખીજા અમલદારે મારો કબજો લીધો. રસ્તામાં મને કહ્યું: ‘તમે છૂટા છો, પણ તમારે સારુ મરીન લાઇન્સ સ્ટેશન પાસે ગાડી થોભાવીશ ને તમે ત્યાં જિતરો તો વધારે સારું. કોલ્લાબા ઉપર વધારે બીડ થવાનો સંભવ છે.’ મેં તેને અનુકૂળ થવા ખુશી ખતાવી. તે રાજ થયો ને ઉપકાર માન્યો. મરીન લાઇન્સ જિતર્યો. ત્યાં કોઈ ઓળખીતાની ઘોડાગાડી જોઈ. તે મને રેવાશંકર ઝવેરીને ઘેર મૂકી ગયા. તેમણે મને ખબર આપ્યા: ‘તમારા પકડાવાના ખબર મળવાથી લોકો ગુસ્સામાં આવી ગયા છે ને ગાંડા જેવા બની ગયા છે. પાયધૂતી પાસે

હું કહ્યો. ભય છે, મેંજિરટ્રેટ અને પોલીસ ત્યાં પહોંચી ગયા છે.’

હું ઘેર પહોંચ્યો તેવામાં ઉમર સોળાની અને અનસુયા-બહેન મોટરમાં આવ્યાં ને મને પાયધૂની લઈ જવા કહ્યું: ‘લોકો અધીરા થઈ ગયા છે ને ઉસ્સમા છે. અમારા કાઈથી શાંત રહે તેમ નથી. તમને જોશે તો જ શાંત થશે.’

હું મોટરમાં બેસી ગયો. પાયધૂની પહોંચતાં જ રસ્તામાં મોટી મેદની જોવામાં આવી. લોકો મને જોઈને હથેલી થયા. હવે સરઘસ બન્યું. ‘વદે માતરમ્’ ‘અલ્લાહો અકબર’ના અવાજથી આકાશ ચિરાયું. પાયધૂની ઉપર ઘોડેસવારોને જોયા. ઉપરથી ઈટાના વરસાદ વરસતા હતા. હું લોકોને શાંત થવા હાથ જોડીને વીનવતો હતો. પણ અમે પણ આ ઈટના વરસાદમાંથી બચીએ એમ ન લાગ્યું.

અબ્દુર રહેમાન ગલીમાંથી ફ્રોન્ટ મારકેટ તરફ જતાં સરઘસને અટકાવવા સાગુ ઘોડેસવારોની ટુકડી સામેથી આવી પહોંચી. સરઘસને કોટ તરફ જતું અટકાવવા તેઓ મથતા હતા. લોકો માતા નહોતા. લોકોએ પોલીસની લાઇનને ચીરીને આગળ ધસારો કર્યો. મારો અવાજ સંલગાય તેમ નહોતું. આ ઉપરથી ઘોડેસવારની ટુકડીના ઉપરીએ ટોળાને વિખેરવાનો હુકમ કર્યો, ને બાલા ઉગામતી આ ટુકડીએ એકદમ ઘોડાને છોડી મૂક્યા. તેમાંનું કાઈ લાલું અમારો પણ નિકાલ કરે તો નવાઈ નહિ એવો મને ભય લાગ્યો. પણ એ ભયમાં વળૂદ નહોતું. પડખે થઈને બધાં બાજાં રેલગાડી વેગે સરી જતાં હતાં. લોકોનાં ટોળાંમાં ભંગાણુ

પડ્યું. દોડાદોડ મચી. કોઈ કચરાયા, કોઈ ધવાયા. ઘોડેસવારને નીકળવા સારું મારગ નહોતો. લોકોને આસપાસ વીખરાવાનો મારગ નહોતો. તેઓ પાછા ફરે તોયે પાછળ હજારો ચસોચસ ભરાયા હતા. બધો દેખાવ બચંકર લાગ્યો. ઘોડેસવારો અને લોકો બન્ને ગાંડા જેવા લાગ્યા. ઘોડેસવારો કંઈ જોતા કે જોઈ શકતા નહોતા. તેઓ તો વાંકા વળી ઘોડાને દોડાવી રહ્યા હતા. જેટલી ક્ષણ આ હજારોનાં ટોળાંને ચીરવામાં ગઈ તેટલી ક્ષણ લગી તેઓ કંઈ દેખી જ ન શકે એમ મેં જોયું.

લોકોને આમ વિખેર્યા ને રાખ્યા. અમારી મોટરને આગળ જવા દીધી. મેં કમિશનરની ઓફિસ આગળ મોટર રોકાવી ને હું તેની પાસે પોલીસની વર્તણૂકને સારું શરિયાઈ કરવા બિતર્યો.

૩૨

ઐ સમાહ !

૨

કમિશનર ત્રિવિધ સાહેબની ઓફિસે ગયો. તેમના દાદરની પાસે જ્યાં જોઈ ત્યાં હથિયારબંધ સોલ્જરો બેઠા હતા, કેમ જાણે લડાઈને સારું તૈયાર થઈ રહ્યા હોય નહિ ! વરંડામાં પણ ધાંધલ મચી રહી હતી. હું ખબર આપી ઓફિસમાં પેઠો તો કમિશનરની પાસે મિ. બોરિંગને બેઠેલા જોયા.

કમિશનરની પાસે મેં જોયેલું દ્રશ્ય વર્ણવ્યું. તેમણે ટૂંકામાં જવાબ આપ્યો : ‘મારે સરઘસને ફોર્ટ તરફ જવા નહોતું દેવું. ત્યાં જાય તો તોફાન થયા વિના ન રહે. અને મેં જોયું કે લોકો વાળ્યા વળે એમ નહોતો. એટલે ધસારો કર્યા વિના છૂટકો નહોતો.’

‘પણ તેનું પરિણામ તો તમે જાણતા હતા. લોકો ઘોડાની નીચે છૂંદાયા વિના ન રહે. ઘોડેસવારની ટુકડી મોકલવાની જરૂર જ નહોતી એમ મને લાગે છે,’ હું બોલ્યો.

‘એની તમને ખબર ન પડે. લોકોની ઉપર તમારા શિક્ષણની અસર કેવી થઈ છે તેની ખબર અમને પોલીસને તમારા કરતાં વધારે પડે. અમે પહેલેથી સખત ઉપાયો ન લઈએ તો વધારે નુકસાન થાય. હું તમને કહું છું કે લોકો તમારા કબજામાં પણ રહેવાના નથી. કાયદાના બાંધની વાત તેઓ ઝટ સમજશે, શાંતિની વાત તેમના ગળા ઉપરાંત છે. તમારા હેતુ સારા છે, પણ તમારા હેતુ લોકો નહિ સમજે. તેઓ તો પોતાના સ્વભાવને અનુસરશે,’ સાહેબ બોલ્યા.

‘પણ તમારી ને મારી વચ્ચે ભેદ જ અહીં છે. લોકો સ્વભાવે લડાક નથી, પણ શાંતિપ્રિય છે,’ મેં ઉત્તર દીધો.

અમે દલીલમાં જિત્યાં.

છેવટે સાહેબ બોલ્યા, ‘વારુ, ત્યારે જો લોકો તમારું શિક્ષણ નથી સમજ્યા એની તમને ખાતરી થાય તો તમે શું કરો?’

મેં જવાબ દીધો, ‘જો એવું મને સિદ્ધ થાય તો આ લડત હું મુલતવી રાખું.’

‘મુલતવી રાખો એટલે શું? તમે તો મિ. બોરિંગને કહ્યું છે કે તમે છૂટા થાઓ એટલે તુરત પાછા પંખાળ જવા માગો છો!’

‘હા, મારો ધરાદો તો વળતી ટૂંને જ પાછા જવાનો હતો. તે હવે આજ તો ન જ બને.’

‘તમે ધીરા રહેશો તો તમને વધારે ખબર પડી રહેશે. તમે જાણો છો કે અમદાવાદમાં શું ચાલી રહ્યું છે? અમૃતસરમાં શું થયું છે? લોકો બધે ગાંડા જેવા થઈ ગયા છે. મને પણ પૂરી ખબર નથી. કેટલીક જગ્યાએ તાર

પણ તૂટ્યા છે. હું તો તમને કહું છું કે આ બધાં તોફાનની જવાબદારી તમારે શિર છે.’

હું બોલ્યો, ‘મારી જવાબદારી જ્યાં હશે ત્યાં હું ઓઢચા વિના નહિ રહું. અમદાવાદમાં લોકો કંઈ પણ કરે તો મને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થાય. અમૃતસરનું હું કંઈ ન જાણું. ત્યાં તો હું કદી ગયો જ નથી, મને કોઈ જાણતુંયે નથી. પણ હું એટલું જાણું છું કે પંજાબની સરકારે મને ત્યાં જતો ન રોક્યો હોત તો હું શાંતિ જાળવવામાં મોટો હિસ્સો લઈ શકત. મને રોકીને તો સરકારે લોકોને છંછેડ્યા છે.’

આમ અમારી વાતો ચાલી. અમારા મતનો મેળ મળે તેમ નહોતું. ચોપાટી ઉપર સભા ભરવાનો ને લોકોને શાંતિ જાળવવાનું સમજાવવાનો મારો ધરદો જાહેર કરી હું છૂટો પડ્યો.

ચોપાટી ઉપર સભા ભરાઈ. જે માણસોને શાંતિ વિષે ને સત્યાગ્રહની મર્યાદા વિષે સમજ પાડી ને જાણાવ્યું, ‘સત્યાગ્રહ ખરાનો ખેલ છે. જો લોકો શાંતિ ન જાળવે તો મારાથી સત્યાગ્રહની લડત કદી ન લડી શકાય.’

અમદાવાદથી શ્રી અનસૂયાબહેનને પણ ખબર મળી ચૂકી હતી કે ત્યાં હુલ્લડ થયું છે. કોઈએ અફવા ઉડાવી હતી કે તેઓ પણ પકડાયાં હતાં. તેથી મજૂરો ધેલા બની ગયા હતા, તેમણે હડતાળ પાડેલી ને તોફાન પણ કર્યો હતો, અને એક સિપાઈનું ખૂન પણ થયું હતું.

હું અમદાવાદ ગયો. મને ખબર થઈ કે નડિયાદની પાસે રેલના પાટા ઉભેડી કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ થયો હતો,

કેરું ?

એ સમસ્યા !

ધીરમગામમાં એક સરકારી નોકરનું ખૂન થયું હતું. અમદાવાદ પહોંચ્યો તો માર્શલ લો ચાલતો હતો. લોકોમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. લોકોએ કહ્યું તેવું બહુ ને તેનું વ્યાજ પછી મેળવ્યું.

સ્ટેશન ઉપર મને કમિશનર મિ. પ્રેટની પાસે લઈ જવાને માણસ હાજર હતો. હું તેમની પાસે ગયો. તેઓ ખૂબ ગુસ્સામાં હતા. મેં શાંતિથી તેમને ઉત્તર આપ્યો. થયેલાં ખૂનને સારું મારી દિલગીરી જાહેર કરી. માર્શલ લોની અનાવશ્યકતા પછી સૂચવી ને શાંતિ પાછી ફેલાય તેને સારું જે ઉપાયો લેવા થટે તે લેવાની મારી તૈયારી જણાવી. મેં જાહેર સભા બરવાની માગણી કરી. તે સભા આશ્રમની જમીન ઉપર બરવાની મારી ઇચ્છા પ્રગટ કરી. આ તેમને ગમી. મને યાદ છે તે પ્રમાણે મેં ૧૩મી ને રવિવારે સભા બરી. માર્શલ લો પછી તે જ દિવસે કે બીજે દિવસે રદ થયો. આ સભામાં મેં લોકોને પોતાના દોષનું દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. મેં ત્રણ દિવસના ઉપવાસ પ્રામશ્ચિત્તરૂપે કર્યા, ને લોકોને એક દિવસનો ઉપવાસ કરવાની સલાહ આપી. જેમણે ખૂન વગેરેમાં ભાગ લીધો હોય તેમને પોતાના ગુના કબૂલ કરવાની સૂચના કરી.

મારો ધર્મ મેં સ્પષ્ટ જોયો. જે મજૂરો વગેરેની વચ્ચે મેં આટલો સમય ગાળ્યો હતો, જેમની મેં સેવા કરી હતી અને જેમને વિષે હું સારાની આશ્ચર્ય રાખતો હતો તેમણે હુકમમાં ભાગ લીધો એ મને અસહ્ય લાગ્યું, ને એમના દોષમાં મને મેં ભાગીદાર ગણ્યો.

આત્મકથા

જેમ લોકોને પોતાનાં ગુનાં કબૂલ કરવાનું સૂચવ્યું તેમ સરકારને ગુના માફ કરવાનું પણ સૂચવ્યું. મારી વાત બેમાંથી એકેએ ન સાંભળી. ન લોકોએ ગુના કબૂલ કર્યા, ન સરકારે માફ કર્યા.

સ્વ. રમણભાઈ વજેરે શહેરીઓ મારી પાસે આવ્યા ને સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવા અને વીનવ્યો. મને વીનવવાપણું રહ્યું નહોતું. જ્યાં લગી શાંતિનો પાઠ લોકો ન શીખી લે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવાનો નિશ્ચય મેં કરી જ લીધો હતો. આથી તેઓ રાજ થયા.

કેટલાક મિત્રો નારાજ પણ થયા. તેમને લાગ્યું કે જો હું બધેય શાંતિની આશા રાખું ને એ સત્યાગ્રહની શરત હોય તો મોટા પાયા ઉપર સત્યાગ્રહ કદી ચાલી જ ન શકે. મેં મારો મતભેદ જણાવ્યો. જે લોકોમાં કામ કર્યું હોય, જેમની મારફતે સત્યાગ્રહ કરવાની આશા રખાતી હોય, તેઓ જો શાંતિ ન જાળવે તો જરૂર સત્યાગ્રહ ન જ ચાલે. આટલી મર્યાદિત શાંતિ જાળવવાની શક્તિ સત્યાગ્રહી નેતાઓએ મેળવવી જોઈએ એવી મારી દલીલ હતી. આ વિચારોને આજે પણ હું ફેરવી નથી શક્યો.

‘પહાડ જેવડી ભૂલ’

અ મદદવાદની સલા પછી તરત હું નડિયાદ ગયો. ‘પહાડ જેવડી ભૂલ’ નામે શબ્દપ્રયોગ જે પ્રાસાદિક પામ્યો છે તે મેં પહેલો નડિયાદમાં કર્યો. અમદાવાદમાં જ મને મારી ભૂલ જણાવા લાગી હતી. પણ નડિયાદમાં ત્યાંની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં, ખેડા જિલ્લાના ધણાપ માણસોને પકડાયેલા સાંભળતાં, જે સલામાં હું થયેલા બનાવો ઉપર લાપણુ કરી રહ્યો હતો ત્યાં મને એકાએક ‘થઈ આવ્યું’ કે ખેડા જિલ્લાના અને એવા બીજા લોકોને કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવા નોતરવામાં મેં ઉતાવળ કરવાની ભૂલ કરી હતી, અને તે મને પહાડ જેવડી જણાઈ.

આવી કબૂલત મેં કરી તેથી મારી હાંસી સારી પેઠે થઈ, છતાં એ સ્વીકાર કરવાને સારુ મને પશ્ચાત્તાપ કદી નથી થયો. મેં હમેશાં એમ માન્યું છે કે બીજાના ગજ જેવડા દોષોને આપણે રજ જેવડા કરી જોઈએ ને પોતાના રાઈ જેવડા લાગતા દોષોને પહાડ જેવડા જોતાં શીખીએ ત્યારે જ આપણને પોતાના ને પારકા દોષોનું હીકહીક પ્રમાણુ મળી રહે. મેં એમ પણ માન્યું છે કે આ સામાન્ય નિયમનું પાલન સત્યાગ્રહી થવા ઇચ્છનારે તો ઘણી વધારે સૂક્ષ્મતાથી કરવું જોઈએ.

તે પહાડ જેવડી લાગતી બૂલ શી હતી તે જોઈએ. કાયદાનો સવિનય ભંગ તે જ માણસોથી થઈ શકે જેમણે કાયદાને વિનયપૂર્વક સ્વેચ્છાએ માન આપ્યું હોય. ધણેલાગે આપણે કાયદાના ભંગને સારુ થતી સજ્જના ડરને લીધે તેનું પાલન કરીએ છીએ. વળી આ વાત જેમાં નીતિઅનીતિનો પ્રશ્ન નથી હોતો તેવા કાયદાને વિશેષે લાગુ પડે છે. કાયદા હો કે ન હો પણ સારા ગણાતા માણસ એકાએક ચોરી નહિ કરે; છતાં રાત પડે બાઈસિકલ ઉપર બત્તી સળગાવવાના નિયમમાંથી છટકી જતાં સારા માણસને પણ ક્ષોભ નહિ થાય. અને આવા નિયમ પાળવાની સલાહ માત્ર કોઈ આપે તો તેનું પાલન કરવા સારા માણસ પણ ઝંટ તૈયાર નહિ થાય. પણ જ્યારે તેને કાયદામાં સ્થાન મળે છે, ને તેના ભંગને સારુ દંડ થવાનો ભય લાગે છે, ત્યારે દંડ આપવાની અગવડમાંથી બચવાને સારુયે તેઓ રાત પડે બાઈસિકલ ઉપર બત્તી સળગાવશે. નિયમના આવા પાલનને સ્વેચ્છાએ કરેલું પાલન ન ગણી શકાય.

પણ સત્યાગ્રહી તો સમાજના જે કાયદાને માન આપશે તે માન સમજપૂર્વક, સ્વેચ્છાએ, માન આપવાનો ધર્મ જાણી આપશે. આમ જેણે સમાજના નિયમોનું ધરાદાપૂર્વક પાલન કર્યું છે તેને જ સમાજના નિયમોની નીતિઅનીતિનો ભેદ કરવાની શક્તિ આવે છે, ને તેને મર્યાદિત સંજોગોમાં અમુક નિયમોનો ભંગ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આવો અધિકાર કોડાએ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તેમને મેં સવિનય ભંગ કરવા નોતર્યા એ મારી બૂલ મને પહાડ જેવડી લાગી. અને ખેડા જિલ્લામાં પ્રવેશ કરતાં મને ખેડાની લડતનું સ્મરણ

થયું ને મને લાગી આવ્યું: હું બીંત બૂલ્યો. મને લાગ્યું કે લોકો સવિનય ભંગ કરવાને લાયક બને તે પહેલાં તેના ઊંડા રહસ્ય વિષે તેમને જ્ઞાન થવું જોઈએ. જેમણે કાયદાઓને રાજ મનથી તોડ્યા હોય, જેઓ છૂપી રીતે ધણીયેવાર કાયદાનો ભંગ કરતા હોય, તેઓ એકાએક સવિનય ભંગને કેમ ઓળખી શકે? તેની મર્યાદા કેમ જાળવી શકે?

મજકૂર આદર્શ સ્થિતિને હજારો કે લાખો લોકો ન પહોંચી શકે એ તો સહેજે સમજાય. પણ જો એમ હોય તો સવિનય ભંગ કરાવતા પહેલાં લોકોને સમજૂતી આપનારા અને તેમને પ્રતિક્ષણ દોરનારા શુદ્ધ સ્વયંસેવકોનું દળ પેદા થવું જોઈએ, ને આવા દળને સવિનય ભંગની ને તેની મર્યાદાની સમજ પૂરેપૂરી પડેલી હોવી જોઈએ.

આવા વિચારો બર્યો હું મુંબઈ પહોંચ્યો ને સત્યાગ્રહ સભા મારફતે સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોનું દળ ઊભું કર્યું. તેની મારફતે લોકોમાં સવિનય ભંગની સમજ આપવાની તાલીમનો આરંભ કર્યો, ને સમજ આપનારી પત્રિકાઓ કાઢી.

આ કામ ચાલ્યું તો ખરું, પણ મેં જોયું કે તેમાં હું બહુ રસ પેદા ન કરી શક્યો. સ્વયંસેવકોનો દરોડો ન પડ્યો. જે ભરતીમાં આવ્યા તેમણે બધાએ નિયમિત તાલીમ લીધી એમ ન કહી શકાય. ભરતીમાં નામ નોંધાવનાર પણ દિવસો જવા માંડ્યા તેમ દૈનિક બનવાને બદલે ખરવા માંડ્યા. હું સમજ્યો કે સવિનય ભંગનું ગાંડું ધાર્યો કરતાં ધીમું ચાલશે.

‘નવજીવન’ ને ‘યંગ ઇન્ડિયા’

ગમે તેવી ધીમી તોપણ શાંતિ જાળવનારી હિલચાલ એક તરફથી થઈ રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફથી સરકારની દમનનીતિ પૂરજોરમાં ચાલી રહી હતી. પંજાબમાં તેની અસરનો સાક્ષાત્કાર થયો. ત્યાં લશ્કરી કાયદો એટલે જોડુકમી શરૂ થઈ. આગેવાનોને પકડ્યા. ખાસ અદાલતો તે અદાલતો નહોતી, પણ એક સૂખાનો હુકમ ઉઠાવનારી વસ્તુ થઈ રહી. તેણે પુરાવા ને પ્રમાણ વિના સળગાવી કરી. લશ્કરી સિપાહીઓએ નિર્દોષ લોકોને કીડાની જેમ પેટે ચલાવ્યા. આની આગળ જલિયાંવાલા ખાગની ઘોર કતલ તો મારી આગળ કંઈ વિસાતની નહોતી, જોકે પ્રજાનું અને દુનિયાનું ધ્યાન તો એ કતલે જ ખેંચ્યું.

પંજાબમાં ગમે તેમ કરીને પ્રવેશ કરવાનું મારી ઉપર દયાણુ થયું. મેં વાઇસરોયને કાગળો લખ્યા, તાર કર્યા, પણ પરવાનગી ન મળે. પરવાનગી વિના જાઉં એટલે અંદર તો જવાય નહિ, પણ માત્ર સવિનય ભંગ કર્યાનો જ સંતોષ મળે. આ ધર્મસંકટમાં મારે શું કરવું એ વિકટ પ્રશ્ન મારી પાસે આવી પડ્યો. હું મનાઈહુકમનો અનાદર કરીને પ્રવેશ કરું તો તે વિનયી અનાદર ન ગણાય, એમ મને લાગ્યું. શાંતિની જે પ્રતીતિ હું ધર્યો હોતો તે હજી મને નહોતી થઈ. પંજાબની નાદીરશાહીએ લોકોની અશાંત

‘નવજીવન’ ને ‘શંખ ઘડિયા’

વૃત્તિને વધારી હતી. આવે સમયે મારો કાનૂનભંગ બળતામાં થી હોમવા જેવો થાય એમ મને લાગ્યું; ને મેં સહસા પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાની સૂચનાને માન ન આપ્યું. આ નિર્ણય મારે સારુ કડવો ઘૂંટડો હતો. રાજ પંજાબથી ગેરધન્સાક્ષના ખબર આવે, ને રાજ મારે તે સાંભળવા ને દાંત પીસી બેસી રહેવું!

આટલામાં મિ. હોનીમૅન, જેમણે ‘કોનિકલ’ને એક પ્રચંડ શક્તિ બનાવી મૂક્યું હતું તેમને પ્રજાને સૂતી મૂકી સરકાર ચોરી ગઈ. આ ચોરીમાં જે ગંદકી હતી તેની બદબો મને હજુયે આવ્યા કરે છે. હું જાણું છું કે મિ. હોનીમૅન અંધાધૂંધી નહોતા ધમ્મજતા. મેં સત્યાગ્રહ સમિતિની સલાહ વિના પંજાબ સરકારના હુકમનો ભંગ કર્યો તે તેમને નહોતું ગમ્યું. સવિનય ભંગ મુલતવી રાખ્યો તેમાં તે પૂરા સમ્મત થયા હતા. મુલતવી રાખવાનો ધરાદો મેં પ્રગટ કર્યો તેના પહેલાં જ મુલતવી રાખવાની સલાહનો તેમનો કાગળ મને મોકલાયો હતો, તે મારો ધરાદો પ્રગટ થયા પછી અમદાવાદ ને મુંબઈ વચ્ચેના અંતરને લીધે મને મળી શક્યો. એટલે તેમના દેશનિકાલથી મને જેટલું આશ્ચર્ય થયું તેટલું જ દુઃખ થયું.

આમ થવાથી ‘કોનિકલ’ના વ્યવસ્થાપકોએ તે ચલાવવાનો બોળે મારી ઉપર મૂક્યો. મિ. એલ્વી તો હતા જ, એટલે મારે બહુ કરવાપણું નહોતું રહેતું. છતાં મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારે આ જવાબદારી બહુ થઈ પડી હતી.

પણ મારે તે જવાબદારી લાંબો સમય વેઠવી ન પડી, સરકારની મહેરબાનીથી તે બંધ થયું.

જેઓ 'કોનિકલ'ના વહીવટમાં કર્તાહત્તા હતા તેઓ જ 'યંગ ઇડિયા'ના વહીવટ ઉપર અંકુશ રાખતા — ઉભર સોળાની અને શંકરલાલ બેંકર. આ બંને ભાઈઓએ 'યંગ ઇડિયા'ની જવાબદારી ઓઢવાનું મને સૂચવ્યું, ને 'યંગ ઇડિયા'ને 'કોનિકલ'ની ખોટ કંઈક હળવી કરવા સારું અઠવાડિયાના એક વખતને બદલે બે વખત ઓઢવાનું તેમને ને મને ઠીક લાગ્યું. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવવાની મને હોંશ હતી. પંજાબ વિષે હું કંઈ નહિ તોપણ ચોંચીકા કરી શકતો હતો, અને તેની પાછળ સત્યાગ્રહરૂપી શક્તિ પડી છે એમ તો સરકારને ખબર હતી. તેથી આ મિત્રોની સૂચનાનો મેં સ્વીકાર કર્યો.

પણ અંગ્રેજી મારફતે પ્રજાને સત્યાગ્રહની તાલીમ કેમ આપી શકાય? ગુજરાતમાં મારા કાર્યનું મુખ્ય ક્ષેત્ર હતું. ભાઈ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક એ વેળા તે જ ટોળીમાં હતા. તેમના હાથમાં માસિક 'નવજીવન' હતું. તેનું ખર્ચ પણ પેલા મિત્રો પૂરું પાડતા. આ છાપું ભાઈ ઇન્દુલાલે અને તે મિત્રોએ મને સોંપ્યું, ને ભાઈ ઇન્દુલાલે તેમાં કામ કરવાનું પણ માથે લીધું. આ માસિકને સાપ્તાહિક કર્યું.

દરમિયાન 'કોનિકલ' સજીવન થયું, એટલે 'યંગ ઇડિયા' શરી સાપ્તાહિક થયું, ને મારી સૂચનાથી તેને અમદાવાદમાં લઈ ગયા. બે છાપાં નોખેનોખે ઠેકાણે ચાલે તેમાં ખર્ચ વધારે થાય ને મને અગવડ વધારે થાય. 'નવજીવન' તો અમદાવાદમાં જ નીકળતું હતું. આવાં છાપાંને સ્વતંત્ર છાપખાનું જોઈએ એ તો મેં 'ઇડિયન ઓપિનિયન'ને વિષે જ અનુભવ્યું હતું. વળી અહીંના તે વખતના છાપાના

કાયદા પણ એવા હતા કે મારે જે વિચારો પ્રગટ કરવા હોય તે વ્યાપારદષ્ટિએ ચાલતા છાપખાનાવાળા છાપતાં સંકોચાય. એ પણ છાપખાનું વસાવવાનું પ્રયત્ન કારણ હતું. અને તે અમદાવાદમાં જ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ હતું, એટલે ‘યંગ ઇડિયા’ અમદાવાદમાં લઈ ગયા.

આ છાપાં મારશ્વર મેં સત્યાગ્રહની તાલીમ પ્રજાને આપવાનો યથાશક્તિ આરંભ કર્યો. બંને છાપાંની નંકલો જૂજ ખપતી હતી તે વધતી વધતી ૪૦,૦૦૦ની આસપાસ પહોંચી હતી. ‘નવજીવન’ ની ધરાડી એકદમ વધી, જ્યારે ‘યંગ ઇડિયા’ની ધીમેધીમે વધી. મારા જેલ જવા બાદ તેમાં એટલે થયો ને આજે બંનેની ધરાડી આઠ હજારની નીચે ચાલી ગઈ છે.

આ છાપાંમાં જાહેરખબર ન લેવાનો મારો આગ્રહ અસલથી જ હતો. તેથી કશો ઝેરલાભ થયો નથી એવી મારી માન્યતા છે, અને છાપાંની વિચારસ્વતંત્રતા જાળવવામાં આ પ્રયાગ્ય બહુ મદદ કરી છે.

આ છાપાંની મારફતે હું મારી શાંતિ મેળવી શક્યો. કેમકે જોકે તુરત મારાથી સવિનય ભંગનો આરંભ ન કરી શકાયો પણ હું મારા વિચારો છૂટથી પ્રગટ કરી શક્યો. જેઓ સલાહસૂચના માટે મારા તરફ જોઈ રહ્યાં હતા તેમને આશ્વાસન આપી શક્યો. ને મને લાગે છે કે બંને છાપાંએ તે અણીને સમયે પ્રજાની ઠીક સેવા કરી અને લશ્કરી કાયદાના જુલમને હાળવો કરવામાં ફાળો ભર્યો.

૩૫

પંજળમાં

પંજળમાં જે કંઈ થયું તેને સારુ સર માધકલ ઓડવાયરે મને ગુનેગાર ઠરાવ્યો હતો, તો ત્યાંના કોઈ નવજવાનો લશ્કરી કાનૂનને સારુ પણ મને ગુનેગાર ઠરાવતાં અચકાતા નહોતા. મેં જે સવિનય કાનૂનભંગ મુલતવી ન રાખ્યો હોત તો જલિયાંવાલા બાગની કતલ કદી ન થાત, લશ્કરી કાયદો કદી ન થાત, એવી દલીલ આવા ક્રોધાવેશમાં આવેલા નવજવાનોની હતી. કોઈએ તો ધમકીઓ પણ આપી હતી કે પંજળમાં હું જઈ તો મને લોકો દાર માર્યા વિના ન જ છોડે.

પણ મને લાગતું હતું કે મારું પગલું એટલું બધું ચોગ્ય હતું કે સમજી માણસોમાં ગેરસમજ થવાનો સંભવ જ નથી. પંજળમાં જવા હું અધીરો થઈ રહ્યો હતો. મેં પંજળ કદી જોયું નહોતું. પણ મારી નજરે જે કંઈ જોવાનું મને તે જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, અને મને જોલાવનારા ડૉ. સત્યપાલ, ડૉ. કિચલુ, પં. રામભંજનત્ર યોધરીને જોવા ઇચ્છતો હતો. તેઓ જેલમાં હતા, પણ મને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે તેમને સરકાર જેલમાં લાંબી મુદત નહિ જ રાખી શકે. મુંબઈમાં જ્યારે જ્યારે જતો ત્યારે મને પુષ્કળ પંજળીઓ મળી જતા. તેમને હું પ્રોત્સાહન આપતો તે લઈ જઈ તેઓ રાજી થતા. મારો આત્મવિશ્વાસ એ વેળા પુષ્કળ હતો.

પણ મારું જવાનું લાંબાયાં કરતું હતું. વાઇસરોય 'હજી વાર છે' એમ લખાવ્યા કરતા હતા.

દરમ્યાન હાંટર કમિટી આવી તેને લશ્કરી કાયદા દરમ્યાન પંજીયાના અમલદારોએ કરેલાં કૃત્યો વિષે તપાસ કરવાની હતી. દીનબંધુ એંડ્રુઝ ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. તેમના કાગળોમાં હૃદયદ્રાવક વર્ણનો હતાં. છાપાંમાં જે છપાતું તેના કરતાં પણ લશ્કરી કાયદાનો જીલમ વધારે હતો એવો તેમના કાગળનો ધ્વનિ હતો. મને પંજીયામાં પહોંચવાનો આગ્રહ હતો. ખીજી તરફથી માલવીયજીના પણ તાર આવી રહ્યા હતા કે મારે પંજીયા પહોંચવું જોઈએ. આ ઉપરથી મેં ૧૨ી વાઇસરોયને તાર કર્યો. જવાબ આવ્યો : ફલાણી તારીખે તમે જઈ શકો છો. મને તારીખ બરાબર યાદ નથી, પણ ઘણું કરીને ૧૭ મી ઓક્ટોબર હતી.

હું લાહોર પહોંચ્યો ત્યારે મેં જે દૃશ્ય જોયું તે કદી જુલાય તેમ નહોતું. કેમ જાણે ધણાં વર્ષોના વિયોગ પછી કોઈ પ્રયત્ન આવતો હોય ને તેને મળવાને સગાં આવતાં હોય તેમ સ્ટેશન ઉપર માણસોની મેદની ભરાઈ ગઈ હતી. લોકો હર્ષધેલા થઈ ગયા હતા.

પાંડિત રામભજજીત ચોધરીને ત્યાં મારે ઉતારો હતો. શ્રી સરલાદેવી ચોધરાણી જેમને હું પૂર્વે ઓળખતો હતો તેમની ઉપર મને સંધરવાનો બોળે આવી પડ્યો હતો. હું 'સંધરવો' શબ્દ ધરાદાપૂર્વક વાપરું છું, કેમકે હાલની જેમ ત્યારે પણ જ્યાં હું જિતરું ત્યાં ધરધણીનું ધર ધર્મશાળા જેવું થઈ પડતું હતું.

પંજબમાં મેં જોયું કે ધણી પંજબી નેતાઓ જલમાં હોવાથી મુખ્ય નેતાઓની જગ્યા પંડિત માલવીયજી, પંડિત મોતીલાલજી ને સ્વસ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ લીધી હતી. માલવીયજી અને શ્રદ્ધાનંદજીના પ્રસંગમાં તો હું સારી પેઠે આવી ચૂક્યો હતો, પણ પંડિત મોતીલાલજીના નિકટ પ્રસંગમાં તો લાહોરમાં જ આવ્યો. આ નેતાઓ તેમજ બીજા સ્થાનિક નેતાઓ જેમને જલનું માન નહોતું મળ્યું તેમણે મને તુરત પોતાનો કરી મૂક્યો. હું ક્યાંય અનુસયા જેવો ન લાગ્યો.

હંટર કમિટીની પાસે પુરાવો ન દેવાનો નિશ્ચય અમે બધાએ એકમતે કર્યો. એનાં કારણો બધાં તે વેળા પ્રગટ થયેલાં હતાં, એટલે એમાં અહીં ઊતરતો નથી. એ કારણો સમજા હતાં ને કમિટીનો બહિષ્કાર યોગ્ય હતો એમ આજે પણ મને લાગે છે.

પણ જો કમિટીનો બહિષ્કાર થાય તો લોકો તરફથી એટલે મહાસભા તરફથી એક કમિટી હોવી જોઈએ એમ નિશ્ચય થયો. તેમાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, સ્વ. ચિત્ત-રંજન દાસ, શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજી, શ્રી. જયકર અને મને પંડિત માલવીયજીએ આ કમિટી ઉપર નીમ્યા. અમે જુદેજુદે ઠેકાણે તપાસ કરવા વીખરાઈ ગયા. આ કમિટીની વ્યવસ્થાનો બોલો સહેજે મારી ઉપર આવી પડ્યો હતો, અને વધારેમાં વધારે ગામોની તપાસ મારે લાગે આવવાથી મને પંજબ અને પંજબનાં ગામડાં જોવાનો અલભ્ય લાલ મળ્યો.

આ તપાસ દરમ્યાન પંજબની સ્ત્રીઓને તો જાણે હું યુગોથી ઓળખતો હોઉં તેમ મળ્યો. જ્યાં જાઉં ત્યાં તેમનાં

ટાળાં મળે, અને મારી પાસે પોતે કાંતેલા સૂતરના ઢગલા કરે. પંજબ ખાદીનું મહાન ક્ષેત્ર થઈ શકે એ હું આ તપાસ દરમ્યાન અનાયાસે જોઈ શક્યો.

લોકોની ઉપર થયેલા જુલમની તપાસ કરતાં જેમ-જેમ હું જાણે જાણતો ગયો તેમતેમ હું નહોતો ધારતો એટલી સરકારી અરાજકતા, અમલદારોની નાદીરશાહી, તેમની આપખુદીની વાતો સાંભળી આશ્ચર્ય થયું ને દુઃખ પામ્યો. પંજબ કે જ્યાંથી સરકારને વધારેમાં વધારે સિપાહીઓ મળે છે ત્યાં લોકો કેમ આટલો બધો જુલમ સહન કરી શક્યા એ મને ત્યારે આશ્ચર્ય પમાડનારું લાગ્યું ને આજે પણ લાગે છે.

આ કમિટીને રિપોર્ટ ધડવાનું કામ પણ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પંજબમાં કયા પ્રકારના જુલમ થયા એ જોને જાણવું હોય તેણે એ રિપોર્ટ વાંચવો જ જોઈએ. એ રિપોર્ટને વિષે આટલું કહી શકું છું કે એમાં ધરાદાપૂર્વક એક પણ જગ્યાએ અતિશયોક્તિ નથી. જેટલી હકીકત આપી છે તેને સારુ તેમાં જ પુરાવો રજૂ કર્યો છે. એ રિપોર્ટમાં જેટલો પુરાવો આપ્યો છે તેના કરતાં બહુ વધારે કમિટી પાસે હતો. જોને વિષે જરા પણ શંકા હોય એવી એક પણ હકીકત એ રિપોર્ટમાં મૂકવામાં નથી આવી. આમ કેવળ સત્યને જ આગળ ધરીને લખાયેલા રિપોર્ટ ઉપરથી વાંચનાર જોઈ શકશે કે બ્રિટિશ રાજ્ય પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને સારુ કેટલી હદ સુધી જઈ શકે છે, કેવાં અમાનુષી કાર્યો કરી શકે છે. એ રિપોર્ટમાંની એક પણ વાત આજ લગી મારી જાણ પ્રમાણે ખોટી નથી ફરી.

ખિલાફત બદલે ગોરક્ષા ?

પં જળબના હત્યાકાંડને થોડો વખત હવે છોડીએ. પંજબની ડાયરશાહીની મહાસલા તરફથી તપાસ ચાલતી હતી, તેટલામાં મારા હાથમાં એક જાહેર આમંત્રણ આવ્યું. તેમાં મરહૂમ હકીમસાહેબ અને બાઈ અસફ-અલીનાં નામ હતાં. શ્રદ્ધાનંદજી હાજર રહેવાના છે એમ પણ ઉલ્લેખ હતો. મને ખ્યાલ તો એવો રહ્યો છે કે તેઓ ઉપપ્રમુખ હતા. આ આમંત્રણ દિલ્હીમાં ખિલાફત સંબંધી ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરનારી અને સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ લેવો કે ન લેવો તેનો નિર્ણય કરવાને હિંદુમુસલમાનની એકઠી થનારી સભામાં હાજર રહેવાનું હતું. આ સભા નવેમ્બર માસમાં હતી એવું મને સ્મરણ છે.

આ નિમંત્રણપત્રિકામાં એવો ઉલ્લેખ હતો કે તેમાં ખિલાફતનો પ્રશ્ન ચર્ચાશે, એટલું જ નહિ પણ ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાશે, ને ગોરક્ષા સાધવાનો આ સરસ અવસર છે. મને આ વાક્ય કંઈયું. આ નિમંત્રણપત્રિકાનો ઉત્તર આપતાં મેં હાજર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવાનું લખ્યું, ને સાથે જ લખ્યું કે ખિલાફત અને ગોરક્ષાને સાથે બેળવી તેને અરસપરસ અદલાબદલાનો સવાલ ન કરી મૂકતાં દરેકને તેના ગુણદોષ ઉપર તપાસવો જોઈએ.

ખિલાફત બદલે ગોરક્ષા ?

સભામાં હું હાજર રહ્યો. સભામાં ઠીક હાજરી હતી. પાછળથી જેમ હજારો માણસો ઊભરાતાં એના જેવું દૃશ્ય આ નહોતું. આ સભામાં શ્રદ્ધાનંદજી હાજર હતા. તેમની સાથે ઉપરના વિષય ઉપર મેં વાતચીત કરી લીધી. તેમને મારી દલીલ ગમી, ને તે રજૂ કરવાનું તેમણે મારી ઉપર મૂક્યું. હકીમસાહેબની સાથે પણ વાત કરી લીધી હતી. મારી દલીલ એ હતી કે બંને પ્રશ્નોને પોતપોતાના ગુણુદોષ ઉપર વિચારવા જોઈએ. જો ખિલાફતના પ્રશ્નમાં વળૂદ હોય, તેમાં સરકાર તરફથી ગેરબંધાઈ થતો હોય, તો હિંદુઓએ મુસલમાનોને સાથ દેવો જોઈએ; અને એની સાથે ગોરક્ષાને જોડી દેવાય નહિ. અને જો હિંદુઓ એવી કંઈ શરત કરે તો તે ન શોભે. મુસલમાનો ખિલાફતમાં મળતી મદદને બદલે ગોવધ બંધ કરે એ તેમને ન શોભે. પડોશી અને એક જ ભૂમિના હોવાને લીધે અને હિંદુઓની લાગણીને માન આપવાને ખાતર તેઓ સ્વતંત્ર રીતે ગોવધ બંધ કરે એ તેમને શોભે, એ તેમની ફરજ છે; અને એ નોખો પ્રશ્ન છે. જો એ ફરજ હોય ને તેઓ ફરજ સમજે તો હિંદુ ખિલાફતમાં મદદ દે અથવા ન દે તોપણ મુસલમાને ગોવધ બંધ કરવો ધટે. આમ બંને પ્રશ્નોને સ્વતંત્ર રીતે તપાસવા જોઈએ, ને તેથી સભામાં તો માત્ર ખિલાફતનો જ પ્રશ્ન ચર્ચાય એ બરાબર છે, એમ મેં મારી દલીલ રજૂ કરી. સભાને તે ગમી. ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન સભામાં ન ચર્ચાયો. પણ મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબે તો કહ્યું : 'હિંદુઓની ખિલાફતમાં મદદ હોવા ન હોવા, આપણે એક મુલકના હોઈ મુસલમાનોએ હિંદુઓની લાગણીની ખાતર

ગોવધ બંધ કરવો જોઈએ.' એક વખતે તો એમ જ લાગ્યું કે મુસલમાનો ખરે જ ગોવધ બંધ કરશે.

કેટલાકની સૂચના એવી હતી કે પંજાબના સવાલને પણ ખિલાફત સાથે ભેળવવો. મેં આ બાબત મારો વિરોધ બતાવ્યો. પંજાબનું કારણ સ્થાનિક છે, પંજાબનાં દુઃખને કારણે આપણે સસ્તનતને લગતી સુલેહની ઉજવણી-માંથી અલગ નથી રહી શકતા, ખિલાફતના સવાલ સાથે પંજાબને આ સંબંધમાં ભેળવવાથી આપણે અવિવેકનો આરોપ વહોરી લઈશું એવી મારી દલીલ હતી. એ સૌને પસંદ પડી.

આ સભામાં મૌલાના હસરત મોહાની હતા. તેમની ઓળખાણ તો મને થઈ જ હતી. પણ તે કેવા લડવૈયા છે એ તો મેં અહીં જ અનુભવ્યું. અમારી વચ્ચે મતભેદ અહીંથી જ થયો તે અનેક વાતોમાં છેવટ લગી રહી.

ધણા ઠરાવોમાં એક ઠરાવ હિંદુમુસલમાન બંધાએ સ્વદેશી વ્રતનું પાલન કરવું, ને તે અર્થે વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો, એમ હતો. ખાદીનો પુનર્જન્મ હજી થઈ ચૂક્યો નહોતો. હસરતસાહેબને આ ઠરાવ ગળે જતરે તેમ નહોતો. તેમને તો અંગ્રેજ સસ્તનત જો ખિલાફતની બાબતમાં ઇન્સાફ ન કરે તો વેર લેવું હતું, તેથી તેમણે બ્રિટિશ માલમાત્રનો યથાસંભવ બહિષ્કાર સૂચવ્યો. મેં બ્રિટિશ માલમાત્રના બહિષ્કારની અશક્યતા ને અયોગ્યતા વિષે મારી હવે જાણીતી થઈ ગઈ છે તે દલીલો રજૂ કરી. મારી અહિંસાવૃત્તિનું પણ મેં પ્રતિપાદન કર્યું. સભાની ઉપર મારી દલીલોની જાડી અસર પડી એમ મેં જોયું.

હસરત મોહાનીની દલીલો સાંભળતાં લોકો એવા હર્ષનાદ કરતા હતા કે મને લાગ્યું કે આમાં મારી તૂતીનો અવાજ કોઈ નહિ સાંભળે. પણ મારે મારો ધર્મ ન ચૂકવો, ન સંતાડવો જોઈએ એમ સમજી હું બોલવા લાગ્યો. લોકોએ મારું બાપણુ ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળ્યું. પ્લેટફોર્મ ઉપર તો મને સંપૂર્ણ ટેકો મળ્યો, ને મારા ટેકામાં એક પછી એક બાપણો થવા લાગ્યાં. આગેવાનો જોઈ શક્યા કે બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારના ઠરાવથી એક પણ અર્થ સરે તેમ નહોતો, હાંસી પુષ્કળ થાય તેમ હતી. આખી મિજલસમાં લાગ્યે કોઈ એવો માણસ જોવામાં આવે તેમ હતું કે જેના શરીર ઉપર કંઈકે બ્રિટિશ વસ્તુ ન હોય. જે વસ્તુ સભામાં હાજર રહેલા લોકો પણ કરવા અસમર્થ હતા તે વસ્તુ કરવાના ઠરાવમાં લાલને બદલે હાનિ જ થાય એટલું ધણા જોઈ શક્યા.

‘અમને તમારા વિદેશી વસ્ત્રના બહિષ્કારથી સંતોષ થાય એમ જ નથી. ક્યારે આપણે જોઈતું બધું કાપડ પેદા કરી શકીએ, ને ક્યારે વિદેશી વસ્ત્રનો બહિષ્કાર થાય ? અમારે તો બ્રિટિશ લોકો ઉપર તાત્કાલિક અસર થાય એવું કંઈક જોઈએ. તમારો બહિષ્કાર ભલે રહે, પણ એથી વધારે જથ્દા વસ્તુ તમારે બતાવવી જોઈએ.’ આમ મોલાના પોતાના બાપણુમાં બોલ્યા. આ બાપણુ હું સાંભળી રહ્યો હતો. વિદેશી વસ્ત્રના બહિષ્કાર ઉપરાંત કંઈક બીજું ને નવું બતાવવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું. વિદેશી વસ્ત્રનો બહિષ્કાર તુરત ન થઈ શકે એમ મને તે વખતે તો સ્પષ્ટ હતું. ખાદી સંપૂર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની આપણી શક્તિ ઇચ્છીએ

તો આપણામાં છે એમ જે હું પાછળથી જોઈ શક્યો, તે હું એ વેળા નહોતો જાણતો. એકલી મિલ તો દગો દે એ મને ત્યારે પણ ખબર હતી. મૌલાના સાહેબે પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું ત્યારે હું જવાબ દેવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો.

મને ઉર્દૂ હિંદી શબ્દ તો હાથ ન લાગ્યો. આવા ખાસ મુસલમાનોના જલસામાં દલીલોવાળાં ભાષણ કરવાનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો. કલકત્તામાં મુસ્લિમ લીગમાં હું જોઈ્યો હતો તે થોડી મિનિટનું ને હૃદયસ્પર્શ કરનારું જ ભાષણ હતું. પણ અહીં મારે વિરુદ્ધ મતવાળી સમાજને સમજાવવાનું હતું. પણ મેં શરમ છોડી હતી. દિલ્હીના મુસલમાનોની પાસે મારે શુદ્ધ ઉર્દૂમાં છટાદાર ભાષણ નહોતું કરવાનું, પણ મારા કહેવાની મતલબ મારે તૂટીફૂટી હિંદીમાં સમજાવવાની હતી. એ કામ હું સારી રીતે કરી શક્યો. હિંદી-ઉર્દૂ જ રાષ્ટ્રભાષા બને એનો આ સભા પ્રત્યક્ષ પુરાવો હતી. જે મેં અંગ્રેજીમાં ભાષણ કર્યું હોત તો મારું ગાંડું આગળ ચાલત નહિ; અને મૌલાના-સાહેબે જે હાકલ કરી તે કરવાનો વખત ન આવ્યો હોત, અને આવત તો મને જવાબ જડત નહિ.

ઉર્દૂ કે ગુજરાતી શબ્દ હાથ ન આવ્યો તેથી શરમાયો, પણ જવાબ તો આપ્યો. મને ‘નોન-કોઓપરેશન’ શબ્દ હાથ આવ્યો. મૌલાના ભાષણ કરતા હતા ને મને થયા કરતું હતું કે તે પોતે ઘણી બાબતમાં જે સરકારને સાથ દઈ રહેલા છે તે સરકારના વિરોધની વાત કરે છે એ ફેગટ છે. તલવારથી વિરોધ નથી કરવો એટલે સાથ ન દેવામાં જ ખરો વિરોધ છે એમ મને લાગ્યું, ને મેં ‘નોન-કોઓપરેશન’

શબ્દનો પહેલો ઉપયોગ આ સભામાં કર્યો. મારા બાપણમાં મેં તેના સમર્થનમાં મારી દલીલો આપી. આ વેળા એ શબ્દમાં શું શું સમાઈ શકે તેનું મને જ્ઞાન નહોતું. તેથી હું વીજતોમાં ન જતરી શક્યો. મેં તો આટલું કહ્યું એમ યાદ છે :

‘મુસલમાન બાઈઓએ એક બીજો પણ મહત્વનો નિશ્ચય કર્યો છે. ધર્મિય તેવું ન કરે, પણ કદાચ જો સુલેહની શરતો તેમની વિરુદ્ધ જાય તો તેઓ સરકારને સહાયતા આપતા અટકશે. મને લાગે છે કે આ પ્રજાનો હક છે. સરકારના ખિતાબો રાખવા કે સરકારી નોકરી કરવા આપણે બંધાયેલા નથી. જ્યારે સરકારને હાથે ખિલાફત જેવા મહાઅગત્યના ધાર્મિક સવાલને વિષે આપણને નુકસાન પહોંચે ત્યારે આપણે તેને સહાય કેમ કરીએ ? તેથી ખિલાફતનો ચુકાદો આપણી વિરુદ્ધ જાય તો સહાય ન કરવાનો આપણને હક છે.’

પણ ત્યારબાદ તે વસ્તુનો પ્રચાર થવાને બધા માસ વીત્યા. એ શબ્દ કેટલાક માસ લગી તો એ સભામાં જ દટાયેલો રહ્યો. એક માસ પછી અમૃતસરમાં મહાસભા મળી ત્યાં મેં સહકારના દરાવને ટેકો આપ્યો ત્યારે મેં તો એ જ આશા રાખેલી હતી કે હિંદુમુસલમાનોને અસહકારનો અવસર ન આવે.

અમૃતસરની મહાસભા

લશ્કરી કાયદાના અમલમાં જે સેંકડો નિર્દોષ પંજાબીઓને નામની અદાલતોએ નામના પુરાવા લઈ નાનીમોટી મુદતની જેલમાં ગોંધી દીધા હતા તેમને પંજાબની સરકાર સંઘરી ન શકી. આ હડહડતા ગેર-ધન્સાફની સામે એટલો બધો પોકાર ચોમેર આલ્યો હતો કે સરકાર આ કેદીઓને જેલમાં વધારે મુદત રાખી શકે એમ ન રહ્યું. એટલે મહાસભા બરાબ તે પહેલાં ઘણા કેદી છૂટી ગયા. લાલા હરકિસનલાલ વગેરે આગેવાનો બધા છૂટી ગયા. અને મહાસભા ચાલતી હતી તે દરમિયાન અલીબાઈ ઓ પણુ છૂટીને આવ્યા. એટલે લોકોના હર્ષનો પાર જ ન રહ્યો. પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, જેમણે પોતાનો ધંધો કારે મૂકીને પંજાબમાં જ થાણું કર્યું હતું તે મહાસભાના પ્રમુખ હતા. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી સ્વાગતમંડળના સભાપતિ હતા.

આજ લગી મહાસભામાં મારો ભાગ હિંદીમાં મારું નાનું-સરખું ભાષણ કરી, હિંદીને સારું વકીલાત કરવા પૂરતું ને

સંસ્થાનવાસી હિંદીઓનો કેસ રજૂ કરવા પૂરતું હતું. અમૃતસરમાં મારે આથી વિશેષ કંઈક કરવું પડશે એવું મેં નહોતું ધાર્યું. પણ જેમ મારે વિષે પૂર્વે બન્યું છે તેમ જવાબદારી એકાએક આવી પડી.

બાદશાહનું નવા સુધારા વિષેનું દરમાન પ્રગટ થયું હતું. તે મને પૂર્ણ સંતોષ આપે એવું તો નહોતું જ, ખીજા કોઈને તો નહોતું જ ગમ્યું. પણ સદરહુ દરમાનમાં સૂચવેલા સુધારા ખામીભર્યા છતાં તે સ્વીકારી શકાય એવા છે એમ મેં તે વેળા માન્યું. બાદશાહી દરમાનમાં મેં લોર્ડ સિંહનો હાથ જોયો હતો. તેની બાષામાં આશાનાં કિરણો તે વેળાની મારી આંખ જોતી હતી. પણ અનુભવી લોકમાન્ય, ચિત્તરંજન દાસ ઇત્યાદિ ચોદ્દાઓ માથું હલાવતા હતાં. ભારતભૂપણ માલવીયજી મધ્યસ્થ હતા.

મારો ઉતારો તેમણે પોતાની જ કોટડીમાં રાખ્યો હતો. તેમની સાદાઈની ઝાંખી મને કાશીમાં વિશ્વવિદ્યાલયના પાયાને વખતે થઈ હતી. પણ આ વખતે તો તેમણે પોતાની કોટડીમાં જ મને સંઘર્યો, એટલે તેમની દિનચર્યા આખી હું જોઈ શક્યો ને મને સાનંદાશ્ચર્ય થયું. તેમની કોટડી એટલે ગરીબની ધર્મશાળા. તેમાં ક્યાંયે મારગ રહેવા નહોતો દીધો. જ્યાંત્યાં માણસો પડ્યા જ હોય. ત્યાં નહોતી મોકળાશ, નહોતી એકાંત. ગમે તે માણસ ગમે તે વખતે આવે ને તેમનો ગમે તેટલો વખત લઈ જાય. આ ઘોલકના એક ખૂણામાં મારો દરબાર એટલે ખાટલો હતો.

પણ મારે આ પ્રકરણ માલવીયજીની રહેણીના વર્ણનને નહીં આપવાનું, એટલે વિષય ઉપર આવું.

આ સ્થિતિમાં માલવીયજીની જોડે રાજ સંવાદ થાય. તે મને બધાના પક્ષ મોટા ભાઈ નાનાને સમજાવે તેમ પ્રેમપૂર્વક સમજાવે. મેં મારો ધર્મ સુધારા વિષેના ઠરાવમાં ભાગ લેવાનો ભાળ્યો. પંજાબના મહાસભાના રિપોર્ટની જવાબદારીમાં મારો ભાગ હતો. પંજાબને વિષે સરકાર પાસેથી કામ લેવાનું હતું; ખિલાફતનું તો હતું જ. મોટેજી હિંદને દગો નહિ દેવા દે એમ પણ મેં માન્યું હતું. દેદીઓના અને તેમાંયે અલીભાઈઓના છુટકારાને મેં શુભ ચિહ્ન માન્યું હતું. એટલે મને લાગ્યું કે ઠરાવ સુધારા કબૂલ રાખવાનો હોવો જોઈએ. ચિત્તરંજન દાસનો દબ અભિપ્રાય હતો કે સુધારાને છોક અસંતોષકારક ને અધૂરા ગણી તેમને અવગણી નાંખવા જોઈએ. લોકમાન્ય કંઈક તટસ્થ હતા, પણ દેશબંધુ જે ઠરાવ પસંદ કરે તેની તરફ પોતાનું વજન મૂકવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

આવા રીઠા થયેલા, કસાયેલા સર્વમાન્ય લોકનાયકોથી મારો મતભેદ મને પોતાને અસહ્ય લાગ્યો. બીજી તરફથી મારો અંતર્નાદ સ્પષ્ટ હતો. મેં મહાસભાની બેઠકમાંથી ભાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંડિત મોતીલાલ નેહરુને અને માલવીયજીને સૂચવ્યું કે મને ગેરહાજર રહેવા દેવાથી બધા અર્થ સરશે, ને હું મહાન નેતાઓની સાથેના મતભેદનું પ્રદર્શન કરવામાંથી ઊગરી જઈશ.

આ સૂચના આ બન્ને વડીલોને ગળે ન ઊતરી. લાલા હરકિસનલાલને કાને જતાં તેમણે કહ્યું : 'એ કદી બને જ નહિ. પંજાબીઓની ઉપર ભારે આધાત પહોંચે.' લોકમાન્ય સાથે, દેશબંધુ સાથે મસલત કરી. મિ. ઝીણાને મળ્યો.

કેમોય રસ્તો ન નીકળે. મારી વેદના મેં માલવીયજી આગળ
મૂકી: 'સમાધાન થાય એવું હું જોતો નથી. જે મારે મારો
ઠરાવ રજૂ કરવો જ પડે તો છેવટે મત તો લેવાશે જ. પણ
અહીં મત લઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા હું જોતો નથી.
આજ લગી આપણે બરી સભામાં હાથો ઊંચા કરાવ્યા છે.
પ્રેક્ષકો અને સભ્યોની વચ્ચે હાથ ઊંચા થતી વેળા ભેદ નથી
રહેતો. મતો ગણવાની ગોઠવણ આવી વિશાળ સભામાં
આપણી પાસે નથી હોતી. એટલે મારે મારા ઠરાવને સારું
મત લેવરાવવા હોય તોયે સગવડ નથી.'

લાલા હરકિસનલાલે એ સગવડ સંતોષકારક રીતે કરી
આપવાનું ખીકું ઝડપ્યું. તેમણે કહ્યું: 'પ્રેક્ષકોને મત લેવાને
દહાડે નહિ આવવા દઈએ, માત્ર સભ્યો જ આવશે. અને
તેમાં મતો ગણાવી દેવાનું મારું કામ. પણ તમારાથી
મહાસભાની બેઠકમાં ગેરહાજર ન જ રહેવાય.'

છેવટે હું હાર્યો. મેં મારો ઠરાવ ધડ્યો. બહુ
સંકોચની સાથે તે રજૂ કરવાનું મેં કબૂલ કર્યું. મિ. ઝીણા
અને માલવીયજી ટેકો આપવાના હતા. ભાષણો થયાં. હું
જોઈ શકતો હતો કે જોકે અમારા મતભેદમાં ક્યાંયે કડવાશ
નહોતી, ભાષણોમાં પણ કેવળ દલીલો સિવાય કંઈ જ
નહોતું, છતાં સભા મતભેદમાત્ર સહન નહોતી કરી શકતી,
ને આગેવાનોના મતભેદથી તેને દુઃખ થતું હતું. સભાને તો
એકમત જોઈતો હતો.

ભાષણો ચાલતાં હતાં ત્યારે પણ માચડા ઉપર ભેદ
જુઝાવવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા હતા. ચિદ્રીઓ એકબીજાની
વચ્ચે પસાર થઈ રહી હતી. માલવીયજી તો ગમે તેમ કરીને

આત્મકથા

સાંધવાની મહેનત કરી રહ્યા હતા. એટલામાં જયરામદાસે મારા હાથમાં પોતાની સૂચના મૂકી, ને અતિમધુર શબ્દોમાં મતો આપવાના સંકટમાંથી સખ્યોને ઉગારી લેવા મને વીનવ્યો હતો. મને તેમની સૂચના ગમી. માલવીયજીની નજર તો ચોમેર આશાને સારુ ફરી જ રહી હતી. મેં કહ્યું: 'આ સૂચના બન્નેને ગમે એવી લાગે છે.' લોકમાન્યને મેં તે બતાવી. તેમણે કહ્યું: 'દાસને પસંદ પડે તો મારો વાંધો નથી.' દેશબંધુ પીગળ્યા. તેમણે બિપિનચંદ્ર પાલ સામું જોયું. માલવીયજીને પૂરી આશા બંધાઈ. તેમણે ચિઠ્ઠી જૂંટવી લીધી. હજી 'હા'ના પૂરા શબ્દો દેશબંધુના મોંમાંથી નથી નીકળ્યા તેવામાં તેઓ બોલી ઊઠ્યા: 'સજ્જનો, તમે જાણીને રાજી થશો કે સમાધાની થઈ ગઈ છે.' પછી શું જોઈએ? તાળીઓના અવાજથી મંડપ ગાજી ઊઠ્યો, અને લોકોના ચહેસ ઉપર ગંભીરતા હતી તેને બદલે ખુશાલી ચમકી બેઠી.

એ દરાર શું હતો એમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી. એ દરાર કેમ થયો એટલું જ એને અંગે બતાવવું આ પ્રયોગોનો વિષય છે.

સમાધાનીએ મારી જવાબદારી વધારી.

મહાસભામાં પ્રવેશ

મહાસભામાં મારે ભાગ લેવો પડ્યો એને હું મારો મહાસભામાં પ્રવેશ નથી માનતો. તેના પહેલાંની મહાસભાની બેઠકોમાં હું ગયો તે માત્ર વફાદારીની નિશાની દાખલ. નાનામાં નાના સિપાહીના કામ સિવાય મારું ત્યાં બીજું કંઈ કાર્ય હોય એવો બીજી આગલી સભાએને વિશે મને આભાસ નથી આવ્યો, નથી ઇચ્છા થઈ.

અમૃતસરના અનુભવે બતાવ્યું કે મારી એક શક્તિનો ઉપયોગ મહાસભાને છે. પંજાબ સમિતિના કામથી લોકમાન્ય, માલવીયજી, મોતીલાલજી, દેશમંધુ, વગેરે રાજી થયા હતા એ હું જોઈ શક્યો હતો. તેથી મને તેમણે પોતાની બેઠકો ને મસલતોમાં બોલાવ્યો. એટલું તો મેં જોયું હતું કે વિષયવિચારણી સમિતિનું ખરું કામ આવી બેઠકોમાં થતું હતું. અને એવી મસલતોમાં નેતાઓ જેમની ઉપર ખાસ વિશ્વાસ કે આધાર રાખતા હોય તેઓ હતા ને બીજા ગમે તે નિમિત્તે ધૂસી જનારા.

આગામી વર્ષને સારું કરવાનાં બે કામોમાં મને રસ હતો, કેમકે તેમાં મારી ચાંચ ખૂડતી હતી.

એક હતું જલિયાંવાલા બાગની કતલનું સ્મારક. એને વિષે ધણા દમામની સાથે મદાસલાએ પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો હતો. તેને સારુ પાંચેક લાખ રૂપિયાની રકમ ઉધરાવવાની હતી. તેમાં રક્ષકોમાં મારું નામ હતું. દેશમાં પ્રજાકાર્યને સારુ ભિક્ષા માગવાની ભારે શક્તિ ધરાવનારાઓમાં પ્રથમ પદ માલવીયજીનું હતું, ને છે. હું જાણતો હતો કે મારો દરજ્જો તેમનાથી બહુ દૂર નહિ આવે. મારી એ શક્તિ મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં લાળી લીધી હતી. રાજમહારાજાઓની પાસેથી જાદુ કરી લાખો મેળવવાની શક્તિ મારી પાસે નહોતી, આજે નથી. એમાં માલવીયજીની સાથે હરીદાર્થ કરનાર મેં કાર્ધને જોયો જ નથી. જલિયાંવાલા બાગના કામમાં તેમની પાસેથી દ્રવ્ય મગાય નહિ એમ હું જાણતો હતો, એટલે આ સ્મારકને સારુ પૈસા ઉધરાવવાનો મુખ્ય બોજો મારી ઉપર પડશે એમ હું રક્ષકનું પદ સ્વીકારતી વેળા સમજી ગયો હતો. થયું પણ એમ જ. એ સ્મારકને સારુ મુંબઈના ઉદાર શહેરીઓએ પેટ ભરીને દ્રવ્ય આપ્યું, ને આજે પ્રજાની પાસે તેને સારુ જોઈએ તેટલા પૈસા છે. પણ એ હિંદુ, મુસલમાન ને શીખના મિશ્રિત ખૂનથી પાક થયેલી જમીન ઉપર કંઈ જાતનું સ્મારક કરવું, એટલે પડેલા પૈસાનો શો ઉપયોગ કરવો એ વિકટ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. કેમકે ત્રણેની વચ્ચે, કહો કે બેની વચ્ચે, દોસ્તીને બદલે આજે દુશ્મનાઈ હોય એવું લાસે છે.

મારી બીજી શક્તિ લલિયાનું કામ કરવાની હતી, જેનો ઉપયોગ મદાસલા લઈ શકે તેમ હતું. લાંબી મુદતના અભ્યાસથી ક્યાં શું અને કેટલા ઓછા શબ્દોમાં

અવિનયરહિત ભાષામાં લખવું એ હું જાણતો હતો એમ નેતાઓ સમજી ગયા હતા. મહાસભાને સારુ તે વેળા જે બંધારણ હતું તે ગોખલેએ મૂકેલી પૂંજ હતી. તેમણે કેટલાક ધારા ધડી કાઢ્યા હતા. તેમને આધારે મહાસભાનું કામ ચાલતું હતું. તે ધારા કેમ ધડાયા તેનો મધુર ઇતિહાસ મેં તેમને જ મોટેથી જાણ્યો હતો. પણ હવે મહાસભા તેટલા જ ધારાથી ચલાવાય નહિ એમ સહુને જણાતું હતું. તેને સારુ બંધારણ ધડવાની ચર્ચાઓ દરેક વર્ષે ચાલતી. પણ મહાસભાની પાસે એવી વ્યવસ્થા જ નહોતી કે જેથી આખું વર્ષ તેનું કાર્ય ચાલ્યા કરે, અથવા ભવિષ્યના વિચાર કોઈ કરે. તેના ત્રણ મંત્રીઓ રહેતા, પણ ખૂંડે જોતાં કાર્યવાહક મંત્રી તો એક જ રહેતો. એક મંત્રી આફ્રિકા ચલાવે કે ભવિષ્યના વિચાર કરે કે ભૂતકાળમાં મહાસભાએ લીધેલી જવાબદારીઓ ચાલુ વર્ષમાં અદા કરે? એટલે આ પ્રશ્ન આ સાલમાં સહુની દૃષ્ટિએ વધારે અગત્યનો થઈ પડ્યો. મહાસભામાં હજારોની ભીડ થાય તેમાં પ્રજાનું કાર્ય કેમ ચાલે? પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાની હદ નહોતી. હરકોઈ પ્રાંતમાંથી ગમે તેટલા આવી શકતા હતા. પ્રતિનિધિ ગમે તે થઈ શકતા હતા. તેથી કંઈક પ્રબંધ થવાની અત્યાવશ્યકતા સહુને જણાઈ. બંધારણ ધડી કાઢવાનો ભાર ઊંચકવાનું મેં માથે લીધું. મારી એક શરત હતી. જનતા ઉપર જે નેતાઓનો કાબૂ હું જોઈ રહ્યો હતો. તેથી મેં મારી જોડે તેમના પ્રતિનિધિઓની માગણી કરી. તે પોતે નિરાંતે બેસી બંધારણ ધડવાનું કામ ન કરી શકે એમ હું સમજતો હતો. તેથી

આત્મકથા

લોકમાન્યની પાસેથી ને દેશબંધુની પાસેથી તેમના વિશ્વાસનાં બે નામો માગ્યાં. આ ઉપરાંત બીજો કોઈ પણ બંધારણ-સમિતિમાં ન જોઈએ એમ મેં સૂચવ્યું. એ સૂચના કબૂલ રહી. લોકમાન્યે શ્રી. કેળકરનું ને દેશબંધુએ શ્રી. આઈ. બી. સેનનું એમ નામ આપ્યાં. આ બંધારણસમિતિ સાથે મળીને એક દિવસ પણ ન બેઠી, છતાં અમે અમારું કામ એકમતે ઉકેલ્યું, પત્રવ્યવહારથી અમારું કામ ચલાવી લીધું. એ બંધારણને વિષે મને કંઈક અભિમાન છે. હું માનું છું કે એને અનુસરીને કામ લઈ શકાય તો આજે આપણો બેડો પાર થાય. એ તો થાય સારે ખરો. પણ એ જવાબદારી લઈને મેં મહાસભામાં ખરો પ્રવેશ કર્યો એવી મારી માન્યતા છે.

૩૯

ખાદીનો જન્મ

સન ૧૯૦૮ સુધીમાં રેટિયો કે સાળ મેં જોયાં હોય એવું મને સ્મરણ નથી. છતાં 'હિંદ સ્વરાજ'માં રેટિયાની મારફતે હિંદુસ્તાનની કંગાલિયત મટે એમ મેં માન્યું. ને જે રસ્તે જૂખમરો બાગે તે રસ્તે સ્વરાજ મળે એ તો સહુ સમજી શકે એવી વાત ગણાય. સન ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી દેશમાં આવ્યો ત્યારે પણ મેં રેટિયાનાં દર્શન તો ન જ કર્યાં. આશ્રમ ખોલ્યું એટલે સાળ વસાવી. સાળ વસાવતાં પણ મને બહુ મુશ્કેલી આવી. અમે બધા અણુજાણુ, એટલે સાળ મેળવ્યે સાળ ચાલે તેમ નહોતું. અમે બધા કલ્પમ ચલાવનાર કે વેપાર કરી જાણનાર બેળા થયા હતા; કોઈ કારીગર નહોતા. એટલે સાળ મેળવ્યા પછી વણાટકામ શીખવનારની જરૂર હતી. કાઠિયાવાડ અને પાલણપુરથી સાળ મળી ને એક શીખવનાર આવ્યો. તેણે પોતાનો બધો કસબ ન બતાવ્યો. પણ મગનલાલ ગાંધી લીધેલું કામ ઝટ છોડે તેવા નહોતા. તેમના હાથમાં કારીગરી તો હતી જ, એટલે તેમણે વણવાના હુમરને પૂરો જણી લીધો, ને એક પછી એક એમ આશ્રમમાં નવા વણકરો તૈયાર થયા.

અમારે તો અમારાં કપડાં તૈયાર કરીને પહેરવાં હતાં. તેથી મિલનાં કપડાં પહેરવાનું હવે બંધ કર્યું, ને હાથસાળમાં દેશી મિલના સ્તરમાંથી વણાયેલું કાપડ પહેરવાનો આશ્રમ-વાસીઓએ ઠરાવ કર્યો. આમ કરવામાં અમને ઘણું શીખવાનું

મળ્યું. હિંદુસ્તાનના વણકરોના જીવનની, તેમની પેદાશ તેમને સૂતર મળવામાં પડતી મુશ્કેલીની, તેમાં તેઓ છેતરાતા હતા તેની, ને છેવટે તેઓ દિવસેદિવસે કેમ કરજા થતા હતા તેની ખબર પડી. અમે પોતે તુરત અમારું ૫ કાપડ વણી શકીએ એવી સ્થિતિ તો નહોતી જ. તે બહારના વણકરોની પાસે અમારે જોઈતું કપડું વણાવી લેવ હતું. કેમકે દેશી મિલના સૂતરનું હાથે વણાયેલું કપડું વણક પાસેથી ઝટ મળે તેમ નહોતું. વણકરો સારું કપડું ૫ વિલાયતી સૂતરનું જ વણતા હતા. કેમકે આપણી મિ ઝીણું સૂતર નહોતી કાંતતી. આજ પણ પ્રમાણમાં જી સૂતર તે ઓછું જ કાંતે છે, બહુ ઝીણું તો કાંતી જ શક નથી. મહાપ્રયત્ને કેટલાક વણકરો હાથ આવ્યા, જેમણે દે સૂતરનું કાપડ વણી આપવાની મહેરબાની કરી. વણકરોને દેશી સૂતરનું વણેલું કાપડ ખરીદી લેવાની આશ તરફથી જોળાધરી આપવી પડી હતી. આમ ખાસ તૈ કરાવેલું કાપડ વણાવી અમે પહેર્યું, ને મિત્રોમાં તેનો પ્રચ કર્યો. અમે તો કાંતનારી મિલોના બિનપગાર એજન્ટ બન મિલોના પરિચયમાં આવતાં તેમના વહીવટની, તેમ લાચારીની માહિતી મળી. અમે જોયું કે મિલોનું ધ્યેય પે કાંતીને પોતે વણવાનું હતું. તેઓ હાથસાળની ઇચ્છાપૂ મદદગાર નહોતી, પણ અનિચ્છાએ હતી.

આ બધું જોઈને અમે હાથે કાંતવા અધીરા થ હાથે ન કાંતીએ ત્યાં લગી અમારી પરાધીનતા રહેવાની એ અમે જોયું. મિલોના એજન્ટ બનવાથી અમે દેશસે કરીએ છીએ એમ ન લાગ્યું.

પણ ન મળે રંટિયો ને ન મળે રંટિયો ચલાવનાર. કોકડાં વગેરે ભરવાના રંટિયા તો અમારી પાસે હતા, પણ તેમની ઉપર કાંતી શકાય એવું તો ભાન જ નહોતું. એક વેળા એક બાઈને કાળિદાસ વફીલ શોધી લાવ્યા. તે કાંતી બતાવશે એમ તેમણે કહ્યું. તેની પાસે એક આશ્રમવાસી, જે નવાં કામો શીખી લેવામાં બહુ પ્રવીણ હતા તેમને મોકલ્યા; પણ કસબ હાથ ન લાગ્યો.

વખત તો વહેવા લાગ્યો. હું અધીરો બન્યો હતો. ખબર આપી શકે એવા જે આશ્રમમાં ચડી આવે તેમને હું પૂછું. પણ કાંતવાનો ઇન્જરો તો સ્ત્રીનો જ હતો. એટલે ખૂણેખાંચરે કાંતવાનું જાણનારી સ્ત્રી તો સ્ત્રીને જ મળે.

ભરૂચ કેળવણી પરિષદમાં મને ગુજરાતી બાઈઓ સન ૧૯૧૭ની સાલમાં ધસડી ગયા હતા. ત્યાં મહાસાહસી વિધવા બહેન ગંગાબાઈ હાથ લાગ્યાં. તેમનું બહુતર બહુ નહોતું, પણ તેમનામાં હિમ્મત ને સમજણ બહુલી બહેનોમાં સામાન્ય રીતે હોય છે તેના કરતાં વિશેષ હતાં. તેમણે પોતાના જીવન-માંથી અસ્પૃશ્યતાની જડ કાઢી નાંખી હતી, ને તે બેઘડક રીતે અંત્યજ્ઞેમાં બળતાં ને તેમની સેવા કરતાં. તેમની પાસે દ્રવ્ય હતું, પણ પોતાની હાજતો ઓછી જ હતી. શરીર કસાયેલું હતું, ને ગમે ત્યાં એકલાં જતાં મુદ્દલ સંક્રાંત પામે તેવાં નહોતાં. ઘોડાની સવારી કરવાને પણ તે તૈયાર રહેતાં. આ બહેનનો વિશેષ પરિચય ગોધરાની પરિષદમાં કર્યો. મારું દુઃખ મેં તેમની પાસે મૂક્યું, ને દમચંતી જેમ નળની પાંછળ ભમી હતી તેમ રંટિયાની શોધમાં ભમવાનું પણ લઈ મારે ભાર તેમણે હળવો કર્યો.

ગુજરાતમાં સારી પેઠે લટક્યા પછી ગાયકવાડના વિજયપુરમાં ગંગાબહેનને રેંટિયો મળ્યો. ધણું કુટુંબોની પાસે રેંટિયો હતો તે તેમણે મેડે ચડાવી મેલ્યો હતો. પણ જો તેમનું સૂતર કાઢી લે તો ને તેમને પૂણી પૂરી પાડવામાં આવે તો તેઓ કાંતવા તૈયાર હતાં. ગંગાબહેને મને ખબર આપ્યા, ને મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો. પૂણી પહોંચાડવાનું કામ અધરું લાગ્યું. મરહૂમ લાઈ ઉમર સોબાનીને વાત કરતાં તેમણે પોતાની મિલમાંથી પૂણીનાં ભૂંગળાં પૂરાં પાડવાનું માથે લીધું. મેં તે ભૂંગળાં ગંગાબહેનને મોકલ્યાં, ને સૂતર એટલા વેગથી તૈયાર થવા લાગ્યું કે હું ચાક્યો.

લાઈ ઉમર સોબાનીની ઉદારતા બહોળી હતી, છતાં તેને હદ હતી. પૂણીઓ વેચાતી લેવાનો નિશ્ચય કરતાં મને સંકેત થયો. વળી મિલની પૂણીઓ લઈ કંતાવવામાં મને

બહુ દોષ લાગ્યો. જે મિલની પૂણીઓ લઈએ તો સૂતરમાં શો દોષ? પૂર્વજોની પાસે મિલની પૂણીઓ ક્યાં હતી? એ કઈ રીતે પૂણીઓ તૈયાર કરતા હશે? પૂણીઓ બનાવનારને શોધવાનું મેં ગંગાબહેનને સૂચવ્યું. તેમણે તે કામ માથે લીધું. પીંજરાને શોધી કાઢ્યો. તેને દર માસે રૂ. ૩૫ના કે એથી મોટા પગારથી રોક્યો. પૂણી બનાવતાં બાળકોને શીખવ્યું. મેં રૂની બિલ્ડા માગી. લાઈ ચક્ષવંતપ્રસાદ દેસાઈએ રૂની ગાંસડીઓ પૂરી પાડવાનું માથે લીધું. ગંગાબહેને કામ એકદમ વધાર્યું. વણકરો વસાવ્યા ને કંતાયેહું સૂતર વણાવવાનું શરૂ કર્યું. વિજયપુરની ખાદી પંકાઈ.

બીજી તરફથી આશ્રમમાં હવે રેંટિયો દાખલ થતાં વાર ન લાગી. મગનલાલ ગાંધીની શોધકશક્તિએ રેંટિયામાં સુધારા કર્યા, ને રેંટિયા તથા ત્રાકો આશ્રમમાં બન્યાં. આશ્રમની ખાદીના પહેલા તાકાનું ખર્ચ વારના સત્તર આના પડ્યું. મેં મિત્રો પાસેથી જાડી કાચા સૂતરની ખાદીના એક વારના સત્તર આના લીધા તે તેમણે હોંશ આપ્યા.

મુંબઈમાં હું પથારીવશ હતો. પણ સૈને પૂછવા કરતો. ત્યાં જે કાંતનારી બહેનો હાથ લાગી. તેમને એક શેર સૂતરનો એક રૂપિયો આપ્યો. હું ખાદીશાસ્ત્રમાં હજી આંધળોભીત જેવો હતો. મારે તો હાથે કાંતેહું સૂતર જોઈતું હતું, કાંતનારી જોઈતી હતી. ગંગાબહેન જે લાવ આપતાં હતાં તેની સરખામણી કરતાં જોયું કે હું છતરાતો હતો. બાઈઓ બોહું લેવા તૈયાર નહોતી તેથી તેમને છોડવી પડી. પણ તેમનો ઉપયોગ હતો. તેમણે શ્રી અવંતિકાબાઈ,

રમીબાઈ કામદાર, શ્રી. શંકરલાલ એંકરનાં માતૃશ્રી અને શ્રી વસુમતીબહેને કાંતવાનું શીખવ્યું, ને મારી ઓરડીમાં રેંટિયો ગુંજ્યો. એ યંત્રે મને માંદાને સાજો કરવામાં ફાળો ભર્યો એમ કહું તો અતિશયોકિત નથી. આ માનસિક સ્થિતિ છે એ ખરું. પણ મનનો હિસ્સો મનુષ્યને સાજોમાંદો કરવામાં કયાં ઓછો છે? રેંટિયાને મેં પણ હાથ લગાડ્યો. આનાથી આગળ આ વેળા હું નહોતો જઈ શક્યો.

અહીં હાથની પૂણીઓ ક્યાંથી લાવવી? શ્રી. રેવાશંકર ઝવેરીના બંગલાની પાસેથી રોજ તાંતનો અવાજ કરતો પીંજરો પસાર થતો. તેને મેં બોલાવ્યો. તે ગાદલાનું ફ પીંજતો. તેણે પૂણીઓ તૈયાર કરી આપવાનું કબૂલ કર્યું. ભાવ આકરે માગ્યો તે મેં આપ્યો. આમ તૈયાર થયેલું સૂતર મેં વૈષ્ણુવોને પવિત્રાં કરવા સારુ દામ લઈ વેચ્યું. લાઈ શિવજીએ મુંબઈમાં રેંટિયાવર્ગ કાઢ્યો. આ પ્રયોગોમાં દ્રવ્યનું મર્ચ હીક થયું. શ્રદ્ધાળુ દેશલકતોએ પૈસો આપ્યો ને મેં ખરચ્યો. એ ખરચ વ્યર્થ નથી ગયું એવો મારો નાત્ર અભિપ્રાય છે. તેમાંથી ધણું શીખવાનું મળ્યું. મર્યાદાનું માપ મળ્યું.

હવે હું કેવળ ખાદીમય થવા અધીરો થયો. મારું ધોતિયું દેશી મિલના કાપડનું હતું. જે ખાદી વિજાપુરમાં ને આશ્રમમાં થતી હતી તે બહુ જાડી અને ૩૦ ઇંચ પનાની થતી હતી. મેં ગંગાબહેનને ચેતવણી આપી કે જો ૪૫ ઇંચ પનાનું ખાદીનું ધોતિયું એક માસની અંદર પૂરું ન પાડે તો મારે જાડી ખાદીનું અડધિયું પહેરી નિભાવ

કરવો પડશે. આ બહેન અકળાયાં, મુદત ઓછી લાગી, પણ હાર્યાં નહિ. તેમણે મહિનાની અંદર મને પચાસ ઇંચનો ધોતીજોટો પૂરો પાડ્યો ને મારું દાગિશ દિટાડ્યું.

એ જ અરસામાં ભાઈ લક્ષ્મીદામ લાડીથી અંત્યજ ભાઈ રામજી અને તેમનાં પત્ની ગંગાબહેનને આશ્રમમાં લાવ્યા, ને તેમની મારફતે મોટા પનાની ખાદી વણાવી. ખાદીપ્રચારમાં આ દંપતીનો હિસ્સો જેવોતેવો ન કહેવાય. તેમણે ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર હાથસૂતર વણવાનો કસબ ખીજાઓને શીખવ્યો છે. આ નિરક્ષર પણ સંસ્કારી બહેન જ્યારે સાળ ચલાવે છે ત્યારે તેમાં એટલાં લીન થાય છે કે આમતેમ જોવાની કે કાઠની સાથે વાત કરવાની કુરસદ પોતાને સારુ રાખતાં નથી.

૪૧

એક સંવાદ

જે વેળાએ સ્વદેશીને નામે ઓળખાતી આ પ્રવૃત્તિ ચાલવા માંડી ત્યારે મિલ્લમાલિકો તરફથી મને ઠીક ઠીક મળવા લાગી. લાઈ ઉમર સોખાની પોતે બાહોશ મિલ્લમાલિક હોવાથી તે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મને આજ્ઞતા જ હતા, પણ બીજાઓના અભિપ્રાયની ખબર પણ મને આપતા રહેતા હતા. તેમનામાંના એકની દલીલની અસર તેમની ઉપર પણ પડી, અને મને તેમની પાસે લઈ જવાની તેમણે સૂચના કરી. મેં તે વધાવી લીધી. અમે તેમની પાસે ગયા. તેમણે આરંભ કર્યો :

‘તમારી સ્વદેશી ચળવળ પહેલી જ નથી એ તો તમે જાણો છો ના ?’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘હા, જી.’

‘તમે જાણો છો કે અંગાળના લાગલા વખતે સ્વદેશી ચળવળે ખૂબ જોર પકડ્યું હતું તેનો અમે મિલોએ ખૂબ લાભ ઉઠાવ્યો, ને કાપડનાં દામ વધાર્યાં. કેટલુંક ન કરવાનું પણ ક્યું.’

‘મેં એ વાત સાંભળી છે, ને સાંભળીને દિલગીર થયો છું.’

‘તમારી દિલગીરી હું સમજું છું. પણ તેને સારુ કારણ નથી. અમે કંઈ પરોપકાર કરવાને સારુ અમારે વેપાર નથી કરતા. અમારે તો રળવું છે. અમારે શેરહોદ્દારોને જવાબ દેવો છે. વસ્તુની કિંમત તેની માગણી ઉપર આધાર રાખે છે એ નિયમની સામે કાણુ થઈ શકે? અંગાળાઓએ જાણવું જ જોઈતું હતું કે તેમની ચળવળથી સ્વદેશી કાપડનું દામ વધશે જ.’

‘એ ખીચારા મારા જેવા વિશ્વાસુ એટલે તેમણે માની લીધું કે મિલમાલિકો છેક સ્વાર્થી નહિ અને, દગો તો નહિ જ દે, સ્વદેશીને નામે પરદેશી કાપડ તો નહિ જ વેચે.’

‘આમ તમે માનો છો એમ હું જાણતો હતો તેથી જ મેં તમને ચેતવવા ધાર્યું ને અહીં આવવાની તસ્દી આપી કે જેથી તમે પણ ભોળા અંગાળાની જેમ ભૂલમાં ન રહો.’ આમ કહી શેઠે પોતાના વાણોતરને નમૂના લાવવાનો દંશારો કર્યો. ચૂંથામાંથી અનેલી કામળના એ નમૂના હતા. તે લઈ તેમણે કહ્યું: ‘જુઓ, આ માલ અમે નવો બનાવ્યો છે. તેની સારી ખપત છે. ચૂંથામાંથી બનાવ્યો છે એટલે સોંધો તો પડે જ. આ માલ અમે છેક ઉત્તર લગી પહોંચાડીએ છીએ. અમારા એજન્ટો ચોમેર પથરાયેલા છે. એટલે તમે જુઓ છો કે અમને તમારા જેવા એજન્ટની જરૂર નથી રહેતી.

ખરું તો એ છે કે જ્યાં તમારા જેવાનો અવાજ સરખાયે ન પહોંચે ત્યાં અમારા એજટો ને અમારો માલ પહોંચે છે. વળી તમારે એમ પણ જાણવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનને જોઈએ એટલો માલ અમે ઉત્પન્ન કરતા પણ નથી. તેથી સ્વદેશીનો સલાહ તે મુખ્યત્વે ઉત્પન્નનો છે. જ્યારે અમે જોઈતા પ્રમાણમાં કાપડ પેદા કરી શકીશું ત્યારે, ને જાતમાં સુધારો કરી શકીશું ત્યારે ફરદેશી કાપડ આવતું તેની મેળે બધું થઈ જશે. તેથી મારી સલાહ તો તમને એ છે કે તમે જે રીતે ચલાવો છો તે રીતે તમારી સ્વદેશી ચળવળ ન ચલાવો, ને નવી મિલો કાઢવા તરફ ધ્યાન આપો. આપણે ત્યાં સ્વદેશી માલ અપાવવાની ચળવળની જરૂર નથી, પણ ઉત્પન્ન કરવાની છે. ’

‘ત્યારે હું એ જ કામ કરતો હોઉં તો તો તમે આશીર્વાદ આપો ના ?’ હું બોલ્યો.

‘એ કેવી રીતે ? તમે જે મિલ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરતા હો તો તમને ધન્યવાદ ધટે છે. ’

‘એ તો હું નથી કરતો. પણ હું તો રેંટિયોપ્રવૃત્તિમાં રોકાયો છું. ’

‘એ શું ?’

મેં રેંટિયાની વાત કહી સંભળાવી ને ઉમેર્યું :

‘તમારા વિચારને હું મળતો આવું છું. મારે મિલોની એજન્સી ન કરવી જોઈએ. તેથી શાયદાને બદલે નુકસાન જ છે. મિલોનો માલ કંઈ પડ્યો નથી રહેતો. મારે તો ઉત્પન્ન કરવામાં ને જે કાપડ ઉત્પન્ન થાય તે અપાવવામાં રોકાવું જોઈએ, અત્યારે તો હું ઉત્પન્નમાં જ રોકાયો છું. હું આ

પ્રકારના સ્વદેશીમાં માનું છું કેમકે તે વાટે હિંદુસ્તાનનાં જૂને મરતાં, અરધા ધંધા વિનાનાં બૈરાંને કામ આપી શકાય. તેઓ કાંતે તે સૂતર વણાવવું ને તે ખાદી લોકાને પહેરાવવી એ મારી વૃત્તિ છે ને એ ચળવળ છે. રંટિયાપ્રવૃત્તિ કેટલી સફળ થશે એ તો હું નથી જાણતો. હજી તો માત્ર તેનો આરંભકાળ છે. પણ મને તેમાં પૂરો વિશ્વાસ છે. ગમે તેમ હોય પણ તેમાં નુકસાન તો નથી જ. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડમાં જેટલો વધારો આ ચળવળથી થાય એટલો લાભ જ છે. એટલે આ પ્રયત્નમાં તમે કહો છો તે દોષ તો નથી જ.’

‘જો એ રીતે તમે ચળવળ ચલાવતા હો તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી. આ યુગમાં રંટિયો ચાલે કે નહિ એ જીદી વાત છે. હું તો તમને સરજતા જ ઇચ્છું છું.’

અસહકારનો પ્રવાહ

ખાદીની પ્રગતિ હવે પછી કેમ થઈ એનું વર્ણન આ પ્રકરણોમાં ન આપી શકાય. તે તે વસ્તુઓ પ્રજાની આગળ કેમ આવી એટલું બતાવ્યા પછી તેના ઇતિહાસમાં ઊતરવાનું આ પ્રકરણોનું ક્ષેત્ર નથી. ઊતરવા જતાં તે વિષયોનું પુસ્તક થઈ પડે. સત્યની શોધ કરતાં વસ્તુઓ મારા જીવનમાં એક પછી એક અનાયાસે કેમ આવી રહી એટલું જ બતાવવાનો અહીં આશય છે.

એટલે હવે અસહકારને વિષે થોડું કહેવાનો સમય આવ્યો ગણાય. ખિલાફતની બાબત અલીભાઈઓનું જખર-દસ્ત આંદોલન તો ચાલી જ રહ્યું હતું. મરહૂમ મૌલાના અબ્દુલ બારી વગેરે ઉલ્લેખાઓની સાથે આ વિષયમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ. મુસલમાન શાંતિને, અહિંસાને ક્યાં લગી પાળી શકે એ વિષે વિવેચનો થયાં; ને છેવટે નક્કી થયું કે અમુક હદ લગી યુક્તિ તરીકે તેને પાળવામાં બાધ હોય નહિ, અને

એકવાર અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો તે પાળવા તે બંધાયેલ છે. છેવટે અસહકારનો ઠરાવ ખિલાફત પરિષદમાં મુકાયો, ને તે ધણી ચર્ચાઓ પછી પસાર થયો. મને યાદ છે કે અલ્લાહાબાદમાં એક વખત આને સારું આખી રાત લગી સભા ચાલી હતી. હકીમસાહેબને શાંતિમય અસહકારની શક્યતા વિષે શંકા હતી. પણ તેમની શંકા દૂર થયા પંછી તેઓ તેમાં બળ્યા, ને તેમની મદદ અમૂલ્ય થઈ પડી.

ત્યારબાદ ગુજરાતમાં પરિષદ થઈ તેમાં હું અસહકારનો ઠરાવ લાવ્યો. તેમાં વિરોધ કરનારની પ્રથમ દલીલ એ હતી કે જ્યાં લગી મહાસભા અસહકારનો ઠરાવ ન કરે ત્યાં લગી પ્રાંતિક પરિષદોને ઠરાવ કરવાનો અધિકાર નહોતો. મેં સૂચવ્યું કે પ્રાંતિક પરિષદો પાછું પગલું ન હડી શકે; આગળ પગલાં ભરવાનો બધી પેટાસંસ્થાઓને અધિકાર છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને હિંમત હોય તો તેમનો ધર્મ છે. તેમાં મુખ્ય સંસ્થાનું ભૂષણ વધે છે. ગુણદોષ ઉપર પણ સારી ને મીઠી ચર્ચા થઈ. મતો ગણાયા, ને મોટી બહુમતીથી અસહકારનો ઠરાવ પસાર થયો. આ ઠરાવ પસાર કરવામાં અખ્યાસ તૈયમજી તથા વલ્લભભાઈનો મોટો ફાળો હતો. અખ્યાસસાહેબ પ્રમુખ હતા અને તેમનું વલણ અસહકારના ઠરાવ તરફ જ દળતું હતું.

મહાસમિતિએ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તામાં ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તૈયારીઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં થઈ. લાલા લજપતરાય પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. ખિલાફત સ્પેશિયલ ને

કોંગ્રેસ રપેશિયલ મુંબઈથી છૂટી. કલકત્તામાં સભ્યોનો ને પ્રેક્ષકોનો બહુ મોટો સમુદાય એકઠો થયો.

મૌલાના શૌકતઅલીની માગણીથી મેં અસહકારના ઠરાવનો મુસદ્દો રેલગાડીમાં તૈયાર કર્યો. આજ લગી મારા મુસદ્દાઓમાં ‘શાંતિમય’ શબ્દ ઘણેભાગે નહોતો આવતો. હું મારાં લાખણોમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કરતો. કેવળ મુસલમાન લાઈઓની સલાઓમાં ‘શાંતિમય’ શબ્દથી મારે સમજાવવાનું હું સમજતી નહોતો શકતો. તેથી મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદની પાસેથી મેં બીજો શબ્દ માગ્યો. તેમણે ‘બાઅમન’ શબ્દ આપ્યો, અને અસહકારને સારું ‘તર્કે મવાલાત’ શબ્દ આપ્યો.

આમ હજુ ગુજરાતીમાં, હિંદીમાં, હિંદુસ્તાનીમાં અસહકારની લાખા મારા મગજમાં ઘડાઈ રહી હતી તેવામાં મહાસભાને સારું ઠરાવ ધડવાનું ઉપર પ્રમાણે મારે હાથ આવ્યું. તેમાંથી ‘શાંતિમય’ શબ્દ રહી ગયો. મેં ઠરાવ ધડીને ટ્રેનમાં જ મૌલાના શૌકતઅલીને આપી દીધો. મને રાતના સૂઝયું કે મુખ્ય શબ્દ ‘શાંતિમય’ તો રહી ગયો છે. મેં મહાદેવને દોડાવ્યા અને કહેવડાવ્યું કે ‘શાંતિમય’ શબ્દ છાપવામાં ઉમેરે. મને એવો ખ્યાલ છે કે એ શબ્દ ઉમેરાય તે પહેલાં ઠરાવ છપાઈ ગયો હતો. વિષયવિચારણી સભા તે જ રાત્રે હતી, એટલે તેમાં તે શબ્દ પાછળથી મારે ઉમેરાવવો પડ્યો હતો. મેં જોયું કે જો હું ઠરાવ લઈને તૈયાર ન થયો હોત તો બહુ મુશ્કેલી પડત.

મારી સ્થિતિ દયાજનક હતી. કોણ સામે થશે ને કોણ ઠરાવ પસંદ કરશે એની મને ખબર નહોતી. લાલાજીના

વલણુ વિષે હું કશું જાણતો નહોતો. રીઠા થઈ ગયેલા ચોદાઓ કલકત્તામાં હાજર થયા હતા. વિદુષી એની બેસન્ટ, પંડિત માલવીયજી, વિજયરાધવાચાર્ય, પંડિત મોતીલાલજી, દેશબંધુ, વગેરે તેઓમાં હતા.

મારા ઠરાવમાં ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાય પૂરતી જ અસહકારની વાત હતી. શ્રી. વિજયરાધવાચાર્યને એમાં રસ ન આવ્યો. એ કહે: 'જો અસહકાર કરવો તો અમુક અન્યાયને સારુ જ શો? સ્વરાજનો અભાવ એ મોટામાં મોટો અન્યાય છે, ને તેને સારુ અસહકાર થાય.' મોતીલાલજીને પણ એ દાખલ કરવું હતું. મેં તરત જ સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો, ને સ્વરાજની માગણી પણ ઠરાવમાં દાખલ કરી. વિસ્તારપૂર્વક ગંભીર ને કંઈક તીખી ચર્ચાઓ પછી અસહકારનો ઠરાવ પસાર થયો.

મોતીલાલજી તેમાં પ્રથમ જોડાયા. મારી સાથેની તેમની મીઠી ચર્ચા મને હજુ યાદ છે. કંઈક શબ્દફેરની તેમણે સૂચના કરેલી તે મેં સ્વીકારી. દેશબંધુને મનાવવાનું બીકું તેમણે ઝડપ્યું હતું. દેશબંધુનું હૃદય અસહકાર તરફ હતું, પણ તેમની બુદ્ધિ એમ સૂચવતી હતી કે અસહકારને પ્રજા નહિ ઝીલે. દેશબંધુ અને લાલાજી અસહકારમાં પૂરા તો નાગપુરમાં આવ્યા. આ ખાસ બેઠક વેળા મને લોકમાન્યની ગેરહાજરી બહુ દુઃખદાયક થઈ પડી હતી. મારો અભિપ્રાય આજ લગી એવો છે કે તેઓ જીવતા હોત તો કલકત્તાના પ્રસંગને વધાવી લેત. પણ તેમ ન થાત ને તેઓ વિરોધ કરત તોયે તે મને ગમત. હું એમાંથી શીખત. તેમની સાથે મારે ભતબેદો હમેશાં રહેતા, પણ તે બધા મીઠા હતા.

આત્મકથા

અમારી વચ્ચે નિકટ સંબંધ હતો એમ મને તેમણે હમેશાં માનવા દીધું હતું. આ લખતી વેળા જ તેમના અવસાનનો ચિતાર મારી સામે ખડો થાય છે. મધરાત્રે મને અવસાનનો ટેલિફોન મારા સાથી પટવર્ધને કર્યો હતો. તે જ વખતે મેં સાથીઓની પાસે ઉદ્દગાર કાઢેલા: ‘મારી પાસે બારે ઓથ હતી તે તૂટી પડી.’ આ વેળા અસહકારનું આંદોલન પૂર-જ્વરથી ચાલી રહ્યું હતું. તેમની પાસેથી હાંફ મેળવવાની હું આશા રાખતો હતો. છેવટે જ્યારે અસહકાર પૂરો મૂર્તિમંત થયો ત્યારે તેઓ કયું વક્તવ્ય લેત એ તો દૈવ જાણે, પણ એટલું હું જાણું છું કે પ્રજના ઇતિહાસની આ બારે ધડીને વખતે સહુને તેમની હાજરીનો અભાવ સાલતો હતો.

નાગપુરમાં

મહાસલાની ખાસ બેઠકમાં થયેલ અસહકારના ઠરાવને નાગપુરમાં ભરાયેલી વાર્ષિક બેઠકે બહાલ રાખવાનો હતો. જેમ કલકત્તામાં તેમ નાગપુરમાં અસંખ્ય માણસો એકઠા થયા હતા. હજી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા અંકાઈ નહોતી, એટલે મને યાદ છે તે પ્રમાણે ચૌદ હજાર પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા હતા. લાલાજીના આગ્રહથી વિદ્યાલયે વિષેના ઠરાવમાં એક નાનો ફેરફાર મેં કબૂલ રાખ્યો. દેશબંધુએ પણ કંઈક ફેરફાર કરાવ્યો હતો. અને છેવટે શાંતિમય અસહકારનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

આ જ બેઠકમાં મહાસલાના બંધારણનો ઠરાવ પસાર કરવાનો હતો. એ બંધારણ મેં ખાસ બેઠકમાં રજૂ તો કર્યું જ હતું. તેથી તે પ્રગટ થઈ ચર્ચાઈ ગયું હતું. શ્રી. વિજયરાધવાચાર્ય આ બેઠકના પ્રમુખ હતા. બંધારણમાં વિષયવિચારણી સભાએ એક જ મહત્વનો ફેરફાર કર્યો.

આત્મકથા

મેં તો પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૧,૫૦૦ કદખી હતી, તેને બદલે વિષયવિચારણી સભાએ ૬,૦૦૦ કરી. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ વગરવિચાર્યું પગલું હતું. આટલાં વર્ષના અનુભવે પણ મને એમ જ લાગે છે. ધણા પ્રતિનિધિઓથી વધારે સારું કાર્ય થાય અથવા પ્રજાતત્ત્વ વધારે સચવાય એ કદપના હું છેક બૂલભરેલી માનું છું. પંદરસો પ્રતિનિધિઓ જો ઉદાર મનના, પ્રજાહક-રક્ષક ને પ્રામાણિક હોય તો છ હજાર આપખુદ પ્રતિનિધિઓ કરતાં પ્રજાતત્ત્વની વધારે સારી રક્ષા કરે. પ્રજાતત્ત્વ સાચવવાને સારું પ્રજામાં સ્વતંત્રતાની, સ્વમાનની અને ઐક્યની લાવના અને સારા ને સાચા જ પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરવાનો આગ્રહ હોવાં જોઈએ. પણ સંખ્યા ઉપર મોહિત થયેલી વિષયવિચારણી સભાને તો છ હજારથી પણ વધારે પ્રતિનિધિઓ જોઈતા હતા. એટલે છ હજારથી માંડ પત્યું.

મહાસભામાં સ્વરાજના ધ્યેય ઉપર ચર્ચા થઈ હતી. બંધારણની કલમમાં સામ્રાજ્યમાં અથવા તેની બહાર જેમ મળે તેમ સ્વરાજ મેળવવાનું હતું. સામ્રાજ્યમાં રહીને જ સ્વરાજ મેળવવું એવો પક્ષ પણ મહાસભામાં હતો. તે પક્ષનું સમર્થન પાંડિત માલવીયજી તથા મિ. ઝીણાએ કર્યું, પણ તેમને ધણા મત ન મળી શક્યા. શાંતિ ને સત્યરૂપ સાધનો દ્વારા જ સ્વરાજ્ય મેળવવું એ બંધારણની કલમ હતી. તે શરતનો પણ વિરોધ થયો હતો. મહાસભાએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો ને આખું બંધારણ મહાસભામાં સુંદર ચર્ચા થયા પછી પસાર થયું. મારો અભિપ્રાય છે કે આ બંધારણનો અમલ પ્રામાણિકપણે ને હોંશથી લોકોએ કર્યો

પૂર્ણાહુતિ

હોત તો તેથી પ્રજા ભારે કેળવણી પામત ને તેના અમલમાં સ્વરાજનું મળવાપણું હતું. પણ એ વિષય અહીં પ્રસ્તુત નથી.

આ જ સભામાં હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય વિષે, અંત્યજ વિષે ને ખાદી વિષે પણ ઠરાવો થયા. અને ત્યારથી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનો ભાર મહાસભાના હિંદુ સભ્યોએ ઉપાડ્યો છે, ને ખાદી વડે મહાસભાએ પોતાનું અનુસંધાન હિંદુસ્તાનનાં હાડપિંજરની સાથે કર્યું છે. ખિલાફતના સવાલને અંગે અસહકાર એ જ હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય સાધવાનો મહાસભાનો મહાન પ્રયાસ હતો.

પૂર્ણાહુતિ

પણ હવે આ પ્રકરણો બંધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.

હવેનું મારું જીવન એટલું બધું જાહેર થયું કે કશું પ્રજા નથી જાણતી એવું લાગ્યે જ હોય. વળી ૧૯૨૧ની સાલથી હું મહાસભાના આગેવાનોની સાથે એટલો બધો ઓતપ્રોત થઈને રહ્યો છું કે એક પણ કિસ્સાનું વર્ણન નેતાઓના સંબંધને તેમાં લાગ્યા વિના હું યથાર્થ ન જ કરી શકું. આ સંબંધો હજી તાજા છે. અદ્વાનંદજી, દેશબંધુ, લાલાજી અને હકીમસાહેબ આપણી પાસે નથી, છતાં સદ્ભાગ્યે બીજા ઘણા નેતાઓ હજી મોજૂદ છે. મહાસભાના મહાપરિવર્તન પછીનો ઇતિહાસ હજી ઘડાઈ રહ્યો છે. મારા મુખ્ય પ્રયોગો મહાસભાની મારફતે થયા છે,

અહિંસાકથા

એટલે તે પ્રયોગોનું વર્ણન કરવામાં નેતાઓના સંબંધોને વચ્ચે લાવવા અનિવાર્ય છે. એ હું વિનયને ખાતર પણ હાલ તો ન જ લાવી શકું. છેવટમાં હાલ ચાલતા પ્રયોગોને વિષે મારા નિર્ણયો નિશ્ચયાત્મક ન ગણી શકાય. એટલે આ પ્રકરણોને હાલ તો બંધ કરવાં એ મારું કર્તવ્ય જણાય છે. મારી કલમ જ આગળ ચાલવાની ના કહે છે એમ કહું તો ચાલે.

વાંચનારની રજા લેતાં મને આઘાત પહોંચે છે. મારા પ્રયોગોની મારી પાસે બહુ કિંમત છે. તેમને હું યથાર્થ વર્ણવી શક્યો છું કે નહિ એ હું નથી જાણતો. યથાર્થ વર્ણવવામાં મેં કયાશ નથી રાખી. સત્યને મેં જેવું જોયું છે, જે માર્ગે જોયું છે તે બતાવવાનો મેં સતત પ્રયત્ન કર્યો છે, ને વાંચનારને તે વર્ણવો આપતાં ચિત્તશાંતિ ભોગવી છે. કેમકે તેમાંથી વાંચનારને સત્ય અને અહિંસાને વિષે વધારે આસ્થા બેસે એવી મેં આશા રાખી છે.

સત્યથી લિજ કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારુ અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે, એમ આ પ્રકરણોને પાનેપાને ન દેખાયું હોય તો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ સમજી શકાશે. પ્રયત્ન વ્યર્થ હો, પણ વચન વ્યર્થ નથી. મારી અહિંસા સાચી તોયે કાચી છે, અપૂર્ણ છે. તેથી મારી સત્યની ઝાંખી હજારો સૂરજને એકઠા કરીએ તોપણ જે સત્યરૂપી સૂરજના તેજનું પૂરું માપ ન મળી શકે એવા સૂરજના એક કિરણમાત્રના દર્શનરૂપ જ છે. એનું સંપૂર્ણ દર્શન સંપૂર્ણ અહિંસા વિના અશક્ય છે, એટલું તો હું મારા આજ હાલના પ્રયોગોને અંતે અવશ્ય કહી શકું છું.

આવા વ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારુ જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ધ્યેયનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજા અને રાજ્યપ્રકરણમાં ખેંચી ગઈ છે. ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતાં અને સંકોચ નથી થતો, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો.

આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય ન જ સધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિંસાધર્મનું પાલન સર્વથા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પરમાત્માનાં દર્શન કરવા અસમર્થ છે, એટલે જીવનમાર્ગનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધિ સાધ્ય છે, કેમકે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની વચ્ચે એવો નિકટ સંબંધ છે કે એકની શુદ્ધિ અનેકની શુદ્ધિ બરાબર થઈ પડે છે. અને વ્યક્તિગત પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ સત્યનારાયણે સહુને જન્મથી જ આપી છે.

પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિરહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિક્ષણ મથતા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી લોકની સ્તુતિ અને ભોળાઈ શકતી નથી, એ સ્તુતિ ધણીવેળા ડાંખે છે. મનના વિકારોને જીતવા જગતને શસ્ત્રયુદ્ધથી જીતવા કરતાંયે મને કઠિન લાગે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ હું મારામાં સંતોષ રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું, પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં

આત્મકથા

મેં રસ લૂંટ્યો છે, આજે લૂંટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે હજુ વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે. તેને સારુ મારે શન્યવત્ બનવાનું છે. મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિંસા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ટા છે. અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ કાંઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એ નમ્રતાની પ્રાર્થના કરતો, તેમાં જગતની મદદ યાચતો અત્યારે તો આ પ્રકરણોને બંધ કરું છું.

ભાગ પાંચમો, ખંડ બીજો

સમાપ્ત

વિષયસૂચિ

- અક્ષરજ્ઞાન, ૬૫-૬૬; ૧૩૪ ઇત્યાદિ; એટલે? ૨૮૬; પ્રભાની દૃષ્ટિએ, ૨૬૬.
 ને ચારિત્ર્ય, ૬૬; ૧૩૧.
 અભલખાન (હકીમસાહેબ), ૨૧૦, અમૃતલાલ ઠક્કર (=ઠક્કર બાપા), ૨૨૮, ૨૮૩.
 ૨૬૨, ૩૨૦, ૩૪૪, ૩૭૧, ૩૭૭.
 અનસારી, દા., ૨૬૩.
 અનસૂયાબહેન, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૪, અલીબાઈઓ, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪,
 ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૪, ૩૦૮, ૩૦૧, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૭૦.
 ૩૧૪, ૩૨૬, ૩૩૦.
 અનુમહાબાળુ, ૨૬૧.
 અનુભવની મદદ, મહાપુરુષોના, ૧૦૫.
 અન્નાહાર, ૧૦૬, ૧૨૨.
 ‘અન્દુ ધીસ લાસ્ટ’ (=‘સર્વોદય’), અવંતિકાબાઈ ગોખલે, ૨૬૩, ૩૬૩.
 ૭૪ ઇત્યાદિ; જગૃતિ કરનારું, ૭૫.
 અબદુર રહેમાન, દા., ૨૬૩.
 અબદુલ ખારી, મોલાના, ૩૪૫, ૩૭૦.
 અબદુલ્લા, શેઠ, ૫૮.
 અબ્બાસ તૈયબજી, શ્રી., ૩૪૨, ૩૭૧.
 અમદાવાદ, ૨૨૫, ૨૨૮-૨૩૦; ૩૩૮-૩૩૯; વધુ માટે જુઓ મનુષ્ય હડતાળ, અનસૂયાબહેન, આશ્રમ, અન્યકર્તામાં ‘મદદ,’ અસ્પૃશ્યતા, અહિંસા, ૩૭૮ ઇત્યાદિ; ને સત્ય ૩૬, ૧૦૬; ને ‘પેસિવ રિસ્ટેન્સ,’ ૧૦૬.
 અમલદાર અમલદારી, સંસ્તનતના, ૬; આત્મકથા, કેવળ ધર્મભાવનાથી, ૩૦;
 રેલ્વેના, ૨૦૮-૨૦૯; ચંપારણમાં, સ્મૃતિપટ પરથી, અને ઈશ્વરને યાદ કરીને, ૪૧; = શુદ્ધિમાર્ગ ૩૭૬,
 ૨૫૦-૨૫૧; મુંબઈ ઇલાકાના, ૨૮૩; સત્યદર્શન પૂરતી જ, ૧૭૫; અધૂરી તો ખરી જ, ૪૨, ૨૩૧-૨૩૨; સાથ

વિષયસૂચિ

- દેનારને બળ દેવા સારુ, ૪૩; દ્વારા ૨૨૬; કસોટીમાં, ૨૨૮-૨૨૯; સત્યઃ કયા પ્રકારનું? ૩૭૮, કર્તાની ૨૭૫-૨૭૭; ઉદ્દેશમય, ૩૫૬; આશા-હોંશ, ૩૭૮ ઇત્યાદિ. આહાર ને સંયમ, ૧૨૪-૧૨૫; જીવો ખોરાક.
- આત્મજ્ઞાન, પૂર્વે, ૧૩૬; નો સમય, ૧૩૬; નો માર્ગ, ૧૩૬; ને શિક્ષક, ૧૩૬. હિન્દુલાલ કં યાજ્ઞિક, ૨૮૪, ૩૩૮.
- આત્મરક્ષા વિં દેહરક્ષા, ૨૭. ઇન્દ્રિયદમન, ૧૦૯-૧૧૧, ૧૨૪-૧૨૫; ઉપવાસ દ્વારા, ૧૦૯, ૧૨૬; આત્મશુદ્ધિ, અન્ય સર્વની શુદ્ધિ ને દૂધ, ૧૨૨-૧૨૪; ને મીઠું ૧૨૧. કરનાર, ૩૭૬-૩૮૦. 'ઇડિયન ઓપિનિયન', ૨૬, ૪૬, ૫૦-૫૩, ૫૭, ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦ ઇત્યાદિ.
- આનંદશંકરજીવ, ૨૮૧. ઈશ્વર (જીવો ઇન્દ્રિયદમન), ને આનંદીબાઈ, ૨૬૩. આત્મશુદ્ધિ ૩૭૯, ની કૃપા, ૨૭૭; ને જીવન, ૧૫-૧૬; દર્શન માટે, ૩૧-૩૨, ૧૦૩; નો ન્યાય, ૫૫; આયરલેંડ, રેવ., ૨૬૮. પરની શ્રદ્ધા, ૧૫, ૪૧, ૮૬, ૧૭૦; પ્રતિ, ૩૧-૩૨; બ્રહ્મચર્ય દ્વારા, ૧૦૫; આશ્રમ, પૂર્વે, મનોદશામાં પરિવર્તન, ૧૬-૨૦; ભેદ, જીદાઈ ને સત્ય, ૩૭૮, સત્ય મારફત ૪૧. ઇલાં, ૩૦૭, ૩૧૦.
- આશ્રમ-આશ્રમજીવન, સ્થાપના, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, સ્વ., ૧૬૩. વ્યવસ્થા, નિયમો, ૭૬-૭૯; ૮૩; ઉપવાસ, ૧૦૬; પછી ૧૫૦; સંયમ અર્થે, ૧૨૬-૧૨૮, ૧૨૯; મનની શુદ્ધિ અર્થે, ૩૩૧; સંકલ્પ અર્થે, ૩૧૬, ૩૨૨; બ્રહ્મચર્ય માટે ૧૨૪-૧૨૫; દ્વારા ચારિત્ર્યજ્ઞાન, ૧૪૫-૧૪૭; ને મુસલમાન, ૧૨૭, ને સત્યાગ્રહ, ૨૭૬-૨૮૦; પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે, ૧૪૫-૧૪૬.
- આશ્રમ-આશ્રમજીવન, સ્થાપના, ૧૨૭-૧૨૮, ૧૩૨-૧૩૩, ૧૩૮-૧૪૬, ૧૬૧, ૧૬૬, ૨૦૦, ૨૨૬; ૨૨૭; અસ્પૃશ્યતાથી દૂર, ૨૨૭, ૨૨૮-૨૩૧; સત્યાગ્રહાશ્રમ,

વિષયસૂચિ

- એ'કુંઝ, રેવ., ૫૪, ૧૬૨, ૨૦૪, કસ્તુરી રંગ આયંગાર, ૩૧૭, ૩૧૮.
૨૬૨; કર્તાને પૂછી લે છે, ૨૦૬; કાકસાહેબ કાગ્લેલકર, ૨૦૩, ૨૦૪;
કર્તા આગળ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે, ૨૬૫; કાનૂગા, દા., ૩૦૬; ૩૦૮.
પંનળના અત્યાચારના ખબરો કાયદાનો સવિનય ભંગ, અથડામણ
આપે છે, ૩૪૧. પાછળના સિદ્ધાંતો, ૨૫૨-૨૫૫;
એલિન્સન, દા., ૧૬૮, ૧૭૦. વિનયપૂર્વક જ, ૨૮૭-૨૮૮; અન્યાય
એલેક્ઝાંડર (પો. સુપરિં), ૫-૬. વખતે ૩૧૮, ૩૨૨-૩૨૩; પૂર્વ-
એશિયાઈ ખાતું, સરકારી રચના, ૫-૮; તૈયારીના સિદ્ધાંતો, ૩૩૪-૩૩૫;
અમલદારી હેઠળ, ૩૩-૩૫. સાવચેતીપૂર્વક, ૩૩૭; સસ્તનતનાં
એડવાયર, સર માઇકલ, ૩૨૫, ૩૪૦; અપકૃત્યો સામે, ૩૪૦.
જુઓ હાંટર કમિટી. કલિબાબુ, ૨૦૪.
અ'મેજ-અ'મેજ સસ્તનત, જુઓ કાળિદાસ વકીલ, ૩૬૧.
અમલદાર, ૬૮, ૧૫૨ (અમલદારો): કાસિમખાનના મહારાજ, ૨૩૮.
દોષ, અમલદારોનો, ૧૫૨; ની કાંતવાનું, ૨૭૭, ૩૬૦ ઇત્યાદિ; ૩૬૨
પદ્ધતિ, ૧૫૨; ની લડાઈ, ૧૦૨; ઇત્યાદિ; ૩૬૪, ૩૬૮-૩૬૯.
નો સહવાસ, ૧૭૩-૧૭૪; 'કલ્યાણ- કીચકુ, દા., ૩૨૧, ૩૪૦.
કારી,' ૬૮; નું એક કાળામાં કાળું કુરેશી, મ્વેબ, ૨૬૩.
કામ, ૩૦૦; મહાયુદ્ધ પછી એક 'કુંભ' મેળો, ૨૧૬ ઇત્યાદિ; ત્યાંનું
પ્રસંગ, ૩૩૬-૩૪૩; ખીજો પ્રસંગ, વાતાવરણ, પાખાંડ વગેરે, ૨૧૮.
૩૫૧. 'કૂલી', ૫૫; ઈશ્વરનો ન્યાય, ૫૫;
અત્યજ, જુઓ અસ્પૃશ્યતા. લોકેશન, ૫૪-૬૬.
અંબાલાલ સારાભાઈ, શ્રી., ૨૭૩, કેકોબાદ, કા. ફી., ૧૭૪.
૩૦૭; દંદ તથા નિખાલસ, ૨૮૦. કેળકર (આધસ દાકતર), ૩૦૬-૩૧૦.
કુબજિયત, ૨૫-૨૬. 'વિચિત્ર પ્રાણી,' ૩૦૬, ઇંડાં ખાવા
કલમની શક્તિ, ૫૩. સમન્નવે છે, ૩૧૦.
કલ્યાણદાસ, ૬૧. કેળકર (નૃ. ચિં.), ૩૫૮.
કવિ, ૭૫. ફેલનબેક (હરમાન), જર્મન ગૃહસ્થ,
કસ્તુરબાઈ, ૩૮-૪૦; જુઓ મન્યકર્તા- ૧૧૦, ૧૨૩-૧૨૪; જુઓ મન્ય-
માં 'સાથી'; કસોટીએ, ૧૧૫; ૧૧૭. કર્તામાં 'સાથીઓ.'

વિષયસૂચિ

કેળવણી, ને આરિય, ૬૫-૬૬; ૧૩૮-૧૩૯; માખાપ તરફથી, ૬૫-૬૬, ૧૩૧; પાચાર્યે આરિય, ૧૩૧; તેથી થતું રક્ષણ, ૧૪૨-૧૪૩.

કેંટલી, દા., ૧૫૩.

કાચરખ, ૨૭૫.

કોલ, ૨૧૦.

‘કિટિક’, ૭૨, ૮૬.

કૂપલાની, આચાર્ય, સેવામાર્ગે, ૨૪૩-૨૪૪; ૨૬૧.

કચુની (ના જલોપચાર), ૨૨, ૨૬, ૬૩, ૧૪૭.

કૂ, લોડ, ૧૫૩.

કોનિકલ, ૩૩૭, ૩૩૮.

ખાદી, ૩૬૩, ૩૬૪-૩૬૫; નો પૂર્વ-ધતિહાસ, ૩૫૬; ઉત્પન્ન તરીકે=સ્વદેશી, ૩૬૬; શુદ્ધ સ્વદેશી માટે, ૩૬૬; મહાસભામાં, ૩૭૭.

ખાન, મિ., ૧૨૩.

ખિતિમોહનબાબુ, ૨૦૪.

ખિલાફત, ૨૬૪ ઇત્યાદિ; ૩૪૪ ઇત્યાદિ; ૩૭૭. ગોરક્ષાથી અલગ, ૩૪૪; મુસલમાનોની (ચનારી) મિત્રદૃષ્ટિથી, ૨૬૪.

ખેડામાં-સત્યાગ્રહ પ્રકરણ, ૨૮૩ ઇ; ૨૮૫; અન્ત કેવો? ૨૮૬-૨૮૭.

ખેડતવર્ગ, ૨૬૦.

ખોરાક, જુઓ પ્રયોગો, ફળાહાર; અન્યકર્તામાં ‘ખોરાક’, ને (અત્યાહારી)

અંગ્રેજો, ૨૫-૨૬; આહાર કમી કરવા તરફ, ૨૫-૨૬; ફળાહાર તરફ, ૨૬-૩૨; નિરામિષજ, ૬૫; અહ્યાહાર ને ઉપવાસ, ૧૦૮; ને કામ, ૬૫-૬૬, ૨૫૬; ને ધ્યેય, ૩૦, ૩૧-૩૨; અભ્યર્થની દૃષ્ટિએ, ૧૧૦, ૧૧૧-૧૧૨; ને પોષણ, ૩૦, ૧૦૮; ને સંયમ, ૧૨૧.

ખ્રિસ્તીમાર્ગ — ખ્રિસ્તી મિત્રો, ૧૬, ૧૭.

ગુણેશન, ૧૦૭.

ગયાબાબુ, ૨૪૪-૨૪૫.

ગરીબાઈ, જુઓ અન્યકર્તામાં, જુઓ ખાદી, કાંતવાનું.

ગામડાંની દશા, ૨૬૨-૨૬૪; જુઓ ચંપારણ.

ગિદવાણી, આચાર્ય, ૩૨૩.

ગિરમીટ-ગિરમીટિયા-ગિરમીટમુક્ત, ૨૩, ૫૭-૫૮, ૨૩૩-૨૩૫, ૨૩૮.

ગીતા, ૩૦૮; નિરીક્ષણકાળમાં નિમિત્ત, ૧૮-૧૯.

ગુણ ને સૌંદર્ય, ૬૨.

ગેઇટ, સર એડવર્ડ, ૨૬૬.

ગેલવે, કર્નલ, ૧૬૩.

ગોકળદાસ કં પારેખ, ૨૮૩.

ગોખલે, જુઓ અન્યકર્તામાં, ૧૪૮, ૨૦૬, ૧૬૫, ૧૭૪; ગુણાનુરાગી પરીક્ષક, ૪૬; કર્તાને વિલાયત તેડાવે છે, ૧૫૧; કર્તાને અંતર્નાઈ સમજે છે, ૧૬૭; કર્તાને પૂના ખોલાવે છે,

વિષયસૂચિ

૧૬૩; ને 'હિન્દ સ્વરાજ', ૨૦૭;
તું ધરેલું મહાસલાહું બંધારણ,
૩૫૭; તું અવસાન, ૨૦૬.

ગોડફ્રે જ્યોર્જ, ૧૧.

ગોડફ્રે, વિલિયમ ટા., ૬૦, ૬૧, ૬૨,
૬૪.

ગોરક્ષા, ૨૭૨; મુસલમાન પરત્વે, ૩૪૪-
૩૪૬.

ગોરખબાબુ, ૨૪૬, ૨૫૭.

ગોરા, ને હિન્દી, ૩-૬; ૫૫ ઇત્યાદિ,
૬૧, ૩૪૦, ૩૪૩; ને રૂઢી, ૧૦૦.

ગોવિંદસામી, ૭૭.

ગંગાધરરાવ, જુઓ દેશપાંડે સાહેબ.

ગંગાબહેન, મહાસાહસી, સેવામર્ગે,
૩૬૧-૩૬૪; રેટિયો લાવે છે, ૩૬૩;

શુદ્ધ ખાદી લાવે છે, ૩૬૪-૩૬૫.

ગંગાબહેન (લાડીવાળાં), નિરક્ષર પણ
સંસ્કારી, ખાદી તૈયાર કરે છે, ૩૬૫.

અન્યથાકર્તા: જુઓ પ્રયોગો, ખોરાક,
આશ્રમ, ઈશ્વર, સત્યાગ્રહ, અસીદ્ધિ,
અસ્પૃશ્યતા, આમસુધારણા, ગોખલે,
કેળવણી, ખાદી, મહાસલાહ
સાથીઓ, ઇત્યાદિ.

ને અક્ષરજ્ઞાન, કફોડા સમયે, ૬૫,

૧૩૪-૧૩૫, ની વીગતો, ૧૩૫-

૧૩૬, કુટુંબમાં, ૬૫, ૬૭,

ચારિત્ર્યપૂર્વક, ૬૬, દેતાં થયેલ

અનુભવો, ૧૩૬-૧૩૭;

અન્યાય સામે (પ્રકૃતિથી);

'ને આ સંદો ન નીકળે તો

મારું ટ્રાન્સવાલમાં વસકું ફોકટ

થાય,' ૩૩; 'આપણે કૃતરાની

જેમ રહીએ તો સહન ન જ

કરાય,' ૧૨; 'મનુરોનો કેસ

મને મજબૂત બાણીયો,' ૨૭૩;

'સ્વમાન જળવનારી પ્રજા

કબૂલ ન કરી શકે' (રેલેટ

એક્ટ), ૩૧૪; 'ધગરા કુખ-

માંથી થઈ આવી હતી,' ૨૪૦

(જુઓ પા. ૨૫૨ 'તેનો

અને મારો મેળાપ જૂના મિત્ર

જેવો લાગ્યો'); વીરમગામની

જકાતની વિટંબણા, ૧૬૬;

મહેસૂલ માફ કરાવવા સારુ,

૨૮૩; 'સ્વરાજ્યનો અભાવ જ

મોટામાં મોટો અન્યાય છે,'

૩૭૩;

ને અપમાનો, કર્તાવ્ય જ લક્ષમાં

રહે છે, ૧૦, ૧૬૨;

નો અભ્યાસ, ખ્રિસ્તી માર્ગનો

(બાઇબલનો), ૧૬, ૧૭;

હિન્દુધર્મનો, ૧૭, ૧૬;

જિજ્ઞાસુમંડળ સાથે, ૧૮;

જુસ્ટના 'કુદરત તરફ વળો'

તે પુસ્તકનો, ૨૬; થિયોસોફીનો

૧૭; રસ્કિનના 'અનુધીસ

લાર્ટ'નો, ૭૪-૭૫; ભાષાનો,

૧૩૫; રામાયણનો, ૧૪૭;

અમલદાર-અમલદારી વિષે, ૭૮,

૨૮૬;

વિષયમુચ્ચિ

અમદાવાદમાં, જુઓ આશ્રમ,
મન્દૂરહડતાળ, અસ્પૃશ્યતા,
કર્તાને મદદ, ખાદીમકરણો;
ને અસહકાર, વિરોધના પ્રસંગે,
૩૪૮; ૧૭૬, ૩૪૮-૩૪૯, ૩૭૨;
મહાસલામાં; ૩૪૯, ૩૭૧-
૩૭૨, ૩૭૫; સરકાર સામે,
૩૪૯; ના મુદ્દાઓ, ૩૪૯;
ખિલાફત અંગે, ૩૪૯, ૩૭૧;
સ્વરાજ્ય માટે, ૩૭૩;
ને અસીલો, ભાઈ ગાંધી, ૨૩-૨૪,
૫૭-૫૮ (જુઓ ૧૭૬, ૧૮૮);
ખદી, ૨૩-૨૪; તથા ખીન,
૭૦; જુઓ વકીલાત;
અસીલો ને વકીલો, ૨૪૧;
અસ્પૃશ્યતા માટે, સમાજ
વિક્ષેપ થતાં સમાજખંડાર
રહેવા તૈયાર, ૨૨૮-૨૨૯;
આત્મિક કેળવણી, ૧૩૮;
સારાનરસાના મિશ્રણ વચ્ચે,
૧૩૮-૧૪૫;
આફ્રિકામાં, જુઓ અસીલો,
વકીલાત, 'ઇડિયન ઓપિ-
નિયન,' પ્રયોગો, ફિનિક્સ,
ટોલરેંસ ફાર્મ;
ની આશાઓ-હોંશ, ગરીબનું જીવન
ગાળવાની, ૧૨૪; સેવા કરવા
માટેની, ૧૬૬, ૨૨૫, ૩૧૨;
સત્યદર્શનની, ૩૭૮; પરમાત્મ-
દર્શન સારુ આત્મશુદ્ધિની,

૩૭૯-૩૮૦; મતપાલન વિષેની,
૩૧૩; સત્ય દ્વારા કુશળી, ૮૪;
સહવાસીઓમાં વિકાસ અને
પરિવર્તનની, ૨૧; જીવનમાં
જ અસહકાર વ્યાપક કરવાની,
૨૩૨; આમસુધારણાની, ૨૬૭;
આશ્રમજીવન પ્રતિ, આફ્રિકામાં,
૭૫-૭૭; જુઓ ફિનિક્સ,
હિન્દમાં, જુઓ આશ્રમ;
આહાર વિષે, ઇડાં વિક્ષેપ, ૩૧૦;
હારના ઉપયોગ વિક્ષેપ, ૬૫,
૩૧૦; નિરામિષાહારના પ્રચાર
સારુ મૂડી રોકે છે, ૨૨-૨૩;
ફળાહાર કુદરતી ખોરાક છે,
૨૬; તેમાંથી રસો મળી
રહે છે, ૧૦૬; રસજ્ઞિ
ખાખત, ૧૦૬-૧૧૦; સંયમ
પ્રતિ, ૨૬, ૧૦૮ ઇત્યાદિ;
વધુ મટે જુઓ પ્રયોગો;
'ઇડિયન ઓપિનિયન' ને કર્તા,
૫૨-૫૩; વર્તમાનપત્ર વિષે,
૫૩; આહકની સમીપ, ૫૨-
૫૩; પ્રજાજીવન ધડવામાં,
૫૨; લેખક તેમજ તંત્રી
તરીકે, ૫૨-૫૩;
ને ઈશ્વર, જનતા દ્વારા, ૪૧;
ને ઉપવાસ, સંયમ તેમજ લોગનું
સાધન, ૧૦૬; જુઓ પ્રયોગો;
ના એકરારો, ભૂલના, ૨૧૦;
ખોરાકમાં ભૂલના, ૩૦૫;

વિષયસૂચિ

દૂધપ્રકરણમાં, ૩૧૩; ઝૂલુઓને
થયેલા અન્યાય માટેના, ૧૦૨;
કસ્તુરબાઈને થયેલા અન્યાય
માટેના, ૩૮-૩૯;
ને એશિયાઈખાતું, ૫;
ને અંગ્રેજો, વ્યક્તિગત, ૩૫, ૧૫૨;
સમાજગત, ૧૭૩-૧૭૪; સંકટ
વખતે, ૯૮, ૧૫૨; સંકટ
પછી, જુઓ રોલેટ એક્ટ
પ્રકરણ;
ને અંગ્રેજ સહનત, કલ્યાણકારી
માનેલી, ૯૮; વિશ્વાસ ગયો,
૧૫૨, ૩૦૦, ૩૪૩; ની મદદે,
૯૮ ઇત્યાદિ, ૧૫૨ ઇત્યાદિ,
૨૬૬, ૨૬૭ ઇત્યાદિ; માં
અમલદારો ને તેનાં પરિણામ,
૫૬, ૩૪૦;
ને અત્યંત, ૫૪-૫૫;
કઠોળ વિષે, ૧૨૧;
કસોટીએ, નિરામિષાહાર પાછળ,
લેવડદેવડમાં, ૨૪; અપમાન
પ્રસંગે, ૯-૧૧; કર્તવ્યનિષ્ઠ રહે
છે, કસ્તુરબાઈની ગંભીર
માંદગીમાં, ૧૧૩ ઇત્યાદિ; રામ-
દાસના જખમ વખતે, ૨૨૬,
૨૨૮, ૨૨૯, ૮૮ ઇત્યાદિ; માંદગી-
માં દવા છોડ્યાથી, ૩૦૬,
૩૦૮, ૨૫-૨૬; માંદગીમાં
દૂધના ત્યાગથી, ૧૬૬-૧૬૭,
૩૧, ૩૧૨; મતલેદમાં, ૧૬૫-

૧૬૬; પોતે જ અલગ થાય
છે કર્તવ્યપાલન અર્થે,
૨૧૨-૨૧૩; અત્યંતપ્રશ્ન
વખતે, ૨૨૮-૨૨૯; મનૂરો
કરી રળવાની અને અત્યંત-
નિવાસની તૈયારી, ધરમાં, ૩૮-
૩૯; નાયક તરીકે, ચંપારણમાં
કાયદાના ભંગમાં, ૨૫૬ ઇત્યા-
દિ; હિન્દુમુસલમાન પ્રશ્ન અંગે
ભવિષ્યમાં, ૨૬૩; અમલદાર
સામે થવાની, ૩૩-૩૫; વકી-
લાતમાં, ૧૭૭ ઇત્યાદિ; વિચારો
ને આચરણમાં મૂકતાં, ૭૫-૭૬,
૬૩-૬૪, ૧૧૬, ૧૨૪; સંપત્તિ-
ત્યાગમાં, ૫૧; જાહેર જીવન-
માં, ૫૭; સમાજસેવામાં,
૬૧-૬૫, ૨૭૮-૨૮૦;

કાંતવા તરફ, ૩૬૦ ઇત્યાદિ;
ને કુટુંબ, સગાઓ આફ્રિકામાં,
૭૮; છગનલાલ ગાંધીને ખેંચે
છે, ૭૭; રહેણીકરણી, ૪૪,
૯૩; શ્રદ્ધા ને સ્વાવલંબન,
૧૬-૨૧; તે માટે વીમાનો
ત્યાગ, ૧૫, ૧૬; આદર્શ આ-
ચરણમાં પ્રતિબંધ થતાં, ૩૭-
૪૦, ૧૧૬-૧૨૧; કસ્તુરબાઈની
સારવાર, ૧૧૨-૧૧૭, ૧૧૬-
૧૨૧; સૌ આશ્રમવાસી,
૧૯૧-૧૯૨; બાળકો, પોતાનાં
ને પારકાં, ૧૪૨, ૧૪૩;

વિષયસૂચિ

- બાળકોના અક્ષરજ્ઞાન સંબંધી, ૬૫, બાળકોને માતૃભાષાના જ્ઞાન વિષે, ૬૭; કાઠિયાવાડમાં, ૧૯૮;
- ને ખેડાપ્રકરણ, ૨૮૪ ઇત્યાદિ;
- ને ખોરાક, જીવો 'ખોરાક', તંદુરસ્તીના અભાવે, ૨૫; કમી કરે છે અને ફળાહાર (કુદરતનો ખોરાક) રવીકારે છે, ૨૬, ૧૯૬-૧૯૭; ઉપવાસ ને પ્રતો આદરે છે, ૧૦૬; કઠોળ ને મીઠાનો ત્યાગ, ૧૧૯-૧૨૧; પોતા સારુ થતો સમારંભ ખૂંચે છે, ૨૧૪, ૨૧૫; અતિ-મર્યાદિત, માત્ર પાંચ વસ્તુનો જ, ૨૧૯; માં ભૂજ, ૩૦૫;
- ને ખ્રિસ્તી માર્ગ, ૧૬, ૧૭-૧૮;
- ને ગરીબાઈ, ૨૬૬-૨૬૭, તું દર્શન, ૨૮૨; તું નિવારણ, ૩૬૬;
- ને ગિરમીટમુક્ત, જીવો ગિરમીટ.
- ને ગીતા, નિરીક્ષણકાલમાં પ્રાપ્તિ, ૧૮-૧૯;
- ને ગોખલે, સુકાનીની જગ્યાએ, ૧૭૪, ૨૧૧, ૨૧૨; વચન લે છે (પરિભ્રમણ કરવું — પરિચિત થવું), ૨૦૬-૨૦૭; પોતાની સમાજના સદસ્યો વિષે, ૧૯૫-૧૯૬; ગવર્નર પાસે જવા નિમિત્તમાં, ૧૯૪; વધુ માટે જીવો ગોખલે;
- ને ગોરક્ષા, ૧૬૬, ૨૧૮; આરંભ અને નિરૂપણ, ૨૭૨-૨૭૩; ને મુસલમાન, ૩૪૪, ૩૪૫-૩૪૬;
- ના ગ્રન્થો, 'આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન' તથા ખીજ, ૨૬; '૬૦ આં ના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ', ૧૦૭; 'હિન્દ સ્વ-રાજ્ય', ૧૫૫;
- ને ગ્રામસુધારણા, ચંપારણમાં, ૨૬૨-૨૬૭ (દવા, નિશાળ સુધરાઈ);
- ના ગૃહજીવન પ્રસંગો, આદર્શ વિરોધો, ૩૮-૪૦, ૧૧૬-૧૨૦, ૩૧૨; સમાન આદર્શ, ૧૧૨-૧૧૭; બ્રહ્મચર્ય પહેલાં, ૯૨; ધરની બાંધણી, બાબત, ૩૭, ચારિત્રકાર, માબાપની અસર, ૨૧, ૯૬; શુદ્ધ વર્તનથી, ૧૩૯; તરીકેની જવાબદારી, ૧૪૫; ધર્મજ્ઞાન દ્વારા, ૧૩૮; દોષ-નિવારણના પ્રયાસો, ૧૪૬;
- ની ચેતવણી, દૂધ ને સંયમ બાબતમાં, ૩૨; સત્ય વિગ્રહોના વિષે, ૧૮૧; પ્રયોગો કરવામાં, ૨૮; ૧૧૦-૧૧૧;
- ને ચેમ્પરલેન, ૩;
- ચંપારણમાં (જીવો આખું પ્રકરણ), ૨૩૯ ઇત્યાદિ; ન્યાય માટે વલખાં, ૨૪૮; ૨૫૫,

વિષયમુચ્ચિ

- ૨૬૯-૨૭૦; વિરોધીનું વાતા-
વરણ, ૨૫૫-૨૫૬; ૨૬૦;
૨૬૮-૨૬૯; સેવાનું વાતાવરણ
નમિ છે, ૨૪૪-૨૪૭; કમિટી,
૨૫૫; સત્યની તારવણી, ૨૫૭-
૨૬૧; ત્યાંની ગરીબી, ૨૬૬;
ગામડાંમાં ઉછોટ માટે ફાંફાં,
૨૬૨; આમસુધારણા આવશ્યક,
૨૬૨; યોજના, ફળવણી, સેવા,
સુધારાઈ, ૨૬૨-૨૬૭; પ્રકરણ
અધૂરું, ૨૬૭;
- ને જકાતપ્રકરણ, ૧૯૯-૨૦૨;
વીરમગામની જકાત, ૧૯૯;
તે માટે પત્રવ્યવહાર, ૨૦૧,
૨૦૨; તેનો ઇલાજ, લોક-
ફળવણી-સ્વરાજ, ૨૦૨;
- ને જનોઈ, ૨૨૧-૨૨૩; ચિર્જીશાનું?
શુદ્ધિનું કે સમાજશુદ્ધિનું,
૨૨૨; અત્યારની સ્થિતિમાં,
૨૨૨; તેની અસર, ૨૨૩;
- ની નવૃત્તિ, મૂળથી વાણી ને
વર્તનનું એકથ, ૧૬; ૫૨;
૧૨૦; નિરીક્ષણનુ, ૧૬;
૨૫-૨૭; ધર્મદૃષ્ટિથી અંકિત,
૧૬૬; પરિવર્તન માટે, ૧૦૪-
૧૦૫; ૩૭૬-૩૮૦;
- ને નતમહેનત, ધરમાં, ૬૩-૬૪,
૨૦૪-૨૦૫; ૨૧૬-૨૧૭;
- ને નહેર સેવા, તે માટે બ્રહ્મચર્ય,
૧૧૩;
- ને જીવનમૃત્યુ સ્થિતિ, ૩૦૮-૩૦૯.
જેલનિયમો ને ચાલુ જીવન;
૧૧૮;
- ને શૂદ્ધિઓ, અંગ્રેજ સહનતને
અંગે, ૬૮; ની સેવા, ૧૦૦;
૧૦૨;
- ને ટીકાકારો, કર્તાવ્યમાર્ગ એક જ
જવાબ, ૧૧-૧૨; સંયમથી
પડતું પ્રતિબિંબ, ૫૨; ફળાયેલી
જનતા હોય તે પરિસ્થિતિમાં,
૨૫૫-૨૫૬;
- ને તીર્થસ્થળો, ૨૧૬ ઇત્યાદિ; ત્યાંનો
ધર્મ ને આચાર, ૨૧૬; ત્યાં
આચાર વિં વિચાર, ૨૧૬;
૨૨૩-૨૨૪; ત્યાંનાં પાખંડો,
૨૧૮;
- તોફાન વચ્ચે, મુંબઈમાં, ૩૨૬-
૩૨૭;
- ત્યાગમાર્ગે, માત્ર સ્વાવલંબન
ઉપર, ૨૦; સંયમ નહેર
સેવામાં, ૫૧; ૫૭;
- ને ત્રીજો વર્ગ, ૨૦૦-૨૦૧; (મુસા-
ફરો અને રૈલ્વેના નોકરો)ના
મુસાફરની પ્રતિષ્ઠા, ૨૦૮
ઇત્યાદિ; કેક પેસેન્જર, ૨૧૪;
ના અનુભવોનું પરિણામ,
૨૧૭;
- ને થિયોસોફી, ૧૬;
- ને ફવાઓ, ત્યાગ અને કુદરત
તરફ વલણ, ૨૫-૨૬; માંદગી-

વિષયસૂચિ

- માં ત્યાગ, ૩૦૬; સમાજમાં પ્રભુલી અને તેનું પરિણામ, ૨૭; માંદગી, દોષનું પરિણામ, ૨૮, ૨૧૬;
- ને દાણચોરી, ૧૮૫;
- ને દૂધ, ૩૦-૩૧; દૂધત્યાગ, શા માટે? ૩૧, ૧૨૨-૧૨૩; દૂધને બદલે? ૩૨; માંદગીમાં ધર્મસંકટ, ૩૧૧-૩૧૬; સંયમ, બ્રહ્મચર્ય વિરુદ્ધ, ૧૨૨-૧૨૩;
- ને દેહશુદ્ધિ, ખોરાક ધટાડે છે અને કુળાહાર લે છે, આરોગ્ય-દષ્ટિ, ૨૬; માનસિક શુદ્ધિ જોઈએ, ૧૦૪-૧૦૫; ધર્મ-દષ્ટિ, ૧૦૮;
- ધર્મમાર્ગે, સ્વાવલંબન તથા વિચાર અને વર્તનના સામ્ય તરફ, ૧૬, ૧૩૬; નિરીક્ષણ અને તેની પછી, ૧૬ ઇત્યાદિ; ખોરાક અને વાણી ઇત્યાદિ; નિરીક્ષણ પછી, ૩૧-૩૨; ઈશ્વર પરની અકલિત શ્રદ્ધા, ૪૧; બ્રહ્મચર્યનો આદર, ૧૦૩; નબળાઈઓનો એકરાર, ૧૦૪-૧૦૫; ખોરાકમાં વધુ સંયમ ને ફેરફારો, ૧૦૮; આહારનાં સૂક્ષ્મ પરિણામો સમજ્યા પછી, ૧૧૦; ગરીબ જીવન ગાળવાની હોંશ, ૧૨૪; ઉપ-વાસ દાખલ થાય છે, ૧૨૪;
- એક જ ધ્યેય, ૧૭૭-૧૮૦, ૩૦૮; વાતાવરણ શુદ્ધ કરવા પોતાની શુદ્ધિ, ૨૧૮-૨૧૯; આદર્શનાં પ્રતિબિંબો, તેના પાલનના અવસરો, ૨૪૩-૨૬૦;
- ને નિરાશિષાહાર, ૩૧, ૧૨૮, ૧૬૭, ૨૧૬, ૨૫૬; તદર્થે બલિદાન, ૨૨-૨૩; કસોટી, કર્તા તથા કસ્તુરબાઈની, ૧૧૩-૧૧૭;
- ના નિર્ણયો, પરિશ્રદ્ધ ધટાડવા માટેના, ૧૬; સુધારાને અંગે ધીરધાર ન કરવાના, ૨૪; બાવનાને અનુસરતા ખોરાક માટેના, ૩૧-૩૨; સેવા પ્રથમ, અક્ષરજ્ઞાન પછી, ૬૬; બ્રહ્મચર્ય અર્થે, ૧૦૫; મહાયુદ્ધ વખતે સંસ્તનત પરના વિશ્વાસથી, ૧૫૬-૧૫૭; સત્યાગ્રહીની પદ્ધતિના, ૧૫૮, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૩, ૨૫૫-૨૫૬, ૩૨૧, ૩૩૧, ૩૩૬, ૩૪૪; ધર્મસંકટ વખતે ધર્મદષ્ટિથી, ૧૬૬-૧૬૭; અંતરાત્માના સુકાન નીચે કર્તાવ્યનો, ૨૫૪; આદર્શથી અવિરુદ્ધ જીવન માટેનો, ૨૨૬; હિંદસેવક સમાજમાં જોડાવા માટે, ૨૧૧; રીતસર સહ્ય ન થતાં

વિષયસૂચિ

તે જ કાર્ય અલગ રહી કરવા માટેનો, ૨૧૨; હિંદુસમાજના અંગ તરીકે, શુદ્ધિના, ૨૧૬; જનોઈ અને શિખા બાબતમાં, ૨૨૩; હિંદી તરીકે પોતાનાં કર્તવ્યનો, ૨૪૮; સેવામય જીવન માટે અમદાવાદમાં સ્થિર થવાનો, ૨૨૫; પ્રતિજ્ઞાપાલન સારુ ઉપવાસ માટે, ૨૭૮-૨૭૯; માંદગીમાં દવા નહિ લેવાના, ૨૭, ૩૦૬; પ્રભને સીધું, ૨૫૬ કહી દેવાની જરૂરનો, ૨૩૫;

ની નોંધો, એમ્બરલેન સાથે મુલાકાતનો સાર, ૩-૪; અમલદારોની સત્તાના અનુભવોની, ૮; મનુષ્ય તથા તંત્રબદ્ધ મનુષ્ય, ૩૬; સત્યાગ્રહ અને સરકાર બાબત, ૨૦૨; નીલવર રાજ્યને અપારજી, ૨૭૦; પ્રભ, અમલદારને સત્યાગ્રહ વિષે, ૨૮૬, સત્યાગ્રહને જોલ વિષે, ૨૭૬; સત્યાગ્રહને પ્રભ વિષે, ૨૬૦; રોલેટ એક્ટ વખતે, ૩૧૮; પંજાબમાં ત્રાસ; કેમ ચાલી શકે? ૩૪૩; પંજાબમાં સરકારના ત્રાસ પછી, ૩૪૧; ગાખલે કર્તાની બાવનાને પ્રતિકૂળ નથી થતા, ૧૬૬; પ્રાંતિક પરિપદ શું કરી શકે? ૩૭૧;

મહાસભા-રચના ને ઠરાવ, ૩૭૧-૩૭૬; મહાસભાનો કાર્યપ્રદેશને ખરું કાર્ય, ૩૭૭; લોકમાન્યનું અવસાન, ૩૭૪; હિંદુમુસલમાન એક્ય, ૨૬૩; ગોરક્ષાની રીતો, ૨૭૨; હિંદી ભાષા રાજદરબારમાં, ૨૬૭; રચનાત્મક કાર્ય, ૩૨૩; સત્યાગ્રહ સભા ને શિક્ષિતવર્ગ, સત્યપાલનની મર્યાદા-નિર્મલતાજન્ય, ૩૧૨; સત્યપાલન અને મનની નિર્મળતા, ૧૪૬; ૧૫૦; સત્યાગ્રહ સૂચક શબ્દ, ૧૦૬; સત્યપાલન ને તેનું પરિણામ, ૮૪; પરિવર્તન ને વિકાસ, ૨૧; ગુણદોષ ને આત્માની શક્તિ, ૬૬; વાતાવરણ શુદ્ધ કરવા ઉપવાસ ૧૪૬, કર્તા પોતે-જુદેજુદે માર્ગે, ૩૭૦, જીવન, આહાર ને ઉપચાર, ૩૦૮; દવા, દેહ-રક્ષા અને આત્મરક્ષા, ૨૭; ઉપવાસ, સંયમ અને દેહ-શુદ્ધિ, ૧૨૮-૧૨૯; આહાર, દ્વિયસંયમ અને બ્રહ્મચર્ય, ૧૦૮-૧૦૯; બ્રહ્મચર્ય-શરીર અને મનનું, ૧૦૪, ૧૦૫; બ્રહ્મચર્યપાલન અર્થે શું કરવું? ૧૦૫; આદર્શપાલન-કડવા અનુભવો, ૪૩; વિહાર, વિચાર,

વિષયસૂચિ

ને ઈશ્વરપ્રસાદ, ૧૨૪-૧૨૫;
નમ્રતા, ૨૨૭; ગૃહસ્થાશ્રમ
ને લક્ષ, ૬૨; શુભ ને સૌંદર્ય,
૬૨; પ્રયોગો-પોતાની ભત
અને કુટુંબ પર, ૮૬; ફિનિકસ
આશ્રમ, ૮૩; પુણ્યસ્મરણ
તરીકેની, ૪૮; મહેતા સાથેના
પ્રસંગોની, ૬૧; મિ. પોલાક
બાબતની, ૮૬; પત્ની સાથેના
એક પ્રસંગની, ૧૧૬, ૧૨૦;
દૂધપ્રકરણમાં લીધેલ છટ,
૩૧, ૩૨; મહેમાનગતીની વિટં-
બણાની, ૨૧૪, ૨૧૬; મબૂર
હડતાળ અંગેના ઉપવાસ,
૨૭૬, ૨૮૦; કરજ ન કરવા
બાબત, ૨૪; વકીલાત વિં
સાદું જીવન, ૮૭; વકીલાત,
૧૮૧; વકીલાત દ્વારા જાહેર-
સેવા પોતાની રીતિની, ૧૮૪;
રેલ્વેની અગવડોની, ૨૧૬;
થિયોસોફી, ૧૬; શિક્ષકધર્મ,
૧૪૧; શિક્ષણકાર્યમાંના
અનુભવો, ૧૩૬, ૧૩૭;
આમસેવા ને કેળવણી ૨૬૨;
આમસેવાનાં પરિણામ, ૨૬૭;
ગામડાંની દશા-સુધારાઈ ૨૬૪;
ખાદીશાસ્ત્ર-ઉત્પત્તિ કે પ્રચાર?
૩૬૮, ૩૬૯; ખાદીની પૂર્વકથા-
કાંતવા પ્રતિ, ૩૬૦; ખાદીની
પૂર્વકથા-શુદ્ધ ખાદી પ્રતિ,

૩૬૪; ખાદી શુદ્ધ-અંત્યજ
દંપતીના ફાળો, ૩૬૫; અંત્યજ-
પ્રશ્ન, ૨૩૧; શિખા કેમ રહી
જનોઈ કેમ ગઈ, ૨૨૨, ૨૨૩;
યાત્રા પાછળ વર્તી રહેલી
દશાની, ૨૧૮; ચરીખાઈ અને
દાનપદ્ધતિ ૨૮૨;

પતિ તરીકે, પ્રેમાળ પણ
આગ્રહી, ૩૮-૪૦, ૧૧૬-૧૨૦;
સેવાભાવ ઇષ્ટ થતાં, ૧૦૩,
૧૦૫;

પત્રકાર, તે શક્તિનો પરિચય,
તેના માર્ગો, ૫૨-૫૩;

ની પદ્ધતિ, અભ્યાસ ને ગીતાપાઠ-
ની, ૧૮; ખેદ વગર, વિચાર
ને કાર્યનિર્ણયની, ૨૦,
૧૨૪; નિર્ણય કરવાની,
ધર્મસંકટમાં, ૧૬૫-૧૬૬;
ભત ઉપર ઉપચાર કરવાની,
૧૧૬-૧૨૦; પૃથ્વીઆ મેળવ-
વાના પ્રયાસ માટેની, ૩૬૩;
સંબંધ બાંધવાની, ૪૪;
મુસલમાનોને સમજવાની,
૨૬૩, ૨૬૪; પ્રતિપક્ષ સમજ-
વાની, ૧૬૪, ૨૦૧, ૨૩૪,
૨૪૮; સત્યાગ્રહની પૂર્વ-
તૈયારીની, ૨૫૬-૨૬૦; આદર્શ
માટે લોકોને અભિમુખ
કરવાની, ૩૧૫; લોકોની
દષ્ટિએ જ કાર્ય કરવાની,

વિષયસૂચિ

૩૦૦; લોકકેળવણી અર્થે
પરિશ્રમણ, ૨૩૪; વર્તમાન-
પત્ર દ્વારા લોકોને તાલીમ
દેવાની, ૫૨; ૩૩૬; વકીલાત-
માં, ૧૭૭-૧૭૮; ૧૮૩;
દોષનો સ્વીકાર કરવાની
તથા કરાવવાની, ૧૮૬-૧૮૭;
આત્મશુદ્ધિ માટેની, ૨૧૬;
વિદ્યાર્થી સાથેની, ૧૩૬-૧૩૭,
૧૩૬; સહનતાને મદદ
કરવાની, ૧૫૭;
ના પરિતાપ, ૩૧, ૩૮-૩૯, ૧૦૨,
૧૦૪-૧૦૫, ૧૪૦, ૧૪૫,
૨૧૦, ૩૧૨;
માં પરિવર્તનો, નિરીક્ષણન્ય,
૧૫-૧૬; ગીતાવાચનથી;
૧૮-૧૯; રસ્કિનના તલસ્પર્શી
સિદ્ધાંતોથી, ૭૪-૭૫; વધતી
જતી સાહાઈને ત્યાગ, ૧૬-
૨૦; નાણાંપ્રકરણથી મુક્ત,
૨૪; બ્રહ્મચર્ય વધે છે, ૧૦૪-
૧૦૫; ધર્મદૃષ્ટિથી માનસિક
આરોગ્ય, આહાર (ફળહાર
અથવાહાર-ઉપવાસ ઇત્યાદિ),
ઉપચાર ને સંયમ થકી, ૧૦૮;
હાંપત્યજીવનમાં, ૪૦;
નો પહેરવેશ, આફ્રિકામાં જડત
વખતે, ગિરમીટિયાનો, ૧૬૨;
અંગરખું, ફેટો ઇત્યાદિ
(મઠિયાવાડી હિંદીનો) પહેરણ

ટાપી ઇત્યાદિ (પરિશ્રમણ),
ખેડૂત જેવો (આશ્રમજીવન);
નાં પુણ્યસ્મરણો, ચૂંદનાં, ૩૮, ૪૦,
૧૧૩-૧૧૭, ૧૧૬-૧૨૦,
સાથીઓનાં, જુઓ આગળ
ઉપર સાથી;
પોતે, કર્તવ્ય માટેનો દૃઢ સંકલ્પ,
૧૨, ૩૩; પૂર્વજીવન, સંયમની
ઇચ્છા ખરી, ૧૪; ઈશ્વર પરની
મઠ્ઠા, ૧૫, ૪૧, ૨૬૩;
અન્યાય નહિ જ સાંખનાર,
૩૩૭; ઉતાવળા ને અધીર-
વિશ્વાસુ, ૭૩, ૭૪; અધીર,
ધીરજના કામમાં પાછળ પડે
છે, ૭૪; ૮૫; પોતાની કચારા
૧૦૪, ૩૧૩; કચારા
પાછળ પૂર્વઘટિહાસ, ૧૦૮-
૧૦૯; ક્ષુપાવવાનું કશું નહિ,
૧૩૬, ૨૩૦; સત્ય પહેલું,
સંબંધ પછી, ૧૮૭-૧૮૮;
આદર્શ ને આગ્રહત્યાગ, ૧૬૫;
આદર્શ ને આગ્રહ, ૩૮-૩૯;
સત્ય માટે આગ્રહ ૧૭૭-
૧૭૮; ગુણાનુરાગી, ૪૮-૪૯,
૬૨; પ્રયોગો માટે આગ્રહ-
શુદ્ધિ, ૩૦, ૬૫; સાથીઓને
ખેંચવાની અભિલાષા, ૭૭,
૧૨૮, ૨૨૨; ભતિભેદથી
અભિષે, ૩૭, ૬૮; પરિવર્તન
માટે તૈયારી, ૧૬; વાણી-

વિષયસૂચિ

વિચાર, વર્તનમાં ઐક્યદષ્ટિ, ૧૬, ૩૨, ૭૩, ૭૫, ૧૦૮; ધર્મ-ભાવના, ધર્મદૃષ્ટિ, તીર્થમાં અભાવ સાથે છે, ૨૧૮-૨૧૯; ચંત્રથી મુક્ત રહેવાની ઇચ્છા, ૮૦; તંત્રીપદે, તંત્રી તરીકેની શક્તિનો ઉપયોગ, ૫૩; 'નતે જોયા વિના અભિપ્રાય ન આપું,' ૨૪૦, ૨૭૧; ને પોતાની સંતતિ, ૬૬; કરજનો તિરસ્કાર, ૨૪; મહેનતાણું જ, વકીલાતમાં, ૧૭૬; પોશાક બાબતમાં (કર્તવ્યરૂપ) ૧૬૨; ગોખલેના સુકાન નીચે, ૧૭૪, ૨૧૧; સત્યાગ્રહ, માં અન્તર્દષ્ટિ, ૪૧, ૮૪, ૧૫૭, ૨૧૦, ૨૫૨, ૨૬૦; માં બહિર્દષ્ટિ, ૩૫-૩૬, ૪૪, ૧૧૬-૧૨૦, ૧૪૫, ૧૮૩; પ્રતિષ્ઠા જુઓ ૩૫, ૨૫૪, ૨૮૭ ઇત્યાદિ, ૨૧૬, ૨૮૦; પંનબ તરફ, સરકારનો વિરોધ; ૩૨૩, ૩૨૬; પ્રતિનિધિ તરીકે, ૩; પ્રયોગો, જુઓ પ્રયોગો; ૧૨૨-૧૨૫; આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપ-વાસના, ૧૦૬-૧૧૦, ૧૨૬-૧૨૯; આહાર (ફળાહાર તથા દૂધ)ના તથા ઉપચારના

(માદી તથા પાણીના), ૨૫-૨૮, ૮૮-૮૯, ૧૦૮-૧૧૧, ૧૬૫ ઇત્યાદિ; અધૂરા ૩૭૬; ને પ્રયોજન, જિંદગીના વીમાનું, ૧૫; અન્યાય સામે ઝૂકવાનું, ૩૧; સસ્તનત મારફત કલ્યાણ-નું, ૧૫૭; સંબંધ બાંધવાનું, ૨૬૩; સ્વાદનું, ૩૦૫; અંગે નિયમભંગ, ૨૧૦, ૩૧૨; વિચારની અંદર, ૧૦૪-૧૦૫; સેવા કરવાનું, ૩૧૨; ને ફળાહાર, જુઓ પ્રયોગો; ને બાળકો, માબાપના શુભદોષ, ૬૬; ધરમાંનું વાતાવરણ, ૨૦-૨૧; ની શક્તિ, ૬૬; ને ટેવ ૬૪; નું અક્ષરજ્ઞાન, ૬૫, ૧૩૦-૧૩૭; માં ચારિત્ર્ય સારુ, ૧૩૮-૧૪૦, ૧૪૪-૧૪૫; ને ઔશિક્ષિકાઓ ૨૬૩-૨૬૪; ને બેંક, ૨૪, ૬૬; ને ભાંગીનું કામ, ૩૭ ૩૮, ૨૧૬; ભ્રમણમાં, ગોખલેની સલાહથી, ૨૦૭; ૨૩૪-૨૩૬; 'ભાઈ ગાંધી,' ૨૩-૨૪, ૫૮; ને મનદુઃખડાળ, ૨૭૩ ઇત્યાદિ; ૨૭૮ ઇત્યાદિ; મનદુરોનો કેસ નાણી માર્ગદર્શક થાય છે, ૨૭૩-૨૭૪; પંચ માટે આગ્રહ, ૨૭૪; પ્રતિજ્ઞાપાલનનો આગ્રહ, ૨૭૮; પાલન માટે

વિષયસૂચિ

ચોળના, ૨૭૬; દહતા માટે, ૨૮૧; નાયક તરીકે આગ્રહ ને ઉપવાસ, ૨૭૬-૨૮૦; માલિકો પંચ કબૂલ કરે છે, ૨૮૨; પરિણામ મીઠાઈ ઇત્યાદિ, ૨૮૨;

ના કાર્યમાં મદદ, ગોખલે તરફથી, ૧૬૬; ખરી લીડમાં, ૨૩૦; ચંપારણની લડતમાં, ૨૫૮; ખેડાની લડતમાં, ૨૮૬; જલિયાંવાળાં સ્મારક માટે, ૩૫૬; કાંતવા પાછળના પ્રયોગોમાં, ૩૬૪; સત્યાગ્રહની લડતમાં મદદ કઈ હોય? ૨૮૬;

નાં મન્યનો, સંચયવિષયક, ૧૫; આત્મશુદ્ધિ માટે, ૧૬; બ્રહ્મચર્ય સારુ; સેવા સારુ, ૧૦૩; ભાવનાઓ સ્થિર ને સ્પષ્ટ થાય છે (પરિણામે), ૭૫;

ને મહાસલા, હિંદી માટે, ૩૫૦-૩૫૧; નવા સુધારા માટે, ૩૫૧-૩૫૪; ફંડપ્રવૃત્તિ ૩૫૬; વિષયવિચારણી સમિતિનું સ્વરૂપ, ૩૫૫; બંધારણ, બંધારણ સમિતિ, ૩૭૫-૩૭૬; ખિલાફત, અસહકાર ને સ્વરાજ્ય અંગે, ૩૭૧-૩૭૩; ૩૭૫-૩૭૭;

ને મહેમાનગતી, સમારંભનો ત્રાસ ને તેનો અત્યાચાર, ૨૧૪, ૨૧૬, ૩૪૧;

ની માન્યતાઓ, કર્મ અને તેના પરિણામ વિષે, ૧૨; ચારિત્ર્યની અસર વિષે, ૧૩૬, ૧૪૫-૧૪૬; સંસ્તનત વિષે, ૧૫૭-૧૫૮ (શ્રુઓ ઉપર અંગ્રેજોમાં);

ને માંદગી, ચાલુ નબળી તબિયત, ૨૫; ને દોષો, ૨૮; મિથ્યા આહાર અંગે; ૩૦૫; ઉપવાસ પછીની બૂલથી, ૧૫૦; પસ-લીઓનો વરમ, ૧૬૧, ૧૬૮, ઇત્યાદિ, ૧૭૩; આશ્રમમાં, ૧૩૨; માંદગીનો ત્યાગ (ખીબનો આગ્રહ), ૩૦-૩૧; ઓપરેશન (બકરીનું દૂધ), ૩૧૧-૩૧૨; બરફના ઉપચાર (ઇંડા વિવાદ); ૩૦૬-૩૧૦; માં ખોરાક ને દૂધનો ત્યાગ, ૧૬૫ ઇત્યાદિ; માં રેંદિયો, ૩૬૪;

ના મિત્રો, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ૫-૬; અસીલ મિત્રો, ૨૩-૨૪; આ કાર્યમાં, ભાવનામાં-શ્રુઓ સાથીઓ;

ને મિલ, ના સૂતરનો ઉપયોગ-પ્રચાર (તે માટે હાથસાગનો આગ્રહ), ૩૫૬; ના સૂતરનો ત્યાગ (તે માટે કાંતવાનો આગ્રહ), ૩૬૦; એટલે શું? ૩૬૭-૩૬૮; અને ખાલીનું સ્થાન, ઉત્પત્તિ વધારવામાં જ, ૩૬૬;

વિષયસૂચિ

મીઠા વિષે, ૧૨૧;
ના મોટા બાઈ (કાળિદાસ), નું મન-
દુઃખ, ૨૦; છેવટે, ૨૦-૨૧;
યાત્રા, શા સારુ? ૨૧૮; માં
ખાખડો, ૨૧૮; માં થયેલી
જીજીપ્સા ૨૧૬; હરદાર, ૨૧૫
ધત્યાદિ, હંધીકેશ, ૨૨૦, ૨૨૩,
૨૨૪; ને રસ્તે, ૨૧૬; ત્યાંની
કુદરત, ૨૨૩; ત્યાંની ગંદકી;
૨૨૩-૨૨૪; ત્યાંના સાધુઓ,
૨૧૮; ત્યાં પછી સરકાર ૨૨૪;
ત્યાં સેવામાર્ગ ૨૧૬-૨૧૭
ને રસોડું, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૫૮-
૨૫૯, ૨૭૬;
ની રબ્દ્યાત, સેવા માટે નિરંકુશ,
૨૫૩-૨૫૪; સદતનત તરફની
આશાઓ અને તદનુસાર જ
હિન્દની ફરજો, ૩૦૧-૩૦૩;
નો રાત્રિભોજનત્યાગ, ૨૧૬;
ને રેંટિયો, તેનો પુનરુદ્ધાર, ૩૬૧
ધત્યાદિ;
ને લોકો, તેમનું કેન્દ્ર, ૨૫૦;
દર્શનશ્રેણાનો ત્રાસ, ૨૫૯,
૨૬૧; લોકજનગૃતિ, ૨૫૧-
૨૫૨; નો ઉત્સાહ, ૩૨૨;
રચનાત્મક કાર્યમાં મંદ,
૩૨૩;
વકીલ તરીકે, આફ્રિકામાં જાય
ટકવાનો નિર્ણય, કર્તવ્ય-
બુદ્ધિથી, ૧૨-૧૩; અસીલના

પૂરા વિશ્વાસમાં, ૨૩-૨૪;
નહેર અન્યાય સામે, ૩૩
ધત્યાદિ; મહેનતાણું, પરોપકાર,
૫૭; શુદ્ધ મહેનત, ૧૭૬;
સત્ય ઉપરની શ્રદ્ધા, કસોટી
ઉપર, ૧૭૫ ધત્યાદિ;
ને વણાટકામ, ખાદીના પાયામાં,
૩૫૬-૩૬૦;
ને વર્તમાનપત્રો, ૫૩; એક શક્તિ,
૫૩; શાને માટે? ૫૨; નો
ઉપયોગ, ૫૨-૫૩;
વિનય વિષે, વિરોધી પ્રત્યે
ડંખ નહિ, ૨૮૭;
વિલાયતમાં, ગોખલેની ઇચ્છા-
થી, ૧૪૮; મહાયુદ્ધ દરમિયાન,
૧૫૧ ઇ૦; સ્વયંસેવક દુકડી-
ને અપમાનો, ૧૫૬ ધત્યાદિ;
નાં પ્રતો, દૂધના ત્યાગનું, ૩૧;
ઉપવાસનું, ૧૦૬; બ્રહ્મચર્ય-
પાલનનું, ૧૦૪; મીઠું, કઠોળ
છોડવા બાબત, ૧૧૮-૧૨૦;
રાત્રિભોજનત્યાગ અને પાંચ
ચીજોનું, ૨૧૬;
શિક્ષક જેવા, કેળવણી અને
આશ્રમજીવન, ૧૩૦ ધત્યાદિ;
અક્ષરજ્ઞાન, ૧૩૪ ધત્યાદિ;
ચારિત્ર્ય માટે, ૧૩૮ ધત્યાદિ;
શિક્ષક વિષે, ચારિત્ર્યબળ બાબત,
૧૩૬, ૨૬૩;
શિક્ષિકા વિષે, ૨૬૩-૨૬૪;

વિષયસૂચિ

શિખા, બીક ને સરમથી ઓડેલી,
પાછી રાખી, ૨૨૨-૨૨૩;
ની મજા, શુદ્ધ સત્ય પરની, ૩૭૮-
૩૭૯; ઇશ્વર પરની, ૧૫; ગીતાણ
પરની, ૧૬; ઉપચારો વિષેની,
૬૫; સારાનરસાનું મિશ્રણ:
ઠાકરાં બાબતની, ૧૪૨-
૧૪૩; વ્રત પરની, ૨૧૬; શુદ્ધ
કાર્યજનિત લોકશક્તિમાં,
૨૫૨; સર્પથી રક્ષિત રહ્યામાં
ઇશ્વરકૃપાની, ૨૭૭;
સત્યાગ્રહી, ચંપારણમાં કાંચદાનો
ભંજ કરે છે, ૨૫૦;
સત્યાગ્રહ વિષે, જુઓ સત્યા-
ગ્રહ પૂર્વે, દરમ્યાન, પછી;
ને સરકાર, મહાયુદ્ધ પૂર્વે, બ્રિટિશ-
નીતિ, ૩;

મહાયુદ્ધ દરમ્યાન, સત્યાગ્રહ
આદર્શ પહેલાં મળી જવું
તેમ કર્તા પાસે વચન છે છે,
૧૬૪; સત્યાગ્રહની તૈયારી:
વીરમજામ જાકાત બાબતમાં,
૨૦૧-૨૦૨; ગિરમીટના
કાયદા અંગે, ૨૩૩-૨૩૪,
૨૩૮; ચંપારણપ્રકરણમાં,
૨૪૮-૨૪૯; સરકાર સામે
રબૂઆત, ૨૫૨, ૨૫૩-૨૫૪,
૨૬૮, ૨૬૯; ખેડાપ્રકરણમાં,
૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૮, ૨૮૯,
૨૯૦; લોર્ડ એમ્સફોર્ડ મારફત,

૨૯૨, ૨૯૬; 'લડાઈ પૂરી
થયા પછી પ્રભો હઠાવી
શકો છે,' ૨૯૫-૨૯૬; ભરતી, :
મદદ, ભવિષ્યની આશા,
સરકાર પોતે ને મુસલમાની
રાજ્યો, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૧,
૩૦૩; રાજબંધી અને ભરતી,
૩૦૦-૩૦૧;

મહાયુદ્ધ પછી, રોલેટ કમિટીનો
રિપોર્ટ, ૩૧૩, ૩૧૬; ગોળા-
બાર ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૦
૩૨૧; કર્તા સામે પ્રતિબંધ
મૂકે છે, ૩૨૪-૩૨૬; અમલ-
દારો મારફત, ૩૨૮-૩૩૦,
૩૩૧, ૩૪૦; હંટર કમિટી
દ્વારા, ૩૪૨; બાદશાહ
દ્વારા, ૩૫૧;

ને 'સર્વન્દ્રસુ ઓફ ઇન્ડિયા
સોસાયટી,' સભ્યો સાથે,
૧૯૫-૧૯૬, ૨૦૧-૨૦૩; ગોખ-
લેની સલાહબુતિ, ૧૬૬; ની
દિશાએ પણ જુદે માર્ગે, ૨૧૩;
સલાહકાર, અંજત ખયાલથી
ફૂર, ૮-૯, ૧૧; નેક સલાહ,
૧૭૬;

ના સાથીઓ, ભેદભાવ વગર, ૧૯,
૬૨; મહેતાઓ, 'જ્યાં તમે
ત્યાં અમે,' ૬૧-૬૨, ૩૭,
૪૩-૪૪; જુઓ આગળ ડિક,
રેસિડન;

વિષયસૂચિ

કસ્તુરબાઈ ગાંધી, 'રાંક
અબળા,' ૩૮-૩૯; 'તેને
સારુ બાપદાદાને રૂઢિધર્મ
હતો,' ૧૧૭; પોતે, ૪૦;
'ધ્રુવે તો મને આજે
ધમકાવી શકે,' ૩૯; સહન-
શીલ, ૩૯; છાયારૂપ, ૪૦;
કાર્યમાં અનુકૂળ, ૯૯;
ગૃહજીવનમાં, ૪૪, ૯૧, ૯૪;
કસોટીએ, માંદગીમાં માંસ ન
લેવા બાબત, ૧૧૨ ઇત્યાદિ;
'વૈદરાજ'ના હસ્તક સખત
નિયમ પર, માંદગીમાં, ૧૧૯-
૧૨૧; સાવધ, ૧૪૫; મુસા-
ફરીમાં સાથે, ૧૪૮, ૨૦૬,
૨૧૦; અંત્યજ કુટુંબ પ્રતિ,
૨૩૦; શિક્ષિકા; અંપારણ્યમાં,
૨૬૩; ગરીબાઈ સમક્ષ, ૨૬૬;
ભોજનવિષયમાં, ૩૦૫; દૂધ
બાબતમાં, ૩૧૨;

કિચન, થિયોસોફીસ્ટ, ૪૪;
ફેલનબેક, (હરમાન-જર્મન
સ્થપતિ) નિર્મળ સ્નેહીજન,
૧૪૫; કર્તા સાથે એકમાર્ગી,
૧૪૯; વૈરાગ્યવૃત્તિવાળા;
૧૨૩; ધર્મમાર્ગી, ૧૨૩;
'વાતો કરીએ છીએ ત્યારે
દૂધ કાં ન છોડીએ?' ૧૨૩-
૧૨૪; મિસ રહેશિનનો
પરિચય કરાવે છે, ૪૭;

મહદમાર, ખોરાકના પ્રેયો-
ગોમાં, ૧૧૦; ઉપવાસમાં
પણ સાથે જ, ૧૨૬-૧૨૭;
સહચારી, અક્ષરજ્ઞાન દેવા
માટેના વર્ગોમાં, ૧૩૧;
ખેતીવાડીના શોખીન, ૧૩૨;
નો વિરોધ સારાનરસાના
મિત્રણ સાથે, ૧૪૨-૧૪૩;
સહચારી પૂર્ણ, કર્તાના
મનના ઉકળાટ વખતે, ૧૪૫;
વિલાયતમાં, ૧૪૮; પૂર્ણ
સાનુકૂળ, દૂરબીનો ફેંકા દે
છે, ૧૪૮-૧૪૯; યુરોપથી
પરિચિત, ૧૬૫; સાથે અર્ચા
૧૧૦, ૧૬૬; ઉદ્યોગનું
શિક્ષણ દેવા માટે, અંપલ
બનાવવાનું શીખી આવ્યા,
સુતારકામ પણ શીખવે છે,
૧૩૩; ને વિષે કર્તા:
વિદાય, ૧૭૨;

છગનલાલ ગાંધી, કુટુંબનો
બાળે, ને પોતાની હોંશ, ૭૭;
અક્ષયચર્ચ વિષયમાં, ૧૦૩;
શિખા કપાવા દે છે, ૨૨૨;
ડિક, મિસ, ૪૬ ઇત્યાદિ, ૫૦;
પ્રામાણિક નોકરી સારુ, ૪૬;
મહેતીથી વધુ, બહેનદીકરી
બેળી, ૪૭; ભેજમદારીના
પદે, ૪૭; વિવાહમાં બેડાય
છે, ૪૭;

વિષયસૂચિ

પોલાક હેનરી (મિસિસ પોલાક), અન્તર્ગત, પોતે, ૭૩, ૯૬; 'પોલાક સાથે બેવાર દલીલ કરવાપણું' કદી રહ્યું જ નથી,' ૯૦; નો પરિચય બહેરજીવનમાં, ૬૫, ૭૨; કર્તા સાથે એક જ મનોદશા, આચારવિચારમાં સદા જન્યત, ૭૩; રસ્કિનનું પુસ્તક બળાવે છે, ૭૪; કર્તા સાથે જોડાઈ જાય છે, ૮૬; સાદા, મિલનસાર, ૮૬-૮૭; વિવાહપૂર્વે, ૯૦; વિવાહ વખતે, ૯૧; ઘંટી ચલાવવામાં, ૯૩-૯૪; સાથે સંવાદ, બાળકોને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન દેવામાં, ૯૬; નો સિદ્ધાંતથી વિરોધ, મહાયુદ્ધ વખતે, ૧૫૫, ૧૫૮;

બજારોરખાણુ, ૨૪૫, ૨૫૦, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૧; 'મારા ઘંપારણુના પ્રિય સાથી,' અને 'બિહારના સેવાજીવનના પ્રાણુ,' ૨૪૦; નો પહેરવેશ, ૨૪૦; વક્ષીલ તરીકે, ૨૪૫;

મગનલાલ ગાંધી (સ્વ.), વિષે, ૭૬; 'સ્વયંશિક્ષિત કારીગર,' ૭૬; ૩૫૬, ૩૬૩; ની શક્તિ વિષે, ૮૫;

બ્રહ્મચર્યની વાતને અનુમોદન આપે છે, ૧૦૩; 'સદાગ્રહ' શબ્દ થોળે છે, ૧૦૬; શાંતિનિકેતનમાં, ૨૦૪; કર્તા સાથે મુસાફરીમાં, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૬; યાત્રામાં સુધરાઈ જળવે છે, ૨૧૭; આશ્રમની સંભાળમાં, ૨૨૬; આશ્રમની વ્યવસ્થાનો ભાર, ૨૨૬, ૨૭૬; મનુરહડતાળ વખતે, ૨૭૬; વણકર બને છે, ૩૫૬; દેંટિયામાં સુધારા કરે છે, ૩૬૩;

રિચ, વેપારી પેઢીમાં, ૧૩; થિયોસોફિસ્ટ, ૧૬; આટિકલ લે છે, ૫૦; નો સેવાભાવ, ૬૧; વિલાયત જાય છે, ૮૬; વેસ્ટ, આલ્બર્ટ, 'સુખદુઃખના સાથી, શુદ્ધ, સંયમી, ઈશ્વરથી ડરનાર,' ૬૭; કર્તા સાથે વિજ્ઞાન, બહેરજીવનમાં, ૬૫; કર્તા વિષે ચિન્તા કરે છે, ૫૭ જોડાઈ જાય છે, ૬૬-૬૭; પસંપકારી, નિખાલસ ૭૩-૭૪; ફિનિક્સની સ્થાપનામાં, ૭૬-૭૮; ફિનિક્સમાં પ્રેસ બલાવવામાં, ૮૦ છત્યાદિ; પરણે છે, ૯૨; બ્રહ્મચર્યની વાત ગમે છે, ૧૦૩; ફિનિક્સમાં, ૧૧૬;

નિમયમુચિ

વેરટ, મિસિસ, ગ્રુલુવાન બાઈ,
૬૨;

શ્લેશિ-૧, મિસ, ૪૭; સ્ક્રટિકમણિ
જેની અપૂર્વ બાળા, ૪૮; 'તેને
વિગે લખતાં હું થાકું તેમ નથી,'
૪૯; સ્પષ્ટવક્તા, ૪૮; ત્યાગ-
વૃત્તિ, ૪૮; ભાવનામય: 'તમારા
આદર્શો મને ગમે છે,' ૪૮;
કાર્યદક્ષ, તેજસ્વી, ૪૯; દરેક
કાર્યમાં મોખરે, ૪૯; જોખમ-
દારીના વખતમાં, ૪૯;

સેવામાર્ગે, જુઓ આશ્રમ;
આરંભ, કેમને થતો અન્યાય
સાંખી નથી શકાતો, ૧૨;
આફ્રિકાનિવાસી થાય છે,
૧૨; સંચયત્યાગ, ૫૧; કમા-
ણીમાંથી ત્યાગ, ૫૭; જાહેર
સંકટ-મરફી-વખતે, ૬૦ ઇત્યાદિ;
રસ્કિનના સિદ્ધાંતો પરથી
૭૫, ઇત્યાદિ; જીવનપણટો, સેવા
માટે, ૭૬ ઇત્યાદિ રોજના ક્રમમાં
ફેરફાર, ૯૩-૯૪; બ્રહ્મચર્ય
પ્રતિ, સેવા માટે, ૧૦૩; અ-
ધ્યાહાર તથા ઉપવાસ પ્રતિ,
૧૦૮; શિક્ષક થઈને, ૧૩૪
ઇત્યાદિ; વહીલાતના જીવનમાં,
૧૭૬ ઇત્યાદિ; મનુરની સહાયે,
૨૭૩-૨૭૪, ૨૭૮-૨૮૦; મહા-
સભા આરક્ત, ૩૫૦-૩૫૧-
૩૫૪;

સંસ્કાર વિષે, માળાપ તરફના, ૨૧;
ને સ્વપ્રયત્નથી, ૬૬.

સ્વયંસેવક તરીકે, મરફી વખતે,
૬૦ ઇત્યાદિ; જુલુ બળવા વખતે,
૬૮ ઇત્યાદિ; મહાયુદ્ધમાં
૧૫૩ ઇત્યાદિ;

હિન્દ તરફ-હિન્દમાં, ૧૭૩-૧૭૪,
૧૬૧, ઇત્યાદિ; જુઓ ગોખલે,
મનુરહટતાળ, આશ્રમ,
ચંપાસ્થ, ખેડા, મહાસભા,
રોલેટ એક્ટ, અલીબાઇઓ,
સરકાર ઇત્યાદિ.

આમસુધારણા — આમપ્રવેશ, ગરી-
બાઈ, ૨૬૫ ૨૬૭; શા માટે? ૨૬૨;
નું અધૂરું રહેલું કાર્ય, ૨૬૭; નિશાળો
દ્વારા, ૨૬૩; શિક્ષક દ્વંદ્વ, ૨૬૩-
૨૬૪; સુધરાઈથી, ૨૬૪, ૨૬૬;
સેવાપ્રવૃત્તિથી, ૨૬૫.

મિદિય, હમિરાનર, ૩૨૮.

મૂઠજીવન, ૨૨, ૨૫, ૩૭-૪૦, ૮૪,
૮૮, ૯૩; વધુ માટે જુઓ આશ્રમ,
ખોરાક, બ્રહ્મચર્ય, માળાપ, કેળવણી;
ને ચારિત્ર્ય, ૬૬, ૧૪૨, ૧૪૩;
આશ્રમજીવન, ૧૨૭, ૧૪૨-૧૪૩.

ચા, ૧૧૬.

ચારિત્ર્ય, ૧૩૮ ઇત્યાદિ.

ચિંતામણુ શાસ્ત્રી, ૨૦૪.

ચેમ્બરલેન, લોર્ડ, ૩, ૪, ૭, ૬, ૧૦,
૧૧; નો લેટ, ૩; ની પદ્ધતિ,
૩, ૧૧.

વિષયમુચિ

- ચેમસફડ, લોડ, તંત્રણક, ૨૦૧-
 ૨૦૨; સાંભળી લે છે, ૨૩૪; ક્તા
 સાથે મૈત્રી, મહાયુધ વખતે, ૨૬૨;
 ૨૬૫; ને લખેલો પત્ર, ૩૦૧.
 ચોઈયરામ, દા., ૨૪૪.
 ચંપારણ, ૨૩૬, ૨૫૧, ૨૫૭, ૨૮૬.
 ચંપારણપ્રકરણ જુઓ અંથકર્તામાં.
 છુગનલાલ ગાંધી, જુઓ અંથકર્તામાં
 'સાથી'.
 દ્રુપી પોલીસ, ૨૬૦.
 છોટલાલ, ૨૬૩.
 જમદાનંદબાણ, ૨૦૪.
 જનકધારીબાણ, ૨૬૧.
 જયકર, શ્રી., ૩૪૨.
 જયરામદાસ, ૪૩, ૩૫૪.
 જાહેરખબરનો ત્યાગ, ૩૩૬
 જીવરાજ મહેતા, દા., ૧૫૦, ૧૫૧,
 ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૩.
 જુસ્તનું પુસ્તક, ૨૬-૨૮.
 જૂઠું—શા માટે? ૧૭૬.
 જેરાનલ્લી, ૩૨૧, ૩૨૩.
 જેશમસિંહ, ૫૮.
 જેલ, ૧૦૭, ૧૧૮, ૨૪૭, ૩૨૨-૩૨૩.
 જ્યોર્જ, લોહડ, ૨૬૪.
 ઝીણા, ૧૬૩, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૭૬.
 ઝૂલો, ૧૦૨; બળવાનું કારણ, ૬૮
 ઇત્યાદિ; ની સારવાર, ૧૦૦ ઇત્યાદિ
 ટાગોર (કવિ રવીન્દ્રનાથ), ૧૬૧,
 ૧૬૨, ૨૦૫.
 દોલ્ફરેય આમમ, ૧૨૭ ઇ૦, ૧૩૦ ઇ૦.
 'ટ્રસ્ટી', ૧૬.
 ટ્રાન્સવાલ, ૪; માં ગાંધી, ૧૨.
 ટ્રિક, મિસ, ૪૭; જુઓ અંથકર્તામાં
 ડિટેક્ટીવો, ૨૩૬.
 'કુંગળીચાર', ૨૮૮.
 ડોક, નેસફ, મરહૂમ, ૬૫.
 તુલવલકર, દા., ૩૦૬.
 તાતા, લેડી, ૨૩૫.
 તિલકમહારાજ, જુઓ 'લોકમાન્ય'.
 તીનકડિયા, ૨૩૬, ૨૪૬, ૨૬૬-૨૭૦.
 તીર્થક્ષેત્રો, ૨૧૮.
 તેયબ હાજી ખાનમહમદ, શેક, ૮-૧૧.
 ત્રણ પાઉડ, ૨૩૩.
 ત્રીને વર્ગ, ૧૪૮, ૧૬૮, ૨૦૮-૨૧૦;
 (ખીને વર્ગ) ૧૭૩; (ડેકની મુસા-
 ફરી) ૨૧૪-૨૧૫; ની હાડમારી ને
 ત્રાસ, ૨૦૮-૨૧૦, ૨૩૬-૨૩૮; રેલ્વે
 કંપની થકી, ૨૧૬; પ્રતિ, રેલ્વે
 નોકરી, ૨૦૦-૨૦૧.
 થિયોસોફી—માર્ગ ને મિત્રો, ૧૬,
 ૧૭, ૨૨, ૪૪, ૮૭.
 દુલાલ, દા., ૩૧૧-૩૧૨.
 દવા, પાછળની મનોદશા, ૨૭; નો
 ત્યાગ, ૨૮; વિં હપચાર, ૨૬-૨૭;
 ૨૬૫, ૩૦૬.
 દક્ષિણ આફ્રિકા, ૪; જુઓ 'ઇડિયન
 ઓપિનિયન'; અંગ્રેજ સલ્તનત,
 અંથકર્તા, સત્યાગ્રહ ઇત્યાદિ ને હિંદી-
 ઓ, ૫૫; ના 'સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ',
 ૧૦૭; ૧૧૦, ૧૩૦, ૨૩૮.

વિષયસૂચિ

- દાનીખહેન, ૨૨૮-૨૨૬; ઉપર સંકટ, નેપાલખાણુ, ૨૦૪.
 ૨૩૦; સહનશક્તિ શામે છે, ૨૩૧. પુટવધન, આખા, ૨૦૪, ૩૭૪.
 દાસખાણુ, જુઓ દેશખંધુ. પઠાણુ, ૬૬.
 દિલશાદ, બેગમ, ૨૩૫. પરવાના, ને ખાલું, ૫.
 દુર્ગાખહેન, ૨૬૩. પારસી રસ્તમજ, શેઠ, ૭૮, ૧૮૫-૧૮૮.
 દુદાભાઈ, ૨૨૮, ૨૩૦-૨૩૧. પાલ, બિપિનચંદ્ર, ૩૫૪.
 દૂધ, જુઓ પ્રયોગો; માટે, ૧૬૬, પિટીટ, જહાંગીર, ૨૩૪.
 ૧૬૮, ૧૬૬; ને બ્રહ્મચર્ય, ૩૦-૩૨, પિટીટ, નયજી, ૨૩૫.
 ૧૨૨-૧૨૪. પિયસન, રેવ., ૨૦૪; કાર્યસાધક, ૨૦૫.
 દેશખંધુ દાસ, ૩૪૨, ૩૫૧, ૩૫૨, પુણ્યસ્મરણો, ૧૧, ૧૬-૨૦, ૨૩,
 ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૮, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૮-૪૦, ૪૭-૪૯, ૬૧-૬૨, ૭૪-૭૬,
 ૩૭૭. ૮૬, ૯૩-૯૪, ૧૧૩-૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦.
 દેવ, દા., ૨૧., ૧૬૬, ૨૧૬, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬.
 દેવદાસ, ૨૬૩.
 દેશખાંડે, કેશવરાવ, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૬૩. પૂણીઓ, ૩૬૩, ૩૬૪.
 દુરુણીધરપ્રસાદ, ૨૪૬, ૨૬૧. 'પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ', ૧૦૬.
 ધર્મ, ને રાજ્યપ્રકરણ, ૩૭૬; ને પોરખંદર, ૧૬૮, ૨૨૧.
 તીર્થ, ૨૧૮ ઇત્યાદિ (ભાવના વિં ચોલાક, હેનરી અને મિસિસ ચોલાક,
 જીવન). ૭૩, ૮૬; જુઓ અન્યકર્તામાં સાથોઓ.
 જૂગીનખાણુ, ૨૦૪, ૨૦૫. પંખળ, ૩૪૨-૩૪૩.
 નટરાજન, મિ., ૨૩૪. પુંડલીક, ૨૬૩.
 નમ્રતા, ૨૨૭, ૩૮૦. પૂંનભાઈ હીરાચંદ, ૨૭૫-૨૭૬.
 'નવજીવન'— 'ચંગ ઇડિયા', ૫૨, પ્રતિજ્ઞા, જુઓ સત્યાગ્રહ પૂર્વે.
 ૧૦૭, ૩૩૬ ઇત્યાદિ, ૩૩૮; પ્રતિનિધિઓ ને ચેમ્બરલેન, ૩.
 સત્યાગ્રહની તાલીમ અર્થે, ૩૩૬. પ્રયોગો, ૧૬૭, ૧૮૫, પૂર્વે, ૨૫;
 નિરીક્ષણ, તેનાથી જ આરંભ, ૩૧- કુદરત પાસે જવાની પ્રેરણા, ૨૬;
 ૩૨. દવા છોડી કુદરત પાસે ઉપચાર માટે
 નીલવર, જુઓ ચંપારણ, સત્યાગ્રહને જવાની પ્રેરણા, ૨૭; ની પાછળ
 અંતે, ૨૭૦.

વિષયસૂચિ

દષ્ટિ ૧૦૮, ૧૧૦; માંદગી સાધી ૧૨૮; નિરૂપણ, 'આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન'માં, ૨૬; જીદાંજીદાં દર્દીમાં, ૮૬; નાં પરિણામ, ૮૬; ૧૦૬; માટે સંભાળ, ૨૮; કેલનબેક સાથે, ૧૧૦-૧૧૧;—ખોરાકના, ૩૬૫, ૧૬૭; ફળાહાર પ્રતિ, ૨૬-૩૦; સંપન્ન અથવા અલ્પાહાર પ્રતિ, ૧૦૮ ઇત્યાદિ ઉપવાસ તરફ, ૧૧૬; ૧૪૭; ૧૫૦; દૂધ સંબંધી, ૧૬૫-૧૬૭; ક્યું આવશ્યક? ૩૦-૩૨; પાણીના, ૨૬-૨૭, ૮૮-૮૯, ૧૧૬, માંદગીમાં ૧૧૬, ૩૦૭; ફળાહારના, ૨૬, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮-૧૭૦, ૧૭૩; શા માટે? ૩૦; ઉપવાસમાં, ૧૨૬; બરફના, ૩૦૬-૩૧૦; માદીના, કુદરત તરફ જવાના વલણ અંગે, ૨૬-૨૭; થી ફાયદો, ૨૭, ૬૪, ૮૮-૮૯; શિક્ષણના, ૧૩૨-૧૩૩, ૧૩૬-૧૩૮, ૧૪૨-૧૪૩; વધુ માટે જીવો બાળકો; ને માટે સમય, ૧૩૪; જમ્યા પછી ટુરન ત્રણ કલાક, ૧૩૫; પાંચ માઇલ ચાલતી વખતે, ૬૫; સત્યાગ્રહના, જીવો સત્યાગ્રહ.	કુડકે, મામા, ૨૦૩, ૨૦૪. ફળાહાર, જીવો પ્રયોગો. ફિનિકસ, ના નિયમો ૭૬; નો આરંભ, ૮૩, ૧૨૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૭, ૨૨૦-૨૨૧ ફિરોજશા મહેતા, ૧૬૨. ફૂલચંદ આપુજી, ૩૦૬. છૂદી, ૨૩-૨૪, ૫૮. બહિષ્કાર, ૩૪૬-૩૪૮. બાળકો, ૬૪-૬૫-૬૬; આશ્રમમાં, ૧૨૭-૧૨૮, ૧૩૨; ને ચારિત્ર્ય, ૧૩૧, ૧૩૮ ઇત્યાદિ; ને ભતમહેનત ૨૦૪-૨૦૫, ૨૨૦; ને સ્વભાષા, ૬૬, ૬૭. ખીલો વર્ગ-જીવો ત્રીલો વર્ગ. ખૂદાપો=દયાળનક બચપણ: ક્યારે? ૧૩૬. બેકર, કર્નલ, ૧૫૪. બેનરજી, સર ગુઢાસ, ૨૨૭. બેસન્ટ, ડી., ૨૬૦, ૩૦૧, ૩૭૩. બોરિંગ, ઈન્સ્પેક્ટર, ૩૨૫, ૩૨૮. બ્રજકિશોરબાણ, જીવો મન્યકર્તામાં સાથીઓ.
પ્રાગજી દેશાઈ, ૧૩૧. પ્રાણજીવન મહેતા, દા., ૨૫, ૧૫૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૫૮. પ્રાંતિક પરિષદ, ૩૭૧. પ્રાયશ્ચિત ને ઉપવાસ, ૧૦૬, ૧૪૫. પ્રેટ, કમિશનર, ૩૩૧.	બ્રહ્મચર્ય, ૧૦૨-૧૦૪; ને ખોરાક ૩૦; ને ઉપવાસ ૧૨૪, ૧૨૬; ને વિચાર, ૧૦૪-૧૦૫, ૧૨૪; ને સેવા, ૧૦૩; ને સ્વપ્નાં, ૧૦૪; ને દૂધ, ૧૨૨-૧૨૪; ગૃહજીવનમાં, ૪૦, ૧૦૩-૧૦૫. ઝંડી, ૬૪. એલ્ની, મિ., ૩૩૭.

વિષયસૂચિ

- ભુરતી, રંગરૂની, ૨૬૮-૨૬૯, માણિકલાલ, ૬૧.
 'ભાઈ ગાંધી,' ૨૩-૨૪, ૫૮. માટીના પ્રયોગો, ૨૬-૨૭.
 ભાષાજ્ઞાન, ૬૬-૬૭. માતૃભાષા, ૬૬-૬૭, ૧૬૨-૧૬૩, ૨૨૫,
 ભૂપેનબાબુ, ૨૪૧. ૨૬૭, ૩૧૫, ૩૪૮; ને અંગ્રેજી
 ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ, ૨૧૪. ૩૩૮.
 મુગનલાલ ગાંધી, સ્વ., ૮૫; જુઓ માળાપ ને છોકરાં, ૨૦-૨૧, ૬૬.
 અન્યકર્તામાં 'સાથીઓ.' માલવીજી, પંડિત, ૨૩૩, ૨૩૪,
 મનુરહડતાળ, ૨૭૩-૨૭૪; ૨૭૮- ૨૫૪-૨૫૫, ૨૫૬, ૩૪૧, ૩૪૨,
 ૨૮૨; ૩૩૧. ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫,
 મજહરૂલ હક, ૨૪૩, ૨૬૨. ૩૫૬, ૩૭૩, ૩૭૬.
 મણિબહેન, ૨૬૩. મિલ-મિલમાલિકો, ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૬-
 મણિલાલ ગાંધી, ૧૧૬. ૩૬૬.
 મણિલાલ નબુભાઈ, સ્વ., ૧૮. મીઠું, ૧૧૮-૧૧૯, ૧૨૧, ૩૨૨.
 મદનજીત ૫૦, ૫૧, ૬૨, ૬૬, ૭૩, મુનશીરામજી, મહાત્મા, ૨૧૬, ૨૨૦.
 ૭૭; નિર્ભય, ૬૦. મુસાફરો, ની ટેવો, ૨૧૫, ને ત્રીજો
 મનસુખલાલ નાજર, ૫૦, ૮૫. વર્ગ, ૨૦૦, ૨૧૦; યાત્રામાં, ૨૨૩-
 મનુષ્ય ને જનવર, ૧૦૪. ૨૨૪.
 મરૂકી, ૫૬ ઇત્યાદિ, ૨૭૫. મુસ્લિમ લીગ, ૨૬૪, ૩૪૮.
 મલકાની, અધ્યાપક, ૨૪૪. મેકિન ટાયર, ૮૭.
 મહાદેવ દેસાઈ, ૨૮૪, ૩૧૮, ૩૨૪, મેકેન્ઝી, ૧૦૦.
 ૩૭૨. મેફિ, સર જોન, ૨૩૪, ૨૬૫.
 મહાયુદ્ધ, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૬ મહેમાનગતી, ૨૧૪, ૨૧૬.
 ઇત્યાદિ, ૧૬૫; ૫૭૧, ૩૧૩-૩૧૪. મોતીલાલ દરજી, સ્વ., ૧૯૯-૨૦૦.
 મહાસભા, ૨૫૧-૨૫૨, ૩૪૨-૩૪૩, મોતીલાલ નેહરુ, પંડિત, ૩૪૨, ૩૫૦,
 ૩૫૫-૩૫૮, ૩૭૧-૩૭૩, ૩૭૫-૩૭૭. ૩૫૨, ૩૫૫, ૩૭૩.
 મહેતાઓ, ૩૭, ૪૩, ૬૧; જુઓ મોહનલાલ પંડ્યા, ૨૭૧, ૨૮૩,
 અન્યકર્તામાં સાથીઓ. ૨૮૭-૨૮૮.
 મહેનત ને સત્ય, ૧૭૬; ને સેવા, મોટેચુ, ૩૫૨.
 ૧૯૯-૨૦૦; ૨૪૭. મીન, પૂર્વે, ૨૦૭.
 મહેસૂલ ને સરકાર, ૨૮૪. માંસ, ૩૦૭.

વિષયમુચ્ચય

શુશ્રીવતમસાદ દેસાઈ, ૩૬૩.

ચક્રદીપ્તિ, ૫૪.

‘યગ ઇડિયા’, જુઓ ‘નવજીવન’.

જુમલુભાઈ, સ્વ., ૩૩૨.

રમીભાઈ કામદાર, ૩૬૪.

રસ ને સંયમ, ૧૦૬-૧૧૦.

રસોહ, ૧૩૨, ૨૦૪-૨૦૬, ૨૫૮-૨૫૯.

રત્નન, ૭૪, ૯૦; પરિવર્તન કાળમાં,
૭૪.

રાજકુમાર શુક્લ, ની ધગરા, ૨૪૦;
નિર્દોષ ખેડૂત, ચંપારણમાં નિમિત્ત,
૨૪૦-૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૬,
૨૫૨; જ્ઞાતા મિત્ર જોવા, ૨૪૦, ૨૫૨.

રાજકોટ, ૧૯૮, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩.

રાજગોપાલાચાર્ય, ૩૧૭-૩૧૮, ૩૧૯.

રાજેન્દ્રબાબુ, ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૬૧.

રામદાસ, ૮૮, ૧૧૬, ૨૧૪.

રામદેવજી, ૨૨૦.

રામનવમીમસાદ, ૨૪૪, ૨૬૧.

રામભજાદત ચૌધરી, ૫૦-૩૪૦, ૩૪૧.

રાયચંદભાઈ, ૧૨૨.

રાષ્ટ્રભાષા, હિંદી, ઉર્દૂ, ૩૪૮.

રીડ, ડો., ૨૩૪, ૨૩૫.

રીચ, ૧૩, ૧૬; જુઓ મન્યકર્તામાં
સાથીઓ.

રુદ્ર, આચાર્ય, સુશિલ, ૧૬૨, ૨૬૨,
૨૬૮.

રેવારાંકરભાઈ, ૧૬.

રોબર્ટ્સ, લોડ, ૧૬૪, ૧૭૧, ૧૭૨;

લેડી સિસિલિયા, ૧૬૬-૧૭૦.

રોલેટ એક્ટ, ૩૧.

રોલેટ રિપોર્ટ, બિલ, ૩૧૩ ઇત્યાદિ.

રંગદેવ, ૯.

રેટિયો, ૩૫૬-૩૬૦, ૩૬૧ (પુનઃકર્ણ);

૩૬૨-૩૬૪ (ચાલુ થયો); ૩૬૮-૩૬૯.

રેટિયાવર્ગ, ૩૬૪.

રુક્મી, ૨૨૮.

રુક્મીદાસ, ૩૬૫.

સાનપતરાય, જુઓ લાલાજી.

સલ્લુભાઈ, સર, ૨૩૪, ૨૩૫.

લાલાજી, સ્વ., ૩૭૧, ૩૭૨-૩૭૩,
૩૭૪, ૩૭૮.

લોકકેળવણી, ૧૯૩, ૨૦૨, ૨૬૨.

લોકમાન્ય, સ્વ., ૨૬૨, ૨૬૮, ૩૦૧,
૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૮,
૩૭૩-૩૭૪.

જુકીલાત-વકીલો, શા સારુ? ૧૨;

આવક ને ખર્ચ, ૫૭; સત્યને વળ-
ગીને, ૧૭૫ ઇત્યાદિ; ધંધા કેવો?
૧૮૨ ઇત્યાદિ; માં શુદ્ધ મહેનલાણું,
૧૭૬; માં નેક સલાહ, ૧૭૬; ૩૪,
૮૪, ૨૪૫-૨૪૬, ૨૪૭.

વણકરો, ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૫.

વણાટકામ, ૨૭૭, ૩૫૬, ૩૬૦,
૩૬૩, ૩૬૫.

વર્તમાનપત્રો ને લડત, ૫૨-૫૩,
૨૫૫-૨૫૬, ૩૩૬.

વલ્લભભાઈ, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૯૦,

૨૬૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૩, ૩૭૧.

વસુમતીબહેન, ૩૬૪.

વિષયસૂચિ

ધાયલી, ૧૦૦.

વાસજી દેસાઈ, ૧૦૭.

વિચાર ને બ્રહ્મચર્ય, ૧૦૫; ને વિકાર ૧૦૪-૧૦૫.

વિજયરાધનાચાર્ય, ૩૧૮, ૩૭૩.

વિકુલભાઈ પટેલ, ૨૮૩.

વિનય, ૨૮૭.

વિંધ્યાબાણુ, ૨૬૧.

વીરભગામની જગાત, ૧૯૯, ૨૦૦-૨૦૧.

વિલિંગ્ડન, લોર્ડ, ૧૯૪-૧૯૫, ૨૦૧.

વિવેકાનંદ, ૧૮.

વીમો, જિંદગીનો ૧૪-૧૬.

વીરબાળા, ૪૮.

વેસ્ટ, આલ્બર્ટ, ૬૭; મિસિસ વેસ્ટ, ૬૨; જીઓ અન્યકર્તામાં 'સાથીઓ'.

બક્તિની શક્તિ, ૩૬, ૩૭૯; તેનો સમષ્ટિને લાભ, ૩૭૬.

શ્રીરદ્ધિબાણુ, ૨૦૪.

શાસ્ત્રીજી, ૨૧૩, ૩૧૬-૩૧૭; ના પ્રયત્ન વિષે, ૫૪.

શિક્ષક, જીઓ બાળકો; ૨૦૪-૨૦૫, ૨૨૦, ૨૬૩-૨૬૪; શિક્ષક ને શિષ્ય, ૧૩૫-૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૫-૧૪૬; શિષ્યો=શિક્ષક, ૧૩૯.

શિક્ષિકા બહેનો, ૨૬૩-૨૬૪.

શિક્ષણ ને માર, ૧૪૦-૧૪૧.

શિવજી, ૩૬૪.

શૌકતઅલી, ૩૭૨; જીઓ અલીભાઈઓ.

શંકરલાલ પરીખ, ૨૭૧, ૨૮૩, ૨૮૫, ૨૮૭.

શંકરલાલ બેંકર, ૨૭૪, ૨૮૪, ૩૧૧, ૩૧૩, ૩૨૦, ૩૩૮, ૩૬૪; ની સંગઠન શક્તિ, ૩૧૪.

શંભુલાલ, ૨૬૧.

શાંતિનિકેતન, ૧૯૧, ૨૦૩ ઇત્યાદિ, ૨૧૬.

શ્રદ્ધાનંદજી, સદ્ગત, ૧૯૧ ઇત્યાદિ, ૨૨૫, ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૪૨, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૦, ૩૭૭.

શ્લેશિન, મિસ, અપૂર્વ બાળા, ૪૮-૪૯, જીઓ અન્યકર્તામાં 'સાથીઓ'.

શ્રુતામણી, ૫, ૭.

સત્યપાલ, દા., ૩૨૧, ૩૪૦.

સત્ય, ને વકીલાત, ૧૭૫ ઇત્યાદિ; નું પરિણામ, ૧૮૦; ને ભતમહેનત, ૧૭૬; અતિવ્યાપક, ૩૭૮-૩૮૦.

સત્યાગ્રહ, જીઓ અન્યકર્તા; શબ્દ પાછળ, ૧૦૬-૧૦૭; દ્વારા સ્વરાજ્ય, ૨૦૨; ને આપણા હકો, ૩, ૧૬૧-૧૬૪; ગિરમીટ અંગે, ૨૩૪;

સત્યાગ્રહ પૂર્વે, કારણો હોય છે—

અન્યાય, અપમાન, હકનો ભંગ, ત્રાસ, સ્વરાજ્યનો અભાવ ઇત્યાદિ,

૧૨, ૨૦૨, ૩૧૪, ૩૭૩; પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તે શક્તિ, ૩૬, ૩૭૯;

નિરીક્ષણ ને સંકલ્પબળ પાયામાં, ૧૮ (નિમિત્ત અભ્યાસ-ગીતા ઇત્યાદિ).

વિવેક ને મર્યાદા ૩૫, તેથી સમભાવ

વિષયમુશ્ચિ

ને કાર્ય પ્રતિ વિરોધ, ૩૬, ૩૭૬, ત્યાગશક્તિ, શુદ્ધિ, સાદાઈ, નતમહે-
નત, ભાવનાઓ, ૭૫, ૨૬૧, ૩૭૬, ૩૮૦; નો ઇતિહાસ, ૧૦૬, 'પેસિવ
રિજિસ્ટ્રેસ' એટલે? ૧૦૬; લોક-
કેળવણી, ૨૦૨, ૨૩૪; ૩૫, ૩૬;
તપાસ અને પરિચય આવશ્યક,
૨૦૬-૨૦૭, ૨૭૧; વસ્તુસ્થિતિ
નિરૂપણપૂર્વક સંકલ્પ, પ્રતિજ્ઞા, તે
પૂર્વસમાધાનીના પ્રયત્નો, ૨૩૫,
૨૭૩-૨૭૪, ૨૮૪, ૨૮૫; પ્રતિપક્ષને
સમજાવેલાનું, ૧૬૪, ૨૦૧, ૨૮૩,
૩૧૪; બહેર શુદ્ધિ=કેપવાસ ઇત્યાદિ,
સમજણ (નિરીક્ષણ) અને સંકલ્પ
સારુ ૩૧૮, ૩૧૯, સીધે માર્ગે જ
જીવન: નિર્ભયતા ને નિશ્ચલતા
સારુ, ૩૩૪, દુઃખો વેઠવાની શક્તિ—
'તમે જેલ જવા તૈયાર છો?' ૧૬૬,
શુદ્ધ સ્વયંસેવકો પણ બેઠેલો, ૩૩૫.

સત્યાગ્રહ દરમિયાન, જુઓ સાદાઈ,
વિનય ને આદર, વિરોધી પ્રતિ,
૨૮૭, શાન્તિ, ૩૩૨, યથાસ્વરૂપ
ગુણદોષદર્શન, ૩૩૩, નિયમન
ને તજજન્ય નિર્ભયતા, ૩૩૪, નીતિ-
અનીતિ વિશેની વિવેકશક્તિ, ૩૩૪.

સત્યાગ્રહ પછી, 'ભાઈ પ્રત્યેની મારી
બંધિત નિર્મળ ને પ્રચંડ હતી,'
૨૦, 'હું' હજીયે થયો—શાંત થયો'
૧૪૫, સત્યનો પક્ષપાત સર્વત્ર-
સામા માણસમાં પરિવર્તન, ૧૮૦;

વાતાવરણમાં વસ્તુ દાખલ થાય છે:
'જડ બાંધી,' ૨૧૭, ૨૫૦, ૨૫૫,
૨૬૧, ૩૭૬; દુઃખતા નિર્મૂળ થવા
માંડે છે, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૭૦;
શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ—'નીલવર નાન્ય-
નો અસ્તિ,' ૨૭૭, પરિણામ સંતોષ-
કારક બને પક્ષને, ૨૮૧; પ્રભમાં
વધારે તેજ અને શક્તિ, ૨૬૦.

સત્યાગ્રહી, ૧૬૪.

સરકાર ને ઠક્ષિણ આફ્રિકા ૩; ને
આપણા હકો, ૩.

સરલાદેવી અંબાલાલ શ્રીમતી, ૨૮૦,
૩૦૭.

સરલાદેવી ચૌધરાણી, ૩૪૧.

સરોજિનીદેવી, ૧૫૪, ૩૧૪, ૩૨૧,
૩૨૨.

સર્પો, ૭૮, ૨૭૬-૨૭૭.

'સર્વોદય' ૭૫, ૬૩, ૩૨૨.

સાથીઓ, જુઓ અન્યકર્તામાં; ૩૭,
૪૩-૪૪, ૬૨.

સાદાઈ, ૨૫, ૮૬, ૬૩, ૧૪૬, ૨૫૮-
૨૫૯, ૨૮૬.

સાધુઓ, ૧૧૬-૧૧૭, ૨૧૮, ૨૨૦-
૨૨૧.

સાળ, ૩૫૬, ૩૬૫.

સુતારો, ૮૧-૮૨.

સુરેન્દ્રનાથ, ૨૬૩.

સેન, આઈ. બી., ૩૫૮.

સેવા, ને નમ્રતા, ૨૨૭; ને મહેનત;
૨૪૭; ને શાન્યપ્રકરણ, ૨૫૬.

વિષયસૂચિ

સોમંથ, બાબાસાહેબ, ૨૬૩, ૨૬૭.
સોરાબજી અડાબણિયા, ૧૫૧, ૧૬૦,
૧૬૧.

સંતોષબાબુ, ૨૦૪.

સંબંધ, સાચો, ૨૧૩.

સંયમ ને ખોરાક, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૮,
૧૨૧.

સંસ્થા, ૭૬-૭૭.

સિંહ, લોર્ડ, ૩૫૧.

સૈદ્ધંત ને ગુણ, ૬૨.

સ્પાકર્સ, ૧૦૦.

સ્લાઈ, સર ફ્રેંક, ૨૬૯.

સ્વદેશી મત, ૩૨૩, ૩૪૬, એટલે ?
૩૬૮-૩૬૯.

સ્વપ્નાં ને બ્રહ્મચર્ય, ૧૦૪.

સ્વરાજ્ય, ૨૦૫, ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૭૭.

સ્વામી આનન્દ, ૪૩, ૨૦૪.

હુડતાળ, ૩૧૯, ૩૨૧.

હબસી, ૫, ૯૦, ૧૧૮.

હરકિસનલાલ, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૩.

હરિલાલ, ૬૫.

હરિહર રામા, અણ્ણા, ૨૦૩-૨૦૪.

હસરત મોહાની, ૩૪૬, ૩૪૮.

હાર્ડિંગ લોર્ડ, ૧૭૨, ૨૩૩.

હિન્દીઓ, ૫૬, ૫૭; ને એમ્બરલેન
૩, જેલમાં ૧૧૮; ને જૂઠું બળવો,
૬૮; ને દ. આફ્રિકા, ૫૪-૫૫; જું
મંડળ, ૫૮; માં ફૂટ, ૧૬૪; ને
રયુનિસિપાલિટી, ૫૫, ૫૬, ૬૩,
૬૪, ૬૮, ૭૦-૭૧; મહાયુદ્ધ વખતે,
૧૫૨; ને સ્વચ્છતા, ૫૬.

હિન્દુધર્મભાવના, ૨૧૬, ૨૧૮,
૨૨૧-૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪.

હિન્દુસ્તાનમાં, ગરીબાઈ, ૨૮૨, ગામડાં
જીઓ ચંપારણ્યપ્રકરણમાં મુસાફરીનાં,
'ત્રીજો વર્ગ,' હિન્દુમુસલમાન,
૨૬૩, ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૪૫-૩૪૬, ૩૫૬,
મત ૩૨૩; હિન્દી ભાષા, ૨૬૭.

'હિન્દ સ્વરાજ્ય' ૧૫૫, ૨૦૭,
૩૨૨, ૩૫૬.

હિન્દી ભાષા, ૧૬૩, ૨૬૭.

હુન્નર, ૩૫૬.

હેકોક, કલેક્ટર, ૨૫૫.

હોબહાઉસ, મિસ, ૧૬૦, ૧૬૧.

હોનાર્મૅન, મિ., ૩૧૪, ૩૩૬.

હૃદયનાથ કુંઝરુ, પંડિત, ૨૧૬.

હંટર કમિટી, ૩૪૧, ૩૪૩.

હિંસા, ને અહિંસા, ૧૫૬-૧૫૭.

